

AYURVEDA VIJNANAM

OR

HINDU SYSTEM OF MEDICINE

COMPILED BY

Kaviraj Binod Lal Sen.

Vol. II

SECOND EDITION

1916

आयुर्वेदविज्ञानम् ।

उत्तराङ्गम् ।

(निदानं चिकित्सितस्थानम् ।)

कविराज विनोदलाल सेन महोदयेन

सकलितम् ।

श्रीआशुतोष सेन श्रीपुलिनकृष्ण सेन कविराजाभ्या

संस्कृत प्रकाशितम् ।

कलिकातायां

१४६ न० लोयारचित्पुरवर्त्मस्थितायुर्वेदग्रन्थ

श्रीगोपालचन्द्र चट्टोपाध्यायेन मुद्रितम् ।

मूल्य ४५ पैसे ।

विज्ञापनम् ।

—६३—

भगवत्कृपयेदानीमायुर्वेदविज्ञानस्योत्तरार्द्धं सुदृढं प्रचारित-
तश्च । अत्र रोगाणां निदानं सम्प्राप्तिं पूर्वरूपं रूपमुपशयोऽनुप-
शयश्चिकित्सा पथ्यापथ्यविधिश्च सुविशदं विवृतानि । वस्तु-
तस्त्विह चिकित्सायामवश्यंज्ञातव्यं कोऽपि विषयो न त्यक्तः ।
चरकसंहितादिविविधायुर्वेदग्रन्थेभ्यः सारमाकृत्य सग्रहोऽयं
निबद्धः । एतेन चिकित्सकानां काचिदुपपत्तिश्चेत्तदा मे
श्रमः सार्थकः ।

औषधकरणविधिस्त्वस्मद्यकाशितायां भैषज्यरत्नावल्या
विवृतोऽस्ति । तत्रानुक्तानां भेषजानामुपादानादिकमत्र
प्रकाशितम् । वस्तुतस्तु भैषज्यरत्नावल्यस्याङ्गविशेष एवेति
स्वीकर्तव्यम् ।

ग्रन्थस्यास्य निबन्धनेऽस्माभिर्महान् यत्नः श्रमश्च कृतः, फलं
कोटिगुणं महद्दयेषु विद्वत्स्वेव तद्विचारभारः ।

परमाराध्यो विपुलमतिरायुर्वेदमहाचार्यर्षी मत्पितृव्यदेव
श्रील-श्रीयुक्त-चन्द्रकिशोरसेनगुप्तमहोदयोऽस्य सग्रहणे विशेषे
णानुकूलीबभूव । किमधिकं वक्तव्यं तच्चरणाशीर्वादबन्दादेवाहं
मस्य प्रचारे क्लमोऽभवम् ।

अत्रेदमप्यवश्यं वक्तव्यं यन्मम चिरसुहृद् भक्तिभाजनं
आयुर्वेदपारदशी पूज्यपाद श्रीमदयोगीन्द्रकुमारविद्या

विनोदाख्यो भिषगस्य प्रणयणे भूयास यत्न अमञ्च कृत्वा मा
चिरकृतज्ञतापाशेन सम्बद्धवानिति ।

कलिकाताया

श्रीविनोदलालसेनगुप्त-

आदि आयुर्वेदौषधालय ।

कविराजस्य ।

१८०६ शक ।

द्वितीयसंस्करणस्य विज्ञापनम् ।

— ० —

जगदीशप्रसादादस्य द्वितीयसंस्करणम् जातम् । प्रथम-
संस्करणे यत्र या त्रुटि स्थिता सास्मिन् संस्करणे सशोधिता ।
प्रथमसंस्करणकाले ये रोगा भेषजानि च यथास्थान न
निवेशिता अत्र संस्करणे ते यथायथ सन्निवेशिता । परम-
पूजनीय मत्पितामहपादस्य श्रीमतो विनोदलालसेन महो-
दयस्य तथा मत्तातपादस्य श्रीमतो आशुतोषसेन महाशयस्य
पदाङ्गानुसारिणा मयाप्येतद्ग्रन्थस्य संस्करणादौ महानायासो-
ऽर्थव्ययश्च स्वीकृत । परमपूजनैयेन श्रीरामगोपालकविरत्न
भट्टाचार्यमहाशयेनास्य संस्करणे प्रभूतो यत्न अमञ्च स्वीकृत ।
अत्र यदि काचित् त्रुटि सा कृपया सुधोभिर्ज्ञापनीया ।
इत्यलम् ।

विनीत

१८३८ शकाब्दा ।

श्रीपुलिनकृष्णसेनगुप्त कविभूषणश्च ।

आयुर्वेदविज्ञानस्य

(निदानचिकित्सितस्थान) उत्तरार्द्धस्य

सूचीपत्रम् ।

विषय	प्रष्ठाङ्क ।	विषय	प्रष्ठाङ्क ।
चिकित्सितस्य कस्यच्यता	१	त्रयोदश कृत्तिपाता	१३
रोगस्वरूपनिर्णय	१	विस्तारकलक्षणम्	१४
सात्त्विकस्य त्वाक्लक्षणम्	१	आयुकारिणी लक्षणम्	१४
व्याधिरूपविध्यम्	२	कम्पनस्य लक्षणम्	१४
रोगविज्ञानोपाय	२	वभ्राष्ट्यस्य लक्षणम्	१४
निदानम्	२	श्लेष्मकारिणी लक्षणम्	१४
सम्प्राप्ति	३	भङ्गनाम्नी लक्षणम्	१५
पूर्वरूपम्	३	कृत्पाकस्य ,	१५
सामान्यपूर्वरूपम्	३	सप्तोदकस्य लक्षणम्	१५
विशेषपूर्वरूपम्	३	पानकस्य लक्षणम्	१६
रूपम्	३	द्यास्यस्य लक्षणम्	१६
उपशय	३	ककचस्य लक्षणम्	१६
देहप्रकृति	६	ककटस्य लक्षणम्	१७
जीवनम्	७	वैदारिकस्य लक्षणम्	१७
अलपा	८	शोताङ्गस्य ,	१८
सम्प्राप	८	तन्त्रिकस्य ,	१८
ज्वरनिदानादि	१०	रक्तछोविन ,	१९
ज्वरपूर्वरूपम्	११	मुद्यनेतस्य ,	१९
ज्वरसामान्यरूपम्	११	भमिन्व सस्य ,	१९
वातज्वरलक्षणम्	११	जिह्वकस्य ,	१९
पित्तज्वरलक्षणम्	११	सन्धिगस्य ,	१९
कफज्वरलक्षणम्	११	अन्तकस्य ,	२०
वातपित्तज्वरलक्षणम्	१२	रुग्णगङ्गकस्य ,	२०
वातश्लेष्मज्वरलक्षणम्	१२	चित्तविभ्रमस्य ,	२०
पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणम्	१२	कणिकस्य ,	२०
सन्निपातज्वरलक्षणम्	१२	कणिकुम्भस्य ,	२०

विषय	पृष्ठाङ्क ।	विषय	पृष्ठाङ्क ।
कुम्भोपाकस्य लक्षणम्	२१	पच्यमानज्वरस्य	२८
ग्रीष्मनावस्य ”	२१	पक्वस्य	२८
प्रलापिन ”	२१	अग्निष्टलक्षणम्	२८
अन्तर्दाहस्य ”	२२	ज्वरोपद्रवा	२८
दण्डपातस्य ”	२२	ज्वरमुक्तिपूर्वलक्षणम्	२९
अन्तःकस्य ”	२२	ज्वरमुक्तलक्षणम्	२९
एषोदाहस्य ”	२२	ज्वरचिकित्सा	३०
हारिद्रकस्य ”	२२	आरग्वधादि काष	३२
अजघोषस्य ”	२२	अनन्तादि	३२
भूयहासस्य ”	२२	पङ्कजपानौयम	३२
यन्त्रापीडस्य ”	२२	दोषपाकस्य लक्षणम्	३३
सन्नगासस्य ”	२३	नागरादि	३३
सशोषिण	२३	धान्यपटोलम्	३३
आगन्तुज्वरस्य	२३	ज्वराकुश्ररस	३३
विषादिज्वरस्य	२३	हुताशन	३४
विषमज्वरलक्षणम्	२४	ज्वरे अन्नदानकाल	३४
विषमज्वरभेदा	२४	ज्वरे पथ्यापथ्यानि	३५
सन्ततादि लक्षणम्	२५	वातज्वर चिकित्सा	३६
हतौघकस्य भेद	२५	पञ्चमूत्रौ काष	३६
आतुथकस्य ”	२५	किरावादि	३६
वातबलासकस्य	२६	शुक्लूचादि	३६
प्रलेपकस्य ”	२६	बिल्लादि	३६
अर्द्धाङ्गज्वरस्य ”	२६	पञ्चमूत्र्यादि	३६
रसगतज्वरस्य ”	२६	दण्डमूलादि	३६
मांसगतस्य ”	२६	पित्तज्वरचिकित्सा	३७
मेदोगतस्य ”	२७	कफज्वरचिकित्सा	३७
अस्थिगतस्य ”	२७	वातपित्तज्वर ”	३७
सज्जगतस्य ”	२७	वातश्लेष्मज्वर ”	३८
शक्तागतस्य ”	२७	पित्तश्लेष्मज्वर ”	३९
प्राकृतवैकृतयो	२७	सन्निपातज्वर ”	३९
अन्तर्गस्य	२७	लङ्घनम्	३९
आमज्वरस्य	२८	स्वेद	३९

विषय	पृष्ठाङ्क ।	विषय	पृष्ठाङ्क ।
नखम	३६	कासोसाद्या वटी	५७
निष्ठौवनम्	४०	ग्रीष्मारिवटिका	५७
अवलेह	४०	ग्रीष्माहरीषधानि	५८
अञ्जनम्	४१	यकृत रोगाधिकार	५८
दशमूल	४१	यकृत् चिकित्सा	५९
कणमूलशोधचिकित्सा	४२	अग्निप्रभावटी	५
जीणज्वर	४२	यकृच्छूलबिसदिनौवटी	६०
ज्वरहरभेषजानि	४५	कलधौतादि	६
तन्त्रोक्तज्वरचिकित्सा	४६	यकृत्तरणसिद्ध	६१
सन्निपातज्वरस्य,	४८	यकृन्निद्रिचिकित्सा	६१
विषमज्वरस्य,	४८	पाण्डुकामलाधिकार	६२
ज्वरोपद्रवस्य	५	कृष्णकामलालक्षणम्	६५
मूर्च्छा	५०	कृष्णकामलक्षणम्	६५
अन्वे	५१	पाण्डुकामलाचिकित्सा	६६
कृदे	५१	शोषाधिकार	७०
तृष्णाया	५१	शोषचिकित्सा	७४
अतिसारस्य	५१	सिद्धास्यादि	७५
विडवा यस्य	५१	पुननवाटक	७५
डिक्काया	५१	सायमण्ड	७६
कासस्य	५२	शोषघ्नभेषजानि	७६
दाहस्य	५२	उदराधिकार	७७
अरातिसाराधिकार	५२	उदरचिकित्सा	८१
ज्वरातिसार चिकित्सा	५२	पुननवादि	८२
क्रौवेरादि	५३	नारायण चण्डम	८३
उग्रोरादि	५३	उदरहरीषधानि	८३
गुडूचादि	५३	मलोदरी शस्त्रप्रयोग	८४
विस्फोटकम्	५३	वारिशोषण रस	८५
नागरादि	५४	रक्तपित्ताधिकार	८७
रविप्रभावटी	५४	रक्तपित्तचिकित्सा	८८
ज्वरातिसारे विशिष्ट भेषजानि	५४	राजयक्षाधिकार	८९
ग्रीष्माधिकार	५५	उरजतस्य निदानम्	९०
ग्रीष्माचिकित्सा	५६	राजयक्षाचिकित्सा	९८

विषय	पृष्ठाङ्क ।	विषय	पृष्ठाङ्क ।
शेषचिकित्सा	१०	काशीआदि	१२५
द्राक्षाष्टकम्	१०	हृदयरक्तम्	१२५
प्रमेहजनित यक्षा	१०१	हृदयेश्वर	१२५
कण्ठतक्तचिकित्सा	१०३	हेमाश्वतरस	१२६
कासाधिकार	१४	रक्षाकर	१२६
कासचिकित्सा	१७	छरसोयाधिकार	१३७
स्वरभेदाधिकार	११०	छरसोयजिकित्सा	१२८
चव्यादि चूषणम्	१२१	क्रिम्यधिकार	१२९
व्याघ्रौष्ठकम्	१११	क्रिमिचिकित्सा	१३१
किन्नरकण्ठ रस	११२	उत्तुरतैलम्	१३२
हिकाश्याधिकार	११३	अग्निमान्द्याधिकार	१३३
हिकाशेदा	११३	समाधोनां लक्षणम्	१३३
आसस्य निदानम्	११५	भस्मकस्य	१३३
महाश्यासस्य निदानम्	११५	अजीर्णस्य	१३४
ज्वरश्यासस्य लक्षणम्	११५	शामादीनां	१३४
किन्नश्यासस्य	११६	विस्तृता निरुक्ति	१३५
तमकश्यासस्य	११८	अलसकरण लक्षणम्	१३५
प्रतमकस्य	११७	विस्तृतलसकारिष्ट लक्षणम्	१३५
नद्रश्यासस्य	११७	विलम्बितलक्षणम्	१३६
हिकाश्यासचिकित्सा	११७	जैर्णाहारलक्षणम्	१३६
नाबणम्	११८	अग्निमान्द्यचिकित्सा	१३६
हरिद्रादि चूषणम्	११९	विस्तृताचिकित्सा	१३७
हृद्रोगाधिकार	१२०	अरीचकाधिकार	१३९
आवरणिक	१२१	आगन्तुजसात्रियातिकलक्षणम्	१४०
कौष्ठिक	१२२	अरीचकचिकित्सा	१४१
प्रयुक्त	१२२	अतिसाराधिकार	१४२
आधाभिका	१२२	अतिसारादिष्टलक्षणम्	१४४
परिचय	१२३	प्रवाहिकालक्षणम्	१४५
मेद सूत्रम्	१२३	अतिसारमुक्तलक्षणम्	१४५
विच्छेपिका	१२३	अतिसारचिकित्सा	१४५
ज्वरोगस्य चिकित्सा	१२३	धान्यपचकम्	१४६
विप्लवादि चूषणम्	१२४	कञ्चगादि	१४६

विषय	पृष्ठाङ्क ।	विषय	पृष्ठाङ्क ।
कुटजादि	१४७	विसर्पलक्षणम्	१९७
वत्सकादि	१४७	विसर्पचिकित्सा	१९४
कुटजदाडिमकषाय	१४८	मसूरिकाधिकार	१९६
गुडबिन्दुम्	१४८	मसुरिकोत्पादनविधि	१९६
प्रवाहिका	१४९	मसुरिकालक्षणम्	१९७
ग्रहणौ रोगाधिकार	१५०	मसूरिकाचिकित्सा	२००
ग्रहणौ चिकित्सा	१५२	अमृतादि	२०१
अमृतापित्ताधिकार	१५६	श्रीमलानन्दरस	२०२
अमृतापित्तचिकित्सा	१६६	वसन्तसुन्दर	२०२
शूलाधिकार	१५८	रोमान्तिकालक्षणम्	२०२
शूलनिदानम्	१५८	रोमान्तिकाचिकित्सा	२०३
शूलस्याग्नि लक्षणम्		वातरक्तलक्षणम्	२०४
शूलचिकित्सा	१६१	वातरक्ताचिकित्सा	२०६
चतुः समचूषणम्	१६४	पटोलादि	२०७
गुल्मरोगाधिकार	१६६	गुडूचौ तुतम्	२०७
गुल्मस्थानम्	१६७	महापिण्डतेलम्	२०७
असाध्यलक्षणम्	१७२	पिण्डतेलम्	२०८
गुल्मचिकित्सा	१७२	कुष्ठनिदानादि	२१०
कुष्ठधिकार	१७४	महाकुष्ठमणना	२१०
कुष्ठिचिकित्सा	१७७	क्षुद्रकुष्ठानि	२१०
दण्डाधिकार	१८०	कुष्ठपूर्ववृत्तादि	२११
दण्डाचिकित्सा	१८२	शौडुम्बरलक्षणम्	२११
दाह्याधिकार	१८४	मण्डलम् लक्षणम्	२११
दाह्याचिकित्सा	१८६	विम	२१२
काञ्जिकतैलम्	१८६	काकणस्य	२१२
सुषाकररस	१८६	पुण्डरीकस्य	२१२
शीतपित्ताधिकार	१८८	कृष्णजिह्वस्य	२१२
उदरं लक्षणम्	१८८	एकवर्गजचर्मलक्षणम्	२१२
कोष्ठोत्कीर्णलक्षणम्	१८८	चर्मदल	२१३
शीतपित्तादिचिकित्सा	१८८	विचित्रिका	२१३
आर्द्रकखण्डम्	१९०	विपादिका	२१३
विसर्पाधिकार	१९१	पामा	२१३

विषय	पृष्ठाङ्क ।	विषय	पृष्ठाङ्क ।
कण्डु	२१३	विषोपन्यसम्	२५६
दद्रु	२१३	अनन्ताद्यवृत्तम्	२५७
विस्फोट	२१३	शुक्रदीपाधिकार	२५८
किटिम	२१४	सषपिका	२५६
अलमक	२१४	अष्टौलिका	२५६
शतारुष	२१४	यथिता	२५८
रसगत	२१४	कुम्भिका	२५८
मेटीगत	२१५	कलजौ	२५८
अष्टिमज्जागत	२१५	दृष्टि	२६
शुक्रगत	२१५	समूढपिष्टिका	२६
श्वित्तचक्षणम्	२१६	अवमन्य	२६०
कुष्ठचिकित्सा	२१७	पुष्करिका	२६
कुष्ठघ्नोषटी	२२०	स्पृशङ्गानि	२६०
अशौनितानम्	२२२	उत्तमा	२६०
चर्मकौलम्	२२७	शतपोनक	२६०
अश्विचिकित्सा	२२७	त्वकपाक	२६१
भगन्दरनिदानम्	२३	शीणितावृद्धम्	२६१
व्रणशोधनिदानम्	२३४	मांसव्यदम्	२६१
व्रणशोधचिकित्सा	२३६	मांसपाकम्	२६१
शरीरव्रणनिदानादि	२३९	विद्रधि	२६१
व्रणचिकित्सा	२४१	तिलकानकम्	२६१
व्रणहरणम्	२४३	शुक्रदीपचिकित्सा	२४२
आगन्तुव्रणनिदानादि	२४३	दाव्वीतैम्	२६२
आगन्तुव्रणचिकित्सा	२४९	पारदविकार	२६४
नाडीव्रणनिदानम्	२५०	चिफलादि	२६५
उपदशनिदानम्	२५१	सारिवाद्यबलेष्ट	२६५
खिन्नवृत्ति	२५३	अरुसम्भनिदानम्	२६६
उपदशचिकित्सा	२५४	अरुसम्भचिकित्सा	२६७
धूप	२५४	विद्रधिनिदानम्	२७०
शौमसनि कौपदशम्	२५५	विद्रधिविचिकित्सा	२७२
गौशौपदशम्	२५६	विस्फोटकनिदानम्	२७४
त्वन्विकारा	२५६	विस्फोटकचिकित्सा	२७६

विषय	पृष्ठाङ्क ।	विषय	पृष्ठाङ्क ।
गलगण्डगण्डमालापचीयव्यवृद्ध		मूकनिम्न	३१०
निदानम्	२८७	तूष्णी	३१०
वृद्धिनिदानम्	२८७	प्रतितूष्णी	३१०
अन्तर्दृष्टि	२८८	आशान	३१०
वृद्धिचिकित्सा	२९०	प्रत्याशान	३१०
वृद्धिहररस	२९१	बाताशौषा	३१०
शतपचाय तैलम्	२९२	प्रल्लशौषा	३११
श्लोपदनिदानम्	२९३	वस्तिवात	३११
श्लोपदचिकित्सा	२९४	विषय	३११
श्लोपदहरणकप	२९४	वृद्धी	३११
भग्ननिदानम्	२९६	वातव्याधिचिकित्सा	३२२
भग्नचिकित्सा	३००	द्विङ्गादि चूषम्	३११
वातव्याधिनिदानम्	३०१	माषादितैलम्	३१५
आचेपस्य	३०४	चैलोक्यचिन्तामणि	३१८
अपतानकस्य	३०५	आगन्तव्यपक्षाघातनिदानम्	२०
दृष्टापतानकस्य	३०५	तस्य चिकित्सा	३२१
घनु क्षय	३०५	वेपथुवातनिदानम्	३२१
अन्तराशान	३०५	तस्य चिकित्सा	३२२
वाक्कायास	३०५	आमवातनिदानम्	३२३
कुजत्वम्	३०६	तस्य चिकित्सा	३२४
पञ्चवष	३०६	राक्षापञ्चकम्	३२५
अद्वित	३०६	आमग्रमायिनी वटी	३२६
मन्यास्तम्भ	३०७	आमवाताद्विवरस्य	३२६
शिरीयहम्	३०८	उदावर्तनिदानम्	३२७
गृध्रसौ	३०८	आनाहनिदानम्	३२८
विस्त्रची	३०८	उदावर्तचिकित्सा	३२८
क्रोष्टुकशौर्ष	३०८	आनाहचिकित्सा	३२८
खञ्जपङ्को	३०९	अन्मादनिदानम्	३२९
कलायखञ्ज	३०९	अन्मादचिकित्सा	३३१
वातकण्ठक	३०९	अरौन्मादनिदानम्	३३४
पाददाह	३०९	तस्य चिकित्सा	३३४
पावङ्ग	३०९	अभयादि चूषम्	३३५

विषय	प्रष्ठाङ्क ।	विषय	प्रष्ठाङ्क
गदोद्देशनिदानम्	३४६	ताण्डवनिदानम्	३७५
तस्य चिकित्सा	३४७	तस्य चिकित्सा	३७५
मूर्च्छाविकार	३४८	ताण्डवारिणीह	३७७
भ्रम	३४९	सायुज्यलम्	३७८
तन्द्रा	३५०	ऊर्ध्वमेद	३७८
निद्रा	३५२	अर्धमेद	३७९
सन्न्यास	३५२	अधोमेद	३७९
शैशवसन्न्यास	३५३	तस्य चिकित्सा	३८०
मूर्च्छाचिकित्सा	३५३	सायुज्यलङ्घनचरणम्	३८०
सन्न्यासचिकित्सा	३५४	भिक्षुरोदयस	८
शैशवसन्न्यासचिकित्सा	३५५	लोमनिर्गमनम्	३८१
मूर्च्छालक्षणम्	३५६	अभयविकाराद्य	३८१
अस्मारनिदानम्	३५७	व्रकामयनिदानम्	३८२
अस्य चिकित्सा	३५८	तस्य चिकित्सा	३८३
योषापसारनिदानम्	३६१	सुखतीभट्टा	३८३
तस्य चिकित्सा	३६२	मृगकच्छनिदानम्	३८४
वृद्धत भूतभैरवस	३६२	मृगकच्छचिकित्सा	३८७
मृदालयनिदानम्	३६३	मृगघातनिदानम्	३८९
परसद	३६५	वातकृच्छ्रिका	३८९
पानाजीर्ण	३६५	अष्टौल	३८९
पानविन्म	३६६	वातवन्म	३९०
मृगपानप्रकृतनिदानम्	३६६	मृगघात	३९०
मृदालयचिकित्सा	३६६	मृगघात	३९०
तस्मिन्मादनिदनम्	३६८	मृगघात	३९१
तस्य चिकित्सा	३७०	मृगघात	३९१
श्रीखण्डादि चूषणम्	३७०	मृगघात	३९१
चैतन्योदय स	३७१	मृगघात	३९२
अचलवातनिदानम्	३७२	उष्णवात	३९२
तस्य चिकित्सा	३७३	मृगघात	३९२
हिङ्गुद्य चूषणम्	३७३	विषविघात	३९३
खल्लनिदानम्	३७४	विक्षिण्णणम्	३९३
तस्य चिकित्सा	३७५	मृगघातचिकित्सा	३९४

विषय	प्रष्ठङ्क ।	विषय	प्रष्ठङ्क ।
अश्वरीनिदानम्	३९५	बहुभुवननिदानम्	४०९
अस्य चिकित्सा	३९८	बहुभुवान्नकारस	४१०
प्रमेहनिदानम्	४	सोमरीगनिदानम्	४११
उदकमेह	४०१	शुक्रमेह	४१२
इक्षुमेह	४२	तस्य चिकित्सा	४१३
सान्द्रमेह	४२	मात्रिकादि चूर्णम्	५१
मुरामेह	५२	कामचूडामणि	१११
विष्टमेह	४२	शौपसगिकमेहनिदानम्	४१५
शुक्रमेह	१२	तस्य चिकित्सा	४१६
चिकित्वामेह	५२	महाभवटी	४१७
शीतमेह	४२	बन्धपरस	४१७
शनेमेह	४२	श्रीजीमेहनिदानम्	४१७
लालामेह	४२	तस्य चिकित्सा	४१८
द्वारमेह	४३	चन्दनादि	४१८
हारिद्रमेह	४३	अजमोदादि चूर्णम्	५१९
माञ्जिष्ठ	४३	चन्दनासव	४१९
रक्तमेह	५२	लसिकामेहनिदानम्	४२
वसामेह	४३	तस्य चिकित्सा	४२०
मज्जमेह	४३	तिन्दुकादि	४२१
चौद्रमेह	४३	चन्दनादिचूर्णम्	४२०
हस्तिमेह	४३	वज्रभङ्गनिदानम्	४२३
शराविका	४५	चिकित्सा	४२४
कच्छपिका	१६	पुष्पवन्ता	५२४
माखिनी	१६	मेदनिदानम्	४२६
विमता	४६	अतिरक्तनिदानम्	४२७
असुरी	४६	तस्य चिकित्सा	४२७
मसूरिका	४६	मुखरीगनिदानम्	४२९
सषपी	५६	श्रीरोगचिकित्सा	४३
पुत्रिणी	५६	दन्तरोग शीतादनिदानम्	४३१
विदारिका	१६	दन्तपुण्ड्रम्	४३१
विद्रधि	४६	दन्तवेष्टस्य	४३२
प्रमेहचिकित्सा	४७	शैशिर	४३२

विषय	पृष्ठाङ्क ।	विषय	पृष्ठाङ्क ।
महाश्रीशिर	४३२	तालुपाकस्य	४४२
परिदर	४३२	तालुरोगनामानि	४४२
उपकुश	४३२	गलरोगनिदानम्	४४३
वेदभ	४३३	रोहिणी	४४३
खलीवईग	४३३	काष्ठशालूक	४४५
अभिमास	४३३	अभिगिह	४४५
दन्तनाडी	४३३	बलय	४४५
दन्तविद्रधि	४३३	अलास	४४६
दन्तवैद्यचिकित्सा	४३४	एकहृन्द	४४६
दन्तरोगनामानि	४३६	हृन्द	४४६
दाखनस्य लक्षणम्	४३६	शतघ्नी	४४६
कमिदन्तस्य ”	४३६	गिलायु	४४७
भस्मनस्य ”	४३६	नखविद्रधि	४४७
दन्तद्वयस्य ”	४३७	नखौघ	४४७
दन्तशकशाया	४३७	खरघ्न	४४७
कपालिकाया	४३७	मांसतानम्	४४८
श्यावदन्तस्य	४३७	विदारो	४४८
करालस्य	४३७	गलरोगचिकित्सा	४४८
दन्तरोगचिकित्सा	४३७	मुखरोगचिकित्सा	४५०
खाद्याद्यतैलम्	४३८	नासारोगनामानि	४५२
जिह्वारोगनिदानम्	४३८	पौनस	४५३
उपजिह्वानिदानम्	४४	पूतिनस्य	४५३
जिह्वारोगचिकित्सा	४४०	नासापाक	४५३
तालुरोगनामानि	४४१	पूयस्कम	४५४
गलमुखा लक्षणम्	४४१	क्षयु	४५४
तुष्टिकेया	४४१	अशयु	४५५
अध्रुवस्य	४४१	दोष	४५५
कच्छपस्य	४४१	प्रदोनाह	४५५
तान्वज्जुदस्य	४४२	खाव	४५५
मांससघातस्य	४४२	नासाशीघ	४५५
तालुपुपुटस्य	४४२	अतोश्चाय	४५६
तालुशीघस्य	४४२	नासारोगचिकित्सा	४५८

विषय	पृष्ठाङ्क ।	विषय	पृष्ठाङ्क ।
व्याघ्रौतैलम्	४६०	चतुर्दशपिङ्गला	४७९
नैव परिमाणम्	४६२	कुम्भिका	४८०
दृष्टिलक्षणम्	४६२	पौथकी	४८०
नेत्ररोगसंख्या	४६४	वत्स शकरा	४८०
नेत्ररोगसंख्या	४६४	अश्वीवत्स	४८०
परिक्षायी	४६८	शुक्लाश	४८०
प्रित्तविदग्धदृष्टि	४६९	अञ्जननामिका	४८०
श्लेष्मविदग्धदृष्टि	४७०	वङ्गलवत्स	४८१
धूमदशनम्	४७०	क्षिप्तवत्स	४८१
रक्तजात	४७१	वत्स कदम्बम्	४८१
नकुषाण्यम्	४७१	श्याववत्स	४८१
गम्भीरिका	४७१	प्रक्षिप्तवत्स	४८२
कृष्णमण्डलरोगा	४७२	अक्षिप्तवत्स	४८२
सत्रण पुष्पम्	४७२	वातहतवत्स	४८२
अत्रणपुष्पम्	४७३	वत्सावुदम्	८२
अक्षिपाकाल्य	४७४	निमेष	४८२
अजकाजत	४७४	शोणिताश	४८२
प्रस्ताव्यन्मखचणम	४७६	खगण	४८२
शुक्लाक्ष	४७५	विसवत्स	४८३
रक्ताक्ष	४७५	कुञ्चनम्	४८३
अधिमार्सार्य	४७५	पक्ष्मकोप	४८३
स्त्रायुक्ष	४७५	पक्ष्मशत	४८३
शुक्लिका	४७५	अभिष्यन्द	४८४
अर्जुनस	४७६	अधिमन्य	४८५
पिष्टकम्	४७६	हृत्ताधिमन्य	४८७
शिराजालस	४७६	वातपथ्याय	४८७
शिरापिङ्गला	४७६	शुक्लाक्षिपाक	४८८
बलासययित	४७६	अन्यतोवात	४८८
पूयाक्षस	४७७	अस्त्राध्युषितम्	४८८
उपनाह	४७७	शिरोत्पात	४८८
स्त्राव	४७७	शिराङ्घ्रि	४८९
कामियन्य	४७८	नेत्ररोगविकल्पा	४८९

विषय	पृष्ठाङ्क ।	विषय	पृष्ठाङ्क ।
हेद्यरोगचिकित्सा	४९१	शिशोर्वक्षि	५१४
लेख्यरोगचिकित्सा	४९३	भारिवादिक्षेप	५१४
मेद्यरोगप्रतिषेध	४९४	शिशोरीगङ्गरस	५१७
क्षिद्रनाशचिकित्सा	४९४	निह्निरोद्यवटी	५१७
अभिष्यन्द ,,	४९६	श्रीर्षास्तुनिदानम्	५१८
नैववर्त्तो	४९८	तच्चिकित्सा	५१९
मात्सिकादिवटी	४९९	सखिलशोषणचूर्णम्	५२०
कणरोगनामानि	५०	कुङ्कुमाद्यष्टतम	५२०
कर्णशूलम्	५०	रसतैलम्	५२०
कणनाद	५१	वक्त्रिभास्कररस	
वाधिर्यम्	५१	मस्तिष्कवेपननिदानम्	५२१
कणक्षेप	५१	तच्चिकित्सा	५२२
कणस्त्राव	५२	मस्तिष्कचयापचयनिदानम्	५२३
कर्णकण्डू	५२	मस्तिष्कवृद्धिचिकित्सा	५२३
कर्णगुध	५०२	अन्धनादज्ञाथ	५२३
कणप्रतौलाह	५०२	अशुघातनिदानम्	५२४
श्लिन्निक्कण	५०२	तच्चिकित्सा	५२५
कणविद्रधि	५०३	रत्नेश्वररस	५२५
कणपाक	५३	महाशिशिरपानकम्	५२६
पूतिकण	५३	स्त्राक्लित्यनिदानम्	५२७
परिपीठ	५०४	तच्चिकित्सा	५२७
उत्तपात	५०५	आदित्यपक्वतैलम्	५२७
उन्मन्यक	५०५	स्त्राक्लित्यारिरस	५२८
दुःखवडनम्	५०५	स्त्रीरोगे—प्रदरनिदानम्	५२९
परिलेही	५५	तच्चिकित्सा	५३१
कर्णरोगचिकित्सा	५६	दाव्यादिज्ञाथ	५३१
शिशोरीगनिदानम्	५८	खड्गवर्त्ति	५३२
स्थ्यावर्त्त	५११	योगिन्यापद्मिदानम्	५३३
अनन्तवात	५११	उदावृत्ता	५३३
शङ्खक	५१२	विष्णुता	५३३
अर्द्धावमेदक	५१२	परिष्कृता	५३३
शिशोरीगचिकित्सा	५१३	वातला	५३३

विषय	पृष्ठाङ्क ।	विषय	पृष्ठाङ्क ।
खोजितचया	५३४	योनिक्खूनिदानम्	५४४
अस्सिनी	५३४	तच्चिकित्सा	५४४
वामिनी	५३५	शिवकरीवटी	५४५
पुच्छी	५३४	टङ्गणादिचूर्णम्	५४५
पित्तला	५३४	योग्याक्षेपनिदानम्	५४६
अत्यानन्दा	५३४	तच्चिकित्सा	५४६
कण्ठिनी	५३४	योग्यकुरनिदानं तच्चिकित्सा च	५४७
अचरणा	५३४	जरायुरोगनिदानं तच्चिकित्सा च	५४८
अनिचरणा	५३४	शारिवादिचूर्णम्	५४९
श्लेष्मला	५३५	प्रसदानन्दरस	५४९
अण्डो	५३५	अण्डाधारगदनिदानम्	५४९
अण्डनी	५३५	पटोलादिक्वाथ	५५०
महाबीनी	५३५	योगिवल्लभरस	५५
सूचिवक्त्रा	५३५	चन्दनाद्यचूर्णम्	५५०
चिदोषिणी	५३५	गर्भस्त्रावपातलक्षणम्	५५१
योनिरोगचिकित्सा	५३५	लम्पलादिगण	५५२
कुमारिकावटी	५३८	गर्भस्त्रावोषद्रव	”
जयादिषटी	५३८	गर्भस्त्रावचिकित्सा	”
रज प्रवसिनीवटी	५३९	भासानुमासिकम्	५५३
कुण्डलिनीवत्ति	५३९	मूढगर्भनिदानम्	५५६
शिख्य्यादि	५३९	अष्टप्रकारा	५५८
कणकसार	५३९	असाध्यमूढगर्भलक्षणम्	५५९
सन्निदासार	५४०	द्वतगर्भलक्षणम्	५५९
योनिक्खनिदानम्	५४१	गर्भमरणहेतु	५६०
योनिक्खचिकित्सा	५४१	योनिस्वरणनिदानम्	”
वायकलक्षणम्	५४१	मूढगर्भचिकित्सा	”
रक्तमाद्रोलक्षणम्	५४२	मक्कल्लनिदानम्	५६१
षष्ठोलक्षणम्	५४२	तच्चिकित्सा	५६२
अकुरलक्षणम्	५४२	सूति कानिदानम्	”
जलकुमारलक्षणम्	५४२	तच्चिकित्सा	५६३
वायकचिकित्सा	५४३	सूति कादशमूलम्	”
विफलाद्य द्रवम्	५४३	सनरीगनिदानम्	५६४

विषय	पृष्ठाङ्क ।	विषय	पृष्ठाङ्क ।
स्नानरोगचिकित्सा	५६४	पद्मिरोहिणी	५७७
बालरोगनिदानम्	५६५	चिप्य	५७
तालुकण्टकलक्षणम्	५६६	कुनख	५८८
सङ्घापघ्नम् ,	५६७	अनुशयी	५७८
ककुनकम्	५६८	विदारिका	५७९
पारिगर्भिक	५६९	शकरावुदस्य	५८०
दन्तोद्भेद	५७०	पाददार्था	५८१
यक्ष्मरोग	५७१	कदरस्य	५८२
शकुनिलुष्ट	५७२	अलसस्य	५८३
रेवतीलुष्ट	५७३	इन्द्रलुप्तस्य	५८४
पूतनालुष्ट	५७४	दाहणकस्य	५८५
अन्यपूतना	५७५	अह विक्काया	५८६
मुखमुखिका	५७६	प्रसिप्तस्य	५८७
नैगमेय	५७७	मुखद्रुषिकाया	५८८
बालरोगचिकित्सा	५७८	पद्मिनीकण्टकस्य	५८९
चातुर्भद्रिका	५७९	जतुमणे	५९०
बालयज्ञदरिणी	५८०	भाषकस्य	५९१
सूत्ररोगनिदानम्	५८१	तिलकालकस्य	५९२
अजगल्लिका	५८२	न्यच्छस्य	५९३
यवप्रख्या	५८३	व्यङ्गस्य	५९४
अन्नालमौ	५८४	नीलिकाया	५९५
विहता	५८५	परिवर्त्तिकाया	५९६
कच्छपिका	५८६	अवपाटिकाया	५९७
वल्लीक	५८७	निरुद्धप्रक्षयस्य	५९८
इन्द्रविद्धा	५८८	सन्निरुद्धगुदस्य	५९९
गर्हभिका	५८९	अङ्गिपूतनस्य	६००
पाषाणगर्हभ	५९०	वृषणकच्छा	६०१
पणसिका	५९१	गुदभ्रस्य	६०२
जालगर्हभ	५९२	शकरद्वयस्य	६०३
इरिवेष्टिका	५९३	सूत्ररोगचिकित्सा	६०४
कक्षा	५९४	चाङ्गेरीष्टम्	६०५
गन्धनामा	५९५	मूषिकाय तैलम्	६०६

विषय	पृष्ठाङ्क ।	विषय	पृष्ठाङ्क ।
सारिवादिकाथ	५८७	पुष्पविषम्	६ ७
सारिवाद्यर्क	५८८	त्वक्सारनिर्घासविषम्	”
कनकतैलम्	५८८	चौरविषम्	”
मञ्जिष्ठाद्य तैलम्	,	घातुविषम्	,
कुकुमाद्यतैलम्	,	कन्दविषम्	,
वर्णकाष्ठतम्	५८९	विषगुणा	६ १
द्विद्विद्राद्यतैलम्	५९०	विषकार्यम्	,
चिफलाद्यतैलम्	५९१	प्लावरविषकार्यम्	,
वज्रितैलम्	,	जङ्गमविषकार्यम्	,
गुञ्जातैलम्	,	विषलिप्तशस्त्रहतलक्षणम्	”
खलुभृङ्गराजतैलम्	,	विषपीतलक्षणम्	६०२
महाभृङ्गराजतैलम्	,	विषदातु	”
प्रदीपडरीकाद्यतैलम्	५९२	सप	,
माखल्याद्यतैलम्	,	दशलक्षणम्	६०३
कुञ्जाद्यतैलम्	५९३	दष्टस्यासाध्यतालक्षणम्	,
चन्दनाद्यतैलम्	,	दर्वीकरलक्षणम्	६०४
यष्टिमध्याद्यतैलम्	५९४	दूषीविषलक्षणम्	६०५
केशरञ्जक	”	दूषीविषकार्यम्	”
महानीलतैलम्	५९५	दूषीविषप्रकोपकाल	६०६
भृङ्गराजघृतम्	५९६	दूषीविषभेदेनविकारभेदा	६ ७
मधुत्यादि	५९७	दूषीविषनिरुक्ति	,
चारुघृतम्	५९७	दूषीविषसाध्यत्वादि	”
अभृताङ्कुरवटी	,	गरकार्यम्	६०८
चन्द्रप्रभारस	५९८	लूतोत्पत्ति	,
कुकुमादिघृतम्	,	लूतादशलक्षणम्	६ ९
सप्तच्छदादितैलम्	,	सीवर्षिकादिदष्टलक्षणम्	”
सहस्रचरघृतम्	५९९	पाण्डुविषलक्षणम्	”
विषस्य द्वैविध्यम्	५९९	प्राणहरमृषिकविषकार्यम्	६ ९
प्लावरविषस्य लक्षणम्	६००	तृणकासादष्टलक्षणम्	”
मुखविषस्य	”	हृषिकविष	६१०
पक्वविषस्य	”	असाध्यहृषिकादष्टलक्षणम्	६
फलविषस्य	”	कणभदष्टलक्षणम्	,

विषय	प्रकाङ् ।	विषय	प्रकाङ् ।
उच्चिष्टिङ्गदष्टस्य लक्षणम्	६१०	लुप्तश्रासपुनरानयनविधि	६२१
सविषमखूकदष्टस्य	,,	उच्चस्थनचिकित्सा	६२२
मतस्यविषकार्थ्यम्	,	वैर्यसम्भाधिकार	६२३
जलौकोविषकार्थ्यम्	,,	शक्रवृक्षभरस	,,
गृहगोधिकदष्टस्य	६११	रसायनाधिकार	६२४
शतवद्वैविषकार्थ्यम्	,,	महानोखकण्ठरस	६२६
मशकविषकार्थ्यम्	,,	चतुहरोतकी	६२७
असाध्यमशकविषकार्थ्यम्	,,	सिद्धमकरध्वज	६२७
मन्त्रिकादशलक्षणम्	,,	चिफलादिवटी	६२८
व्याघ्रादिविषकार्थ्यम्	,,	वाजोकरणलक्षणम्	६३
विषोक्तमितलक्षणम्	,,	पतदकरणे दीप	,,
स्थावरविषचिकित्सा	६१२	वृथाणि	,,
जङ्गमविषचिकित्सा	६१३	शातातपीक्त मद्यापातकानि	६२२
महानद	६१५	उपपातकजरीगा	६३२
अग्नितागद	,,	पातकजरीगा	६३३
वात्यागद	६१६	अतिपातकजरीगा	,,
दशाङ्गागद	,,	परिशिष्टम्	६३४
कौटविषहरयोग	६१७	अक्षयुले—अक्षपिसान्तक	
उच्चिष्टविषहरयोग	,,	चूर्णम्	६३५
कुकरविषचिकित्सा	,,	,, सूच्यैखारिष्ट	,,
मूषिकविषचिकित्सा	,,	वातरक्तो—वृहदारक्तान्तकलीह	६३४
शगालादिविषचिकित्सा	,,	शिरोरोगे—मिहिरिदयवटी	६३४
विषममवलचिकित्सा	६१८	वैकालिकज्वरे—लीकनाथवटी	६३४
अपमुमुर्षधिकार	६२१	राजयक्ष्मि—वृहज्ज्वरचूडामणि	६३५
ज्वरमशचिकित्सा	,,	वृहज्ज्वरामणिरस	६३५

अकारादिक्रमेणाधिकारसूचीपत्रम् ।

—६३—

विषय	पृष्ठाङ्क ।	विषय	पृष्ठाङ्क
अशुघात अधिकार	५२४	कर्णरोग अधिकार	५
अग्निमान्द्य ”	१३३	कामला ”	१
अचक्षुष्यता ,	३७२	कास ”	१
अण्डाधारगद ”	५४८	कुष्ठ ”	२
अतिसार ,	१४२	कोष्ठ ”	१
अपचो ”	२७९	क्रिमि ”	१
अपसुमूर्ध ”	६२१	क्षोम ”	६
अपस्मार ”	३५३	क्षुद्ररोग ”	१
अस्त्वपित्त ,	१५५	खल्लनिका ”	१
अरोचक ,	१३९	गदोद्देश ”	१
अर्जुन्द ”	२८२	गण्डमात्रा ”	१
अर्शो ”	२२२	गन्धस्वाव ”	१
अलसक ,	१३५	गण्डगण्ड ”	१
अश्वरो ”	३८५	गण्डरोग ”	१
आनाह ”	३३१	ग्रन्थि ”	१
आमवात ,	३२३	गुल्म ”	१
आगन्तुपक्षाघात	३२०	ग्रहणौ ”	१
आगन्तुव्रण ,	२४३	कृद्भि ”	१
उदररोग ,	७७	कराधुरोग	१
उदह् ”	१८८	जिह्वारोग	१
उदावर्त ”	३२७	ज्वर ”	१
उन्माद ”	३३५	ज्वरातिसार	१
उपदग्ग ”	२५२	तत्त्वोन्माद	१
उरसीय ”	१२७	ताण्डव ”	१
उरन्वत ”	८७	तालुरोग	१
ऊर्ध्वस्थ ”	२६६	दृष्ट्या ”	१
ओजोभेद ”	४१७	दन्तरोग ”	१

विषय	पृष्ठाङ्क ।	विषय	पृष्ठाङ्क ।
ध्वजमङ्गल अधिकार	४२३	रोमान्तिका अधिकार	२ २
नाडीग्रण	२५०	लसिकामेह	४२०
नासारोग	४५२	वङ्गमूत्र	४०६
पाण्डु	६२	बाजोकरण	६३
नैत्ररोग	४६२	वातरक्त	२०५
पारदविकार	२६४	वातव्याधि	३०१
प्रदर	५२९	वालरोग	५६५
प्रमेह	४	विद्रधि	२७०
ज्वर	५५	विष	५८८
भगन्दर	२३०	विषमञ्जर	२४
भग्नरोग	२६६	विसर्प	१८१
मदात्यय	३६३	विस्वी	१३५
मधुमेह	४ ९	विस्फोटक	२७४
मस्त्रिका	१८६	वीर्यस्तम्भ	६१३
मस्तिष्कचयापचय	५२३	वृक्षामय	३८२
मस्तिष्कवैषम्य	५२१	वृद्धि	२८७
मुखरोग	४२८	वेपथुबाध	३२१
मूढगन्ध	५५७	व्रणशोष	२३४
मूत्रकृच्छ्र	३८४	शातातपोक्तमहापातकानि	६३२
मूत्राघात	३८८	शरीरव्रण	२३८
मूर्च्छा	३४८	शरीररोग	५०८
मूत्राविसार	४११	शीतपित्त	१८८
मेद	४३६	शीर्षांशु	५१८
यक्तन् रोग	५८	शुक्रमेह	४१२
शोनिक्कण्डू	५४४	शुक्रटोष	२५८
शोनिव्यापत	५३३	शूल	१५८
शोन्यकुरन्नि	५४७	शोथ	७०
शोन्याचेप	५४६	शोष	८४
शोषापक्कार	३६१	श्लेपद	२८३
रक्तपित्त	८७	श्लेष्म	२१३
रसायन	६२४	सद्योग्रण	२४३
शामयन्त्रा	८३	सामान्यञ्जर	३०

विषय	पृष्ठाङ्क ।	विषय	पृष्ठाङ्क ।
सूतिका अधिकार	५६२	सरोन्माद अधिकार	२४४
सोम	४११	स्वभेद ”	११०
स्वाखिल्य ”	५२७	हृषीमकरोग,”	६५
समरोग ”	५६४	ह्रिका ”	११३
स्त्रीरोग ”	५२९	हृद्रोग ”	१२४
सायुश्ल ”	३७८		

अकारादिक्रमेणाधिकारसूचीपत्र सम्पूर्णम् ।

अकारादिक्रमेणौषधसूचीपत्रम् ।

विषय	पृष्ठाङ्क ।	विषय	पृष्ठाङ्क ।
अगद	६१५	कलघौतादिरस	६०
अग्निप्रभावटी	५९	काञ्चिकतेलम्	१८६
अजमोदादि चूणम्	४१९	कामचूडामणिरस	४१४
अजितागद	६१५	कासीसाद्यावटी	५७
अमन्ताद्यष्टम	२५७	किन्नरकाण्डरस	११२
अमघादिचूणम्	३४५	कुकुमाद्यतेलम्	५२०
अमृतांशुरवटी	५८७	कुकुमादिष्टम	५८८ । ५८८
अम्लपित्तान्कचूणम्	६१५	कण्डूनिवर्ति	५३९
आदित्यपक्वतेलम्	५२७	कुमारिकावटी	५२८
आमप्रमाथिनोवटी	३२६	कुष्ठघ्नोवटिका	२२०
आमवाताद्रिवज्र	३२६	केशरञ्जक	५८४
आद्रकखण्ड	१९०	खड्गनिकारिरस	३७५
अतुष्टरीवटी	६२७	खड्गवर्चि	५२२
कनकतेलम्	५८८	गुग्गुलुतलम्	५९१
कनकासार	५२९	गुडचूष्टम	२७

विषय	पृष्ठाङ्क ।	विषय	पृष्ठङ्क ।
चतुःसमचूर्णम्	१६४	प्रपौण्डरीकाद्यतैलम्	५६२
चन्दनाद्यचूर्णम्	५५०	वणकघृतम्	५८६
चन्दनाद्यतैलम्	५६१	वसन्तसुन्दर	२०२
चन्दनासव	४१६	बहुभूतान्तकलौह	४१०
चन्दनादिचूर्णम्	४२२	वक्रिभास्कररस	५२०
चन्द्रप्रभास	५६८	वक्रितैलम्	५६१
चव्यादिचूर्णम्	१११	वातरक्तान्तकलौह (वृद्धत)	६३४
चाङ्गेरीघृतम्	५८५	बालचतुर्भद्रिका	५७१
चूडामणिरस (वृद्धत)	६३०	बालयकदरिखौह	५७४
चेतन्य दयरस	३७१	वारिशोषणरस	८५
जयादिबटी	५३८	वृद्धिहररस	२६१
अरचूडामणि वृद्धत	६३७	व्याघ्रीघृतम्	१११
अरकुशरस	३३	व्याघ्रीतैलम्	४६०
टङ्गनादिचूर्णम्	५४५	व्रणहररस	२४३
ताण्डवारिखौहम्	३७७	भङ्गराजतैल (स्तम्भ)	५६१
तार्क्ष्याग	६१६	भङ्गराजतैलम् (मङ्गा)	५६१
विफलाद्यतैलम्	५६१	भङ्गराजघृतम्	५६६
विफलाद्यघृतम्	५४३	भूतभैरवरस (वृद्धत)	३६२
विफलादिबटी	६१६	मधूत्यानि	५६७
चैलोक्यचिन्तामणिरस	३१८	मञ्जिष्ठाद्यतैलम्	५८८
टार्क्ष्यतैलम्	२२	मङ्गानीलतैलम्	५६५
विहिरिद्राद्यतैलम्	५६	महागद	६१५
द्राक्षाघृतम्	१०	महाभ्रवटिका	४१७
धूलूरतैलम्	१३२	महाशिशिरपानकम्	५२६
नारायणचूर्णम्	८३	मङ्गानीलकण्ठरस	६२६
नेत्रवर्त्ति	४६८	माणमण्ड	७६
पिण्डतैलम्	२०८	माषान्तितैलम्	३१५
पिण्डतैलम् (मङ्गा)	२७	मालत्याद्यतैलम्	५६२
पिण्डाद्यादिचूर्णम्	१२४	मालिकादिबटी	४६६
प्रीतिरिबटी	५७	मालिकादिचूर्णम्	४१४
पुष्पधन्वा	४२४	मिहिरोदयरस	३८०
प्रमदानन्दरस	५४६	मिहिरोदयवटी	५१७ । ६३४

विषय	प्रष्ठाङ्कः ।	विषय	प्रष्ठाङ्कः ।
मूर्च्छांतकरस	३५६	सर्वतोभद्रवटी	३८३
मूर्धिकायतैलम्	५८५	सखिलशोषचूर्णम्	५२
यक्ष्णविमर्हि नौवटी	६०	सहायरघृतम्	५८९
बलहारणसिद्ध	"	सारिवाद्यबलेह	२६५
यष्टिमन्त्राद्यतैलम्	५८४	सारिवादिक्वाथ	५८७
योषिहृल्लभरस	५५०	सारिवादि धनक	५८८
रज प्रवृत्ति नौवटी	५३८	सखालित्यारिरस	५२८
रविप्रभावटी	५४	सायुश्लक्ष्णरस	३८०
रसतैलम्	५२	सिद्धमकरज्वज	६२७
रत्नाकररस	१२६	सुषाकररस	१८६
रत्नेश्वररस	५२५	सतिवादशमूलम्	५६३
खाद्यायतैलम्	४३४	खुआयतैलम्	५८३
लोकनाथवटी	६३४	स्त्रोत्थारिष्ट	६३५
शक्रवल्लभरस	६२३	हरिद्रादिचूर्णम्	११८
शतपत्राद्यतैलम्	२८२	हिमाय	३७
शारिवादिचूर्णम्	५४८	हिङ्गादि	३१४
श्लिष्टार्थ्यादिबटी	५६८	हिङ्गाद्यचूर्णम्	३७३
शिरोरोगहररस	५१७	इलायनरस	३४
शिवकरीवटी	५०५	हृदयश्लक्ष्णम्	१२५
श्रीतल्लन्दरस	२२	हृदयेश्वररस	१२५
श्लेष्मन्दादिचूर्णम्	३७०	हिमालयरस	१२६
सप्तश्लेष्मदादितैलम्	५८८	क्षारघृतम्	५८७
सन्दिदासार	५४३		

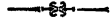
अकारादिक्रमेणौषधसूचीपत्रं सम्पूर्णम् ।

आयुर्वेदविज्ञानम् ।

उत्तरार्द्धम् ।

निदानचिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

रोगस्वरूप तस्यापि ज्ञानोपायादिकं भिषक् ।

ज्ञातुं यत्नेत सिद्ध्यर्थं देहस्य प्रकृतिं तथा ॥

तत्र रोगस्वरूपनिर्णयः ।

देहोऽसात्म्यस्य सयोगस्ततः सात्म्यस्य सच्युतिः ।

व्याधिदुःखविकारादि भाषया परिभाष्यते ॥

यद् देहस्य शुभाय स्यात्क्षिप्त्वा यस्य च जायते ।

दुःखञ्चोपस्थितौ यस्य तस्यासात्म्यं तदुच्यते ॥

अतएव व्याधिर्द्विविधा । देहासात्म्यसयोगरूपो देह-
सात्म्यविभागरूपश्च । ननु विकृतदेह एव व्याधिः, अतीऽसात्म्य-
सयोगेन देहस्य विकृतिरेव व्याधिरिति नोक्त्वा कथं देहासात्म्य-
सयोग एव व्याधिरित्युक्तम् । अत्रोच्यते । वस्तुनि वस्त्वन्तर-
सयोगस्ततो वा तदश्विच्युतिरेव विकृतिरिति पारिभाष्यते ।
विकृतिशब्दस्य एतदतिरिक्तार्थस्य सर्वथैवासम्भवः । अतएव
तादृशसयोगस्य तादृशविभागस्य च विकृतिशब्दवाच्यत्वात्

तादृशसयोगस्तादृशविभागश्चैव व्याधिरिति मीमासा । देह
सात्माविभाग इत्यत्र सात्मशब्देन देहस्याशोऽपि बोध्यः ।

व्याधि स त्रिविधो नाशो दम्योऽवार्यस्तथा स्मृतः ॥

स नाशः सर्वथा यस्तु नाश्यते भेषजादिभिः ॥

दम्यते क्रियया यस्तु न नाश्येत कथञ्चन ।

निवृत्ताया क्रियायाञ्च यः कालेन प्रकुप्यति ॥

दम्योऽसौ कोर्त्तितो व्याधिशिरकालानुबन्धनः ॥

भेषजनाथ पथ्येन यः केनापि न वार्यते ।

अवार्योऽसौ गदः प्रोक्तः प्राणहन्ता महाबलः ॥

नाशः साध्याख्यया व्याधिर्दम्यो याप्याख्यया तथा ।

असाध्याभिधयाऽवाप्यः कथ्यते शास्त्रवेदिभिः ॥

साध्यो गच्छति याप्यत्वयाप्यो गच्छत्यसाध्यताम् ।

असाध्यस्तु हरेत् प्राणान् नरखाप्रतिकारिणः ॥

जातमात्रश्चिकित्स्यः खान्नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः ।

वह्निशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥

व्याधावसात्मसयोगे देहात् तस्यापसारणम् ।

गदे सात्मच्युतौ कार्यं तच्च तज्जनकार्पणम् ॥

रोगविज्ञानोपायाः ।

निदानमथ संप्राप्तिं पूर्वरूपञ्च लक्षणम् ।

तद्वच्चोपशयो व्याधेर्विज्ञानं पञ्चधा मतम् ॥

निदानम् ।

यद् भवेन्न विना येन निदानं तस्य तन्मतम् ।

हेतुर्निमित्तमुत्थानं प्रत्ययः कारणं तथा ।

बीजमायतनञ्चापि पर्यायस्तस्य भाषिताः ॥

सप्राप्ति ।

यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पिता ।

निवृत्तिरामयस्यासौ सप्राप्तिर्जातिरागति ॥

येन कारणेन यस्य दोषस्य (वायो पित्तस्य कफस्य वा)
यादृशी दुष्टि स्यात् तादृश्या दुष्ट्या विशिष्टेन, यादृश्या दुष्ट्या
विशिष्टस्य दोषस्य यादृक् प्रसरण प्रकृति, तथा विसर्पता च
दोषेण आमयस्य या निवृत्तिर्निष्पत्ति सा सप्राप्ति ।

पूर्वरूपम् ।

पूर्वरूपन्तु तद्व्याधि भाविन ज्ञापयेद्भि यत् ।

द्विविध तच्च सामान्यविशेषपरिभेदत ॥

सामान्यपूर्वरूपम् ।

वायुना वापि पित्तेन बलासेन कृतेन वा ।

असाधारणलिङ्गेन यन्न युक्तन्तु लक्षणम् ।

व्याधिमात्र वदेद्भव्य तत् सामान्यमुदाहृतम् ॥

विशेषपूर्वरूपम् ।

यस्य यल्लक्षण व्याधेस्तदोषद्वयता गतम् ।

यच्च विशेषदोषस्य बोधक तत्पर मतम् ॥

रूपम् ।

तदेव व्यक्तता यात रूपमित्यभिधीयते ।

संस्थान व्यञ्जन लिङ्ग लक्षण चिह्नमाकृति ॥

उपशय ।

औषधान्नविहारणामुपयोग सुखावहम् ।

विद्यादुपशय व्याधे स हि सात्म्य इति स्मृत ॥

अत्रोपशयलक्षणे प्रथमतो “हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणामिति” पाठो दृश्यते । परन्तु वैयर्थ्यात् कैश्चित् सुविज्ञैर्ग्रन्थकारैः पाठोऽसौ परित्यक्तः । अथ वैयर्थ्यं प्रदर्श्यते हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणामिति पदम् औषधान्नविहाराणामित्यस्य विशेषणम् । हेतुश्च व्याधिर्यत्र हेतुव्याधी तयोर्व्यस्तसमस्तयोर्विपर्यस्तौ प्रतिकूला विपरीता इति यावत् तथा विपर्यस्तार्थकारिण विपरीतप्रयोजनसाधका हेतोः समानगुणा व्याधिर्निदानसमानवर्धिणश्च रोगिणोऽनिष्टजनकत्वेन प्रसिद्धा इति यावत् । एवम्भूतानामौषधान्नविहाराणां सुखावह उपयोग आचरणमुपशय इति । अतएवायमर्थः फलति । औषधादिकं हेतुव्याधौ विपरीतं वा भवन्तु तयोर्विपरीतार्थकारि वा भवतु यदि तस्य प्रयोगेण रोगशान्तिर्भवेत् तर्हि स एव प्रयोग उपशय इति । अतएव सर्वविधस्यैव औषधादिकस्य सुखावह उपयोग उपशय इति निष्कटोऽर्थः । यदि सर्वविधस्यैव औषधादिकस्य सुखकर उपयोग एव उपशयस्तत् कथम् एवम्भूतस्य औषधादिकस्य सुखावह उपयोग इत्युच्यते ? केषाञ्चिदौषधान्नविहाराणां सुखावहोपयोगस्य उपशयत्वे केषाञ्चिन्न तथात्वे एवम्भूतानामुपयोग उपशयः । अतोऽतिरिक्तानामनुपशय इत्येव पृथङ् उचितः । सर्वेषां निर्देशादेव तथात्वे सामान्यनिर्देश एव सन्तोषकरः । हेतुव्याधौ विपरीतार्थकारिभिरौषधादिभिर्व्याधिशान्तौ तदुपयोग उपशयाख्यो वा न वा इति सन्देहनिरासार्थं स्पष्टमुक्तमिति चेदुच्यते तदपि न प्रोतिकरम् । यदि सामान्यनिर्देशेन सर्वविधानामौषधादीनां सुखावह उपयोग उपशयाख्य इत्यर्थो गम्यते तत् कथं

कतिपयानां तादृशोपयोगस्य तथात्वं न वा इति सन्देह-
स्यात् । सशयोत्पत्तौ सर्वथैव कारणाभावः । वस्तुतस्त्वयमुपदेश-
श्चिकित्साविध्युपदेशाध्याये वाच्यः नतूपशयलक्षण इति ।

विपरितोऽनुपशयो व्याध्यसात्मेति सञ्चितः ॥

सख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।

मग्राप्तिर्भिद्यते गुल्मा पञ्च चाष्टौ ज्वरा यथा ॥

दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽग्राशकल्पना ।

नक्तं दिनर्तुभुक्ताशैर्व्याधिकालो यथामलम् ॥

स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां बाधे प्राधान्यमादिशेत् ।

हेत्वादिकार्त्तस्त्रावयवैर्बलावलविशेषणम् ॥

काले यथास्व सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरिव वा ।

सर्वेषां दोषाणां रोगाणाञ्च ।

सर्वेषामिव रोगाणां निदानं कुपिता मला ।

तत्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥

मला वातादयो दोषाः ।

विप्रकृष्टं सन्निकृष्टं निदानं द्विविधं मतम् ।

विरुद्धभोजनाद्याद्यं परं वातादयो मलाः ॥

निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपजायते ।

तद्यथा ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ॥

रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां श्वासश्चाप्युपजायते ।

प्लीहाभिहृद्भ्यां जठरं जठराच्छेद्यं एव च ॥

अग्नीभ्यो जठरं दुग्धं गुल्मश्चाप्युपजायते ।

प्रतोश्यायादयो कासः कासात् सञ्जायते क्षयः ॥

क्षयरोगस्य हेतुले शोषश्चाप्युपजायते ।

ते पूर्व केवला रोगा पञ्चाङ्गत्वर्थकारिण ॥
 कश्चिद्भि रोगो रोगश्च हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ।
 न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेतुत्व कुरुतेऽपि च ॥

देहप्रकृति ।

जीवदेहेषु सर्वेषु शक्ति प्रकृतिरक्षणे ।
 अनिर्वाच्याङ्गता नित्या बीज ससारशास्त्रिन ॥
 जीवयन्त्यनिश जोवान् वर्तते सहरन्त्यपि ।
 सात्मग्रहण्यसात्मप्रापसारण्येकैव सा द्विधा ॥
 सा सात्मग्रहणौ देहो यया गृह्णाति सात्मप्रकम् '
 ग्याता सान्या यया चायमपसारयतीतरत् ॥
 अनयैवाजपा जीव शक्त्या जपति सन्ततम् ।
 बुभुक्षा च पिपासा च जायते ह्यत एव हि ॥
 स्वेदमृतपुगेषाणि देहादपसरन्ति च ।
 अतिभुक्ते विषे पीते कृद्भिश्चाशु प्रजायते ॥
 श्वासमार्गगत भोक्ष्य वह्निर्यात्यनयैव हि ।
 ओषधेन विना व्याधिरनयैव प्रशाम्यति ॥

यदा प्रकृतिरक्षिण्या शक्त्या व्याधिर्न शाम्यति ।
 तदैव भेषज सेव्यमन्यथा तद् विगर्हितम् ॥

शक्ते प्रकृतिरक्षिण्या प्रतिघातात् पुन पुन ।
 व्याधि सञ्जायते तस्यास्ततोऽनुसरण हितम् ॥

मानवैरवशैर्नित्य यथा सा प्रतिहन्यते ।
 शक्ति प्रकृतिरक्षिणी जन्तुभिर्न तथैतरै ॥
 अतस्त एव नियत कृच्छ्रै सर्वार्थनाशकै ।
 व्याधिभि परिभूयन्ते दुर्भाग्या इव सृष्टिषु ॥

अवशैर्बहुनियमपरतन्त्रै । दुर्भाग्या इवेत्यत्र इवशब्द-
प्रयोगाद् वस्तुतो न दुर्भाग्या इत्यर्थः । तेषामिव सर्वजीवेभ्य
प्रभुत्वान्मोक्षाधिकारित्वाच्च ।

विहाराहारवृत्त्यादि भेदेन बहुधा नृणाम् ।
चिकित्सा भिद्यते देशकालजातिवशात् तथा ॥
जीवनम् ।

जीवन जीवधात्वर्थं प्राणन तस्य नाम च ।
आहरण निर्हरण श्वसन स्वनन गति ॥
क्लासो वृद्धिः सन्ततीना समुत्पादनमेव च ।
इत्याद्यास्तु क्रिया सर्वा ज्ञेया जीवनसञ्ज्ञया ॥
मनुजा पशवः कौटा पक्षिणश्च सरीसृपा ।
जीवन्ति जन्तवः सर्वे जीवन्ति च महीरुहा ॥
आहरणमाहारः । देहाभ्यन्तरे देहपोषकपदार्थप्रवेशनम्
निर्हरण निर्हारः । ततो जातदोषपदार्थापसारणम् । आहरणा
दयः कतिचित् क्रिया वृत्तादीनामप्यस्ति । अतस्तेऽपि जीवन्ति ।
आदावुपचयस्तेषां ततश्चापचयो भवेत् ।
ततः खान्मरणं ततो धर्मत्रयसमायुता ॥
सुखेन तासामखिलक्रियाणां
निर्वाह एवाभिहितः बुधैस्तु ।
स्वास्थ्यं सदा सौख्यकरं ततोऽन्या
व्याधिर्ह्वयस्या विपरौतधर्मा ॥
सञ्जीवकोपादानानां शोणितं नरवर्षसु ।
प्रधानं प्रकृतिस्तस्य वर्ण्यते प्रथमं ततः ॥
सौचिकैरणुभिः शोणैरणुभिश्च तथा सितैः ।

शोणित तोयबहुलं सृष्टञ्च लवणादिभिः ॥
 यैरेष मानवः कायं पदार्थैर्वेधसा कृतः ।
 तैरेव शोणितं सृष्टं यतस्तत् तस्य पोषणम् ॥
 पोषणमत्र सजातीयपदार्थं परिमाणवृद्ध्यादि ॥
 हृत्कोष्ठाच्छोणितं कृत्स्नं देहं भ्रमति रहसा ।
 धमन्यादिपथैर्नित्यं फुप्फुसे तद् विशुध्यति ॥

अजपा ।

नासापथसमाकृष्टं पवनं फुप्फुसं गतः ।
 शोधयेच्छोणितं दुष्टं तेन जीवन्ति जन्तवः ॥
 सोऽहशब्देन जीवानां श्वासोच्छ्वासौ निरन्तरम् ॥
 स्यातां वा हसशब्देनोच्छ्वासश्वासौ विपर्ययात् ॥
 इत्ययं द्व्यक्षरो मन्त्रो जीवजप्योऽजपा मता ॥
 जपारम्भो हि जननं मरणं तत्समापनम् ॥
 तथाच दक्षिणामूर्त्तिमहितायाम् ।

एकविंशतिसाहस्रं षट्शताधिकमीश्वरि । ।
 जपते प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दमयी पराम् ॥
 विना जपेन देवेशि । जपो भवति मन्त्रिणः ।
 अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिष्कन्तनी ॥

अन्यच्च षट् शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिम् ।
 एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ॥
 जातः स इति वै शब्दमुच्चार्यारभते जपम् ।
 महाप्रयाणसमये हमुच्चार्यं समापयेत् ॥
 शरीरमेतन्निवृतं प्रकृत्या याति सक्षयम् ।
 श्वासभाषगतिस्थन्दचिन्तनाद्यैश्च कर्मभिः ॥

क्षय तस्मिन् समापन्ने क्लेश कोऽपि प्रजायते ।
क्षुधादृष्टादिरूपेण स णको हि विभिद्यते ॥
द्रवक्षयात् पिपासा स्याद् बुभुक्षान्यपरिक्षयात् ।
पानात् दृशा भोजनाच्च प्रणश्यति तथा क्षुधा ॥
पूरयित्वा प्रनष्टाश् पीत भुक्तञ्च सन्ततम् ।
देहं वर्धयते चापि स्वैर्गुणैर्देहपोषणै ॥
उष्णक्षये चोष्णनिष्पा ह्लान्यथा शीतकामिता ।
सर्वत्र कारण ज्ञेयं शक्तिं प्रकृतिरक्षणी ॥

सन्ताप ।

काय प्राणभृता नित्य वर्त्ततोष्णगुणान्वित ।
तस्यातिक्षयद्विभ्या मृत्युर्वै भवति ध्रुवम् ॥
शोणितस्य प्रवाहेण स्रग्दाह्यैर्देहकर्मभि ।
श्वासानिलास्रसयोगाद् भुक्ताना परिणामत ॥
देहान्तर्बहुधा योगवियोगैरपि सन्ततम् ।
उत्पद्यते स तापो हि मुख्य जीवनलक्षणम् ॥
बालका स्थविराश्चापि युवभ्यस्तापवत्तरा ।
पुरुषेभ्यस्तथा नार्य इति प्राज्ञैरुदाहृतम् ॥
निशायामपि कल्हे च ताप शारीरिको नृणाम् ।
क्लासमायाति च तथा सायाक्ले वर्धते पुन ॥
मूत्र पुरीष निष्ठूत यद् यदन्यच्च देहत ।
निर्याति तै सहोत्ताप क्रियानप्यपसार्यते ॥
तापो रज्य प्रयत्नेन नियत जीवनैषिभि ।
अङ्गत्राणादिभिर्यस्मात् तत्क्षयाद् व्याधिसम्भव ॥
शीतमारुतसस्पर्शात् प्रयाति स च सक्षयम् ।

तथोष्णानिलयोगेनानैसर्गो द्वद्धिमेव च ॥
 द्वद्विरप्यशुभाय ह्यात् तापस्य क्षयवत् सदा ।
 अतः साम्येन त रक्षेत् समः स्वास्थ्यप्रकरो हि स ॥
 शक्तेः प्रकृतिरक्षिण्या प्रतिघातेन सर्वदा ।
 तापस्य क्वासद्वद्धिभ्याः शोणितादेश्च दोषतः ॥
 जायन्ते व्यावयो नृणां ज्वराद्या बहुदुःखदा ।
 ते भिषग्भिर्विशेषेण ज्ञातव्याः सचिकित्सिताः ॥
 अतो ज्वरादिरोगाणां सर्वथा कारणादिकम् ।
 प्रभाष्यते चिकित्सा च तत्र पथ्यादिकं तथा ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः ।

ज्वराधिकारः ।

यतः समस्तरोगाणां ज्वरो राजेति विश्रुतः ।
 अतो ज्वराधिकारोऽत्र प्रथमः लिख्यते मया ॥
 जन्मादौ निधनं चापि प्रायो विशतिरिदं हि तम् ।
 ऋते देवमनुष्याभ्यां नान्यो विषहते हि तम् ॥
 देहेन्द्रियमनस्तापो सर्वरोगाग्रजो बली ।
 ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसघातागन्तुजः स्मृतः ॥
 ज्वरस्य निदानं संप्राप्तिश्च ।
 मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः ।
 वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निज्वरदाः स्यूरसानुगाः ॥

ज्वरस्य पूर्वरूपम् ।

अमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्य नयनप्लव ।
 इच्छाद्वेषौ सुहृत्त्रापि शीतवातातपादिषु ॥
 जृम्भाङ्गमर्हौ गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तम ।
 अङ्गहर्षश्च शीतञ्च भवत्युत्पत्त्यति ज्वरे ॥
 सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समोरणात् ।
 पित्तान्नयनयोर्दाहं कफादन्नारुचिर्भवेत् ॥
 रूपैरन्यतराभ्यान्तु सस्मृष्टैर्द्वन्द्वज विदुः ।
 सर्वलिङ्गसमावायं सवदोषप्रकोपजे ॥

ज्वरस्य सामान्यलक्षणम् ।

स्वेदावरोधं सन्तापं सर्वाङ्गग्रहणं तथा ।
 युगपदं यत्र रोगी तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥

वातज्वरलक्षणम् ।

वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठपरिशोषणम् ।
 निद्रानाशं क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥
 शिरोहृन्नात्ररुग्भक्तवैरस्य गाढविट्कता ।
 शूलाभ्यानि जृम्भणञ्च भवत्यनिलजे ज्वरे ॥

पित्तज्वरस्य लक्षणम् ।

वेगस्तोक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमि ।
 कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकं स्वेदश्च जायते ॥
 प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
 पोतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥

कफज्वरस्य लक्षणम् ।

स्तैमित्यं स्तिमितो वेगः आलस्यं मधुरास्यता ।

शुक्लमूत्रपुरोषत्व स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ॥
 गौरव शोतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।
 प्रतिश्यायोऽरुचि कास कफजोऽक्ष्णोश्च शुक्लता ॥

वातपित्तज्वरस्य लक्षणम् ।

दृष्ट्वा मूर्च्छा भ्रमो दाह स्वप्ननाश शिरोरुजा ।
 कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तम ॥
 पवभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृति ।

वातश्लेष्मज्वरस्य लक्षणम् ।

स्तैमित्य पर्वणा भेदो निद्रा गौरवमेव च ।
 शिरोग्रह प्रतिश्याय कास स्वेदाप्रवर्त्तनम् ॥
 मन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृति ।

पित्तश्लेष्मज्वरस्य लक्षणम् ।

लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोह कासोऽरुचिस्तृषा ।
 मुहुर्दाहो मुहु शीत पित्तश्लेष्मज्वराकृति ॥

सन्निपातज्वरस्य लक्षणम् ।

क्षणे दाह क्षणे शोतमस्थिसन्धिशिरोरुजा ।
 मास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ॥
 मस्वनौ मरुजौ कर्णौ कण्ठ शूकैरिवावृत ।
 तन्द्रा मोह प्रलापश्च कास श्वासोऽरुचिर्भ्रम ॥
 परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा सस्ताङ्गता परम ।
 श्लोघन रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥
 शिरसो लोठन दृष्ट्वा निद्रानाशो हृदि व्यथा ।
 स्वेदमूत्रपुरीषाणा चिराद्दर्शनमल्पम् ॥
 कृशत्व नातिगात्राणा प्रतत कण्ठकूजनम् ।

कोठाना श्यावरक्ताना मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥

मूकत्व स्रोतसा पाको गुरुत्वमुदरस्य च ।

चिरात् पाकश्च दोषाणा सन्निपातज्वराकृति ॥

दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षण ।

सन्निपातज्वरोऽसाध्य कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥

सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा ।

पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशम याति हन्ति वा ॥

सप्तमी द्विगुणा चैव नवम्येकादशी तथा ।

एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च बधाय च ॥

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुण ।

शोथ सञ्जायते तेन कश्चिदैव प्रमुच्यते ॥

सन्निपातज्वरस्य त्रयोदश विशेषा ।

एकोल्लवणास्त्रयस्तेषु द्वुल्लवणाश्च तथेति षट् ।

त्रुल्लवणाश्च भवेदेको विज्ञेय स तु सप्तम ॥

प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च षट् ।

सन्निपातज्वरस्यैव ख्युर्विशेषास्त्रयोदश ॥

तेषा नामानि ।

विस्फारकश्चाशुकारी कम्पनी बन्धसञ्चक ।

शोभ्रकारी तथा भल्लु सप्तम कूटपालक ॥

सम्भोहक पालकश्च याम्य क्रकच इत्यपि ।

तत कर्कटक प्रोक्तस्ततो वैदारिकाभिध ॥

तत्र विस्फारकस्य लक्षणम् ।

श्वास कासो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोहवेपथू ।

पार्श्वस्य वेदना जृम्भा कषायत्व मुखस्य च ॥

वातोत्त्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षणम् ।
एष विस्फारको नाम्ना सन्निपात सुदारुण ॥

आशुकारिणो लक्षणम् ।

अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा सुखपाकस्तथैव च ।
गात्रे च विन्द्वो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते ॥
पित्तोत्त्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षणम् ।
भिषग्भि सन्निपातोऽयमाशुकारो प्रकीर्तित ॥

कम्पनस्य लक्षणम् ।

जडता गद्गदा वाणो रात्रौ निद्रा भवत्यपि ।
प्रस्तब्धे नयने चैव मुखमाधुर्यमेव च ॥
कफोत्त्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षणम् ।
मुनिभि सन्निपातोऽयमुक्त कम्पनसङ्गक ॥

वभ्नाख्यस्य लक्षणम् ।

वातपित्ताधिको यस्तु सन्निपात प्रकुप्यति ।
तस्य ज्वरो मदस्तृष्णा सुखशोष प्रमीलक ॥
आध्मानाकृततन्द्राश्च कासश्वासभ्रमश्चमा ।
मुनिभिर्बभ्नुनामाय सन्निपात उदाहृत ॥

शीघ्रकारिणो लक्षणम् ।

वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपात प्रकुप्यति ।
तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत्तृष्णापार्श्वनिग्रह ॥
शूलमस्त्रिद्यमानस्य तन्द्रा श्वासश्च जायते ।
असाध्य सन्निपातोऽय शीघ्रकारीति कथ्यते ।
न हि जीवत्यहोरात्रमेतेनाविष्टविग्रह ॥

भङ्गनाम्नो लक्षणम् ।

पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपात प्रकुप्यति ।
अन्तर्दाहो वह्नि शीत तस्य दृष्ट्या प्रवर्धते ॥
तुष्यते दक्षिणे पार्श्वे उर शोर्षगलग्रह ।
ष्ठीवति श्लेष्मपित्तञ्च कृच्छात् कोठश्च जायते ॥
विडमेदश्वासहिक्काश्च वर्धन्ते सप्रमीलका ।
ऋषिभिर्भङ्गुनामाय सन्निपात उदाहृत ॥

कूटपालकस्य लक्षणम् ।

सर्वदोषोत्प्लवो यस्य सन्निपात प्रकुप्यति ।
त्रयाणामपि दोषाणा तस्य रूपाणि लक्षयेत् ॥
व्याधिभ्यो दारुणश्चैव वज्रशस्त्राग्निसन्निभ ।
केवलोच्छ्वास परम स्तब्धाङ्ग स्तब्धलोचन ॥
त्रिरात्रात् परमेतस्य जन्तोर्हरति जीवितम् ।
तदवस्थन्तु त दृष्ट्वा मूढो व्याहरते जन ॥
धर्षितो राक्षसैर्नूनमवेलाया चरन्ति ये ।
अथवा ब्रुवते केचिद् यक्षिण्या ब्रह्मराक्षसै ॥
पिशाचैर्गुह्यकैश्चैव तथान्यैर्मस्तके हृतम् ।
कुलदेवतार्चनाहीन धर्षित कुलदैवतै ॥
नक्षत्रपीडामपरे गरकर्मणि चापरे ।
सन्निपातमिम प्राहुर्भिषजः कूटपालकम् ॥

सम्प्लवकस्य लक्षणम् ।

प्रवृद्धमध्यहोनेऽस्तु कृतप्रित्तकृष्टैश्च य ।
तेन योगात्स एवोक्तं यथादोषत्रयश्रया ॥
प्रलाप्राप्रासम्प्लवकस्य च्छारतिभ्रमा ।

एकपक्षाभिघातश्च तत्राप्येते विशेषतः ॥

एष समोहको नाम्ना पन्निपात सुदारुणः ॥

पालकस्य लक्षणम् ।

मध्यप्रवृद्धहीनेस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।

तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥

मोहप्रलापमूर्च्छां स्युर्मन्यास्तम्भ शिरोग्रहः ।

कास श्वासो भ्रमस्तन्द्रा सन्नानाशो हृदि व्यथाः ॥

खेभ्यो रक्त विसरति सरक्तस्तब्धनेत्रता ।

तत्राप्येते विशेषा स्युर्मृत्युर्वाक् त्रिवासरात् ॥

भिषग्भि सन्निपातोऽय कथितः पालकाभिधः ॥

याम्यस्य लक्षणम् ।

हीनप्रवृद्धमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।

तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥

हृदय दहते चास्य यक्षत्प्लीहान्त्रफुफ्फुसाः ।

पचन्त्यत्यर्थमूर्द्धाधः पूयशोणितनिर्गमः ॥

शीर्णा दन्ताश्च मृत्युश्च तत्राप्येतद विशेषतः ।

भिषग्भि सन्निपातोऽय याम्यो नाम्ना प्रकीर्तितः ॥

क्रकचस्य लक्षणम् ।

प्रवृद्धहीनमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।

तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥

प्रलापायाससमोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ।

मन्यास्तम्भेन मृत्युः स्यात् तत्राप्येतद विशेषतः ॥

भिषग्भि सन्निपातोऽय क्रकचः सम्प्रकीर्तितः ॥

कर्कटकस्य लक्षणम् ।

मध्यहीनप्रवृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च य ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रया ॥
 अन्तर्दाहो विशेषोऽत्र न च वक्तुं स शक्यते ।
 रक्तमालक्तकेनेव लक्ष्यते मुखमण्डलम् ॥
 पित्तेनाकर्षितं श्लेष्मा हृदयान्नं प्रसिच्यते ।
 द्रष्टुमेवाहतं पार्श्वं तु द्यते खन्यते हृदि ॥
 प्रमोलकश्वासहिक्का वर्धन्ते तु दिने दिने ।
 जिह्वा दग्धा खरस्पर्शा गलं शूकैरिवावृतं ॥
 विसर्गं नाभिजानाति कूजेच्चापि कपोतवत् ।
 अतोव श्लेष्मणा पूर्णं शुष्करत्नौष्ठतालुक ॥
 तन्द्रा निद्रातियोगार्त्ती हतवाङ् निहतद्युति ।
 न रतिं लभते नित्यं विपरोतानि चेच्छति ॥
 आयस्यते च बहुशो रक्तं छौवति चाल्पशः ।
 एष कर्कटको नाम्ना सन्निपातं सुदारुण ॥

वैदारिकस्य लक्षणम् ।

हीनमध्यप्रवृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च य ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रया ॥
 अल्पशूलं कटोतोदो मध्ये टाहो रुजा भ्रमः ।
 भृशं क्लमं शिरोवस्तिमन्याहृदयवायुजः ॥
 प्रमोलकश्वासकासहिक्का जाड्यं विसन्नता ।
 प्रथमोत्पन्नमेनन्तु साधयन्ति कदाचन ॥
 एतस्मिन् सन्निवृत्ते तु कर्णमूले सुदारुणः ।
 पिडको जायते जन्तोयथा कृच्छ्रेण जीवति ॥

स वैदारिकसञ्ज्ञोऽय सन्निपात सुदारुण ।

त्रिरात्रात् परमेतस्य व्यर्थमौषधकल्पनम् ॥

अथ तन्वान्तरोक्तानां वातोत्पन्नादीनां सन्निपातज्वर
विशेषाणां त्रयोदशाणां शीताङ्गादीनि त्रयोदश नामान्तराणि
लक्षणान्तराणि चोच्यन्ते । यथा—

शीताङ्गस्त्रिमलोद्भवज्वरगणे तन्द्री प्रलापो ततो

रक्तष्ठोवयिता च तत्र गणित सन्धुग्नेनेचस्तथा ।

साभिन्धासकजिह्वकश्च कथित प्राक्सन्धिगोऽथान्तको

रुग्दाह सहचित्तविभ्रम इह द्वौ कर्णकण्ठग्रहौ ॥

तत्र शीताङ्गस्य लक्षणम् ।

हिमशिशिरशरीर मन्निपातज्वरौ य

श्वसनकसनहिकामोहकम्पप्रलापै ।

क्लमबहुकफवातादाहवम्यङ्गपीडा-

स्वरविकृतिभिरार्त्तं शीतगात्रं स उक्त ॥

तन्द्रिकस्य लक्षणम् ।

तन्द्रातीव ततस्तृषातिसरणं श्वासोऽधिक कासरक्

सन्तप्तातितनुर्गले श्वयथुना सार्धञ्च कण्ठू कफ ।

सुश्यामा रसना क्लम श्वणयोर्मान्द्यञ्च दाहस्तथा

यत्र स्यात् सह तन्द्रिको निगदितो दोषत्रयोत्थो ज्वर ॥

प्रलापकस्य लक्षणम् ।

यत्र ज्वरे निखिलदोषनितान्तरोष-

जाते प्रलापबहुलौ सहस्रोत्थिताश्च ।

कम्पर्थ्यार्पतनदाहविसङ्गता स्यु

र्नाम्ना प्रलापक इति प्रथितं पृथिव्याम् ॥

रक्तष्ठीविनी लक्षणम् ।

निष्ठोवो रुधिरस्य रक्तसदृश कृष्ण तनौ मण्डल
लौहित्य नयने दृष्यारुचिवमिशासातिसारभ्रमा ।
आधानञ्च विसन्नता च पतन हिक्काङ्गपोडा सृश
रक्तष्ठीविनि सन्निपातजनिते लिङ्ग ज्वरे जायते ॥

भुग्ननेत्रस्य लक्षणम् ।

भृश नयनवक्रता श्वसनकासतन्द्रा भृश
प्रलापमदवेपथुश्चवण्णहानिमोहास्तथा ।
पुरो निखिलदोषजे भवति यत्र लिङ्ग ज्वरे
पुरातनचिकित्सकै स इह भुग्ननेत्रो मत ॥

अभिन्यासस्य लक्षणम् ।

दोषास्तोत्रतरा भवन्ति बलिन सर्व्वेऽपि यत्र ज्वरे
मोहोऽतीव विचेष्टता विकलता श्वासो भृश मूकता ।
दाहश्चिक्कणमाननञ्च दहनो मन्दो बलस्य क्षय
सोऽभिन्यास इति प्रकोर्त्तित इह प्राज्ञैर्भिषग्भि पुरा ॥

जिह्वकस्य लक्षणम् ।

त्रिदोषजनिते ज्वरे भवति यत्र जिह्वा भृश
वृता कठिनकण्टकैस्तदनु निर्भर मूकता ।
श्रुतिक्षतिबलक्षतिश्वसनकाससन्तप्तय
पुरातनभिषग्वरास्तस्मिह जिह्वक चक्षते ॥

सन्निपातस्य लक्षणम् ।

अथप्रतिश्रयिता मन्विच्छुसंशुता सन्निपा
प्रक्षुब्धकफाला मुखे विमत्तगिदृता कासरक ।

समस्तमिति कीर्तितं भवति लक्षणं यत्र ज्वरे
त्रिदोषजनिते बुधैः स हि निगद्यते सन्निग ॥

अन्तकस्य लक्षणम् ।

यस्मिन् लक्षणमेतदस्ति सकलैर्दोषैरुदीर्णं ज्वरेऽ-
जस्रं मूर्ध्वविधूननं सकसनं सर्वाङ्गपोडाधिका ।
हिक्काश्वाससदाहमोहसहिता देहेऽतिसन्तप्तता
वेकल्यञ्च वृथा वचासि मुनिभिः सकीर्तितं सोऽन्तकः ॥

रुग्दाहस्य लक्षणम् ।

दाहोऽधिको भवति यत्र तृषा च तीव्रा
श्वासप्रलापविरुचिभ्रममोहपोडा ।

मन्याहनुव्यथनकण्ठरुजः श्रमश्च

रुग्दाहसञ्ज उदितस्त्रिभवो ज्वरोऽयम् ॥

चित्तविभ्रमस्य लक्षणम् ।

गायति नृत्यति हसति प्रलपति विव्रत निरौच्यते मुञ्चेत् ।

दाहव्यथाभयात्तो नरस्तु चित्तभ्रमे ज्वरे भवति ॥

कर्णिकस्य लक्षणम् ।

दोषत्रयेण जनिता किल कर्णमूले

तोत्रा ज्वरे भवति तु श्वयथुर्व्यथा च ।

कण्ठग्रहो वधिरता श्वसनं प्रलापः

प्रस्वेदमोहदह्नानि च कर्णिकाख्ये ॥

कण्ठकुञ्जकस्य लक्षणम् ।

कण्ठं शूकशतावरुणवदतिश्वासः प्रलापोऽरुचि-

र्दाहो देहरुजा तृषापि च हनुस्तश्च शिरोऽर्त्तिस्तथा ।

मोहो वेपथुना सहेति सकलं लिङ्गं त्रिदोषज्वरे

यत्र स्यात् स हि कण्ठकुञ्ज उदित प्राचैश्चिकित्साबुधै ॥
 सन्धिगस्तेषु साध्य स्यात् तन्द्रिकश्चित्तविभ्रम ।
 कर्णिको जिह्वक कण्ठकुञ्ज पञ्चापि कष्टदा ॥
 रुग्दाहस्त्वतिकष्टेन ससाध्यस्तेषु भाषित ।
 रक्तोष्ठोवो भुग्ननेत्र शीतगात्र प्रलापक ।
 अभिन्यासोऽन्तकश्चेते षडसाध्या प्रकीर्तिता ॥

अथ तन्त्रान्तरोक्तानां वातोत्पन्नादोना सन्निपातज्वर-
 विशेषाणां त्रयोदशानां कुम्भोपाकादोनि त्रयोदश नामान्तराणि
 लक्षणान्तराणि चोच्यन्ते ।

कुम्भोपाकं प्रोणुनाव प्रलापी
 ह्यन्तर्दाहो दन्तपातोऽन्तकश्च ।
 एणीदाहश्चाथ हारिद्रसञ्ज्ञो
 भेदा एते सन्निपातज्वरस्य ॥

अजघोषभृतज्ञासौ यन्त्रापीडश्च सञ्ज्ञाम् ।
 सशोषी च विशेषाम्तस्येवोक्तान्मयोदशान्यत्र ॥

तत्र कुम्भोपाकस्य लक्षणम् ।
 घोणाविवरभरद बहुशोणसितलोहित सान्द्रम् ।
 विलुठन्मस्तकमभित कुम्भोपाकेन पीडित विद्यात् ॥
 प्रोणुनावस्य लक्षणम् ।

उत्क्षिप्य य स्त्रमङ्ग क्षिपत्यधस्तान्नितान्तमुच्छ्वसिति ।
 त प्रोणुनावजुष्ट विषित्रकष्ट विजानीयात् ॥
 प्रलापिनो लक्षणम् ।

स्वेदभ्रमाङ्गभेदा कम्पो द्रवथर्वमिर्व्यथा कण्ठे ।
 गात्रञ्च गुर्व्वतीव प्रलापिजुष्टस्य जायते निद्रम् ॥

अन्तर्दाहस्य लक्षणम् ।

अन्तर्दाहं शैत्यं वह्निं श्वयथरतिस्तथा श्वास ।

अङ्गमपि दग्धकल्मसोऽन्तर्दाहार्दितं कथितं ॥

दण्डपातस्य लक्षणम् ।

नक्तं दिवा न निद्रामुपैति गृह्णाति भूढधोर्नभस ।

उत्थाय दण्डपातो भ्रमातुरः सर्वतो भ्रमति ॥

अन्तर्कास्य लक्षणम् ।

संपूर्यते शरीरं ग्रन्थिभिरभितस्तथोदरं मरुता ।

श्वासातुरस्य सततं विचेतनस्यान्तर्कास्यस्य ॥

एष्णीदाहस्य लक्षणम् ।

परिधावतीति गात्रे रुक्पात्रे भुजङ्गपतङ्गहरिणगण ।

वेपथुमतः सदाहृद्येष्णीदाहज्वरार्तस्य ॥

हारिद्रकस्य लक्षणम् ।

यस्यातिपीतमङ्गं नयने सुतरां मलस्ततोऽप्यधिकम् ।

दाहोऽतिशीतता वह्निरस्य स हारिद्रको ज्ञेयः ॥

अजघोषस्य लक्षणम् ।

छगलकसमानगन्धः स्कन्धरुजावान् निरुद्धगन्धरन्ध्रः ।

अजघोषमन्त्रिपातात्ताम्राभाश्च पुमान् भवति ॥

भूतहामस्य लक्षणम् ।

शब्दादीनधिगच्छति न स्वान् विषयान् यदोन्द्रियग्रामैः ।

हसति प्रलपति परुषः स ज्ञेयो भूतहासार्तः ॥

यन्त्रापीडस्य लक्षणम् ।

येन सुहृज्ज्वरवेगाद् यन्त्रेणैवावपीड्यते गात्रम् ।

रक्तं पीतञ्च कमेदं यन्त्रापीडं स विज्ञेयः ॥

सञ्ज्ञासख लक्षणम् ।

अतिसरति वमति कूजति गात्राण्यभितश्चिरं नरं क्षिपति ।

सञ्ज्ञाससन्निपाते प्रलपत्यग्राक्षिमण्डलो भवति ॥

सशोषिणो लक्षणम् ।

मेचकवपुरतिमेचकान्मोचनयुगलो मलोत्सर्गात् ।

सशोषिणि सितपिण्डकामण्डलयुक्तो ज्वरे नरो भवति ॥

अथागन्तुज्वरस्य निदानम् ।

अभिघाताभिचाराभ्यामभिप्रङ्गाभिशापत ।

आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्व तं विभावयेत् ॥

विषादिजातागन्तुज्वरलक्षणम् ।

श्यावाख्यता विषकृते तथातोसार एव च ।

भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥

श्लेष्मभोगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग् वमथुस्तथा ।

कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ॥

भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् क्रोधाच्च वेपथुः ।

अभिचाराभिशापाभ्यामोहस्तृष्णा च जायते ॥

भूताभिषङ्गादुद्देगो हास्यरोदनकम्पनम् ।

कामशोकभयाद् वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः ।

भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणम् ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने

ज्वराधिकारो द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्याय ।

— ० —

अथ विषमज्वराधिकार ।

तत्र विषमज्वरस्य संप्राप्ति ।

दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुन ।
धातुमन्यतम प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥

विषमज्वरस्य लक्षणम् ।

य स्यादनियतात् कान्तात् शोतोष्णाभ्या तथैव च ।
वेगतश्चापि विषमो ज्वर स विषम स्मृत ॥

तथाच सुश्रुत —

स चापि विषमो देह न कदाचित् प्रमुञ्चति ।
ग्लानिगौरवकार्श्येभ्य स यस्मान्न प्रमुञ्चते ॥
वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते ।
धात्वन्तरेषु लीनत्वात् सौक्ष्म्यान्नैवोपलक्ष्यते ॥

विषमज्वरस्य भेदा ।

सन्तत सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
पञ्च स्युर्विषमा केचिद् भुवन्ति चतुर परान् ॥
सन्ततादिनिदानम् ।

सन्तत रसधातुस्य सतत रक्तधातुग ।

दोष क्रुद्धो ज्वर पुसा सोऽन्येद्यु पिशिताश्रित ॥
भेदोगतस्ततोयेऽङ्गि चास्थिमज्जगत पुन ।
कुर्व्याच्चातुर्थक घोरमन्तक रोगसङ्करम ॥

सन्ततादाना लक्षणानि ।

सप्ताह वा दशाह वा द्वादशाहमथापि वा ।
 सन्तत्या योऽविसर्गो स्यात् सन्तत म निगद्यते ॥
 अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ।
 जोवेद् भाग्यबलात् कश्चिदेतेनाविष्टविग्रह ॥
 अन्येद्यष्कस्वहोरात्र एककाल प्रवर्तते ।
 तृतीयकस्तृतीयेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थक ॥
 केचिद्भूताभिषङ्गोत्य ब्रुवते विषमज्वरम् ।
 प्रायश सन्निपातोत्या विज्ञेया विषमज्वरा ॥

तृतीयकस्य त्रैविध्यम् ।

कफपित्ताक्षिकग्राहो पृष्ठादातकफालक ।
 वातपित्ताच्छिरोग्राहो त्रिविध स्यात् तृतीयक ॥

चातुर्थकस्य विशिष्टा विवृति ।

चातुर्थको दर्शयति प्रभाव द्विविध ज्वर ।
 जङ्घाभ्या श्लेष्मिक पूर्व शिरस्तोऽनिलसम्भव ॥
 विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्यय ।
 स मध्ये ज्वरयत्यङ्गो आदावन्ते च सुञ्चति ॥

त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलो शोतमादौ जनयतो ज्वरे ।
 तयो प्रशान्तयो पित्तमन्ते दाह करोति च ॥
 करोत्यादौ तथा पित्त त्वक्स्थ दाहमतौव च ।
 तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरो कुरुत शोतमन्तत ॥
 दावितौ दाहशोतादौ ज्वरौ ससर्गजौ स्मृतौ ।
 दाहपूर्वस्तयो कष्ट सुखसाध्यतमोऽपर ॥

काये दुष्ट यदा पित्त श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थित ।

(३)

तनोष्णत्व शरीरस्य शीतत्व हस्तपादयो ॥
 काये श्लेष्मा यदा दुष्ट पित्तज्ञान्ते व्यवस्थितम् ।
 शीतत्व तेन गात्राणामुष्णत्व हस्तपादयो ॥
 समो वातकफौ यस्य क्षोणपित्तस्य देहिन ॥
 रात्रौ प्रायो ज्वरस्तस्य दिवा हीनकफस्य तु ॥

वातवलासकस्य लक्षणम् ।

नित्य मन्दज्वरो रुक्ष शूनकरिण सोऽस्ति ।
 स्तब्धाङ्ग श्लेष्मभृयिष्ठो नरा वातवलासको ॥

प्रलेपकस्य लक्षणम् ।

प्रनिम्पन्निव गात्राणि घमेण गोरवेण वा ।
 मन्दज्वरविलेपी च सर्शेत स्यात् प्रलेपक ॥

अर्द्धाङ्गज्वरस्य लक्षणम् ।

विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
 तेनार्द्ध शीतल देहे चार्द्धक्षोण प्रजायते ॥

रसगतज्वरस्य लक्षणम् ।

गुरुता हृदयोत्क्लेशं सदनं कर्ध्वरोचकौ ।
 रमस्ये तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यं चास्योपजायते ॥

रक्तगतस्य लक्षणम् ।

रक्तनिष्ठो वन दाहो मोहश्च हृदयविभ्रमौ ।
 प्रलापः पिडका वृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥

मांसगतस्य लक्षणम् ।

पिण्डिकोद्देष्टनं वृष्णं मृष्टमूत्रपुरीषता ।
 उष्मान्तर्दाहविनिर्णयौ ग्लानि स्यान्मांसगो ज्वरे ॥

मेदोगतस्य लक्षणम् ।

भृशं स्वेदस्तृषा भूर्च्छा प्रलापश्छर्दिरेव च ।
दौर्गन्धारोचकौ ग्लानिर्मेदस्य चासहिष्णुता ॥

अस्थिगतस्य लक्षणम् ।

मेदोऽस्थौ कृजनश्वासो विरेकश्छर्दिरेव च ।
विन्नेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥

मज्जगतस्य लक्षणम् ।

तप्तप्रवेशनं हिक्का कासश्चैत्यवमिस्तथा ।
अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मभेदश्च मज्जगे ॥

शुक्रगतस्य लक्षणम् ।

मरणप्राप्नुयात् तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेफसस्तब्धता मोक्षश्च शुक्रस्य तु विशेषतः ॥

प्राकृतविकृतयोर्लक्षणम् ।

वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्ये प्राकृतक्रमात् ।
वेक्तोऽन्यमदुसाध्यं प्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥
वर्षासु मारुतो द्रुष्टपित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।
कुर्व्यात् पित्तञ्च शरदि नस्य चानुबलकफः ॥
तत्प्राकृत्या विमर्गाच्च तत्र नानशनादभयम् ।
कफो वसन्ते तमपि वातपित्तभवेदनु ॥

अन्तर्वेगवहिर्वेगयोर्ज्वरयोर्लक्षणम् ।

अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापश्च सनभ्रमः ।
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चो विनिग्रहः ॥
अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयितुम् ।

सन्तापो ह्यधिको वाह्यस्तृष्णादोनाच्च मार्दवम् ॥

वह्निर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥

आमज्वरस्य लक्षणम् ।

लालाप्रसवो हृत्तासहृदयाशुद्धरोचका ।

तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्य गुरुगात्रता ॥

क्षुशाशो बहुमूत्रत्व स्त्रब्धता बलवान् ज्वर ।

आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥

भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ॥

पच्यमानस्य ज्वरस्य लक्षणम् ।

ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलाप श्वसन भ्रम ।

मलप्रवृत्तिरुत्क्लेश पच्यमानस्य लक्षणम् ॥

पक्वस्य लक्षणम् ।

क्षत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।

दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥

आसप्तरात्र तरुण ज्वरमाहुर्मनोषिण ।

मध्य द्वादशरात्रन्तु जोर्णज्वरमत परम् ॥

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वर माध्योऽनुपद्रव ॥

अरिष्टलक्षणानि ।

हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षण ।

ज्वर प्राणान्तकद यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशन ॥

ज्वर क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिक ॥

असाध्यो बलवान् यश्च केशमोमन्तकज्वर ।

गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन दृश्यया ।

आनङ्गत्वेन दोषाणां श्वासकासोद्भवेन च ॥

तृतीयोऽध्याय ।

आरम्भाद् विषमो यस्तु यस्य वा दैर्घ्यरात्रिक ।
क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो यस्य हन्ति तम् ॥
विसृज्यस्ताम्यते यस्तु शीते निपतितोऽपि वा ।
शोतार्दितोऽन्तरूपाश्च ज्वरेण स्त्रियते नर ॥
यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सघातशूलवान् ।
वक्त्रेण चैवोच्छसिति त ज्वरो हन्ति मानवम् ॥
ह्रिकाश्लासदषायुक्त मूढ विभ्रान्तलोचनम् ।
सन्ततोच्छासिन क्षीण नर क्षपयति ज्वर ॥
हतप्रभेन्द्रिय क्षीणमरोचकनिपीडितम् ।
गम्भीरतोक्षवेगार्तं ज्वरित परिवर्जयेत् ॥

ज्वरस्योपद्रवा ।

श्लासो मूर्च्छारुचिच्छर्दिस्तृणातीसारविड्ग्रहा ।
ह्रिकाकासाङ्गदाहाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥

ज्वरमुक्ते पूर्वरूपम् ।

दाह स्वेदो भ्रमस्तृणा कम्पविड्भेदसञ्ज्ञिता ।
कूजन गात्रवेगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे ॥
त्रिदोषज्ज्वरे ह्येतदन्तवेगे च धातुगे ।
लक्षण मोक्षकाले स्यादन्यास्मिन् स्वेददर्शनम् ॥

ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ।

स्वेदो लघुत्व शिरस कण्डू पाको मुखस्य च ।
क्षवथुश्चार्नालप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने ज्वराधिकार-

तृतीयोऽध्याय ।

चतुर्थोऽध्याय ।

— ० —

अथ सामान्यतो ज्वरस्य चिकित्सा ।

अशाश यत्र दोषाणां विवेक्तं नैव शक्नुयात् ।

क्रिया साधारणी तत्र विदधीत चिकित्सक ॥

सामान्यतो ज्वरो पूव्यं निर्वति निलये वसेत् ।

निर्वातमायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यत ॥

व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्चमापह ॥

नवज्वरो भवेद् यत्नाद् गुरुष्णवसनाहत ॥

यथर्तपक्वपानीयं पिबेत् किञ्चिन्निवारयन् ।

तृष्णा गरीयसो घोरा सद्यः प्राणविनाग्निनी ॥

तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥

परिषेकान् प्रदेहाश्च स्नेहान् सशोधनानि च ।

दिवास्वप्नं व्यायञ्च व्यायामं शिशिरं जलम् ॥

क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्जयेत्तरुणज्वरो ।

शोथं कृद्भिर्मदं मूर्च्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् ॥

प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनात् ।

व्यायामाज्ज्वरसहृद्विर्यवायात् स्तम्भमूर्च्छनम् ॥

मृतिश्च स्नेहपानाद्येर्मूर्च्छां कृद्भिर्मदोऽरुचि ।

गुर्वन्नभोजनात् स्वप्नाद् विष्टम्भो दोषकोपनम् ।

अग्निसादं खरत्वञ्च स्रोतसाञ्च प्रवर्त्तनम् ॥

आमाशयस्थो हृत्वाग्निः सामो मार्गान् पिधापयन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माज्ज्वनमाचरेत् ॥

दोषेऽल्पे लङ्घन पथ्य मध्ये लङ्घनपाचनम् ।
 प्रभूते शोधन तच्च मूलादुन्मूलयेन्मलान् ॥
 बलाविरोधिना चैन लङ्घनेनोपपादयेत् ।
 बलाधिष्ठानमारोग्य यदर्थोऽय क्रियाक्रम ॥
 तत्तु मारुततृणाक्षन्मखशोषभ्रमान्वितै ।
 न काय्य गुर्विणीबालवृद्धदुर्बलभोरुभि ॥
 न क्षयाध्वश्चक्रोधकामशोकचिरज्वरे ।
 कफपित्ते द्रवे धातू सहते लङ्घन महत् ॥
 आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥
 कफोत्क्लेश सङ्कल्पास ष्ठीवनञ्च मुहुर्मुहु ।
 कण्ठास्यहृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याद्धीनलङ्घने ॥
 पर्व्वभेदोऽङ्गमर्हश्च कास शोषो मुखख च ।
 क्षयप्रणशोऽरुचिस्तृणा दाब्बल्य श्रोत्रनेत्रयो ॥
 मनस सन्ध्रमाऽभोक्ष्यभूङ्गवातस्तमो हृदि ।
 देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिष्ठत भवेत् ॥
 वातमूत्रपुरोषाणा विसर्गे गात्रलाघवे ।
 हृदयोद्गारकण्ठाखशुद्धो तन्द्राक्तमे गते ॥
 स्वेदे जाति रुचौ चापि क्षत्पिपासासहोदये ।
 कृत लङ्घनमादेश्य निर्व्यर्थे चान्तरात्मनि ॥
 सद्योभुक्तस्य वा जाति ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते ।
 वमन वमनार्हश्च शस्तमित्याह वाग्भट ॥
 अनवस्थितदोषाणा वमन तरुणज्वरे ।
 हृद्रोग श्वासमानाह मोहञ्च कुरुते भृशम् ॥
 कृदिर्मूर्च्छामदश्वासभ्रमदड्विषमज्वरान् ।

सशोधनस्य पानेन प्राप्नोति तरुणज्वरी ॥

निषिद्धमपि सशोधनमवस्थाविशेषे देयम् ।

आरग्वधादि क्वाथ ।

आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता-

हरोतकोभि कथित कषाय ।

सामे सशूले कफवातयुक्ते

ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥

अनन्तादि ।

अनन्ता बालक मुस्त नागर कटुरोहिणी ।

पिप्प्रा सुखाम्बुना कल्क पाययेदक्षसमितम् ॥

कल्क स्वल्पेन कालेन हन्यात् मव्वज्वरामयान् ।

विदध्यात् कोष्ठसशुद्धि दोषयेच्च टुताशनम् ॥

षडङ्गपानोदम् ।

मुस्तपर्पटकोशोरचन्दनोदीच्यनागरै ।

शृतशोत जल देय पिपासाज्वरशान्तये ॥

कषमात्र तथा द्रव्य ग्राहयेत् प्रास्थिकेऽभ्रसि ।

अर्द्धशृत प्रयोक्तव्य पाने पेयादिमविधौ ॥

न कषाय प्रशसन्ति नराणा तरुणज्वरे ।

कषायैणाकुलोभूता दोषा जीतुं सुदुस्तरा ॥

य कषाय प्रयुञ्जीत नराणा तरुणज्वरे ।

प्रसुप्त कृष्णसर्प स कराग्रेण परामृशेत् ॥

सप्तरात्रात् पर केचिन्नन्यन्ते देयमौषधम् ।

निरामस्तु तत प्रोक्तो ज्वर प्रायोऽष्टमेऽहनि ॥

अचिरज्वरितस्यापि भैषज्य दोषपाकत ॥

दोषपाकस्य लक्षणम् ।

मृदौ ज्वरे लघो देहे प्रचलेषु मलेषु च ।

पक्व दोष विजानीयाज्वरे देय तदौषधम् ॥

एव सति कषायदाने सप्तमाष्टमयोर्दिवसयोर्विकल्प ।

तत्रापि वयोबलाग्निदोषदेशकालोचितं कुर्यात् । भेषजमन्त्रञ्च
दोषपाकं दृष्ट्वा दद्यादित्याह शुश्रुत ।

पैत्तिके च ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते ।

अचिरज्वरितस्यापि भेषज्यं दोषपाकतः ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । अल्पकालसमुत्थिते पैत्तिके ज्वरे दोष
पाकं दृष्ट्वा भेषज्यं देयं न तु तत्र दशरात्रापेक्षा । तथा
अचिरज्वरितस्यापि पैत्तिकेतरनवज्वरयुक्तस्यापि दोषपाकं
दृष्ट्वा भेषज्यं देयमित्यर्थः ।

त्रिरात्रात् परमेतस्य व्यर्थमौषधकल्पनम् ॥

न दोषाणां न रोगाणां न पुंसाञ्च परोक्षणम् ।

न देशस्य न कालस्य काय्यं रसचिकित्सिते ॥

नागरादि ।

नागरं देवकाष्ठञ्च ध्यामकं बृहतीद्वयम् ।

दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वरितेभ्यो ज्वरापहम् ॥

धान्यपटोलम् ।

टीपनं कफविच्छेदि वातपित्तानुलोमनम् ।

ज्वरघ्नं पाचनं मेदि शृतं धान्यपटोलयोः ॥

अथ सामान्यज्वरे रसाः ।

ज्वराद्भुशो रसः ।

शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्तवीजं त्रिभिः समम् ।

चतुर्णां द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम् ॥
 आर्द्रकस्य रसं किंवा जम्बोरस्य रसैर्युतम् ।
 एष ज्वराद्गुणो नाम्ना सर्वज्वरविनाशनम् ॥

हुताशनो रसः ।

नागरं कर्षमात्रञ्च टङ्गनं कर्षकद्वयम् ।
 मरिचं मादकं स्यात् तावद्गन्धवराटकम् ॥
 विषं कर्षचतुयाशं सर्वमेकत्र योजयेत् ।
 रसो हुताशनो नाम्ना खाद्यो गुञ्जामितो ज्वरे ॥
 अत्र मृत्यञ्जयः, हिङ्गुलेश्वरः, स्वच्छन्दभैरवाद्योऽपि रसा
 प्रशस्तानुपानेन सन् सेव्याः । एव ज्वरत्यागात् परं त्रिलोच-
 नादिरसा शर्कराज्वना चान्येनानुपानेन वा सह सेव्याः ।

अथ ज्वरिणोऽन्नदानकालः ।

क्षुत् सम्भवति पक्षेषु रसदोषमलेषु च ।
 काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥
 याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
 याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद् बलक्षयः ॥
 शेषद्वये त्रिवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ।
 वेगापायिन्यथा तद्विज्वरवेगाभिवर्धनम् ॥
 ज्वरे प्रमोहो भवति स्तल्पैरपि विचेष्टितैः ।
 निषण्णं भोजयेत् तस्मान्मूलोच्चारौ च कारयेत् ॥
 ज्वरितो हितमश्रीयाद् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
 अन्नकाले ह्यभुञ्जानं क्षीयते म्रियतेऽपि वा ॥
 गुर्वभिषण्डकाले च ज्वरो नाद्यात् कथञ्चन ।
 न तु तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय च ॥

सातत्यात् स्वाद्वभावाद वा पथ्य द्वैथ्यत्वमागतम् ।

कल्पना विधिभिस्तैस्ते प्रियत्व गमयेत् पुन ॥

रक्तशाल्यादय शस्ता पुराण। षष्टिक सह ।

यवाग्वोदनलाजार्पि ज्वरिताना ज्वरापत्ता ॥

मुहान् मसूराश्चणकान् कुलत्थान् रामनुष्ठान् ।

यूपार्थं यूपमात्मनाना ज्वरिताना प्रदापयेत् ॥

पटोलपत्र वार्त्ताफु कुलक कारवेल्लतम् ।

कमाटक पर्यटक गोजिह्वा बालनूतनम् ॥

पत्र गुडूच्या शाकाद्ये ज्वरिताना ज्वरापहम् ।

मामार्थमेणलावादोन् युक्त्या दद्याद् विचक्षण ॥

कुङ्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरिक्त्रौञ्चवर्त्तमान् ।

गुरुणत्वान्न शसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सका ॥

लङ्घनेनानिलबल ज्वरे यद्यविक भयेत् ।

भिषज्ज्ञात्राविकल्पज्ञो दद्यात् तानपि कालवित् ॥

द्राक्षादाडिमखर्जूरपियानै सपरुषके ।

तर्पणाहस्य दातव्य तर्पण चरनाशनम् ।

कृशोऽल्पदोषो य क्षोणकफो जीर्णज्वरान्वित ।

विवन्धासृष्टदोषश्च रुक्त्त पित्तानिलज्वरो ॥

पिपासार्त्त सदाहश्च पयसा स सुखो भवेत् ।

जीर्णज्वरे कफे क्षोणे क्षार स्यादसृतोपमम् ।

तदेव तरुणे पोत विषवडम्बि मानवम् ॥

व्यायामश्च व्यवायश्च स्नान चङ्क्रमण तथा ।

ज्वरमुक्तो न भवेत् यावन्न बलवान् भयेत् ॥

जन्तोर्ज्वरविमुक्तस्य स्नानं कुर्यात् पुनर्ज्वरम् ।

तस्माज्ज्वरवियुक्तोऽपि स्नान विषमिव त्यजेत् ॥
बलवर्णाग्निवपुषा यावन्न प्रकृतिर्भवेत् ।
तावज्ज्वरेण मुक्तोऽपि वज्जनोयानि वर्जयेत् ॥
अथ वातज्वरचिकित्सा ।

पञ्चमूलोक्ताथ ।

पञ्चमूलीकषायन्तु पाचन वातिके ज्वरे ।
किरातादि ।

किराताब्दामृतोदाच्यहृत्तोदयगोक्षुरै ।
त्रिपर्णीकिलसीवल्लै काथो वातज्वरापह ॥
गुडूच्चादि ।

गुडूचोपिप्पलीमूलनागरै पाचन शृतम ।
वातज्वरे तथा पेय कालिङ्ग सप्तमेऽहनि ॥

विश्वादि ।

विश्वामृताग्रन्यकसिद्धतोय
मरुज्वर ह्यात् पिबत कुतोऽयम् ।
काथोऽत्र कुस्तुम्बुरुदेवदारु-
क्षुद्रौषधै पाचनमत्र चारु ॥

पञ्चमूल्यादि ।

पञ्चमूलोबलाराम्नाकुलत्य सह पौष्करै ।
काथो हन्याच्छिर कम्प पव्वभेट मरुज्वरम् ॥
दशमूल्यादि ।

दशमूलो कणा राम्ना कणामूल किरातक ।
शुण्ठी मुस्ता बला कुष्ठ बालद्राक्षा शताह्निका ॥

यासौ गुडचिका चैषा काथो हन्ति सुयोजित ।

उपद्रवयुत घोर प्रभञ्जनकृत ज्वरम् ॥

पित्तज्वरचिकित्सा ।

पटोलयवनि काथो मधुना मधुरीकृत ।

तोत्रपित्तज्वराग्दीर्घा पानात् तृड्दाहनाशन ॥

एक पर्पटक श्रेष्ठ पित्तज्वरविनाशन ।

किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यनागरै ॥

व्युषित धन्याकजल प्रातः पीत सशर्कर पसाम् ।

अन्तर्दाह शमयत्यचिराद्दूरप्ररूढमपि ॥

कफज्वरचिकित्सा ।

निम्बविश्वामृतादारुशटीभूनिम्बपौष्करम् ।

पिप्पल्यौ वृहतो चेति काथो हन्ति कफज्वरम् ॥

सिन्धुवारदलकाथ सोषण कफजे ज्वरे ।

जङ्घायाश्च बले क्षोणे कर्णे वा पिहिते भवेत् ॥

कर्फल पौष्कर शृङ्गा कृष्णा च मधुना सह ।

श्वामकामज्वरहर श्रेष्ठो लेह कफान्तकृत् ॥

उर्ध्वजल्वज्ज्वरघ्नी साय स्वादवलेहिका ।

अधोरोगहरो या तु सा पूर्व भोजनान्मता ॥

क्षौद्रोपकुल्या संयोग श्वासकासज्वरापह ।

प्लीहान हन्ति हिक्काश्च बालानाञ्चापि शक्यते ॥

वातपित्तज्वरचिकित्सा ।

विश्वामृताब्दभूनिम्ब पञ्चमूलोसमन्विते ।

कृत कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भव ज्वरम् ॥

गुडूचो निम्ब धन्याक पद्मक रक्तचन्दनम् ।

एष सर्वान् ज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दोषन ।

हृत्तासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशन ॥

गुडूची चन्दन पद्मनागरेन्द्रयवासकम् ।

अभयारग्वधोदीच्यपाठा धान्याब्दरोहिणो ॥

कषाय पाययेदेत पिप्पलीचूर्णसयुतम् ।

कासश्वासज्वरान् हन्ति पिपासादाहनाशनम् ।

विष्मत्त्रानिलविष्टम्बे त्रिदोषप्रभवेऽपि च ॥

अत्र घनचन्दनादिमुस्तादिक्वाथौ सव्वदा प्रयुज्येते ।

वातश्लेष्मज्वरचिकित्सा ।

कफवातज्वरे स्वेदान् कारयेद्भूक्षनिमित्तान् ।

स्रोतसा मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् ।

हृत्वा वातकफस्तम्भ स्वेदो ज्वरमपोहति ॥

क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वयै

कृत कषाय कफमारुतोत्तरे ।

सश्वासकासारुचिपाश्वरुग्ज्वरे

ज्वरे त्रिदोषप्रभवेऽपि शस्यते ॥

अत्र पञ्चकोशद्वयशमूलारग्ववादयः क्वाथा प्रयोज्याः ।

पित्तश्लेष्मज्वरचिकित्सा ।

अमृतरेणुवारिष्टपटोल कटुरोहिणो ।

नागर चन्दन मुस्त पिप्पलीचूर्णसयुतम् ॥

अमृताष्टक इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

हृत्तासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशन ॥

कण्टकार्यमृता भागी नागरेन्द्रयवासकम् ।

भूनिम्बश्चन्दन मुस्त पटोल कटुरोहिणो ॥

कषाय पाययेदेत पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
दाहदृष्ट्यारुचिच्छर्दिकासहृत् पार्श्वशूलनुत् ॥

सन्निपातज्वरचिकित्सा ।

लङ्घन बालुकास्वेदो नस्य निष्ठीवन तथा ।
अवलेहोऽञ्जनञ्चैव प्राक् प्रयोज्य त्रिदोषजे ॥
सन्निपातज्वरं पूर्वं कुर्यादामकफापहम् ।
पश्चात् श्लेष्मणि मर्त्रीणि शमयेत् पित्तमारुतौ ॥

लङ्घनम् ।

त्रिरात्र पञ्चरात्र वा दशरात्रमथापि वा ।
लङ्घन सन्निपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ॥
दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।
न हि दोषक्षये कश्चित् सहते लङ्घनादिकम् ॥
स्वेद ।

न स्वेदव्यतिरेकेण सन्निपातं प्रशाम्यति ।
तस्मा मुहुर्मुहुः कायं स्वेदेन सन्निपातिनाम् ॥
सन्निपाते जलमयो नराणां विग्रहो भवेत् ।
विना वङ्गप्रचारिणं कस्तु शोषयितुं क्षमम् ॥
प्रयोगा बहवः सन्ति सविषा निर्विषा अपि ।
वङ्गप्रभाणं विना प्रायो न वीर्यं दर्शयन्ति ते ॥
प्रतिक्रियाविधावेव यस्य मञ्जा न जायते ।
पादतले ललाटे वा दहेल्लौहशलाकया ॥

नस्यम् ।

सैन्यं श्वेतमरिचं सर्षपं कुष्ठमेव च ।
वस्तमूत्रेण सपिथं नस्यं तन्द्राविनाशनम् ॥

मधूकसारसिन्धूत्वचोषणकणा समा ।
 श्लक्ष्ण पिष्टान्भसा नख कुर्यात् सञ्ज्ञाप्रबोधनम् ॥
 षड्ग्रन्थिसैन्धवकणा समधूकसारा
 पिष्टा समेन मरिचेन जलै कटुणै ।
 नस्य निवारयति शोथमचेतनत्व
 तन्द्राप्रलापसहित शिरसो गुरुत्वम् ॥
 लशुन मरिच पिष्ट नस्य स्यात् श्लेष्मनाशनम् ।
 सितिकुक्कुटिकाण्डजल पानान्नस्यादभ्यञ्जनाच्च ॥
 दु साधनसन्निपात प्रबलोऽप्याश्वेव शममेति ॥

निष्ठीवनम् ।

आर्द्रकस्वर्गसोपेत सैन्धव सकटुत्रयम् ।
 आकण्ठ धारयेदास्ये निष्ठोवेच्च पुन पुन ॥
 तेनास्यहृदयच्छ्लेष्मा मन्यापार्श्वशिरोगलात् ।
 लोनोऽप्याकृष्यते शुष्को लाघवञ्चास्य जायते ॥
 पर्व्वभेदो ज्वरो मूर्च्छा निद्रा कासगलामया ।
 मुखाक्षिगौरव जाड्यमुत्क्लेदश्चोपशम्यति ॥
 एकद्वित्रिश्चतु कुर्याद् दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
 एतच्च परम प्राहुर्भेषज सन्निपातिनाम् ॥

अवलेह ।

कट्फल पौष्कर शृङ्गी व्योष यासञ्च कारवी ।
 श्लक्ष्णचूर्णीकृत चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥
 एषावलेहिका हन्ति सन्निपात सुदारुणम् ।
 हिक्का श्वासञ्च कासञ्च कण्ठरोध नियच्छति ॥

जङ्घगन्धहरणे उष्णे स्वेदादिकर्मणि ।
विरोध्युष्णे मधु त्यक्त्वा कार्य्यषादकजै रसै ॥

अञ्जनम् ।

शिरोषवीजगोमूत्रक्लणामरिचसैन्धवै ।
अञ्जन ख्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचै ॥
असुराक्षपतङ्गस्य विट्चूर्णं मधुसयुतम् ।
अञ्जनाद् बोधयेन्मुग्ध तद्धित सन्निपातिनाम् ॥

दशमूलम् ।

विल्वस्योनाकगाम्भारीपाटलागणिकारिका ।

दोषन कफवातघ्न पञ्चमूलमिदं महत् ॥
शालपर्णीशृङ्गिपर्णीवृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
वातपित्तापहं वृष्यकनीयं पञ्चमूलकम् ॥
उभय दशमूलं हि सन्निपातज्वरापहम् ।
कासे श्वासे च तृष्णाया पाश्चैशूले च शक्यते ।
पिप्पलोचूर्णसयुक्तं कण्ठहृदग्रहनाशनम् ॥

अत्र चतुर्दशाङ्ग भूनिम्बाद्यष्टादशाङ्गं बृहत्कट्फलादि-
कारव्यादिप्रभृतयः काथा प्रयोज्याः ।

सन्निपाते प्रकम्पन्तं प्रलपन्तं न वृहयेत् ।
तृष्णादाहाभिभूतेषु न दद्याच्छ्रोतलजलम् ।
वातपित्तोत्थने चैव शृतं योज्यं पुरातनम् ।
अभ्यङ्गाच्छमयत्याशु सन्निपातं सुदारुणम् ।
स्वेदोद्गमे ज्वरे देयश्चूर्णो भृष्टकुलत्यजः ॥

कर्णमूलशोथचिकित्सा ।

रक्तावसेचनै पूर्व सर्पि पानैश्च त जयेत् ।
 प्रदेहै कफवातघ्नैर्वमने कवडग्रहै ॥
 कुलत्थ कटफल शुण्ठी कारवी च समाशिके ।
 सुखोष्णैर्लेपन दद्यात् कर्णमूले मुहुर्मुहु ॥
 गैरिक पाशुज शुण्ठी वचाकटफलकाष्ठिके ।
 कर्णशोथहरो लेप मन्निपातज्वरे नृणाम् ॥
 सुखोष्णदशमूलेन प्रलेपोऽपि महाफल ।
 वोजपूरकमूलानि अग्निमन्य तथैव च ॥
 मनागर देवदारु चव्यचित्तकपेक्षितम् ।
 प्रलेपनमिदं श्रेष्ठं गले श्वयथुनाशनम् ॥

एव शोथहरैर्लेपैः स शान्तं ब्रज्येत् यदि ।
 तदा शोथस्य यत्नेन निदध्यात् पाचनी क्रियाम् ।
 प्रलिम्पेदतसी माज्या सुखोष्णा बहुशो भिषक् ।
 पक्वे शस्त्रं प्रयुज्जोत शस्त्रविद्याविशारद ॥
 व्रणशोथोक्तविधिना शोधनादिकमाचरेत् ।
 एवञ्च प्रशमं याति कर्णशोथ सुदारुण ॥

जोर्णज्वरादिचिकित्सा ।

निदिग्धिकानागरकामृताना
 काथं पिवन्मिश्रितपिप्पलोकम् ।
 जोर्णं-- रारोचककासशूल-
 श्वासाग्निमान्द्यार्दितघोनसेषु ॥
 हन्त्यूर्ध्वगामय प्राय साय तेनोपयुज्यते ।
 एतद्वात्रिज्वरे सायमन्यथा प्रातरिष्यते ॥

पित्तानुबन्धे सन्त्यज्य पिप्पली प्रक्षिपेन्मधु ॥
 पिप्पलीचूर्णसयुक्तं काथश्चिन्नरुहोद्भव ।
 जोर्णज्वरकफध्वंसो पञ्चमूलोक्ततोऽथवा ॥
 पिप्पलीमधुसमिश्रं गुडूचोस्वरसं पिवेत् ।
 जोर्णज्वरकफप्लोहकासारोचकनाशनम् ॥
 निदिग्धिकागणं पथ्या तथा रोहीतको मतः ।
 काथं कृत्वा पिवेत्तत्र यवक्षारं कणायुतम् ॥
 एतस्य पानमात्रेण प्लोहज्वरविनाशनम् ॥
 निदिग्धिकागणं स्वल्पपञ्चमूलम् ।
 'गुडूची पर्पटं भेकपर्णी च हिलमोचिता ।
 पटोलं पुटपाकेन रस एषा मधुप्लवता ॥
 वातपित्तज्वरं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ।
 मधुना सर्वज्वरनुच्छेदफालीदलजो रसः ॥
 अजाजी गुडमयुक्ता विषमज्वरनाशिनो ।
 अग्निमादं जयेत् सम्यग् वातरोगाश्च नाशयेत् ॥
 गुडप्रगाढा त्रिफला पिवेद् वा विषमार्दितः ॥
 रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं
 योऽश्नाति नित्यं विषमज्वरार्तः ।
 विमुच्यते सोऽप्यचिराज्ज्वरेण
 वातामयैश्चापि सुघोररूपैः ॥
 महौषधामृतमुस्तचन्दनोशीरधान्यकैः ।
 काथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥
 उशीरं चन्दनं मुस्तं गुडूची धान्यनागरम् ।
 अम्बसां कथितं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥

ज्वरे तृतीयके देय दृष्ट्यादाहसमन्विते ॥

पटोलारिष्टमृद्वीकाश्यामाक त्रिफला वृषम् ।

क्वाथ एकाहिक हन्ति शर्करामधुयोजित ॥

वासाधात्रोस्थिरादारुपथ्यानागरसाधित ।

सितामधुयुत क्वाथश्चातुर्थकविनाशन ॥

महाबलामूलमहौषधाभ्या

क्वाथो निहन्याद विषमज्वरञ्च ।

शीत सकम्प परिदाहयुक्त

विनाशयेद् द्वित्रिदिनप्रयुक्त ॥

गुडूची मुस्तभूनिम्ब धात्री क्षुद्रा च नागरम् ।

विल्वादि पञ्चमूलञ्च कटुकेन्द्रयवासकम् ॥

निशाभव ज्वर वातकफपित्तसमुद्भवम् ।

चिरोत्थ इन्धज हन्ति सकण मधुमयुतम् ॥

कलिङ्गका पटोलस्य पत्र कटुकरोहिणी ।

पटोल शारिवा मुस्त पाठा कटुकरोहिणी ॥

निम्ब पटोल मृद्वीका त्रिफला मुस्तवत्सकौ ।

गुडूचामलक मुस्तमर्द्धश्लोकसमापना ।

कषाया शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ॥

सन्तत सततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् ।

जौर्णज्वरे विषमज्वरेषु च स्वल्पभाग्यादि बृहद्भाग्यादि-
दाह्यादि दार्व्यादि मुस्तादि मधुकादि प्रभृतय क्वाथा प्रयोज्या ।

शिरीषपुष्पस्वरसो रजनौदयसयुत ।

नस्य सर्पिं समायोगाज्वर चातुर्थक जयेत् ॥

नस्य चातुर्थक हन्ति रसो वागस्थपत्रज ॥

अपराजितधूपश्च धूपोऽष्टाङ्गाख्य एव च ।
 तथा माहेश्वरो धूपो निहन्त्याद् विषमज्वरम् ॥
 ज्वरा कषायैर्वसनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनै ।
 रुक्षस्य ये न शाम्यन्ति सर्पिस्तोषा भिषग्जितम् ॥
 तत्र पिप्पल्याद्य-क्षोरषट्पलक-दशमूलषट्पलकाद्यानि
 घृतानि प्रयोज्यानि ।

अभ्यङ्गाश्च प्रटेहाश्च सस्नेहान् सावगाहनान् ।
 विभज्य शीतोष्णकृतान् दद्याज्जीर्णज्वरे भिषक् ॥
 तैराशु प्रशम याति वह्निर्मार्गगतो ज्वर ।
 लभन्ते सुखमङ्गानि बल वर्णश्च जायते ॥
 तैले प्रयोज्ये अङ्गारक वृहदङ्गारक लाक्षादि महालाक्षादि
 कटुर किरातादि वृहत्पिप्पल्याद्य प्रभृतौनि तैलानि व्यव-
 स्थेयानि ।

सुदर्शन ज्वरभैरव ज्वरनागमयूरादिचूर्णौषधानि जीर्ण-
 ज्वरे प्रशस्तानि । माषकद्वयमानेन तोयादिना सह सेव्यानि ।
 अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिष ।
 क्षताना व्रणितानाश्च क्षतव्रणचिकित्स्या ॥
 ओषधि गन्धविषजौ विषपित्तप्रवाधनै ।
 जयेत् कषायैर्मतिमान् सर्व्वगन्धकृतैस्तथा ॥
 क्रोधजे पित्तजित् काम्या अर्था सद्वाक्यमेव च ।
 आश्वासेनेष्टन्माभेन वायो प्रशमनेन च ॥
 हर्षणैश्च शम यान्ति कामशोकभयज्वरा ।
 कामात् क्रोधज्वरो नाश क्रोधात् कामसमुद्भव ॥
 याति ताभ्यामुभाभ्यान्तु भयशोकसमुद्भव ॥

विविधतन्त्रोक्तज्वरचिकित्सा ।

नित्यज्वरे हित विद्याल्लङ्घन मृदु रेचनम् ।
 पाक्यशीतकषायस्य पान प्रस्वेदकर्म च ॥
 शिरोरूजाया वमथौ लोहितिन्नि च नेत्रयो ।
 प्रलापादौ च शिरसि नरसाराम्बुसेचनम् ॥
 याश्चाणुवटिका प्रोक्ता वत्सनाभादिसंयुता ।
 सर्वास्ता प्रायशो योज्या विषमेऽपि ज्वरागमे ॥
 मधुना मधुरोक्त्य ताम्बूलोशुद्धवेरयो ।
 स्वरसेनाथ निर्गुण्डा अथवा त्रिफलाम्बुना ॥
 पटोलस्य रसेनापि वीक्ष्य दोषबलाबलम् ।
 द्रव्यस्थाने वर्णितानामन्येषाञ्च रसादिभिः ॥
 अनुपान न निर्दिष्ट तद्दोषाद्यमपेक्षते ।
 भिषग्भिश्चिन्तनीय तद्देशकालाद्यपेक्षया ॥
 अथाणुवटिका देया ज्वरे शान्ति समागते ।
 त्रिलोचनाद्यभिख्या या हरिवोजसमायुता ।
 सुचरञ्चानभिष्यन्दि देय लघ्वशन ततः ।
 एव ज्वर शम याति शान्तश्च न पुनर्भवेत् ॥

सन्निपातज्वरचिकित्सा ।

लङ्घनादीनि कर्माणि षडेवादौ प्रयोजयेत् ।
 काशश्च दशमूलार्दे पाययेद् विधिना भिषक् ॥
 कस्तूरी रसमिन्दूर कर्पूर वल्लमात्रया ।
 मधुना पर्णतोयेन तुलसौ स्वरसेन वा ॥
 समर्धं पाययेज्जन्तु सन्निपातज्वरातुरम् ।
 मृतसञ्जीवनी वापि दद्यान्मृगमदासवम् ॥

अत्यर्थं द्रुतगामिन्या धमन्या भ्रममोहयो ।
 शीतत्वे हस्तपादस्य प्रलापे पिङ्कोद्गमे ॥
 जिह्वाशोषेऽतिघर्मे च बलस्यातिक्षये तथा ।
 अवश्यं मात्रया देया मृतसञ्जीवनी मुधा ॥
 कस्तूरीभैरवश्चक्री सूचिकाभरणो रस ।
 कालानल पञ्चवक्त्रो मृतीत्यापन एव च ॥
 चिन्तामणिश्च वेताल कालाग्निभैरवा रस ।
 प्रतापतपन स्वेदशैत्यारिर्वाडवानल ॥
 मात्रया चानुपानेन पीता एते रसोत्तमा ।
 त्रिदोषज ज्वर घ्नन्ति भास्करस्तिमिर यथा ॥
 सन्निपातात्मिका नाडी रसचूर्णनिषेवणात् ।
 विहाय विकृति घोरा सद्यः प्रकृतिमृच्छति ॥
 श्रीवासाभ्यक्तमाध्मात् बघ्नोयाद वाससोदरम् ।
 श्रीवास फणिफेनेन पाययेद्वा तथा सति ॥
 उदरस्य व्यथा हर्तुं स्वेद एव क्षमो मत ।
 शिरोरुजाया शान्त्यर्थं तत्र शीताम्बसेचनम् ॥
 रक्तातिसारे सञ्जाते भेषजं ग्राहि पाचकम् ।
 शोणितस्रुतिहृदं यच्च तद् योज्यमवधानत ॥
 चन्दन शारिवा पाठा दाक्वीं सुस्तारुणा जलम् ।
 कुशक्रामशरेक्षूणा मूलानि वीरुणस्य च ॥
 क्वाग्निं पयमैतानि क्षोरपाकविधानत ।
 पक्त्वा त पाययेज्जन्त रक्तपित्तनिषेधितम् ॥
 अतोसारे क्रिया धीर कुर्वीत तत्र चेरिताम् ।
 अहिफेनासवाद्यञ्च दद्यात्तस्य निहृत्तये ॥

हिक्काया कस्तूरी सेव्या कदलीमूलवारि वा ।
 सशर्कर तथा धूमो हिङ्गुभाषादिसम्भव ॥
 त्वच क्रियाविह्वलार्थ सन्तापस्य च शान्तये ।
 अङ्गानामुष्णतोयेन मार्जन भिषजा मतम् ॥
 द्राक्षादाडिमखर्जूरफलानि बलदान्यथ ।
 मासूरयूषो मासस्य रसश्चेत्यखिल हितम् ॥
 प्रोक्तास्तु निखिला कार्या क्रिया वैद्यैरतन्द्रितैः ।
 युध्यमानैर्यमेनेव सन्निपातचिकित्सकैः ॥

विषमज्वरचिकित्सा ।

विषमेषु ज्वरेष्वादौ क्रिया सशोथनी चरेत् ।
 सशोधनमृते व्यथ ह्येयमौषधकल्पनम् ॥
 व्याधिहोणस्य जोर्णस्य दुब्बलस्य जरावत ।
 शर्मणे न तु जायेत वमन वा विरेचनम् ॥
 विशुद्धवर्षणे तस्मै बुद्ध्वा दोषबलाबलम् ।
 भेषज शमन देय यथामात्र विचक्षणे ॥
 एरण्डतैलमभया पोतमूली त्रिवृत्तथा ।
 सर्वमेतद्धित विद्यान्निरपाय विरेचनम् ॥
 अथ सशमनार्थञ्च गुडूचो विश्वभेषजम् ।
 किराततिक्त निम्बञ्च प्रकीर्यञ्च पटोलकम् ॥
 पक्वा मपाययेत क्वाथ पिप्पलीचूर्णसयुतम् ।
 नेपाननिम्बज क्वाथ सद्यो ज्वरहर स्मृत ॥
 वेगकालेऽणुवटिका बलनाभसमायुता ।
 वेगपाये तु देयाश्च हरिवीजयुता बुधैः ॥
 हरितानस्य यच्छूत वोय्य तज्ज्वरहृत् परम् ।

विरतौ सेवनीय तदर्द्धसर्षपमात्रया ॥
 ज्वरकुञ्जरपारोन्द्री जयमङ्गल एव च ।
 वृहत्सर्व्वज्वरहरो ज्वरान्तकरसस्तथा ॥
 यथानुपानयोगेन पीता एते रसोत्तमा ।
 अन्ये च त्वरया जीर्णे विषम भ्रन्ति च ज्वरम् ॥
 शोथेऽतिसारे मधुना विमर्द्दित-
 माभृष्टजीरेण च वल्लमात्रकम् ।
 मालूरपत्रद्रवसयुत तथा
 दद्याच्च लौह विषमज्वरान्तकम् ॥
 त्राहिकारो रसो हन्ति तृतीयकज्वर ध्रुवम् ।
 तथा चातुर्थकारिश्च घोर चातुर्थक ज्वरम् ॥
 रसो विश्वेश्वरस्तद्वहन्ति रात्रिभवं ज्वरम् ।
 तालयुक्ता रसा सर्व्वे सर्व्वेष्वेव हिता मता ॥
 प्रकौर्थ्य निम्बो तुलसी किरातो
 वासामृता चम्पक कण्टकार्य्य ।
 श्रेफालिका सिन्धुक भङ्गराश्च
 वर्गोऽयमुक्त कफनुज्वरघ्न ॥
 विषमे च ज्वरे जीर्णे रूक्षदेहस्य रोगिण ।
 घृत भेषजसिद्धञ्च तैलञ्चापि हित मतम् ॥
 श्लोक्लि प्रवृद्धे मूत्रेण स्वेदस्तत्र प्रशस्यते ।
 मृदुरेको विशेषेण नित्यं तत्र हिता मत ॥
 सत्तासारञ्च कासोस प्रत्येकं तत्र प्रशस्यते ।
 रसोनस्य रसेनैव मर्दयित्वा निषेवयेत् ॥
 पीतमूलीं तथा शुण्ठी लौह गुञ्जाद्वयोन्मितम् ।

कणाक्राथेन समर्द्धं पाययेद् वासकान्भसा ॥
 यक्तद्विचौ च गोमूत्रस्वेदो ज्ञेयः शुभावहः ।
 रचनरसचूर्णेन यथामात्रेण शक्यते ।
 रोहीतकाभयाशुण्ठीत्रिवृतानां पलं पलम् ।
 चारस्य नरसारस्य कर्षं कर्षं विमर्दयेत् ॥
 अखमाष द्विमाष वा शृतशीतेन वारिणा ।
 पीत्वा स्वास्थ्यमवाप्नोति यक्तद्रोगी सुपथ्यभुक् ॥
 स्वेदेन प्रशमयाति यक्तज्जाह्ववेदना ।
 व्यथासु निखिलास्वेव स्वेदशुभकरो मतः ॥
 दीपनञ्चानभिष्यन्दि यद् वातस्यानुलोमनम् ।
 नधुपाकसुखजरमशनतज्ज्वरे हितम् ॥

ज्वरस्योपद्रवाणां चिकित्सा ।

तत्रादौ श्वासस्य चिकित्सा ।

सिंहौ व्याघ्रौ ताम्रमूलौ पटोलौ

शृङ्गी पद्मा पुष्कर रोहिणौ च ।

शाकशुण्ठ्या शैलमल्लगाश्च बीज

श्वासहन्त्यात् सन्निपातदशाङ्गः ॥

मधुना कृष्णा कटफल कर्कटशृङ्गीभवचूर्णम् ।

श्वासामये महोग्रे लीढा लोकसुखीभवति ॥

मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।

पार्द्रकस्य रसैर्नखमूर्च्छायामाचरेन्नरः ।

अञ्जनञ्च प्रयुञ्जीत मधुमिश्रशिलोषणैः ॥

शीताभसारक्षिसेकसुरभिर्धूपसुगन्धिपुष्पञ्च ।

सृदुतालवृन्तवातकोमलकदलीदलस्पर्शः ॥

अरुचेश्चिकित्सा ।

अरुचौ तु शृङ्गवेरजरसकै सोष्णे ससिन्धुजै कवल ।
सिन्धूत्यमातुशुङ्गीफलकेशरधारण वत्ने ॥

छद्मेश्चिकित्सा ।

गुडूच्या समधु काथ पोतो वान्ति निवारयेत् ।
एलाचन्दनयुक्तश्च लालमण्ड सशर्कर ॥

हृष्यायाश्चिकित्सा ।

लाजोदक मधुयुत शीत गुडविमदितम् ।
काश्मर्यशर्करायुक्त पिवेत्तप्णादितो नर ॥

अतोसारस्य चिकित्सा ।

नङ्गनमेक मुक्ता नान्यदस्तोह भेषज बलिन ।
समुदीर्णदोषनिचय शमयति तत्पाचयेदपि च ॥

पाठाश्रुता पर्पटमुस्तविश्वा-

किराततिक्तेन्द्रियवान् विपाच्य ।

पिबन् हरत्येव तृणेन सर्वान्

ज्वरातिमारानपि दुर्निवारान् ॥

विडग्रहस्य चिकित्सा ।

विडग्रहे वातजित् कर्म कुर्यादत्रानुलोमनम् ।

मल प्रवर्तयेदाशु तौष्णाभि फलवर्तिभि ॥

पथ्यारम्भः प्रतिकृतिः त्रिवृदामलकै शृत तोयम् ।

जोर्णज्वरे विबन्धे दद्यादाश्वेव विडग्रह शाम्येत् ॥

हिक्कायाश्चिकित्सा ।

नीरेण सिन्धूत्यरजोऽतिसूक्ष्म

नस्येन नून विनिहन्ति हिक्काम् ।

शुण्ठो हठाद् वा सितया समेता

धूपोऽथवा हिङ्ग समुद्भवश्च ॥

कासस्य चिकित्सा ।

कासे कणा कणामूल वृहती कण्टकारिका ।

विश्वभेषजमित्येषा काथ पेय समाक्षिक ॥

दाहस्य चिकित्सा ।

दाहाधिकारे लिखित दाहे कुर्याच्चिकित्सितम् ।

पर ज्वरे विरुद्ध यन्नोचित तच्चिकित्सितम् ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने

ज्वराधिकारश्चतुर्थोऽध्याय ।

पञ्चमोऽध्याय ।

— ० —

ज्वरातिसाराधिकार ।

पित्तज्वरे पित्तभवोऽतिसार-

स्तथातिसारे यदि वा ज्वर स्यात् ।

दोषस्य दूष्यस्य समानभावा

ज्वरातिसार कथितो मिषगुभि ॥

ज्वरातिसारयोरुक्त निदान यत् पृथक् पृथक् ।

भवेत्तन्मेलनाद्रोगो ज्वरातिसारसंज्ञक ॥

तस्य चिकित्सा ।

ज्वरातिसारयोरुक्त भेषज यत् पृथक् पृथक् ।

न तन्मिलितयो कार्य्यमन्योन्य वर्द्धयेद् यत ॥

प्रायो ज्वरहर भेदि स्तम्भन त्वतिसारनुत् ॥
 अतोऽन्योन्यविरुद्धत्वाद् वर्द्धन तत् परस्परम् ॥
 ततस्तौ प्रतिकुर्वीत विशेषोक्तचिकित्सितै ॥
 ज्वरातीसारिणामादौ कुर्यात्तद्धनपाचने ।
 प्रायस्तावामसम्बन्ध विना न भवतो यत ॥
 ज्वरातिसारपेयादिक्रम स्यात्तद्धिते हित ।
 ज्वरातिसारो पेया वा पिबेत सान्ना श्रुता नर ॥

ह्रीवेरादिकाथ ।

ह्रीवेरातिविषामुस्तविल्वनागरधान्यकै ।
 पिबेत् पिच्छाविवन्धन्न शूलदोषामपाचनम् ॥
 सरक्त हन्यतीसार सज्वर वाथ विज्वरम् ॥

उशीरादि ।

उशीर बालक मुस्त धन्याक विश्वभेषजम् ।
 समझा धातकी लोध्र विल्व दीपनपाचनम् ॥

गुडूचादि ।

गुडूच्यतिविषाधान्यशुण्ठोविल्वान्दबालकै ।
 पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपद्मकै ॥
 कषाय शीतल पेयो ज्वरातीसारशान्तये ।
 हृत्तासारोचकच्छर्दिपिपासादाहशान्तिस्तत् ॥

विल्वपञ्चकम् ।

शालपर्णी पृश्निपर्णी बला विल्व सदाडिमम् ।
 विल्वपञ्चकमित्येतत् काथ कृत्वा प्रदापयेत् ॥
 अतीसारि ज्वरे हृद्या शस्यते विल्वपञ्चकम् ॥

नागरादि ।

नागरातिविषाविल्वगुडूचैमुस्तवत्सकै ।

कषाय पाचन शोथज्वरातीसारनाशन ॥

पञ्चमूल्यादि वृहत्पञ्चमूल्यादि दशमूलशुण्ठी-अन्य
शुण्ठादिक्वाथा अप्यत्र देया ।

व्योषादिचूर्णं चतुर्मासकमानं तण्डुलतोयानुपानं कुटजा
वलेहं शाण्माण्डागोदुग्धानुपानं स्तण्डुलजलानुपानं वा तथा
कलिङ्गादिगुडिका माषद्वयमाना तण्डुलजलानुपाना एव
मन्यान्यपि भेषजानि यथामात्राणि यथानुपानानि ज्वरातिमारि
प्रयोज्यानि ।

रविप्रभावटो ।

अर्कमूलत्वचश्चर्यं रक्तिकाद्वयमाचकम् ।

आभारस माषमानं फणिफेनं यवोन्मितम् ॥

सर्वाण्येकत्र समर्द्धं खादेच्छोताभ्रसा नरः ।

ज्वरातिसारं हन्त्याशु वटिकेयं रविप्रभा ॥

सिद्धप्राणेश्वरो वापि रसं कनकसुन्दरः ।

देयो हितानुपानेन रसो गगनसुन्दरः ॥

अतोसारं ज्वरं चापि शुभा च कनकप्रभा ॥

ज्वरातिसारी द्विदलं गुर्वन्नं मैथुनं श्रमम् ।

स्नानं चक्रमणं रौद्रं वङ्गितापञ्चं सन्धजेत् ॥

छागौपयश्च मासूरं यूषं शृङ्गाटकं फलम् ।

विल्वं कमलवैजं सदाभ्यवहरेच्च सः ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने ज्वरातिसार
पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्याय ।

प्लीहाधिकार ।

विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तो
प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च ।
प्लीहाभिद्वद्धि कुरुत प्रवृद्धौ
त प्लीहसञ्ज गदमामनन्ति ॥
वामे स पार्श्वे परिवृद्धिमेति
विशेषत सोदति चातुरोऽत्र ।
मन्दज्वराग्नि कफपित्तलिङ्गै-
रुपद्रुत क्षोणबलोऽतिपाण्डु ॥

वातिक प्लीहगदस्य लक्षणम् ।

नित्यमानङ्गकोष्ठ स्यान्नित्योदावर्त्तपीडित ।
वेदनाभि परोतश्च प्लीहा वातिक उच्यते ॥
पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

सज्वर सपिपासश्च सदाहो मोहसयुत ।
पोतगात्रो विशेषेण प्लीहा पैत्तिक उच्यते ॥
श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

प्लीहा मन्दव्यथ स्थूल कठिनो गौरवान्वित ।
अरोचकेन संयुक्तः प्लीहा कफज उच्यते ॥

ज्वराश्च विषमाद् वापि तथा दुर्जलजान्तराणाम् ।
वेदना प्लीहं जायेत तथा शोणितसञ्चय ॥

शोणिते च चय प्राप्ते प्लीह्नि देहस्य शीर्णता ।
 दौर्बल्य कृष्णविट्कत्व तथा शोणितसञ्चय ॥
 मोपदेहा च रसना मूलस्य च विवर्णता ।
 उतसाहहानिररतिर्नित्य मन्दज्वरस्तथा ॥
 प्लीहोरोगोऽप्रतिकृते श्वयटुश्चरणादिषु ।
 दुर्लभोपशमो नृणां कालेनाप्यभिजायते ॥
 जलोदर दन्तपात स्रोतोभ्यः शोणितस्रुति ।
 अरोचको बलाभावः कर्षन्ति प्लीहोरोगिणम् ॥

प्लीहोरोग चिकित्सा ।

पातव्यो युक्तित्वा चार चोरेणोदधिभुक्तिज ।
 तथा दुग्धेन पातव्या पिप्पल्य प्लीहशान्तये ॥
 अर्कपत्र सलवण पुटदग्ध सुचूर्णितम् ।
 निहन्ति मस्तुना पीत प्लीहानमतिदारुणम् ॥
 हिङ्गु त्रिकटुक कुष्ठ यवक्षारश्च सैन्धवम् ।
 मातुलुङ्गद्रवैः पीत्वा प्लीहान हन्ति तद्गदो ॥
 पलाशक्षारतोयेन पिप्पलो परिभाविता ।
 प्लीहगुल्मार्तिशमनी वङ्गिमान्यहरी मता ॥
 सुस्विन्न शाल्मलीपुष्प निशापर्युषित नर ।
 राजिकाचूर्णसयुक्त खादेत् प्लीहोपशान्तये ॥
 गुडैश्चित्रकमूल वा रजन्धर्कदल तथा ।
 धातकीपुष्पचूर्णं वा प्रत्येक प्लीहनाशनम् ॥
 तालपुष्पोद्भव क्षार सगुड प्लीहनाशन ।
 प्लीहजिच्छरपुङ्खाया कल्कस्तक्रेण सेवित ॥
 लशुन पिप्पलीमूलमभयाच्चैव भक्षयेत् ।

पिविद् गोमूत्रगण्डूषं प्लौहरोगनिवृत्तये ॥

रसेन जम्बीरफलस्य शङ्ख-

नाभीरज पीतमवश्यमेव ।

माषप्रमाणं शमयेदशेष

प्लौहामय कूर्मसमानमाशु ॥

यमानिकाचित्कयावशूक-

षड्ग्रन्थिदन्तामगधोद्भवानाम् ।

चूर्णं हरेत् प्लौहगद निपीत

मुष्णाम्बुना मस्तुसुरासवैर्वा ॥

उष्णगोमूत्रसस्त्रेदं प्रातः प्लोक्लिं निषोडनम् ।

शोभाञ्जनत्वच कल्को लेपायाच्च च युज्यते ॥

मृदुरेको हितो नित्यं भेषजं वज्जिदोषनम् ।

ज्वरघ्नमन्नपानञ्च तथाभिष्यन्दिवर्जनम् ॥

कासीसाद्या वटी ।

कासीस कर्षसम्मानं रामठञ्च द्विकर्षकम् ।

पीतमूली चतुर्कर्षा मर्दयेद् विधिना भिषक् ॥

माषमात्रा वटी कृत्वा सुरया चासवेन वा ।

रसोनस्य रसेनापि पाययेत् प्लौहरोगिणि ॥

प्लौहारिवटिका ।

कासीसञ्च सहासारं रसोनञ्चाप्यकञ्चुकम् ।

सर्वं समर्द्धं वटिकामर्द्धमाशुप्राणैस्तैर्वा ॥

रचयित्वाथ सशोथं योजयेत् प्लौहरोगिणि ।

प्लौहानाशयेदेषा गुल्मञ्चापि सुदारुणम् ॥

अभयालवण गुडपिप्पल्यावुष्णतीयानुपाने लोकनाथरसो
गुडजोरकानुपानो रोहोतकाद्य चूण शोतजलानुपान तथा
महामृत्यञ्जय गौहयक्तृप्लोहारिलौहचित्रकादिनाहप्लोहान्तक
रसप्लोहारिरसाद्यान्यपि भेषजानि यथादोषानुपानानि सेव्यानि ।
माहाद्रावकादन्यपि युक्तित सेवनोयानि ।

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने प्लोहाधिकार
षष्ठोऽध्याय ।

सप्तमोऽध्याय ।

— — —
यक्तद्रोगाधिकार ।

अधो दक्षिणतो ज्ञेया हृदयाद् यक्तत स्थिति ।
व्याधयो बहवस्तत्र भवेयुर्भूरिदु खदा ॥
स्नाने तस्मिन् पुरीषस्याप्रवृत्ति स्वल्पपित्तता ।
पाण्डत्व कर्हमाभत्वञ्चोदन्याविलमूत्रता ॥
उद्गारसदनाधानच्छर्द्दोनोतक्लेशनान्य पि ।
प्रातस्तिक्तास्यता नाद्या काठिन्य वङ्गिमन्दता ॥
देहस्य च मृदाभल रसना मलमयुता ।
लिङ्गान्येतानि जायन्ते तत्राप्याकृष्टिवद् व्यथा ॥
गते यक्तति मृद्वि वेदना तत्र जायते ।
उरोऽस्थि दक्षिणे स्कन्धे सक्थि चाप्यपसव्यगे ॥
दक्षिणस्य भवेज्जाड्य बाहोस्तिक्तरसास्यता ।
विवर्णत्व पुरीषस्य कामो लोहितमूत्रता ॥

अरतिर्बलहानिश्च ऊरौ बद्धाल्पविट्कता ।
 पीताक्षत्वञ्च पाश्वेन शीते सव्येन चातुर ॥
 तोदमेदौ तथा दाह कामलाप्यस्य जायते ।
 निद्रानाशस्तथा शीथस्तथा सत्त्वस्य सक्षय ॥
 विद्रुधिर्यकृति स्याच्च प्रायेण प्राणनाशन ।
 तेन भाग्यबलात् कोऽपि जन्तुष्वेक प्रमुच्यते ॥
 मद्यातिपानादत्युष्णगुर्वन्नस्य निषेवणात् ।
 वेगरोत्राद्दिवास्वप्नान्नाश चापि प्रजागरात् ॥
 अतिव्यवायभाराध्वसेवनादभिघातत ।
 तथान्य कर्मभिर्घोरर्यकृद्दोगा भवन्ति हि ॥

यकृद्दोगचिकित्सा ।

प्लोहोद्दिष्टा क्रिया सर्वा यकृद्दोगे समाचरेत् ।
 प्रातर्मन्त्रेण सस्वेद प्लोहवत तत्र चेष्यते ॥
 चार विडङ्गकृष्णाभ्या पूतोकस्याम्बु नि सृतम् ।
 पिबेत् प्रातर्यथार्वाङ्ग यकृत्प्लीहप्रशान्तये ॥
 जलीकोभिर्हरिद्रक्त चार वा तत्र पातयेत् ।
 शिग्रत्वग्राजिकाचूणेर्लेपस्तत्र च युज्यते ॥
 तोयेन प्रस्थमानेन महाद्रावककर्षकम् ।
 मेलयित्वाथ तत्स्थानमूर्ध्वग्राद्यञ्च मर्दयेत् ॥
 पातमूल्यभया धात्रो द्राक्षारग्वधसिन्धुजै ।
 रेचयेद्रसचूणेन तैलेनेरण्डजिन वा ॥

अग्निप्रभा वटी ।

मैन्धव नरसारञ्च यवक्षार तथा विडम् ।
 मर्दयेद्रसमिन्दूर पटोलमूलजै रसै ॥

माषमाना वठी कृत्वा छायाशुष्का समाचरेत् ।
 प्रातः प्रातः पाययेत्ता कोकिलाक्षान्भसा समम् ॥
 यक्षद्रोग महाघोर प्लोहानमतिदारुणम् ।
 वाताष्टीला वज्रिमान्द्य गुल्मश्चैषा व्यपोहति ॥
 यक्षच्छूलविमर्दिनो वटिका ।
 नरसार कर्षमान सन्धवच्च द्विकर्षकम् ।
 कोकिलाक्षोद्भव बीज त्वच रोहितकस्य च ॥
 यमानी चित्रकञ्चापि दशकर्षप्रमाणकम् ।
 समर्थं वदरास्थ्याभा वटिका पृतिकाभ्युना ॥
 कृत्वा ता योजयेद्भोमान् कारवेज्ञान्भसा समम् ।
 हन्येषा यक्षतो व्याधीन् गुल्मप्लीहोदराणि च ॥
 वाताष्टीलामामवात वज्रिमान्द्य सुदारुणम् ।
 शूलञ्च वटिका नाम यक्षच्छूलविमर्दिनौ ॥

कलधीतादिरसः ।

रसगन्धकलौहाभ्रतारमाक्षिकसयुतम् ।
 सूतपादमित हेम मर्दयेत् कन्यकाद्रवै ॥
 धान्यराशौ निशास्त्रिस्रो वामयेद्रसकर्मवित् ।
 रसोऽयं कलधीतादिर्वज्रमात्रं प्रयुज्यते ॥
 वातव्याधीनपक्ष्मार यक्षद्रोग ज्वर क्रिमीन् ।
 क्लैब्यमुन्मादमत्यग्र कासाश्चायं व्यपोहति ॥

यक्षद्वारणमिहो रसः ।

सिन्दूरमभ्रक ताल लौह कर्षप्रमाणतः ।
 माक्षिकञ्चाभयाक्ताथैर्मर्दयेदतिशयतः ॥
 वज्रमात्रा वटी कृत्वा छायाशुष्का समाचरेत् ।

यक्तद्वारणसिहोऽसौ रसो यक्तन्निकृन्तन ॥

यक्तदरिलोहरसराजविद्यापररसरोहोतकलोहादीनि भेष-
जानि यथा दोषानुपानानि तथा प्लोहाधिकारोक्तान्यपि
प्रयोज्यानीति ।

जीर्णज्वराधिकारकथितानि भेषजानि प्रायशो नेषित्वेन
प्लोहामये यक्तद्वे च देयानि ।

विद्रधि यकृति ज्ञात्वा हिकाश्वसव्यथादिभि ।

शस्त्र त्रिकूर्चक तत्र प्रयुञ्ज्याच्छस्त्रकोविद ॥

पाययित्वा सुरा पूर्व वनसत्त्वापयोगिनीम् ।

अग्नोपहरणौयोक्त समाहृत्य जलादिकम् ॥

सत्येनाप्यनृतेनापि वचसाश्लाघ्य चातुरम् ।

ईश्वर मनसा धात्वा सर्वापद्दिनिवारणम् ॥

क्षिप्रहस्ती बली धीर स्थिरचित्तो विचक्षण ।

बहुशो दृष्टकर्मा च कृतकर्माभयो भिषक् ॥

शस्त्र शस्त्रगुणोपेत परिगृह्य त्रिकूर्चकम् ।

सवेदन शोथयुत भित्त्वा चर्म सुलोहितम् ॥

अन्त प्रवेशयेदाश विद्रधिभिर्भक्ष्यते यथा ।

बहिर्नयेत्तत शस्त तस्य नाडिकया विना ॥

अवधानन तत्कार्यं नानिलोऽन्तर्यथा विशेत् ।

ततो जलाभिषेकाद्यै शस्त्रपातव्यथाकुलम् ।

समाश्लास्यापसव्येन पाश्वेन शाययेत्तु तम् ।

सक्षोरमतमौकत्क साध्य तत्र च स्तेपयेत् ॥

अहिफेनामव सम्यग्धात्रया परियोजयेत् ।

क्षीर मासरसञ्चैन पाययेद्बलसाधनम् ॥

ततो मासद्वयं यावदातुरं प्राप्तजीवितम् ।
 सुखं तिष्ठेत् त्यजच्छान्तिं भुञ्जीत लघुं पोषणम् ॥
 विद्रवौ महति प्राज्ञः शस्त्रमृत्युपलपत्रकम् ।
 युञ्ज्यान्नोपक्रमेज्जन्तं सञ्ज्ञानानेकविद्रविम् ॥
 मद्यमग्न्यातपश्चान्तिं गुर्वन्नं विषमाशनम् ।
 तोक्षणाशनं दिवास्त्रापनिशि चापि प्रजागरम् ॥
 तीर्थत्रिकमथास्थानं शोकचिन्ताभयानि च ।
 क्रोधवेगवेगरोधयत्क्रुद्धोऽपि परित्यजेत् ॥
 जीर्णञ्चरं हितं यद्यद्यत्तत्तद्वहितमतम् ।
 यत्क्रुद्धोऽपि हितं तथा ज्ञेयं हितं हितम् ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञानं निदानचिकित्सितस्थानं
 यत्क्रुद्धोऽपि हितं तथा ज्ञेयं हितं हितम् ।

अष्टमोऽध्यायः ।

— ० —

अथ पाण्डुकामलाहलीमकारिकारः ।
 पाण्डुरोगोऽस्मत्ता पञ्च वातपित्तकफैस्त्वयः ।
 चतुर्थं सन्निपातं पञ्चमो भक्षणान्मुदः ।
 तस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्विका सम्प्राप्तिः ।
 व्यवायमस्तं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्त्रप्लमतीव तीक्ष्णम्
 निषेवमाणस्य विदूष्यं रक्तं दोषास्त्वयं पाण्डुरतां नयन्ति

तस्य पूर्व्वरूपाणि ।

त्वक्स्फोटनिष्ठौवनगात्रसादमृद्गच्छणप्रेक्षणकूटशोथा ।
विण्मूत्रपोतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुर सराणि ॥

वातिकस्य पाण्डुरोगस्य लक्षणम् ।

त्वद्भूतनयनादीना रूक्षक्षणाकृणाभता ।
वातपाण्ड्वामये कम्पतोदानाहभ्रमादय ॥

पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

पीतत्वडनखविण्मूत्रो दाहक्षणाज्वरान्वित ।
भिन्नविट्कोऽतिपीताभ पित्तपाण्ड्वामये नरः ॥

श्लेष्मिकस्य लक्षणम् ।

कफप्रसेकश्चयथुतन्द्रालस्यातिगौरवे ।
पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लेस्वद्भूतनयनाननै ॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम् ।

सर्व्वान्नसेविन सर्व्वं दुष्टा दाषास्त्रिदोषजम् ।
त्रिदोषलिङ्ग कुर्व्वन्ति पाण्डुरोग सुदु महम् ॥

मृज्जस्य सम्प्राप्ति ।

मृत्तिकादनशोलस्य कुप्यत्यन्यतमो मल ।
कषाया मारुत पित्तमुषरा मधुरा कफम् ॥
कोपेज्ज्वरमादीश्व रौच्याङ्गुक्तञ्च रूक्षयेत् ।
पूरयत्यविषक्लैव स्नीतासि निरुणद्धापि ॥
इन्द्रियाणा बल हत्वा तेजो वीर्य्यैर्जिमी तथा ।
पाण्डुरोग करोत्यग्नि बलवर्णाग्निनाशनम् ॥

तस्य लक्षणम् ।

मृद्वक्षणाद्भवेत् पाण्डुस्तन्द्रालस्यनिपीडित ।
स कामश्वासशूलार्त्तं मदकरचिममन्वित ॥
शूनाक्षिकूटगण्डभृ शनपान्नाभिमेहन ।
क्रिमिकोष्ठोऽतिसार्येत मल सासृक्कफाश्रितम् ॥

पाण्डुरोगस्यारिष्टलक्षणम् ।

ज्वरारोचकहृत्तासच्छर्दिदृष्टणाक्रमान्वित ।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषस्त्याज्य क्षोणो हतेन्द्रिय ॥
पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्न खरौभ्रतो न सिध्यति ।
कालप्रकर्षाच्छृणाङ्गो यो वा पीतानि पश्यति ॥
बद्धाल्पविट् महरित मकफ योऽतिसार्यते ।
दौन श्वेतादिदिग्धाङ्गश्छर्दिमूर्च्छादडर्षित ॥
स नास्त्यसृक्क्षयाद्यश्च पाण्डु श्वेतत्वगापयात ।
पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ॥
पाण्डुमघातदग्ने च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥

अन्तेषु शून परिह्वेन मध्य

स्नान तथान्तेषु च मध्यशूनम् ।

गुटे च शेषस्यथ मुष्कयोश्च

शून प्रतास्यन्तमसन्नकल्पम् ॥

विवर्जयेत् पाण्डुकिं यशोऽर्थो

तथातिसारज्वरपीडितश्च ॥

कामलाया निदानपूर्विका मग्राप्ति ।

पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।

तस्य पित्तमसृक्ष्णम दग्धा रोगाय कल्पते ॥

तस्या लक्षणम् ।

हारिद्रनेत्र म भृश हारिद्रत्वङ्मुखानन ।
पोतरक्तशक्कन्मूत्रो भेकवर्णो हतन्द्रिय ॥
दाहविपाकदोर्ब्बल्यसदनारुचिकषित ।
कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाब्बाश्रया मता ॥
कालान्तरात् खरोभूता कच्छा स्यात् कुम्भकामला ॥

कुम्भकामलाया अग्निष्टलक्षणम् ।

छर्द्यरोचकहृल्लामज्जरक्तमनिपीडित ।
नाशयति श्वासकासात्तो विडभेदी कुम्भकामली ॥

उभयोरपि कामलयोरग्निष्टलक्षणम् ।

क्षणपोतशक्कन्मूत्रो भृश शूनश्च मानव ।
सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिविष्मूत्रो यश्च ताम्यति ॥
दाहारुचित्ठडानाहतश्रामोहसमन्वित ।
नष्टाग्निमज्ञ क्षिप्र ङि कामलावान् विपद्यते ॥

हलोमकस्य लक्षणम् ।

यदा तु प्राण्डोर्वर्णं स्याद्धरितश्यावपोतक ।
बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुज्वर ॥
स्त्रौष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासटण्णारुचिभ्रमा ।
हलोमक तदा तस्य विद्यादनिलपित्तत ॥

रोगापाण्डादयो ज्ञेया यत्कक्षोषसमुद्भवा ।
यत्कृत स्वस्थता प्राप्ते शाम्यन्ति व्याधयश्च ते ॥
पित्तकोषभव पित्त ग्रहणी नाविशेद्यदि
स्रोतोभिस्तत् समाकृष्ट दूषयत्यथ शोणितम् ॥
अथवाग्भृगुण पित्त यत्कृतो ग्रहणी गतम् ।

स्रोतोभिर्नयितं नित्यं शोणितं यत्सुखावत ॥
 हेतुभिर्बहुभिर्दुष्टे शोणितं जनयेच्च तत् ।
 पाण्डुरोगं मनुष्याणां बलवर्णाग्निनाशनम् ॥
 संप्राप्तिं पाण्डुरोगस्य दन्तेणैव पुरोदिता ।
 या ज्ञात्वा न भिषद्भोक्तुं कदाचिदपि गच्छति ॥

अथैषा चिकित्सा ।

साध्यन्तु पाण्ड्वामयिनः समीच्य
 स्निग्धं घृतं नोर्ध्वमधश्च शुद्धम् ।
 सम्पादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढं
 हरीतकीचूर्णमयैः प्रयोगैः ॥

पिबेद घृतं वा रजनोविपक्वं
 यत् त्रेफलं तन्दुकमेव वापि ।
 विरेचनद्रव्यकृतं पिबेद्वा
 योगाश्च वैरेचनिकान् घृतैः ॥

विधिः स्निग्धस्तु वातोत्थे तिक्तशीतोऽथ पैत्तिके ।
 श्लैष्मिके कटुरुक्षोष्णे काय्यो मिश्रस्तु मिश्रकः ॥
 पाण्डुरोगे सदा सेव्या मगुडा च हरीतकी ॥
 फलत्रिकामृतातिक्ता निम्बकैरातवासकैः ।

जयेन्मधुयुतं काथं पाण्डुता कामला तथा ॥
 त्रिफलाक्वथितं तोयं मष्टतश्च सशर्करम् ।
 वातपाण्ड्वामयो पीत्वा स्वास्थ्यमाशु ब्रजेद्भवम् ॥
 द्विशर्करं त्रिवृच्चूर्णं पलाशं पैत्तिकं पिबेत् ।
 कफपाण्डौ तु गोमूत्रयुक्ता क्लिन्ना हरीतकीम् ॥
 मसरात्रं गवा मूत्रे भावितं वाप्ययोरजः ।

पाण्डुरोगप्रशान्त्यथ पयसाथ पिबन्नर ॥
 अयोमलन्तु सन्तप्त भूयो गोमूत्रशोधितम् ।
 मधुसर्पिर्युत चूर्णं सह भक्तेन योजयेत् ॥
 रेचन कामलार्त्तस्य स्निग्धस्यादौ प्रयोजयेत् ।
 ततः प्रशमनौ कार्थ्या क्रिया वद्येन जानता ॥
 त्रिफलाया गुडूच्या वा दाव्या निम्बस्य वा रसः ।
 प्रातर्माचिकसयुक्तं शोलितं कामलापहं ॥
 अञ्जनं कामलार्त्तस्य द्रोणपुष्पीरसं स्मृतम् ।
 निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं वा सप्रकल्पयेत् ॥
 नस्य कर्कोटमूलं वा घ्न्य वा जालिनौफलम् ॥
 सशर्करा कामहीना त्रिभण्डी
 हिता गवाक्षी सगुडा च शुण्ठी ॥
 धात्रीलौहरजोव्योषनिशाक्षीद्राज्यशर्करा ।
 लीढा निवारयन्त्याशु कामलामुद्धतामपि ॥
 कुम्भाख्यकामलायान्तु हितं कामलिको विधिः ।
 गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलावान् शिलाजतु ॥
 दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु
 गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारान् ।
 विचूर्ण्य लोढं मधुना चिरेण
 कुम्भाह्वय पाण्डुगदं निहन्ति ॥
 अपहरति कामलार्त्तं नस्येन कुमारिकाजलं सद्यः ॥
 पाण्डुरोगक्रियां सर्व्वां योजयेच्च हलोमके ।
 कामलायाच्च यादिष्टा सापि कार्थ्या भिषग्वरैः ॥
 मारितञ्चायसचूर्णं मुस्ताचूर्णेन मयुतम् ।

खदिरस्य कषायेण पिबेद्वन्तु हलोमकम् ॥

सितातिक्ताबलायष्टौत्रिफलारजनौयुग ।

लेहं लिङ्गात् समध्वाज्य हलोमकनिष्ठत्रय ॥

अमृतलता रसकल्कप्रसावित तुरगविहिष सपि ।

क्षोर चतुर्गुणमेतद्वितरेच्च हलोमकाक्षेभ्य ॥

मधुरैरन्नपानैस्त वातपित्तहरेहरेत ॥

कामलाया तथा पाण्डो रसचूर्णेन रचनम् ।

पटोलमूत्रजनापि चूर्णेन हितमुच्यते ॥

पाण्डो कामलाया हलोमके च नवायमलोहत्रिक
त्रयादिलोहवज्रवटकमण्डरपुननवादिमण्डुरपञ्चासृतनीहमण्डु
रादोनि भेषजानि यथामात्राणि यथादोषानुपानानि च देयानि ।

चन्द्रसूर्यात्मकरम प्राणवल्लभरम पञ्चाननवटी पाण्डु
सूदनरम पाण्डुपञ्चाननरमादयोऽप्यणुवटिका यथादोषानुपाना
व्यवस्थेया ।

हरिद्राद्यमूर्वाद्वयोषाद्यष्टतानि पाण्डूदिषु हितानि ।

पुनर्नवातेलमत्राभ्यञ्जनीय यदि ज्वरवेगो न स्यात् ।

तिलपिष्टनिभ यस्तु वर्च्चं सृजति कामली ।

श्लेष्मणा रुद्धमार्गं तत् पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥

रूक्षशीतं गुरुस्वादु व्यायामैर्वेगनिग्रहै ।

कफममूर्च्छितो वायु मथानात् पित्तं क्षिपेद वह्नि ॥

हारिद्वर्णतत्त्वकचेव श्वेतवर्च्चास्तदा नर ।

भवेत् साटोपविष्टश्चो गुरुणाहृदयन च ॥

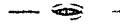
दीर्घस्थान्पाग्निपार्श्वान्तिहिक्काश्वासाकचिज्वरे ।

निरुत्साहो निरोजा स्यात् पित्ते शास्त्रासमाश्रितं ॥

वर्हितित्तिरिदक्षाणा रुक्षास्त्रै कटुकै रश्मै +
 शुष्कमूलककौलथयूषैश्चान्नानि भोजयेत् ॥
 मातुलुङ्गरस दौड पिप्पली मरिचान्वितम् ।
 मनागर पिबेत् पित्त तथापैति स्वमाश्रयम् ।
 तथास्त्रै कटरूक्षोष्णोर्लवणैश्चाप्युपक्रम ।
 अपित्तरागाच्छक्ततो वायोश्चाग्रशमाद्भवेत् ॥
 स्वस्थानमागतं पित्ते पुरीषे पित्तरञ्जिते ।
 निवृत्तोपद्रवस्यास्य पूर्वं कामलिको विधिः ॥
 निर्घातयेच्छरोराक्त मृत्तिका भक्षिता भिषक् ।
 युक्तिज्ञ शोधनैस्तोद्भूतैः प्रसमीक्ष्य बलाबलम् ॥
 शुद्धकायस्य सर्पिंषि बलाधानानि योजयेत् ॥
 व्योष विल्व हरिद्रे द्वे त्रिफला द्वे पुनर्नवे ।
 मुस्तान्ययोरज पाठा विडङ्ग देवदारु च ॥
 त्रिखिकालो च भार्गी च सत्तोरैस्तैः समैर्घृतम् ।
 माधयित्वा पिबेद्युक्त्या नरो मृदोषपोडितः ॥
 यथादोष चिकित्सेच्च मृज्ज पाण्डु विचक्षणः ।
 हितश्चात्रापि गदित पाण्डुसाधारणो विधिः ॥
 पुराणयवगोधूमशालयश्च पुनर्नवा ।
 मुद्गाढकीमसूराणा यूषो जाङ्गलजो रसः ॥
 पटोल वृद्धकुष्माण्ड तरुण कद ॥ फलम् ।
 मत्स्येषु मद्गुग्गु शृङ्गो तक्र धात्र्यभया घृतम् ॥
 रसोन पक्वमास्त्रच्च वार्त्ताकुरमृता निशा ।
 इत्याद्यानि गदं पाण्डो हितान्युक्तानि परिण्डितैः ॥
 धूमपान वेगबोध स्वेदन मेथन सुरा ।

दिवास्वप्नो मृदशन रामठ माषमर्षणौ ॥
 तीक्ष्णाम्ललवणाध्याशगुर्वन्नानि जल बहु ।
 पत्रशाकानि शिम्बो च गदे पाण्डौ न शर्मणि ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञानं निदानचिकित्सितस्थानं
 पाण्डुकामनायधिकारोऽष्टमोऽध्याय ।

नवमोऽध्याय ।

अथ शोथान्निकार ।

शोथस्य विप्रकृष्ट निदानम् ।
 शुद्धग्रामयाभक्तकृशाबलानां
 क्षाराभक्तोक्षणीणां गुरुपसेवा ।
 दध्यामसृच्छाक्तविरोधि पिष्ट-
 गरोपमृष्टान्ननिषेवणञ्च ॥
 अर्शस्य चेष्टा वपुषो ह्यशुद्धि
 र्भूमोपघातो विषमा प्रसूति ।
 मिथ्योपचार प्रतिकर्मणाञ्च
 निजस्य हेतु श्रयथो प्रदिष्ट ॥

तस्य मन्त्रिकृष्ट निदानम् ।

दोषे पृथग् द्वय सर्व्वरभिघातादिषादपि ।
 सर्व्वी हेतुविशेषेस्तु रूपभेदान्नवात्मक ॥

तस्य सप्राप्ति ।

रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् वह्नि शिरा ।
नोत्वा रुद्धगतिस्तेर्हि कुर्यात् त्वद्भाससञ्चयम् ॥
उत्सेध सहित शोथ तमाहुर्निचयादत ॥

तस्य सामान्य लक्षणम् ।

सगौरव स्थादनवस्थितत्व
सोत्सेधमुष्माथ शिराततत्वम् ।
सलोमहर्षञ्च विवणता च
सामान्यलिङ्ग स्वयथो प्रदिष्टम् ॥

तस्य शोथस्य किं स्यादित्याकाङ्क्षायामाह । अनवस्थितत्व
स्थादनियता स्थिति स्यादित्यर्थः । चिकित्साव्यतिरेकेणापि
निवृत्तः । तच्चा नवस्थितत्व सगौरव स्यात् गौरवमप्यनवस्थित
स्यात् । अथच सोत्सेध स्यात् उन्नतत्वमप्यनवस्थित स्यादित्यर्थः ।
सलोमहर्षमितिपद शिराततत्वमित्यस्य विशेषणम् । लोमहर्ष
शिराततत्वञ्च स्यातामित्यभिप्रायः ।

तस्य पूर्वरूपम् ।

तत् पूर्वरूपं द्रव्यं शिरायामोऽङ्गगौरवम् ॥

सामान्यरूपकथनान्तरं पूर्वरूपकथनं वक्तुं काम-
चारित्वात् । द्रव्यं सन्ताप, शिरायाम शिराप्रसारस्तत्प्रसार-
वत् पौडा वा ।

वातिकस्य शोथस्य लक्षणम् ।

चलस्तनुत्वक् परुषोऽरुणोऽसित
प्रसृमिहर्षार्त्तयुतोऽनिमित्ततः ।

प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपौडितो
दिवा बलो ह्याच्छेद्यथु समीरणात् ॥

पित्तिकस्य तस्य लक्षणम् ।

मृदु, मगन्धोऽसितपोतरागवान्
ज्वरस्वेददृषामदान्वित ।
य उष्यते स्पर्शरुगक्षिरागकृत्
स पित्तगोथो भृशदाहपाकवान् ॥

शैषिकस्य लक्षणम् ।

गुरु स्थिर पाण्डुरगोचकान्वित
प्रमेकनिद्रावामिर्वाङ्मन्यकृत् ।
स कृच्छ्रजन्मप्रशमो निपोडितो
न चोन्नमद्रात्रिवलो कफात्मक ॥

निदानाकृतिसर्गाच्छेद्यथु स्याद्विदुषज ।
सर्वाकृति सन्निपाताच्छेद्यो व्यामिश्रलक्षण ॥

अभिघातजंश्च गोथस्य सनिदान लक्षणम् ।
अभिघातेन शस्तादिच्छेदभेदक्षतादिभि ।
हिमानिलीदध्यनिलैर्भक्षताकपिकच्छुज ॥
रमे शुकेष्व मस्यर्गाच्छेद्यथु स्याद्विमर्षवान् ।
भृशोष्ण लौहिताभास प्रायश पित्तलक्षण ॥

विषजस्य सनिदान लक्षणम् ।

विषज मविषप्राणिपरिमर्षणमुन्ननात् ।
दद्वादन्तनखाघाताद्विषप्राणिनामपि ॥
विण्मूत्रशुक्रोपहतमलबद्धमङ्गरात् ।

विषवृक्षानिलस्पर्शान्नरयोगावचूर्णनात् ॥

मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो बहुरुजाकरः ॥

दोषा श्वयथुमूर्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशये स्थिताः ।

पक्वाशयस्था मध्ये तु वर्चं स्थानगतास्त्वधः ॥

कृत्स्नं देहमनुप्राप्ता कुर्युः सर्व्वसरं तथा ॥

यो मध्यदेशे श्वयथुः स कष्टं सर्व्वगश्च यः ।

अर्द्धाङ्गेऽरिष्टभूतः स्यादयश्चोर्ध्वं परिसर्पति ॥

ऊर्ध्वगामी नरः पङ्ग्रासधोगामी मुखात् स्तियम् ।

उभयवस्तिः सञ्जातः शोथो हन्ति न शशयः ॥

अन्यच्च । अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।

पुरुषः हन्ति नारीञ्च मुखजो गुदजो द्वयम् ॥

अन्यच्च । पादप्रवृत्तः श्वयथुर्नृणां यः प्राप्नुयान्मुखम् ।

स्त्रीणां वक्त्रात्पदं याति वस्तिजश्च न सिध्यति ॥

शोथः पङ्ग्रासमुत्थाय ऊर्ध्वगामी मुखगामी सन् पुरुषं
तथा मुखादधोगामो पादगामी सन् स्त्रियं हन्ति । वस्ति-
सञ्जातः शोथः उभयं नरं नारीञ्च हन्ति । ऊर्ध्वगामी सन्
पुरुषं अधोगामी सन् स्त्रियमित्यर्थः । स शोथः अनन्योप-
द्रवकृतश्चेत् तर्ह्येव मारकः, अन्यथा नावश्यमारक इति ।
अनन्योपद्रवकृतः, शोथादन्ये व्याधयः अतीसारग्रहण्यर्शः प्रभृतयः
तेषामुपद्रवेण कृतः अनन्योपद्रवकृतः, न तादृशो भवतीत्यनन्यो-
पद्रवकृतः स्वर्हेतुभिरेव जात इत्यर्थः । अनन्योपद्रवकृतः शोथः
पादसमुत्थितः पादाभ्यामुत्थितः (मुखगामी इत्यूहनीयम्)
पुरुषं मुखजः शोथो नारीं हन्ति (अत्र पादगामी सन्निति
बोध्यम् ।) गुदजो गुह्यजः शोथो द्वयं हन्ति, मुखगामी सन्
(द. ७)

पुरुष पादगामो सन् स्त्रियमित्यर्थ । इति द्वितीयश्लोकस्य व्याख्या । तृतीयश्लोकं वस्तिज इत्यत्र प्रव्ववट व्याख्येयम् ।

श्वाम पिपासा कृदिश्च दौब्बल्य ज्वर एव च ।

यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति शोथिन त विवर्जयेत् ॥

श्वयथ त विवर्जयेदिति पाठे तस्य त श्वयथ विवर्जयेदिति व्याख्या ।

विवर्जयेत् कुच्युदरान्त्रितञ्च

तथा गले मस्मणि सन्त्रितञ्च ।

स्थूल खरश्चापि भवेद् विवर्ज्या

यश्चापि बालस्थविराबलानाम् ॥

कृद्दृष्टणारुचि श्वासो ज्वरोऽतीसार एव च ।

सप्तकोऽय सदैर्बल्य शोथोपद्रवमग्रह ॥

नवोऽनुपद्रव शोथ साध्योऽसाध्य पुररित ॥

शोथस्य चिकित्सा ।

लङ्घन पाचन शोथे शिर कायविरचनम् ।

वमनञ्च यथादोष भिषग् बुद्ध्वा प्रकल्पयेत् ॥

स्नेहोऽथ वातिके शोथं ब्रह्मविट्के निरुहणम् ।

पयो घृत पेत्तिके तु कफजं रुक्षणक्रम ॥

अथामज लङ्घनपाचनक्रमै-

र्विशोधनैरुत्प्लवणदोषमादित ।

शिरोगत शीर्षविरचनैरधो

विरचनैरुद्धुहरेस्तथोद्धुगम् ॥

उपाचरेत् स्नेहभव विरुक्षणं

प्रकल्पयेत् स्नेहविधिञ्च रुन्तिते ॥

शुण्ठीपुनर्नवैरण्डपञ्चमूलोऽमृत जलम् ।

वातिके श्वयथौ शस्त दशमूलोजल तथा ॥

पटोलत्रिफलारिष्टदावीक्षाथ सगुग्गुलु

हन्ति पित्तकृत शोथ तृष्णाज्वरममन्वितम् ॥

स्रुक्क्षीरभाविता कृष्णा पथ्या मूत्रेण वा युता ।

योजिता शमयन्त्याशु शोथ स्नेहसमुत्थितम् ॥

मिश्रे मिश्रक्रिया कुर्यात् सर्वजे सर्वरूपिणीम् ।

वित्त्वपत्ररस पृत सोषण त्रिभवे पिवेत् ॥

निम्बपत्ररस पेय सोषण श्वयथौ त्रिजे ।

शुण्ठीगुग्गुलुसयुक्त मूलञ्चाप्यत्र शस्यते ॥

शोथे त्वागन्तुजे कुर्यात् सेकलेपादिशोथान् ॥

महिषोक्षीरसपिष्टैर्नवनीतसमन्वितै ।

तिलैर्लिप्त शम याति शोथो भङ्गातकोत्थित ॥

यष्टीदुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन सयुत ।

शोथमारुष्कर हन्ति चूर्णं शालदलस्य च ॥

शूकानुद्धृत्य यत्नेन श्वयथौ कपिकच्छजे ।

शोतलेपनसेकाद्य काम कुर्याद्विधानत ॥

सिन्हास्यादि ।

सिन्हास्यामृतभण्टाकीक्षाथ कृत्वा समाक्षिकम् ।

पोत्वा शोथ जयेज्जन्तु श्वास कास ज्वर वमिम ॥

पुनर्नवाष्टकक्षाथ ।

पुनर्नवा निम्ब पटोल शुण्ठी

तिक्तामृता दार्वभयाकषाय ।

सर्वाङ्गशोथोदरपाण्डुशूल-

श्वासान्वित पाण्डुगद निहन्ति ॥

स्थलपद्ममय कल्क पयसालोद्य पाययेत् ॥

पुनर्नवानिस्वपत्रनिष्पावपारिभद्रके ।

एकोक्तते पुटस्वेद शोथ हन्ति सुदारुणम् ॥

अपामार्ग कोकिलाक्षो निगण्डो विजया तथा ।

एतेरपि पुटस्वेद शोथ हन्ति सुदारुणम् ॥

मूत्रकृच्छ्राधिकारोक्त भेषजञ्चात्र योजयेत् ॥

माणमण्ड ।

पुराण माणक पिष्ट्वा द्विगुणोक्ततण्डुलम् ।

साधित क्षीरतोयाभ्यामभ्यस्येत् पायस तु तत ॥

हन्ति वातोदर शोथ ग्रहणी पाण्डुतामपि ।

सिद्धो भिषग्भिराख्यात प्रयोगोऽयं निरत्यय ॥

पुनर्नवादिचूर्णं शोथारिचूर्णं पुनर्नवादिगुग्गुलु शोथारि

मण्डूर रसाभ्रमण्डूर त्रिकट्वादिलौह शोथारिलौह शोथभस्म
लौहादीनि भेषजानि गोमूत्र विस्वपत्ररसपुनर्नवादिरससहि
तानि यथादोषानुपानानि वा यथामात्राणि शोथं देयानि ।

दुग्धवटी क्षेत्रपालवटी-रसपर्पटो पञ्चामृतपर्पट्याद्यान्यौष
धानि दुग्धानुपानानि सेव्यानि । एतेषु सेव्यमानेषु रोगो
यावदारोग्यं लवणजलादिकं सर्वमेव वर्जयित्वा दुग्धान्नमात्र-
हृत्तिर्भवेत् ।

पुनर्नवातेन शुष्कमूलकतैलान्यत्राभ्यञ्जनीयानि । किन्तु
ज्वरे सति तानि न हितानीति ।

शोथे पथ्यापथ्यानि ।

पुराणा शालयो मुक्ता यवा शिखो पुनर्नवा ।
 रक्तशिग्रुसोनौ च माणमूल पटोलकम् ॥
 ताम्रचूरमयूरादिखगानामामिषरसम् ।
 शृङ्गीमङ्गरयोर्यूषो यृष कूष्माभिषोद्धव ॥
 निखपत्र हरिद्रा च तिक्तानि दीपनानि च ।
 इत्याद्यानि विजानोयाद्वितानि श्वयथौ भिषक् ॥
 गुर्वन्न मद्यमस्तञ्च शीततोय विदाहि च ।
 दिवास्वाप मैथुनञ्च शोथरोगी परित्यजेत् ॥
 इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 शोथाधिकारो नवमोऽध्याय ।

दशमोऽध्याय ।

अथादररोगाधिकार ।

रागा सखऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि च ।
 अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसञ्चयात् ॥
 उदररोगस्य मप्राप्ति ।
 रुद्धा स्वेदाम्बुवाहीनि दोषा स्नीतासि सञ्चिता ।
 प्राणान्म्यपानान् सद्रूपं जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥

तस्य सामान्य लक्षणम् ।

आधान गमनेऽशक्तिर्दोर्बल्य दुर्बलाग्निता ।
शोथ सदनमङ्गाना सङ्गो वातपुरीषयो ॥
दाहस्तन्त्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥

तस्य मन्त्रिकृष्ट निदान सख्या च ।
पृथग् दोषे समस्तैश्च ग्रीहवज्रक्षतोदकै ।
सम्भवन्त्युदराख्यष्टौ तेषा लिङ्ग पृथक् शृणु ॥

तत्र वातोदरस्य लक्षणम् ।

तत्र वातोदरं शोथ पाणिपान्नाभिकुक्षिषु ।
कुक्षिपार्श्वोदरकटोपृष्ठरूपर्वभेदनम् ॥
शुष्ककामाङ्गमर्दाधोगुरुता मलमग्रहा ।
श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्भ्रामवृद्धिमत् ॥
सतोदभेदमुदर तनुकृष्णशिराततम् ।
आधातद्वतिवच्छब्दमाहत प्रकरोति च ॥
वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत् सर्व्वतो गति ॥

पित्तोदरस्य लक्षणम् ।

पित्तोदरं ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकाम्यता ।
भ्रमोऽतिमार पीतत्व त्वगादावुदरं हरित् ॥
पीतताम्रशिरानङ्ग सखेद सोष्म दह्यते ।
धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥

कफोदरस्य लक्षणम् ।

श्लेष्मोदरंऽङ्गसदन स्वापश्चयथुगौरवम् ।
तन्द्रोत्क्लेशोऽरुचि श्वास काम शीक्लत्र त्वगादिषु ॥

उदर स्तिमित स्निग्ध शुक्लराजीतत महत् ।
चिराभिवृद्धि कठिन शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥

सन्निपातोदरस्य लक्षणम् ।

न्वियोऽन्नपान नखलोममूत्र-
विडार्त्तवैर्युक्तममाधुवृत्ता ।
यस्मै प्रयच्छन्त्वरयो गराश्च
दुष्टाम्बुदूषौविषसेवनाद्वा ॥
तस्याशु रक्तं कुपिताश्च दोषा
कुर्युः सुघोर जठर त्रिनिद्रम ।
तच्छीतवाते भृशदुर्दिने च
विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥
स चातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्त
पाण्डु कृश शुष्यति दृष्ट्या च ।
दुष्योदर कीर्तितमेतदेव
प्लोहोदर कीर्तयतो निबोध ॥

प्लोहोदरस्य लक्षणम् ।

विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तो
प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च ।
प्लोहाभिवृद्धि कुरुत प्रवृद्धौ
प्लोहोदरमेतज्जठर वदन्ति ॥
तद्वामपार्श्वं परिवृद्धिमेति
विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।
मन्दज्वरान्नि कफपित्तलिङ्गै-
रुपद्रुतं क्षीयवन्तोऽतिपाण्डु ॥

मव्यान्धपार्श्वं यकृति प्रवृद्धे
 श्रेयं यकृद्वात्युदरं तदेव ।
 प्लीकङ्कोऽस्य लिङ्गान्यखिलानि चापि
 पूर्व्वं मयोक्तानि यथा चिकित्सा ॥

बद्धगुदोदरस्य लक्षणम् ।

यस्यान्तमन्त्रेरूपलेपिभिर्वा
 बालाश्लभिर्वा पिहितं यथावत् ।
 सञ्चीयते तस्य मलो नरस्य
 शनैः शनैः सङ्करवच्च नाद्याम ॥
 निरुध्यते तस्य गुदे पुरीष
 निरेति कृच्छ्रादपि चान्पमल्पम् ।
 हृन्नाभिमर्ध्य परिवृद्धिमेति
 तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति ॥

क्षतोदरस्य लक्षणम् ।

शल्यं तथान्नोपहितं यदन्त्रं
 भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।
 तस्मात् स्फुटोऽन्त्रात् मनिलप्रकाश
 स्रावः स्रवेद्दे गुदतस्तु भूय ॥
 नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धि
 निस्तुद्यते दात्यति चातिमात्रम् ।
 एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं
 दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध ॥

उदकोदरस्य लक्षणम् ।

य स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्ध ।

पिबेज्जल शीतलमाशु तस्य
स्रोतासि दुष्यन्ति हि तद्वह्नि ॥

स्नेहोपनिसेष्वथवापि तेषु
दकोदर पूर्व्ववदभ्युपैति ।

स्निग्ध मज्जत् तत् परिहृत्तनाभि
समन्तत पूर्णमिवाम्बुना च ॥

यथा वृत्ति क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते वापि दकोदर तत् ॥

जम्बूनैवोदर सर्व्व प्रायः कृच्छ्रतम मतम् ।

बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्य नवोत्थितम् ॥

पक्षाद्बहुगुद तूर्द्ध्व सर्व्व जातोदक तथा ।

प्रायो भवत्यन्तरायच्छिद्रान्त्र चोदर नृणाम् ।

उदररोगस्यारिष्टलक्षणम् ।

शूनाक्ष कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ।

बलशोणितमासाग्निपरिक्षौणञ्च वर्ज्जयेत् ॥

पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोफातीसारपोडितम् ।

विरिक्तञ्चाप्युदरिणं पूर्य्यमाणं विवर्ज्जयेत् ॥

उदररोगस्य चिकित्सा ।

सर्व्वमेवोदर प्रायो दोषसघातज यत ।

अतो वातादिशमनी क्रिया सर्व्वत्र शक्यते ॥

उदरे दोषसम्पूर्णं कुक्षौ मन्दो यतोऽनल

तस्माज्जोष्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥
 रक्तशालोन् यवान् मुद्गान् जाङ्गलान् मृगपक्षिण ।
 पयोमूत्रासवारिष्टमधुसौधु च शीलयेत् ॥
 दोषातिमात्रोपचयात् श्लोतोमागनिरोधनात् ।
 सभवत्युदरं तस्मान्नित्यमनं विरचयेत् ।
 पाययेत्तैलमैरण्डं समूत्रं सपयोऽपि वा ॥
 वातोदरं बलवत स्नेहस्येद्वैरुपाचरेत् ।
 स्निग्धाय स्नेदिताङ्गाय दद्यात् स्निग्धविरचनम् ॥
 हृते दोषे परिक्लान् वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
 यथास्थानवकाशत्वाद्वायुर्नाश्नापयेत् पुनः ॥
 विरिक्ते च यथादोषहरे पथा शृता हिता ॥
 वातोदरे पयोऽभ्यासो निरूहो दाशमूलिकः ॥
 वातोदरो पिबेत्तक्रं पिप्पलोलवणान्वितम् ।
 शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरो पिबेत् ॥
 यवान्नीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरो ।
 चूषणक्षारलवणैर्युक्तं त्रेदोषिकोदरो ॥
 गोरवारोचकार्तानाममृतत्वाय कल्पते ॥
 सक्षीरं माहिषं मूत्रं निराहारं पिबेन्नरः ।
 शाम्यत्यनेन जठरं सप्ताह्वादिति निश्चयः ॥
 क्षुक्पयसा भाविततण्डुलचूर्णेर्विनिर्मितं प्रप ।
 उदरमुदारं हिमाद्योगोऽयं सप्तरात्रेण ॥
 पुनर्नवादि क्वाथः ।
 पुनर्नवा दारुं निशा सतिक्ता
 पटोलं पथ्या पिचमन्दं मुस्ता ।

मनागरा च्छिन्नरुहेति सवै
 कृत कषायो विधिना विधिचै ॥
 गोमूत्रयुग् गुग्गुलुना च युक्त
 पोत प्रभाति नियत नराणाम ।
 मर्वाङ्गशोथोदरपार्श्वशूल
 श्वासान्वित पाण्डुगद निहन्ति ॥

नारायणचूर्णम् ।

यमानी हवुषा धान्य त्रिफला चोपकुञ्चिका ।
 कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ॥
 गताह्वा जीरक व्योष स्पर्णपञ्चौ च चित्रकम् ।
 द्वौ च्छारी पौष्कर मूल कुष्ठ लवणपञ्चकम् ॥
 विडङ्गश्च समाशानि दन्त्या भागत्रय भवेत् ।
 त्रिवृद्धिशाला द्विगुणा सातला स्याच्चतुर्गुणा ॥
 एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापह ।
 एन प्राप्य निवर्त्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुरा ॥

सामुद्राय तथा चूर्णे सान्न साज्य निषेवितम् ।

उदारमुदर हन्ति गदान् गुल्मादिकास्तथा ॥

विन्दु-महाविन्दु-नाराच वृहन्नाराचाख्यानि घृतानि चतु-
 र्माषकमानानि यथाबल्यथादोषमात्राणि वा प्रयुञ्जीत ।

शोथाधिकारोक्तो माणमण्डोऽप्यत्र देय ।

इच्छाभेदि नाराच जलोदरारिरस शोथोदरारिलोहाभया-
 वटी श्रीवेद्यनाथादेशवटिकाद्यानि भेषजानि यथादोषानु-
 पानानि देयानि ।

जलोदरे शस्त्रप्रयोगविधि ।

उदरे जातसलिले गर्ते चापि जलोदरे ।
 भेषजे वितथ तत्र शस्त्र युञ्ज्याद्विचक्षणम् ॥
 मध्ये पाश्वे गयानस्य स्निग्धस्निन्नस्य रोगिण ।
 आसौ परिगृह्योतस्य सान्निवतस्य सुहृज्जनैः ॥
 औपस्थिकास्थि नाभ्यन्तरङ्गुष्ठोदरमात्रकम् ।
 त्रिकूर्चकेन सविष्यन्नाढ ब्रौहिमुखेन वा ॥
 त्र्यध्यादन्यतमकृता द्विद्वारा नाडिका ततः ।
 मयोज्य दोषसलिलमवमिञ्चेत् क्रमेण हि ॥
 नेकस्निन्नेव दिवसे नैखिल्येनाहरेज्जलम् ।
 महमाखिलदोषाणां निर्हाराज्ज्वरतर्षणे ॥
 भ्रममोहौ पाटदाहो वेवण्णमङ्गमर्दनम् ।
 श्वासकासातिमाराञ्च जायन्ते वा मृतिस्तथा ॥
 अहरेकमथो द्वे वा गमयित्वाल्पमल्पकम् ।
 हरेद्दोषास्तु विधिना भिषग् वीक्ष्य बलाबलम् ॥
 नि स्मृते नि स्मृते दोषे वाससा पृथुनोदरम् ।
 वेष्टयेच्चर्मणा वापि वायुर्नाश्नापयेद्यथा ॥
 षण्मासान् पयसैन वा जाङ्गलेन रसेन वा ।
 त्रयो मासानर्द्धतोयेन पयसा वा रसेन वा ॥
 मासत्रयं ततोऽन्नेन लघुना जीवयेत् परम् ।
 गदो सवत्सरणैव भाग्यतश्चागदी भवेत् ॥
 आस्थापने चैव विरेचने च पाने तथाहारविधिक्रियासु ।
 मव्वादरिभ्यः कुशलैः प्रयोज्य
 क्षीरं शृतं जाङ्गलजो रसो वा ॥

वारिशोषणी रस ।

चतुर्विंशति भागा स्युर्गन्धाद वङ्ग तदर्धकम् ।
वङ्गभागाद् भवेद्वै पारद कृष्णमभ्रकम् ॥
चतुर्दशविभाग स्यात् स्मृत तद्दीयते पुन ।
स्मृतलौहमष्टभाग स्मृतताम्रनवात्र तत् ॥
स्मृतहेमद्वय तेषा स्मृतरूप्यञ्च सप्तकम् ।
अतिशुद्धमतिस्थूल स्मृत ह्योर त्रयोदश ॥
भागा ग्राह्या माक्षिकस्य विशुद्धस्यात्र षोडश ।
अष्टादशमित ग्राह्य नव काशीशक पुन ॥
तुल्यकञ्च षडेरान्न नवीन ग्राह्यमेव च ।
तालकञ्च चतुर्भाग शिला योज्यास्तयो बुधे ॥
शैलेय पञ्च दातव्य सर्वमेकत्र नूतनम् ।
स्मृत मौक्तिकभागैक सौभाग्य द्वयमेव च ॥
कुट्टयित्वा विचूर्ण्यथ जम्बोरस्य रसेन वै ।
भावयेत् सप्तधा गाढ गुडिका तस्य कारयेत् ॥
पानक हितये कृत्वा सुद्रयेत् पानकद्वयम् ।
घटमध्ये निवेश्यथ दत्त्वा पूर्वञ्च बालुकाम् ॥
जङ्घञ्च ता पुनर्दत्त्वा बालुका सुद्रयेन्मुखम् ।
अहोरात्र दहेदग्नौ खाङ्ग शीत समुद्धरेत् ॥
वकुलस्य च वीजिन कण्टकारोदयेन च ।
गुडूची त्रिफला वारा भावयेत् सप्त सप्तत ॥
वृद्धदार रसेनापि तथा देयास्तु भावना ।
गिरिकन्यारसेनापि रोहित मत्स्यपित्तत ॥
एव सिद्धो भवेत् सम्यक् रसोऽसौ वारिशोषण ।

(८, ८)

देवान् गुरुण् समभ्यच्च यतिन साधुसज्जनान् ॥
 रक्तिकादितय देय सन्निपाते समुच्छये ।
 मरिचेन सम देय तेन जागर्त्ति मानव ॥
 जलोदरे यक्तद्रोणे शोथे माव्वाङ्गिके तथा ।
 श्लैष्मिके च गदे देय ग्रहण्यामग्निमान्द्यके ॥
 श्लोङ्गि पाण्डौ प्रयोक्तव्य त्रिकटु त्रिफलाश्रमा
 शूलरोगे प्रयोक्तव्यमम्लपित्ते विशेषतः ॥
 कुष्ठे सुदुष्टे देयाऽय काकोडुम्बरिकाश्रमा
 अति वज्रिकर श्रोत्रो बलवर्णाग्निवद्वन ॥
 धन्वन्तरिहृत सद्यो रस परमदुर्लभ ।
 मन्त्ररोगे प्रयोक्तव्या नि मन्देह भिषग्वर ॥

उदर पथ्यापथ्यानि ।

अब्दोत्पन्ना रक्तशालि यत्र मुद्ग कुलत्थका ।
 माक्षिकश्च सुरा सीधुर्जाङ्गला मृगपर्क्षिण ॥
 रसोनमार्द्रक तक्र कुलक शिग्रज फलम् ।
 पुनर्नवा कारवेक्ष ताम्बूलैले पयस्तथा ॥
 लघ्वन्न दीपन तिक्त वोच्य दोषानलो बलम् ।
 युञ्ज्यादुदरिणे वैद्य इत्याद्यानि यथातथम् ॥
 पयोऽतिपान गुर्व्वन्नं स्नेहेन धूमसेवनम् ।
 श्रौदकानूपमासानि पत्रशाक तिलो दाधि ॥
 लवणाशनमुष्णानि विदाहान्यम्बुदोषवत् ।
 महेन्द्राद्रिभवानाञ्च सरिता सलिल तथा ॥

व्यायामश्च व्यायस्य स्नान चक्रमण तथा ।
 ण्वस्मिधानि चान्यानि त्याज्यान्युदग्भि सदा ॥
 इत्यायुवद्विज्ञानं निदानचिकित्सितस्थाने
 उदररोगो दशमोऽध्याय ।

एकादशोऽध्याय ।

अथ रक्तपित्ताधिकार ।

रक्तपित्तस्य निदानपूर्विका संप्राप्ति ।
 घर्म्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसिवितै ।
 तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरस्त्रै कटुभिरेव च ॥
 पित्तं विदग्धं खगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ।
 ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वञ्चाधो द्विधापि वा ॥
 आमशयाद्भजेदूर्ध्वमधः पक्वाशयाद्भजेत् ।
 ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णाख्यैर्मद्रयोनिगुदैर्ध ॥
 कुपितं रोमकूपश्च समस्तस्तत् प्रवर्तते ॥
 तस्य पूर्वरूपम् ।

सदनं शोतकामित्वं कण्ठध्मायनं वमि ।
 लोहगन्धिश्च निश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥
 अपिच । विदाहोऽन्त्रस्य दोर्ब्बल्यं गात्राणां सदनं तथा ।
 रक्तहरितहारिद्रशक्तमूत्रादितापचि ॥
 द्रवलोहास्रमत्यामगन्धिश्चासोऽसवेदना ।

पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यस्यपित्ते भविष्यति ॥
 अन्यच्च । नीललोहितपीतानां श्यावानाञ्चाप्यभीक्ष्णं ।
 अर्चिभताञ्च वस्तूनां स्वप्ने दर्शनमद्भुतम् ॥

तस्य विशिष्टं रूपम् ।

मान्द्रे सपाण्डु मस्त्रेह पिच्छिलञ्च कफान्वितम् ।
 श्यावारुणं सफेनञ्च तनुं रुचञ्च वातिकम् ।
 रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रमन्निभम् ।
 मेचकागारधूमाभमञ्जनाभञ्च पैत्तिकम् ॥
 ससृष्टलिङ्गं मसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥
 मसर्गभेदेन मार्गभेदः ।

ऊर्ध्वं कफससृष्टमधोगं पवनानुगम् ।
 द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुवर्त्तते ॥
 तस्य साध्यत्वादिकम् ।

ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ।
 एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥
 यत् त्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ।
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्रुतञ्च यत् ॥
 एकमार्गं बलवती नातिवेगं नवोत्थितम् ।
 रक्तपित्तं सुखे काले माध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥
 तस्योपद्रवाः ।

दौर्बल्यश्वासकासज्वरवमः, मदा पाण्डुतादाहमृच्छा
 भुक्ते घोरो विदाहस्त्वष्टिरपि सदा हृद्यतुल्या च षोडा ।
 दृग्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठोवनञ्च
 भक्तघेषाविपाकौ विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गात् ॥

तस्यारिष्ट लक्षणम् ।

मामप्रक्षालनाभ कथितमति च यत् कर्हमाभोनिभ वा
मेद पूयास्रकल्प यक्तादव यदि वा पक्वजम्बूफलाभम ।
यत् क्षण यच्च नोल भृशमतिकुणप यत्र चीक्ता विकारा-
स्तद्वच्च रक्तपित्त सुरपतिधनुषा यच्च तुल्य विभाति ॥

येन चोपहतो रक्त रक्तपित्तेन मानव ।
पश्येद्वृश्च वियच्चापि तच्चासाध्यममशयम् ॥
लोहित कर्हयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षण ।
लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तक ॥
वाससी रञ्जन यत स्याद्वलमासविशतनम् ।
ऊर्ध्वगो रोमकुपेभ्य प्रवृत्तच्चाप्रतिक्रियम् ॥

अथ रक्तपित्तस्य चिकित्सा ।

पित्तास्र स्तम्भयेन्नादौ प्रवृत्त बलिनो यत ।
हृत्पाण्डुग्रहणाकुष्ठप्लोहगुल्मज्वरादिहृत् ॥
अथ प्रवृत्त वमनेरुद्धगञ्ज विरेचने ।
जयेदन्यतरच्चापि क्षीणस्य शसनैरसृक् ॥
अतिप्रवृत्तदोषस्य पूर्व लोहितपित्तिन ।
अक्षीणबलमासाग्ने कत्तव्यमपतपणम् ॥

लङ्घितस्य तत पेया विदव्यात् स्वल्पतण्डुलाम ।
तर्पण पाचन लेहान् सपो पि विविधानि च ॥
द्राक्षामधुककाश्मर्यसितायुक्त विरेचनम् ।
यष्टौमधुकयुक्तञ्च सक्षौद्र वमन हितम् ॥
वृषपत्राणि निष्पीड्य रम समधुशर्करम् ॥
पिबेत्तेन शम याति रक्तपित्त सुदारुणम् ॥

वासकपत्र पुटेन पक्ता तद्रसो ग्राह्य , इति वृद्धोपदेश ।

अभया मधुसयुक्ता पाचनी दोषनो मता ।

श्लेष्माण रक्तपित्तञ्च हन्ति शूलातिसारनुत् ॥

समाक्षिक फलफलोद्भवो वा

पोतो रस शोणितमाशु हन्ति ॥

पक्वोदुम्बरकाश्मर्यपथ्याखर्जूरगोस्तना ।

मधुना घ्नन्ति मलोढा रक्तपित्तं पृथक् पृथक् ॥

वासकस्वरसे पथ्या मसः परिभाविता ।

कृष्णा वा मधुना लीढा रक्तपित्तं जयेद्व्रतम् ॥

खट्विरस्य प्रियङ्गुणा कोविदारस्य शाकम्नि ।

पुष्प चूर्णन्तु मधुना लिङ्गन्नारोग्यमश्नते ॥

लाक्षाचूर्णं सुकृतं क्षौद्राज्यसमन्वितं सकृत्कोटम् ,

शमयति मोक्षतवमनं मरक्तपित्तस्य मिद्वमिदम् ॥

घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देय

सशर्करं नामिकया पयो वा ।

द्राक्षागमं क्षीरघृतं पिवेद्वा

सशर्करं चक्षुरमं हितं वा ॥

नस्य दाडिमपुष्पोत्थो रसो दूर्वाभवोऽथवा ।

आम्नास्थिजं पलाण्डोर्वा नामिकास्तुतर्क्तजितम् ।

रसो दाडिमपुष्पस्य दूर्व्यारससमन्वितः ।

अलक्तकरमोषितं पथ्यया वा समन्वितम् ॥

योजितो नस्यतः क्षिप्रं त्रिदोषमपि दहतिनाम

नासाप्रवृत्तं रक्तन्तु हन्यादेव न मशयः ॥

नासाप्रवृत्तं रुक्मिणं दृतभृष्टं अक्ष्णपिष्टमामलकम्

सेतुरिव तोयवेग रुणद्धि मूर्द्धि प्रलीपेन ॥

मेढ्रगेऽतिप्रवृत्ते तु वस्तिरुत्तरसञ्चित ।

शृत क्षीर पिबेद्वापि पञ्चमूल्या दृणाद्वया ॥

शतावरो गोक्षुरकौ शृत वा

शृत पयो वाप्यथ पर्णिनीभि ।

रक्त हिनस्थ्याशु विशेषतस्तु

यन्मूत्रमार्गात् सरुज प्रयाति ॥

नासाप्रवृत्ते रुधिरं कर्म यद्वाषित मया ।

श्रुत्यादिभ्य सुते चापि बाह्य तद्धि हित मतम् ॥

भेषज शमन चान्यत् सर्व्वत्राभ्यन्तर समम् ॥

क्वाग पयो लोहितचन्दनेनविल्वारुणा कौटजवल्कलेन ।

आभारसेनापि विपक्वमाशु

हिनस्ति पित्तास्रमध प्रवाहि ॥

रक्तातिसारयोगाश्च पित्तास्त्रेऽधोविसारिणि ।

असृग्दरहिताश्चापि योजयेत् कुशलो भिषक् ॥

जम्बूजुनाम्नक्रयितञ्च तोय

करञ्जवोज मधुसपिषो च ।

मृलानि पुष्पाणि च मातुलुङ्गा

पिष्टा पिबेत्तण्डुलधावनेन ॥

धन्वजानामसृग् लिङ्गान्मधुना सृगपक्षिणाम् ।

सक्षोद्र ग्रथिते रक्ते लिङ्गात् पारावत शक्तम् ॥

वासाष्टत दूर्वाद्यष्टत तथा यच्चाविकारोक्तानि घृतानि
चात्र देयानि । सव्वाण्येव क्वागदुग्धाद्यनुपानानि प्रायेण
द्वादशमाषकमात्राणि च प्रयोज्यानि ।

उशीरादिचूर्णैर्नादिगुडिका कुष्माण्डखण्ड वासाकूष्माण्ड
खण्ड वासाखण्ड समशर्करनीह खण्डकायलौहादीनि भेषजानि
यथातथ छागादिदुग्ध मासरसाद्यनुपानानि यथादोषानुपानानि
वा प्रायेण षण्माषकमानान्यत्र प्रयुज्यन्ते ।

रक्तपित्तान्तकलौहसुधानि विरमाद्याद्यणुवाटिका अत्र
देया ।

क्लोविराद्यादीनि तैलानि चात्र मर्दनार्थं देयानि ।

रक्तपित्ते पञ्चापथ्यानि ।

पुराणा शालिगोधूगयवा मुद्गमसूरकौ ।

चणकस्तुरी वृद्धकुष्माण्ड कदलोपलम् ॥

पटोलमपि वेत्राय फल पनसतालयो ।

विल्वदाडिमखर्जूर वात्रो द्राक्षा उडुम्बरम् ॥

परूषक नारिकेल कपिलश्च कशेरुकम् ।

गव्य माहिषमाज वा सर्पिष्छाग पयस्तथा ॥

प्लव शोतमलिल चन्दन चन्द्रशमय ॥

मनोऽनुकूलमाख्या प्रतिरम्य च कौतनम् ।

पोनोन्नतस्तनश्रीणि रम्याणां सुखेऽप्यनाम् ॥

रूपयोजनमत्तानामाशेषो रमण विना ।

पञ्चिजानि सव्याणि त्रितानि रक्तपित्तिनाम् ॥

तादृशं त्रिदोषं विप्रश्चि पाणान्न कोपमम्बु च ।

ताम्रं न दधि वास्तार्क्षु मन्थ्यो माषश्च सर्पप ॥

रसोनक्षारनिष्पावकुलत्याश्च गुड सुरा ।

हृस्यश्वयान व्यायाम क्रोध स्वप्नविपर्यय ॥

व्यवायोऽध्वाटन पाठ सन्तापो वङ्गिभास्वतो ।

रक्तस्रावो धूमपानं क्षोभश्चपलता तथा ।
 एवम्बिधानि सर्वाणि वर्जनीयानि नित्यश ॥
 निदानं रक्तपित्तस्य यत्किञ्चित् सप्रकाशितम् ।
 जीवितारोग्यकामेस्तन्न सेव्यं रक्तपित्तिभिः ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 रक्तपित्ताधिकारैकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

अथ राजयक्ष्माद्यधिकारः ।

राजयक्ष्मणो निदानम् ।

वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।
 त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥
 तस्य संप्राप्तिः ।

कफप्रधानैर्दोषेस्तु रुद्धेषु रसवत्सु ।
 अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तरा ॥
 क्षीयन्ते यातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानवः ।
 तस्य पूर्व्वरूपम् ।

श्वामाङ्गमर्दकफस्त्ववतालुशोषः
 वम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्रा ।
 शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
 शुक्लेक्ष्णो भवति मासपरो रिरसु ॥

स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनोलकण्ड-
 ग्टभ्रान्तयेव कपय क्लकलामकाश्च ।
 त वाहयन्ति स नदोर्विजलाश्च पश्ये
 च्छष्कास्तरून् पवनधूमदवादिताश्च ॥

तस्य लक्षणम् ।

अमपार्श्वाभितापश्च सन्ताप करपादयो ।
 ज्वर सर्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मण ॥
 अभिताप पोडा । सर्वाङ्गग सर्वधातुग ।

सुश्रुतोक्तानि षड्लक्षणानि ।

भक्तद्वेषो ज्वर श्वास कास शोणितदर्शनम् ।
 स्वरमेदश्च जायन्ते षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥

तस्यैकादश लक्षणानि ।

स्वरमेदोऽनिनाच्छूल सङ्कोचश्वासपार्श्वयो* ।
 ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागम ॥
 शिरस परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।

काम कण्ठस्य चोद्धुमो विज्ञेय कफकोपत ॥

एक एव मत शोष सन्निपातात्मको गद ।
 उद्रेकात् तत्र लिङ्गानि दोषाणा निपतन्ति हि ॥

एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।

त्रिभिर्वा षोडशित लिङ्गैर्ज्वरकामासृगामयै ॥

जह्याच्छोषार्दित जन्तुमिच्छन् सुविमल यश ॥

तत्र विशेष । सर्वैरङ्गैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मासबलक्षये ।

युक्तो वर्ज्याश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥

ज्वरानुबन्धरहित बलवन्त क्रियासहम् ।

उपक्रमेदात्मवन्त दोषाग्निमकृश नरम् ॥

यक्ष्मणोऽरिष्ट लक्षणम् ।

महाशन क्षीयमाणमतिसारनिपीडितम् ।

शूनमुष्कोदरश्चेव यक्ष्मिण परिवर्जयेत् ॥

शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्ध्वासनिपीडितम् ।

कृच्छ्रेण बहुमेहन्त यक्ष्मा हन्तोह मानवम् ॥

मेहन्त शुक्र क्षरन्तम् ।

यक्ष्मण स्थितिकालावधि ।

पर दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानव ।

सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुण शोषपोडित ॥

अस्यार्थः । शोषपोडितो मानवश्चेत् तरुणो भवति
सुभिषग्भिरुपक्रान्तो भवति तदा पर दिनसहस्र द्वितीय
दिनसहस्र यदि जीवति तत्र जीवनविकल्प इत्यर्थः ।
एतेन शोषपोडितो मानवश्चेत् तरुणो भवति सद्योऽपि
कित्सितो भवति तदा प्रथमदिनसहस्र जीवेदेवेत्युक्तम् ।
(इति भाव प्रकाशः) ।

व्यवायशोकवार्त्तिकव्यायामाध्वप्रशोषितान् ।

व्रणोरक्षतसञ्ज्ञौ च शोषिणौ लक्षणैः शृणु ॥

व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ।

पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥

प्रधानशील सस्ताङ्ग शोकशोथपि तादृशः ।

विना शुक्रक्षयस्तैर्विकारैरुपलक्षितः ॥

प्रव्यानशील यस्याभावेन शोको जनितस्तदव्यानपर ।
 सस्ताङ्ग शिथिलाङ्ग । तादृश व्यवायशोपि सदृश । तेन
 शक्रादिसर्वधातुक्षययुक्तो भवति । पर शक्रक्षययुक्तैर्विकारै
 र्मेदद्रव्यपणवेदनादिभिर्वर्जितो भवति व्याधिस्त्रभावात् ।

जराशो पो कशो मन्दबुद्धिर्गोच्यबलेन्द्रिय ।
 कम्पनोऽनचिमान् भिन्नक्तास्यपात्रहतस्वर ॥
 शोवति श्लेष्मणा स्त्रीन गौरवारतिपौडित ।
 सप्रसृतास्यनासाक्ष शुष्करुचमलच्छति ॥
 अध्वप्रशोपो सस्ताङ्ग रुद्धंष्टपकषच्छति ।
 प्रसुप्तगात्रातयव शुष्कक्लोमगलानन ॥
 व्यायामशोषो भृगिष्ठमोभरेव समन्वित ।
 लिङ्गरुचतकते मयुक्तश्च क्षत विना ।
 रक्तक्षयाद्देहनाभिस्तृणवाहारादन्वणेत ।
 व्रणितस्य भवेच्छोष स चासाध्यतम स्मृत ॥
 धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् ।
 युध्यमानस्य बलिभि पततो विषमोक्षत ॥
 वृष हय वा धावन्त दम्य वान्य निगृह्यत ।
 शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नत परान् ॥
 अधीयानस्य वात्युच्चेर्देह वा ब्रजतो द्रुतम् ।
 मज्जानदी वा तरतो ह्यैर्वा सह धावत ॥
 सहस्रोत्पततो दूर तूर्णं चापि प्रनृत्यत ।
 तथान्यै कस्मभि क्रूरेर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥
 स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रुद्धाल्पप्रमिताशिन ।
 विक्षते वक्षसि व्याधिर्वलवान् समुदीर्यते ॥

उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विभज्यते ।
 प्रपीड्येते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥
 क्रमाद्दीर्घ्यं बलं वर्णा रुचिरग्निस्रवः होयते ।
 ज्वरो व्यथा मनोदन्य विड्भेदोऽग्निबधस्तथा ॥
 दुष्टं श्यावं सुदुर्गन्धं पोता विग्रथितो बहु ।
 कासमानस्य चाभीक्ष्ण्यं कफः सासृक् प्रवर्तते ॥
 स क्षतः क्षोयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसो क्षयात् ।
 अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥

उरः क्षतस्य सुश्रुतोक्तं निदानादिकम् ।
 व्यायामभाराध्ययनैरभिघातातिमैथुनैः ।
 कर्मणा चाप्युरस्येन वक्षो यस्य विदारितम् ॥
 तस्योरसि क्षते रक्तं पूयं श्लेष्मा च गच्छति ।
 कासमर्मान्च्छर्द्दयेच्च पोतरक्तासितारुणम् ॥
 सन्तप्तवक्त्रा सोऽत्यर्थं दूयनात् परिताम्यति ।
 दुर्गन्धवदनोच्छ्वासो भिन्नवर्णस्वरः नवः ॥ १ ॥

उरः क्षतस्य विशिष्टं लक्षणम् ।

उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षतः ।

क्षोणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ॥

नतं उरः क्षतवति उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः
 तो भवत्येव । अस्मिन् उरः क्षतवति सास्रकफशुक्रौजसा
 क्षोणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहश्च भवति ।

उरः क्षतस्य साध्यत्वादिकम् ।

अल्पलिङ्गस्य दोषाग्नेः साध्यो बलवती नरः ।

परिसवत्सरो याप्यः सर्व्वलिङ्गन्तु वर्ज्जयेत् ॥

(८, ८)

अथ राजयक्ष्मचिकित्सा ।

बलिनो बहुदोषस्य पञ्चकर्माणि कारयेत् ।
 यक्ष्मिण क्षीणदेहस्य तत् कृत स्याद्विषोपमम् ॥
 मलायन्त बल पुसा शुक्रायत्तन्तु जीवनम् ।
 तस्माद्यत्नेन सरक्षेद्यक्ष्मिणो मलरतसो ॥
 शालिषष्टिकगोमूयवसुह्लादयो हिता ।
 मद्यानि जाङ्गला पक्षिमृगा शस्ता विशुध्यताम् ॥
 सपिप्पलीक सयव सकुलत्य सनागरम् ।
 दाडिमामलकीपित स्निग्धमाज रस पिवेत् ॥
 द्रव्यतो द्विगुण मास सर्व्वतोऽष्ट गुण जलम् ।
 पादस्थ सस्कृतञ्चाज्ये षडङ्गो यृष उच्यते ॥

यव पल १ । कुलत्य पल १ । छागमास पलानि ४ । जल
 पलानि ४८ । शेष पलानि १२ । तत् पलमिते घृतं सस्कर
 णीयम् । तत्र कर्षमित सैन्धव देयम् । सोरभार्थं द्विजु देयम् ।
 पिप्पली नागरञ्च पृथग्भाषमित कल्कोक्तत्वं देयम् । दाडिमाम
 लकाभ्यामम्लत्वं साध्यम् ।

पारावतकपिच्छागकुरङ्गाणां पृथक् पृथक् ।
 मास चूर्णं मजाक्षीरैः पीत क्षयहर परम ॥
 छाग मास पर्य्यङ्गाग छाग सर्पिः सशर्करन् * ।
 छागोपसेवा शयन छागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥
 शर्करामधुसयुक्तं नवनौत लिङ्गन् क्षयी ।
 क्षीराशी लभते पुष्टिमनुत्वे चाज्यमाक्षिके ॥

घृतकुसुमरसालीढ क्षय क्षय नयति गजबलामूलम् ॥

* सशर्करमित्यत्र सनागरमिति पठान्वयम्

दुग्धेन केवलैर्न च वायसजङ्घा निपीतैव ॥
 ककुभत्वङ् नागबला वानरीवीज विचूर्णित पयसा ।
 पीत मधुघृतसयुक्त ससित यक्ष्मादिकामहरम् ॥
 धन्याकपिप्पलीविश्वदशमूलोज्ज्वल पिवेत् ।
 पार्श्वशूलज्वरश्वासपीनमादिनिवृत्तये ॥
 कृष्णाद्राक्षासितालेह क्षयहा क्षौद्रतैलवान् ।
 मधुमर्पर्युतो वाश्चगन्धाकृष्णासितोद्भव ॥
 सर्पिमधुभ्या त्रिकटु प्रनिह्वा-
 च्छव्याविडङ्गोपहित क्षयात् ॥
 मासादमासेषु घृतञ्च सिद्ध
 शोषापह क्षौद्रकणासमेतम् ॥
 मधुताप्यविडङ्गाश्मजतुलोहघृताभया ।
 घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्र सेव्यमाना हिताशिना ॥
 शतपुष्पा समधुक कुष्ठ तगरचन्दनम् ।
 आलेपन स्यात् सघृत शिर पार्श्वसशूलनुत् ॥
 बला रास्ना तिला सर्पिर्मधुक नीलमुत्पलम् ।
 पलङ्कषा देवदारु चन्दन केशर घृतम् ॥
 वीरा बला विदारो च कुष्ठगन्धि पुनर्नवा ।
 शतावरी पयस्या च कर्तृण्य मधुक घृतम् ॥
 चत्वार एते श्लोकाश्च प्रदेहा परिकीर्त्तिता ।
 शस्ता सवृद्धदोषाणा शिर पार्श्वसशूलिनाम् ॥
 अलक्तकरसै क्षौद्र रक्तवान्तिहर परम् ।
 विशल्यकरणोक्ताथ कुरुरुद्रवस्तथा ॥
 यद्याह चन्दनोपेत सम्यक्क्षौरप्रपेषितम् ।

क्षीरेणालोष्य पातव्य रुधिरच्छर्दिनाशनम् ॥

चन्दनमत्र रक्त मङ्गोचनगुणत्वात् ।

व्यवायादिहेतुकानां शोषाणां चिकित्सा ।

तत्र व्यवायशोषस्य चिकित्सा ।

व्यवायशोषिणं क्षीररसमामाज्यभोजनैः ।

कुशलेर्मधुरैर्हृद्यजीवनीयैरुपाचरेत् ॥

शोकशोषस्य चिकित्सा ।

हर्षणाश्वासने क्षीरैः स्थिग्धैर्मधुरगैतलैः ।

दोषनैर्लघुभिश्चान्नैः शोकशोषमुपाचरेत् ॥

व्यायामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः ।

उपाचरेज्जीवनीयेर्विधिना श्लेष्मिकेण तु ॥

अध्वशोषस्य चिकित्सा ।

आस्यासुखैर्दिवास्वप्नैः शीतैर्मधुरवृंहणैः ।

अन्नमासरसाहारैरध्वशोषमुपाचरेत् ॥

व्रणशोषस्य चिकित्सा ।

व्रणशोषं जयेत् स्निग्धैर्दोषनैः स्वादुशोतलैः ।

ईषदस्त्रैरनस्त्रैर्वा यूषमासरसादिभिः ॥

उरक्षतस्य चिकित्सा ।

बन्ताश्वगन्धाश्लोपर्णीबहुपुत्तीपुनर्नवाः ।

पयसा नित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति क्षतक्षयम् ॥

द्राक्षाष्टकम् ।

द्राक्षायाः प्रस्थमेकान्तु मधुकस्य पञ्चाष्टकम् ।

पक्षेत्तोयाढके शुद्धे पादशेषेण तेन तु ॥

पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे कृष्णापलद्वयम् ।
 प्रदाय सर्पिष प्रस्थ पचेत् क्षौरे चतुर्गुणे ॥
 सिद्धे शीते पलान्यष्टौ शर्कराया प्रदापयेत् ।
 एतद्वाक्षाघृत सिद्ध क्षतक्षीणे सुखावहम् ॥
 वात पित्त ज्वरश्वासविस्फोटकहलोमकान् ।
 प्रदर रक्तपित्तञ्च हन्यान्मासबलप्रदम् ॥

वासाकुष्माण्डखण्डञ्च तथै भागुडिकामिह ।
 रक्तपित्ताधिकारोक्तान् योगानन्याश्च योजयेत् ।
 यद्यच्च तर्पण शोतमविदाहि हित लघु ।
 अन्नपान निषेध्य तत् क्षतक्षीणे सुखार्थिभि ॥

अजापञ्चकसन्नञ्च जीवन्त्याद्य घृत तथा ।
 लेहौ च च्यवनप्राशहृद्वासाभिधानकौ ॥
 सितोपलाद्य लेहञ्च यक्ष्मशोषेषु योजयेत् ॥
 चूडामणिरसो देयो रसो राजमृगाङ्गक ।
 महामृगाङ्गसन्नञ्च मृगाङ्गाख्यश्च यो रस ॥
 काञ्चनाभ्रञ्च यक्ष्मारिलौह यक्ष्मान्तक तथा ।
 शिलाजत्वादिलौहञ्च रसेन्द्रगुडिकापि च ॥
 वक्ष्यमाणश्च कासेषु रस सर्वाङ्गसुन्दर ।
 वसन्ततिलकोऽन्ये च राजयक्ष्मण्युर क्षते ॥

प्रमेहादिजनित यक्ष्मा ।
 मेहेन चोपदशेन रसेन देहगेन वा ।
 धातुर्विकृतिमापन्नो यक्ष्माण जनयेदपि ॥
 शिरोरुद्धाणा पतन निग्राह्येदश्च जायते ।
 रक्तनिष्ठौवनश्वासौ बलमासक्षयादय ॥

यक्ष्माभयाविना स्वप्ने रेतसश्च च्युतिर्भवेत् ।
 कस्तूरीप्रमुख तत्र निशास्वेदोपशान्तये ॥
 प्रन्नापे च प्रयोक्तव्य भेषज भिषजा वर ॥

निशास्वेद रात्रौ स्निग्धगात्रत्वम् ।

यक्ष्माभयं त्रिदोषोत्थं त्वचिरात् क्षयकारिणि ।
 भवेद्देहालिको वापि ज्वरन्मैकालिकोऽपि वा ।
 अनिश जायते स्वेदो बुभुक्षा न प्रवर्तते ।
 करणानि विषोदयु शय्या चाश्रीयतेतराम् ॥
 कश्चिदेव प्रमुच्येत गदादस्मात् सुदुस्तरात् ।
 प्रबालभस्म कस्तूरो मृतसञ्जीवनी तथा ॥
 अरिष्टमासवश्चात्र गदे सात्प्रमनुत्तमम् ।
 वोजन तालवृन्तेन स्वेदसन्ततिशान्तये ॥
 बलपुष्ट्यर्थं पथ्य मासयूषं प्रकल्पयेत् ।
 अधिकारगतानन्यानगदान् सान्निपातिके ॥
 मेहजे चोपदशोत्थे रसोद्भूते च यक्ष्मणि ।
 प्रयुञ्जीत समोक्ष्यापि गदागदबलाबलम् ॥
 वासारिष्ट मस्रहरारिष्ट मृगमदासव ।
 मृतसञ्जीवनी चैव कर्पूरासव एव च ॥
 उर क्षत रक्तपित्त राजयक्ष्माणमेव च ।
 कास पञ्चविधश्चैव नाशयेदविकल्पत ॥
 उपद्रवा ज्वराद्यन्ये साध्या स्त्रैश्चिकित्सितैः ।
 तेषु शान्तेषु रोगेषु पञ्चाच्छेषमुपाचरेत् ॥
 श्लैष्मणश्चोर्द्ध्वगामित्वादुपदशादि दोषत ।
 जनयेत् शोणितो दृष्ट कण्ठे क्षत रुजान्वितम् ॥

क्रमेणोर समाश्रित्य यच्छ्माणमतिदारुणम् ।
कास श्वास ज्वरश्चैव रक्तानिष्ठौवनादिकम् ॥
यच्छोक्तेन विधानेन चिकित्सेत् मतिमान् भिषक ।

कण्ठक्षतचिकित्सा ।

क्षौरिण्या वल्बुलस्यापि त्रिफला क्वाथकेऽपि च ।
प्रक्षिप्य टङ्गन चूर्णं कवल धारयेत्तत ॥
कण्ठक्षतादिनाशार्थं शिवेन भाषित पुरा ॥
कर्षमस्रहरारिष्ट मीषदुष्णस्य वारिण ।
पलद्वयेन समिश्र्य कवल धारयेद्भिषक् ॥
कण्ठक्षत जयेदाशु तालुजिह्वादिकक्षतम् ॥

यक्ष्माणि पथ्यापथ्यनिर्णय ।

गोधूमश्चणको मुद्गो रक्तशालि पुरातन ।
क्वाग मास पयस्कृग क्वाग सर्पिश्च शर्करा ॥
मत्स्यखण्डिका च मदिरा कस्तूरो सितचन्दनम् ।
हर्म्यं स्रज स्मरकथा युवतीनाञ्च दर्शनम् ॥
मणिमुक्तादिभूषाणा वारण पवनो मृदु ।
धात्याम्रपनसानाञ्च फलानि वकुल फलम् ॥
गीत लाव्य चन्द्ररश्मिर्गिर श्रुतिसुखप्रदा ।
एवम्भूतानि सर्वाणि शुभान्युक्तानि शोषिणाम् ॥

रूक्षान्नपान विषममशनञ्च विदाहि यत् ।

कटुतिक्तकषायान्मृशकमाधरसोनका ॥
शिखी मत्स्यश्च ताम्बूल व्यायामो वेगधारणम् ।
साहसानि च कर्माणि अम स्वेदनमञ्जनम् ॥
उच्चसम्भाषण मार्गसिवन निशि जागर ।

विशेषतो निबुवन कर्मोरस्यमर्थतरत् ॥
 निदानत्वेन गदित यच्च हेतुचतुष्टयम् ।
 सर्व्वाण्येतानि नियत वर्जनीयानि यक्ष्मणि ॥
 यत पथ्य यदपथ्यञ्च रक्तपित्ते मयोदितम् ।
 यक्ष्मण्यपि च तत् पथ्यमपथ्यञ्चापि तन्मतम् ॥
 अन्यच्च । श्लोक स्तिय क्रोवमस्यताञ्च
 त्यजेदुदारान् विषयान् भजेच्च ।
 तथा द्विजातीन्निदगान् गुरुश्च
 वाचश्च पुण्या शृणुयाद्विजेभ्यः ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 राजयक्षाधिकारो द्वादशोऽध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ कासाधिकारः ।

कासस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं सामान्यलक्षणम् ।
 धूमोपघाताद्रजसस्तथैव
 व्यायामरुचान्ननिषेवणाच्च ।
 विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्य
 वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव ॥
 प्राणी ह्यदानानुगतं प्रदुष्टं
 सभिन्नकायस्वनतुल्यघोषः ।

निरिति वक्तात सहसा स दोषो

मनौषिभि कास इति प्रदिष्ट ॥

(स दोष तादृक् प्राणानिलरूप । सदोष इति समस्तपाठे
सकफपित्त कफपित्तमहित प्राणानिल इत्यर्थ) ।

पञ्च कासा स्मृता ऽ तपित्तश्लेष्मक्षतक्षयै ।

क्षययोपेक्षिता मव्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥

पूर्वरूप भवेत्तेषा शूफपूर्णगलास्यता ।

कण्ठे कण्ठश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥

(भोज्यानामवरोधः कवलगिलने कण्ठव्यथा) ।

वातिकस्य कासस्य लक्षणम् ।

हृच्छङ्खपार्श्वीदिरमूर्ध्वशूली

क्षामानन क्षोणबलस्वरौजा ।

प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन

भिन्नस्वर कासति शुष्कमेव ॥

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम् ।

उरो विदाहज्वरवक्त्रशोषे-

रभ्यदितस्तित्तमुखस्तृषार्त्त ।

पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि

कासेत् स पाण्डु परिदह्यमान ॥

श्लेष्मिकस्य लक्षणम् ।

प्रलिप्यमानेन मुखेन सौदन्

शिरोरुजात्त कफपूर्णदेह ।

अभक्तकृम्यैरवकण्डुयुक्त

कासेद्गण्ड सान्द्रकफ कफेन ॥

क्षतजस्य निदानपूर्विका सप्राप्ति ।

अतिव्यवायभारध्वयुद्धश्वगजनिग्रहे ।

रूक्षस्योर क्षत वायुर्गृह्णत्वा कासमावहेत् ॥

तस्य लक्षणम् ।

न प्रव्व कामते शुष्क तत शोवेत् सशोणितम् ।

कण्ठेन रुजतात्यर्थं प्रिभग्नेनेव चोरसा ॥

स्रचोभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूनिना ।

दुःस्वप्नार्जुन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥

पर्वभेटचरणामृष्टणावेस्वर्यपीडित ।

पाराजत इवाकृजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् ॥

क्षयजस्य निदानपूर्विका सप्राप्ति ।

विषममात्मरभोज्यातिव्ययायाद्वेगनिग्रहात् ।

वृणिना शोचता नृणा व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मला ।

कुपिता क्षयज कास कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ॥

वृणिना विचिकित्सायुक्तानाम् ।

तस्य लक्षणम् ।

दुर्गन्ध हरित श्याव प्रतत कफमस्यति ।

स्थानादुत्कासमानश्च हृदय मन्यते च्युतम् ।

अकस्मादुष्णशोतात्तो बद्धाशी दुर्बल क्षय ।

स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रोमदृशनङ्गोचने ॥

प्राणिपादतले शुक्लैः सततासूयको वृणी ।

ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचि ॥

स गात्रशूलज्वरदाहमोहान्

प्राणक्षयञ्चोपलभेत कासो ।

शुष्यन् विनिष्ठीवति दूर्बलस्तु

प्रक्षोणमासो रुधिर सपूयम् ॥

त सर्व्वलिङ्ग भृषदुश्चिकित्स्य

चिकित्सितज्ञा क्षयज वदन्ति ।

इत्येष क्षयज कास क्षोणाना देहनाशन ।

साध्यो बलवता वा स्याद्याप्यस्त्वेव क्षतोत्थित ॥

नवौ कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ॥

स्थविराणा जराकास सर्व्वो याप्य प्रकीर्तित ॥

चौन् पूर्व्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यास्तु यापयेत् ।

कासस्य चिकित्सा ।

चिकित्सामत ऊर्द्धन्तु शृणु कासनिवर्हिणीम् ।

रूक्षस्थानिलज कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ॥

घृते सपित्त सकफ जयेत् क्षिग्धविरचनै ॥

शटौशृङ्गोक्षणाभार्गीगुडवारिदयासकै ।

सतैलैर्वातकासघ्नो लेहोऽयमपराजित ॥

पित्तकासे तनुकफे त्रिवृता मधुरैर्युताम् ।

दद्याद्द्वनकफे तित्तेर्विरेकार्थं युता भिषक् ॥

द्राक्षामधुकखर्ज्जर पिप्पलीमरिचान्वितम् ।

पित्तकासहर ह्येतन्निह्नान्माक्षिकसर्पिषा ॥

बलिन वमनेनादौ शोषित कफकासिनम् ।

यवान्ने कटुरुक्षोणै कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥

पार्श्वशूले ज्वरे श्वासे कासे श्लेष्मसमुद्भवे ।

पिप्पलोचूर्णसयुक्त दशमूलोजल पिबेत् ॥

स्वरस शृङ्गवेरस्य माक्षिकेण समन्वितम् ।

पाययेच्छासकासघ्न प्रतिश्यायकफापहम् ॥

कण्टकारीकृत काथ सक्तण्य सर्वकासहा ॥

विभौतक घृताभ्यक्त गोशक्त्यरिविष्टितम् ।

स्निग्धमग्नो हरत् कास ध्रुवमाख्यविधारितम् ॥

वासाया स्वरस पेयो मधुपुक्तो हिताशिना ।

पित्तघ्नेष्वकृते कासे रक्तपित्ते विशेषत ॥

वासाया स्वरस पूत कणामाक्षिकसयुतम् ।

अभ्यासान्मुच्यते पोत्वाप्यासाध्यात् कासरोगत ॥

(पुटपाकेन उत्स्विद्य वासकस्य रसो ब्राह्म । अत्र काष्ठ
व्यवहरन्ति वृद्धा ।)

समूल चित्रकञ्चेव पिप्पलोचृणक हरत् ।

काम श्वासञ्च हिक्काञ्च मधुयुक्त द्विजोत्तम ॥

पिप्पलोमधुक द्राक्षा लाक्षा शृङ्गो शतावरो ।

द्विगुणा च तुगाक्षोरो सिता मर्ब्वैश्चतुर्गुणा ॥

लेहोऽय मधुसर्पिर्भर्वा क्षतकामनिवर्हण ॥

मुस्तक पिप्पलो द्राक्षा सुपक वृहतीफलम् ।

घृतक्षौद्रयुतो लेह क्षयकासनिवर्हण ॥

हरीतकोनागरमुस्तचूर्ण गुडेन तुल्य गुडिका विध्रया ।

निवारयत्यास्यविधारितय

श्लाम प्रवृद्ध प्रबलञ्च कासम् ॥

मन शिलालमरिचमासौमुस्तेद्भुदै पिबेत् ।

धूम त्रप्रहञ्च तस्यानु सगुडञ्च पय पिबेत् ॥

एष कासान् पृथग् दन्धसव्वदोषसमुद्भवान् ।

शतैरपि प्रयोगाणा साधयेदप्रमाधितान् ॥

मन शिला लिप्तदल ६०००० उपशोषितम् ।

सत्तीर धूमपानञ्च महाकासनिवहणम् ॥

मरिचाद्यचूर्णं समशर्करचूर्णं व्याघ्रोहरीतकी वासाव-
लेह तानिशाद्यमोदक पञ्चामृतरस चन्द्रामृतरस महाकालेश्वर-
रस काससंहारभैरव रसेन्द्रगुडिका समशर्करलौह कासलक्ष्मोवि-
लाम शृङ्गाराम्भ-सर्वाङ्गसुन्दररस वसन्ततिलकाद्यान्यपि भेष-
जानि यथादोषानुपानान्यत्र देयानि । छागाद्य हृतमपि कामे
हितम् । चन्दनाद्य वासाचन्दनाद्यञ्च तैलमत्र शुभदम् ।

कासे पथ्यापथ्यानि ।

शालिषष्टिकगोधूमश्यामाकयवकोदृषा ।

माषमुद्गकुलत्याना रसा सपि पुरातनम् ॥

वास्तूक वायसीशाक वार्त्ताकुर्वालमूलकम् ।

छाग दुग्ध हृत छाग सुरोष्णसलिल मधु ॥

धन्वानूपभवानाञ्च मास मासाशिना तथा ।

द्राक्षादाडिमखर्जूरफलान्यत्र हितानि च ॥

वस्तिर्नखमसृङ्गोक्षो व्यायामो दन्तघर्षणम् ।

आतपो दुष्टपवनो रजोमार्गनिषेवणम् ॥

विष्टम्भोनि विदाहीनि रुक्षाणि विविधानि च ।

शक्तन्मूत्रोद्गारकासवमिवेगविधारणम् ॥

मत्स्य कन्द सर्षपश्च दुष्टान्धस्तुम्बुपोदिका ।

रात्रौ जागरण ग्राम्यधर्म कासेऽहितानि च ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने

कासाधिकारस्तयोदशोऽध्याय ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

— ० —

अथ स्वरभेदाविकार ।

स्वरभेदस्य निदानं सम्प्राप्तिं सख्या पृथक् लक्षणानि च ।

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघात

सद्रूपणैः प्रकुपिता पवनादयस्तु ।

स्रोतं सु ते स्वरवह्निषु गता प्रतिष्ठा

हन्य स्वर भवति चापि हि षड्विधः स ॥

वातादिभिः पृथक् सर्वभेदसा च क्षयेण च ।

वातेन कृष्णनयनाननं मृत्रवर्च्चा

भिन्नं शनैर्वदति गद्गभवत् स्वरञ्च ॥

पित्तेन पीतनयनाननं मृत्रवर्च्चा

ब्रूयाद्गलेन स च दाहसमन्वितेन ।

ब्रूयात् कफेन सततं कफरुद्धकण्ठ

स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात् ॥

सर्वात्मकं भवति सर्वविकारसम्पत्

तच्चाप्यमाध्यमेषु स्वरभेदमाहुः ।

धूयेत वाक्क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च

वाग्निषु चापि हतवाक् परिवर्जनीयः ॥

अन्तगतं स्वरमलक्ष्यपदञ्चिरेण

भेदोन्वयाद्दति दिग्धगलस्तुषार्त्तः ।

क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य वापि

चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः ।

मेदस्त्रिन सर्व्वसमुद्भवश्च
स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥

स्वरभेदस्य चिकित्सा ।

वाते सलवण तैल पिप्पे सर्पिं समाक्षिकम् ।
कफे सक्षार कटुक क्षौद्र कवड इत्थते ॥
गले तालुनि जिह्वाया दन्तमूलेषु चाश्रित ।
तेन निष्कृष्यते श्लेष्मा स्वरश्चास्य प्रसोदति ॥
स्वरोपघाते मेदोजे कफवट विधिरिष्यते ।
क्षयजे मर्ब्बजे चापि प्रत्याख्याय चरेत् क्रियाम् ॥

चव्यादि चूर्णम् ।

चव्यस्त्रवेतस कटुत्रिक तित्तिडोक-
तालीशजोरक तुगा दहनै समाशै ।
चूण गुडैर्विमृदित त्रिसुगन्धि युक्त
वैस्वर्य्य पीनस कफारुचिषु प्रशस्तम् ॥

अजमोदा निशा धात्री क्षार वङ्गि विचूर्णयेत् ।
मधुसर्पिर्युत लोढा स्वरभेदमपोहति ॥
वटरीपत्रकल्क वा घृतभृष्ट समैन्धवम ।
स्वरोपघाते कासे च लेहमेतत् प्रयोजयेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूल मरिच विश्वभेषजम् ।
पिवेन्मूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसक्षये ॥

व्याघ्रीघृतम् ।

व्याघ्रीस्वरसविषक्त रास्ना वाय्वाल गोक्षुर व्यौषै ।
सर्पिं स्वरुपघात हन्यात कासञ्च पञ्चविधम् ॥

शुष्कद्रव्यमुपादाय सरसानामसम्भवे ।

वारिष्यष्टगुणे साध्य ग्राह्य पादावशेषितम् ॥

किन्नरकण्ठो रस ।

रस गन्धकमभ्रञ्च माक्षिक लौहमेव च ।

कर्षप्रमाण सगृह्य वैक्रान्त रसपादिकम् ॥

वैक्रान्तार्धं तथा हेम रौप्य हेमचतुर्गुणम् ।

वासायाश्च तथा भार्ग्या वृहत्प्योराद्रकस्य च ॥

स्वरसेन सरस्वत्या भावयित्वा पृथक् पृथक् ।

रक्तिद्वयमिता कुर्याद् वटोऽम्बुधाराप्रशीषिता ॥

स्वरभेदानशेषाश्च कासान् श्वासाश्च दारुणान् ।

निखिलान् कफजान् व्याधीन् वाक्श्लेष्मसमुद्भवान् ॥

हन्यात् किन्नरकण्ठाख्यो रमोऽसौ रुद्रनिर्मित ।

किन्नरस्येव कण्ठस्य स्वरोऽस्य प्राशनाद् भवेत् ॥

निदिग्धिकावलेहश्च घृत सारस्वताभिधम् ।

त्र्यम्बकाभ्रादिकञ्चापि भेषज स्वरभेदनुत् ॥

स्वरभेदे पथ्यापथ्य व्यवस्था ।

बलपुष्टिप्रदं हृद्य कफघ्न स्वरशुद्धिस्तत् ।

अन्न पानञ्च निखिल स्वरभेदे हित मतम् ॥

नात्राभिष्यन्दि मसेव्य न च शोतक्रिया हिता ।

दिवास्त्रापो न कर्त्तव्यो न च वेगविधारणम् ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने

स्वरभेदश्चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्याय ।

— ० —

अथ हिक्काश्वासाधिकार ।

हिक्काया विप्रकृष्ट निदानम् ।

विदाहि गुरु विष्टम्भि रुक्षाभिष्यन्दिभोजने ।

शीतपानाशनस्थानरजोधूमातपानिलै ॥

व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणै ।

हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणा समुपजायते ॥

हिक्काना सप्राप्ति सख्या च ।

अन्नजा यमला क्षुद्रा गम्भीरा महती तथा ।

वायु कफेनानुगत पञ्च हिक्का करोति हि ॥

तासा सामान्यलक्षण निरुक्तिश्च ।

मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो

यत्कतृह्नीहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् ।

सदोषवानाशु हिनस्त्यसन् यत-

स्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधै ॥

तासा पूर्वरूपम् ।

कण्ठोरसोर्गुरुत्वञ्च वदनख कषायता ।

हिक्काना पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ।

अन्नजा हिक्का ।

पानान्नैरतिसयुक्तै सहसा पीडितोऽनिल ।

हिक्कयत्यूर्ध्वगो भूत्वा ता विद्यादन्नजा भिषक् ॥

यमला ।

चिरेण यमलैर्वर्गेयां हिक्का सप्रवर्तते ।
कम्पयन्ती शिरोग्रीव यमला ता विनिर्दिशेत् ॥

क्षुद्रा ।

विकृष्टकालैर्यां वेगैर्मन्दे समभिवर्तते ।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जठुमूलान् प्रधाविता ।
गम्भीरा ।

नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।
अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥

महती ।

मर्माण्युत्पीडयन्तीव सतत या प्रवर्तते ।
महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रविकम्पिनी ॥

हिक्कानामरिष्टलक्षणम् ।

आयम्यते हिक्तो यस्य देहो
दृष्टिश्चोर्द्ध्वं ताम्यते नित्यमेव ।
क्षीणोऽन्नद्विद् क्षीति यस्यातिमात्र
तौ द्वौ चान्यौ वर्ज्येद्विक्रमानौ ॥

अतिसञ्चितदोषस्य भक्तच्छेदकशस्य च ।

व्याधिभि क्षीणदेहस्य द्वद्वस्यातिव्यवायिन ॥
आसा या सा समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम् ।
यमिका च प्रलापार्त्तिमोहदृष्टासमन्विता ॥
अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च य ।
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ॥

अथ श्वासस्य निदानम् ।

यैरेव कारणैर्हिक्का देहिना सप्रवर्तते ।

तैरेव बहुभि श्वासो व्याधिर्वोर प्रजायते ॥

तस्य मेदा ।

महोर्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रमेदैस्तु पञ्चधा ।

भिद्यते स महाव्याधि श्वास एको विशेषत ॥

तस्य पूर्वरूपम् ।

प्राग्रूप तस्य हृत्पौडा शूलमाधानमेव च ।

आनाहो वक्त्रवैरस्य शङ्खनिस्तोद एव च ॥

तस्य सप्राप्ति ।

यदा स्रोतासि सरुध्य मारुत कफपूर्वक ।

विष्वङ्गजति सरुद्धस्तदा श्वास करोति स ॥

महाश्वासस्य लक्षणम् ।

उद्धूयमानवातो य शब्दवददु खितो नर

उच्चै श्वसिति सरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम ॥

प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथाविभ्रान्तलोचन ।

विहताक्षाननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ।

दोन प्रश्वसितश्चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।

महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥

ऊर्ध्वश्वासस्य लक्षणम् ।

ऊर्ध्व श्वसिति योऽत्यर्थं न च प्रत्याहरत्यध ।

श्लेष्मावृत मुखस्रोत क्रुद्धगन्धवहार्दित ॥

ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यस्तु विभ्रान्ताच्च इतस्तत ।

प्रमुञ्चन् वेदनार्त्तश्च शृक्कास्योऽरतिपोडित ॥

जड्भ्रूषासे प्रकुपिते ह्यधश्वासो निरुध्यते ।

मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्ध्वश्वासस्तस्य निहन्यसून् ॥

क्षिन्नश्वासस्य लक्षणम् ।

यस्तु श्वसिति विच्छिन्न सर्व्वप्राणेन पोडित ।

न वा श्वसिति दुःखार्त्तो मम्मच्छेदरुगदित ॥

आनाहस्वेदमूच्छार्त्तो दह्यमानेन वस्तिना ।

विभ्रुताक्ष परिक्षीण श्वसन् रत्नैकलोचन ॥

विचेता परिशुष्कास्यो विवर्णं प्रलपन् नर ।

क्षिन्नश्वासेन विच्छिन्न स शीघ्रं विजहात्यसून् ॥

तमकश्वासस्य लक्षणम् ।

प्रतिलोम यदा वायु स्तोतासि प्रतिपद्यते ।

ग्रीवा शिरश्च सगृह्य श्लेष्माण समुदोर्थं च ॥

करोति पोनस तेन रुद्धो बुध्वरक तथा ।

अतीव तीव्रवेगञ्च श्वास प्राणप्रपौडकम् ॥

प्रताम्यति स वेगेन दृश्यते सन्निरुध्यते ।

प्रमोह कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥

श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखित ।

तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखम् ॥

तथास्योद्धसते कण्ठं कच्छाच्छक्नोति भाषितुम् ।

न चापि लभते निद्रा शयानं श्वासपीडित ॥

पार्श्वं तस्यावगृह्णाति शयानस्थं समोरण ।

आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति ॥

उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्त्रियता भृशमर्त्तिमान् ।

विशुष्कास्यो मुहुश्श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥

मेघाम्बुशीतप्राग्वाते श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते ।

स याप्यस्तम्भक श्वास साध्यो वा स्यान्नबोध्यत ॥

तमकस्यैव भेदस्य प्रतमकस्य लक्षणम् ।

ज्वरमूर्च्छांपरोतस्य विद्यात् प्रतमकन्तु तम् ॥

प्रतमकस्यापर लक्षणम् ।

उदावर्त्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधज ।

तमसा वर्त्ततेऽत्यर्थं शोतैश्चाशु प्रशाम्यति ।

मज्जतस्तमसोवास्य विद्यात् प्रतमकन्तु तम् ॥

क्षुद्रश्वासस्य लक्षणम् ।

रूक्षायासोऽव कोष्ठे क्षुद्रो वातमुदीरयन् ।

क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दु खेनाङ्गप्रबाधक ॥

हिनस्ति न स गात्राणि न च दु खो यथेतरे ।

न च भोजनपानाना निरुणङ्गचिता गतिम् ॥

नेन्द्रियाणा व्यथा नापि काञ्चिदुत्पादयेद्गुजम् ।

म साध्य उक्तो बलिन सर्व्वे चाव्यक्तलक्षणा ॥

श्वासाना साध्यत्वादिकम् ।

क्षुद्र साध्यतमस्तेषा तमक कृच्छ्र उच्यते ।

द्वय श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥

काम प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।

यथा श्वासश्च ह्रिका च हरत प्राणमाशु वै ॥

ह्रिकाश्वासाना त्रिकित्सा ।

ह्रिकाश्वामातुरे पूर्व्वं तैलाक्ते स्वेद इथ्यते ।

स्निग्धैर्लवणयोगैश्च मृदुर्वानुलोमनम् ॥

ऊर्द्धाध शोथन शक्ते दुर्बले शमन मतम् ॥

यत् किञ्चित् कफवातघ्नमुष्ण वातानुलोमनम् ॥
 भेषज पानमन्न वा हिक्काश्वासेषु तद्धितम् ॥
 कोलमज्जाञ्जन लाजा तिक्ता काञ्चनगैरिकम् ।
 कृष्णा वात्री सिता शुण्ठो कासीस दधिनाम च ॥
 पाटल्या सफल पुष्प कृष्णा खर्जूरमस्तकम् ।
 षडेते पादिका लेह्य हिक्काघ्ना मधुसयुता ॥
 मधुक मधुमयुक्त पिप्पलो शर्करान्विता ।
 नागर गुडसयुक्त हिक्काघ्न नावणत्रयम् ॥

नावण नस्यम् ।

स्तन्येन मक्षिकाविष्टा नस्य वालक्तकाश्वना ।
 योज्य हिक्काभिभूताय स्तन्य वा चन्दनान्वितम् ॥
 मधुमोवर्चलोपेत मातुलुङ्गरस पिबेत् ।
 हिक्कार्तस्य पयश्छाग हित नागरसाधितम् ॥
 अप्यसाध्य नयत्यस्त हिक्का चौद्रविलेहनम् ॥
 माषचूर्णभवो धूमो हिक्का हन्ति न सशय ।
 असाध्या साधयेद्विक्का सितयेनाभव रज ॥
 शर्करा मरिच चूर्ण लोढ मधुयुत मुहु ।
 निहन्ति प्रबला हिक्कामसाध्यामपि देहिनाम् ।
 हिक्काघ्न कदलीमूलरस पेय सशर्कर ॥
 कृष्णामलकशुण्ठीना चूर्ण मधुसितायुतम् ।
 मुहुर्मुहु प्रयोक्तव्य हिक्काश्वासनिवारणम् ॥
 हिक्का हरति प्रबला श्वासमतिप्रवृद्ध जयति ।
 शिखिपुच्छभूतिपिप्पलीचूर्ण मधुमिश्रित लोढम् ॥
 हिक्काश्वासी विवेङ्गार्गी सविश्वामुष्णवारिणा ।

नागर वा सिता भार्गी सौवर्चलसमन्वितम् ॥

कनकस्य फल शाखा पत्र सकुट्य यत्नत ।

शोषयित्वा च तद्भूमपानाच्छासो विनश्यति ॥

हरिद्रादिचूर्णम् ।

हरिद्रा मरिच द्राक्षा गुड रास्ना कणा शटीम् ।

जङ्घात् तैलेन विलिहन् श्वासान् प्राणहरानपि ॥

गुड कटुकतैलेन मिश्रयित्वा सम लिहेत् ।

त्रिसप्ताहप्रयोगेण श्वास निर्मूलतो जयेत् ॥

कुष्माण्डकाना चूर्णन्तु पेय कोष्णेन वारिणा ।

शोभ प्रशमयेच्छाम कासञ्चैव सुदारुणम् ॥

क्वण्णसैन्धवचूर्णं स्वरसेन शृङ्गवेरस्य हि ।

यो लेढि श्मनकाले स जयति सप्ताहत श्वासान् ॥

गन्धक मरिच साज्य श्वासकासक्षयापहम् ।

गन्धक घृतयोगेन श्वासकासक्षयापहम् ॥

शृङ्गादिचूर्णं भार्गीगुड-शृङ्गीगुडघृत भार्गीशर्करा-महाश्वा-
मारिलोह पिप्पल्याद्यलोहप्रभृतीनि भेषजानि यथादोषानुपान-
मात्राणि तथा श्वासकुठाररस श्वासभैरवरस सूर्यावर्त्तरस श्वास-
चिन्तामण्णादन्यपि भेषजानि ह्रिक्काश्वासेषु देयानि ।
बृहच्चन्दनादितैलमत्र हितम् ।

ह्रिक्काश्वासेषु पथ्यापथ्यानि ।

शालिषष्टिकगोधूमयवा शस्ता पुरातना ।

शशोऽहिभुक् तित्तिरिश्च दक्षो धन्वमृग शुक ॥

मर्पि पुरातन छाग दुग्ध मधु सुरा तथा ।

जीवन्तिका च वास्तूक रसोनश्च पटोलकम् ॥

द्राक्षा त्रुटि पौष्करञ्च वार्युण कटुकत्रयम् ।
 हिक्काश्वासेषु जानीयादित्याद्यानि हितानि हि ॥
 विदाहि गुरु पानान्न व्यायामाध्वनिषेवणम् ।
 श्वासी हिक्की ग्राम्यधर्म क्रोध चिन्ताञ्च सत्यजेत् ।
 इत्यायुब्बेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 हिक्काश्वासाधिकार पञ्चदशोऽध्याय ।

षोडशोऽध्यायः ।

— ❦ —

हृद्रोगाधिकार ।

हृद्रोगस्य विप्रकष्ट निदानम् ।

अत्युष्णं गुर्वन्नं कषायं तिक्तं श्रमाभिघाताध्यशनं प्रसङ्गे ।
 सचिन्तनैर्वेगविधारणैश्च जायेत रोगो हृदयेऽतिघोरः ॥
 हृदये रोगो जायेत हृद्रोगः स्यात्, अतिघोरः कष्टप्रदो
 दुःस्वप्निकृत्यश्च ।

तस्य सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च ॥

दूषयित्वा रमदोषा विगुणा हृदयं गता ।
 हृदि वाधा प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥
 वाधा दोषभेदेन नानाविधा व्यथाम् ।

वातिकस्य हृद्रोगस्य लक्षणम् ।

आयम्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा ।
 निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोट्यते पाद्यतेऽपि च ।

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम् ।

दण्णोभदाह चोषा खु पत्तिने हृदयक्लम ।

धूमायनञ्च मूर्च्छा च खेद शोषो मुखस्य च ॥

श्लेष्मिकस्य तस्य लक्षणम् ।

गौरव कफसस्त्रावोऽरुचि स्तम्भोऽग्निमार्दवम् ।

माधुर्यमपि चास्यस्य वलासावतते हृदि ॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम् ।

विद्यात् त्रिदोषमप्येव मूर्खलिङ्गं हृदामयम् ॥

क्रिमिजस्य हृद्रोगस्य विप्रकृष्टं निदानं सम्प्राप्तिश्च ।

त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ।

तिलक्ष्मीर गुडादींश्च ग्रन्थिस्तस्योपजायते ॥

मर्मैकदेशे सक्तेद रसश्चाप्युपगच्छति ।

सक्तेदात् क्रिमयश्चास्य भवन्त्वपहतात्मनः ॥

तस्य लक्षणम् ।

उगक्तेदं धीवनं तोदं शूलं हृत्तामयस्तमः ।

अरुचि श्वावनेत्रत्वं शोषश्च क्रिमिजे भवेत् ॥

शोषो यच्छ्मा ।

हृद्रोगस्योपद्रवाः ।

क्लमस्तन्द्रा भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ।

क्रिमिजे तु क्रिमिणा ये श्लेष्मिकाणां हि ते मताः ॥

तन्त्रान्तरोक्तानां हृदयरोगाणां लक्षणादीनि ।

आवरणिकः ।

आमवाताद वृक्कदोषात् शोताद्र्वत्विनिषेवणात् ।

हृत्काष्ठारणी क्षिप्रं ग्रीह्यते ह्यक्तात्मनः ॥

(द, ११)

तत्र दाहोष्णता शेफो गौग्व भवती यदा ।
 कोष्ठमवेपन कासो दीर्घ्वल्य स्वासकच्छता ॥
 नासामार्गेण रक्तस्य सुतिर्दङ्गेषु भवता ।
 शाखासु शेफो धमनी भवेद् विषमगामिनी ॥
 नाज्जावरणिको ह्येध व्याधिर्विवक्षितश्चते ।
 जातमात्रश्चिकित्स्योऽय नैवोपेक्ष्य कदाचन ॥

कौष्ठिक ।

श्यामवातादभीघातात् तथावरणिकाद् गदात् ।
 हृत्कोष्ठे जायते शोथो गद एष हि कौष्ठिक ॥
 उपरो दाहोऽरुचि कम्पो वैवर्ण्यं वङ्गिसद्यः ।
 श्याम कामो राजयन्मा कोष्ठे पृथग्य सञ्चय ॥
 मूर्च्छाक्षेप प्रलापश्च नाड्यो विषमवाहिनो ।
 गदाद् घोरतरादस्मात् भाग्यात् कोऽपि प्रमुच्यते ॥

पृथुक ।

शोणितस्य गतौ कोष्ठे व्याज्जतायामनात्मन ।
 तत्पेशो पृथता याति मिथ्याहारविहारतः ॥
 हृदवेपथुर्व्यथा तत्र दीर्घ्वल्य स्वासकच्छता ।
 अरतिर्भ्रममोहौ च चिह्नानि पृथुके गदे ॥

आयामिका ।

हृत्कोष्ठं प्रसृतिर्नान्ना व्याधिरायामिका मता ।
 श्याम शोथो भ्रमो मूर्च्छा हृत्कम्पो वङ्गिमन्दता ॥
 जलोदरमनिद्रत्व वनमासपगच्छय ।
 एभिरन्यैश्च विज्ञेयश्चिह्नेरायामिको गद ॥

परिचय ।

क्षयात् सञ्जायते घरो व्याधिर्नाम्ना परिचय ।
कोष्ठपेश्या बय श्वासो दीर्घव्यसदन भ्रम ॥
हृदवेपथर्वङ्गिमान्य क्रमाच्छोफश्च जायते ।
एतैरन्यैश्च विज्ञेयैश्चैर्व्याधि परिचय ॥

मेद सूत्रम् ।

हृत्कोष्ठ पेशोसूत्रेषु मेद कणचयो गद ।
मेद सूत्राख्यया प्रोक्तो मुनिभिस्तत्त्ववेदिभि ॥
मन्द मन्द ब्रजेन्नाडा भवेद्दृढयवेपथु ।
अवसादो भ्रमो मूर्च्छा स्नायूना बलसक्षय ॥
हृदवृतेर्वापि समेदान्मृत्युश्च सहसा भवेत् ।
जातमात्रश्चिकित्सोऽय व्याधि परमदारुण ॥

विक्षेपिका ।

हृत्कोष्ठक्षेपको व्याधिर्नाम्ना विक्षेपिका मता ।
जातेऽस्मिन् महति व्याधौ कोष्ठदेशेऽप्युरोऽस्थि ॥
सव्यासास्त्रि सव्यवाहो श्रोत्राया पृष्ठदेशत ।
वेदना जायते तोत्रा मम्मप्राणप्रपोडनो ॥
तोदभेदो समाकर्षो दाहस्तत्र च जायते ।
मुहुमुहु श्वासरेध शैता त्वक् स्वेदनिर्गम ॥
आध्मानानाह मोहाश्च वेपथु क्षयतारुचि ।
क्रमादिन्द्रिय विध्वंसो मरण चाप्यनात्मन ॥

हृद्रोगस्य चिकित्सा ।

पृतेन दुग्धेन गुडाभसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभत्वचो ये ।
हृद्रोगजीर्णज्वर रक्तपित्तं हृत्वा भवेयुश्चिरजोविनस्ते ॥

हरीतकी वचा रास्ना पिप्पली नागरोद्भवम् ।
 शटीपुष्करमूलोत्थ चूर्णं हृद्रोगनाशनम् ॥
 पुटगन्ध हरिणशृङ्ग पिष्टं गन्धेन सपिषा पिबत ।
 हृत्पृष्ठशूल मचिरादुपैति शान्तिं सुकष्टमपि ॥
 तैलाज्य गुडविपक्व चूर्णं गोधूम पार्थीत्यम् ।
 पिबति पयोभुक् स भवति जितसकलहृदामय पुरुष ॥

पिप्पल्यादि चूर्णम् ।

पिप्पल्येला वचा हिङ्गु यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।
 सौवर्खलमथो शुण्ठी चाजमोदेति चूर्णितम् ॥
 दध्ना मद्येनासवेन काञ्चिकेन घृतेन वा ।
 पाययेच्छुद्धदेहं हि वातिके हृदयामये ॥

शीता प्रदेहा परिषेचनानि
 तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।
 द्राक्षासिताक्षौद्र परुषकैः स्ना-
 च्छुद्धे च पित्तापहमन्नपानम् ॥
 पिष्ट्वा पिवेद्वापि सिताजलेन
 यश्चाह्वयं तिक्तकरोहिणीञ्च ।

वचानिम्ब कषायाभ्या वान्तं हृदि कफोत्थिते ।

वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्याद्य प्रपाययेत् ॥

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्या
 दन्नञ्च सर्वेषु हितं विधेयम् ।
 ह्रीनातिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव
 कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥

हिङ्गुग्रगन्धा विडविश्व कृष्णा-
कुष्ठाभयाचित्रक यावशूकम् ।
पिवेत मसौवर्चल पुष्कराब्ज
यवान्धसा शूलहृदामयन्नम् ॥

पाठा वचा यवक्षारमभयामन्त्रवेतसम् ।
दुरालभा चित्रकञ्च त्रूषणञ्च फलत्रयम् ॥
शटी पुष्करमूलञ्च तिलिङ्गीक सदाडिमम् ।
मातुलुङ्गस्य मूलानि श्लक्ष्ण चूर्णानि कारयेत् ॥
सुखोत्केन सदैर्वा प्लुतान्येतानि पाययेत् ।
अर्गं शूलञ्च हृद्रोग गुल्मञ्चाशु नियच्छति ॥
क्रिमिजे च पिवेन्मूत्र विडङ्गामय सयुतम् ।
हृदि स्थिता पतन्येवमधस्तात् क्रिमयो नृणाम् ॥
यवान्न वितरेच्चास्मै सविडङ्गमत परम् ॥

कासोसादि वटी ।

कासोस सैन्धव व्योम सम खल्वे विमर्दयेत् ।
गोधूमार्जुनतोयिन भावयित्वा पृथक् पृथक् ॥
माषमाता वटी कृत्वा यवकाथेन रुयुता ।
दद्याद्बृद्रोगिणे धीमान् स्नेहेनान्यतमेन वा ॥

हृदयरत्न चूर्णम् ।

कासोसस्य च भागैक पार्थस्य पञ्चधा तथा ।
श्लक्ष्ण चूर्णं कृत दद्याद्बृदामयनिवृत्तये ॥

हृदयेश्वरो रस ।

रसगन्धक लौहाभ्र विद्रुम मौक्तिक तथा ।
कन्याद्रवेण समर्द्ध गुञ्जाद्वयमिता वटोम् ॥

कृत्वा सशोषयेद्वैद्रवह्नियोग विना भिषक ।
पार्थाश्रसा सर्पिषः च दद्याद्बृद्रोगशान्तिये ॥

हेमामृत रस ।

भागमेक पारदस्य बलेर्भागद्वय तथा ।
हेम्न पादमित भागमेकैक तारयङ्गयी ॥
अर्जुनस्य कष ऐण रत्नार्ण रत्निकोष्णिगास ।
वटी कृत्वा दापयेच्च रिताज्य मधुसयुताम् ॥
शाम्यन्त्यर्नेन हृद्रोगा सर्व एव न सम्य ।
श्रीमद गहननाथिन निरिगोय रते तस ॥

रताक्रो रस ।

हेमहोरक वैक्रान्त वङ्गाभ रस नन्ददा ।
समभागमिता योज्या सर्व्वतुल्यमयी मतम् ।
खल्ले निक्षिप्य सर्वाणि भावयेत् ककुभाश्रसा ।
गोधूमस्य यवस्यापि क्वाथेन समधा पृथक् ॥
तत कन्याम्बुना प्राञ्जम्बीन् वारान् परिषेचयेत् ।
रक्तशाल्यन्तरे पिण्ड निशा मक्ष च धापयेत् ॥
ससुद्धृत्य वटीशाय कुर्यात् स्निग्धकलायवत् ।
अर्जुनस्य कषायेण काष्ठीकेनामवेन वा ॥
गोधूमस्य यवस्यापि क्वाथेन हविषापि वा ।
यथादोषानुपानैर्वा प्रदद्यात् परमौषधम् ॥
वातिक पित्तिकञ्चापि श्लैष्मिक सान्निपातिकम् ।
क्रिमिज हृद्गदञ्चापि कौष्ठिक पृथक् तथा ॥
तथावरणिक घोर गद विक्षेपिकाभि म ।
मेद स्रक्त्राभिध चापि परिक्षेप्यगद तथा ॥

आयामिकाञ्च यक्षाण वातपित्त कफामयान् ।
हन्थय निखिलान् रोगान् वृक्षानिन्द्राशनिर्यथा ॥

हृद्रोगेषु पथ्यापथ्यनिर्णय ।

पुरातनो रक्तशालिर्जाङ्गला मृगपक्षिण ।
कुलत्थमुन्नयूषश्च पटोल कदलीफलन ॥
रमाल वृद्धकुष्माण्ड दाडिमश्च हरोतकौ ।
द्राक्षा तक्र सैन्धवश्च हितानि हृदयामये ॥
वेगरोधो व्यवायश्च व्यायामो निर्गश जागर ।
सञ्चविन्ध्य समुद्भूत सरिता सलिल तथा ॥
मेषोपयो जल दुष्ट गुरुतिक्तास्त भोजनम् ।
पत्रशकञ्चाध्यशन न हितानि हृदामये ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
हृद्रोगाधिकार षोडशोऽध्याय ।

सप्तदशोऽध्याय* ।

— ० —

उरस्तोयाधिकार ।

उरस्तोयस्य सम्प्राप्ति ।

उरस्त्येकतरे पार्श्वे पार्श्वयोर्वाप्यपा चय ।
उरस्तोयगदो नाम प्रायश प्राणनाशन ॥
उरसि वक्षोयन्त्रे । अमौ गद प्रायेण प्राणनाशन ।

उरस्तोयस्य लक्षणम् ।

कच्छ्राच्छ्वास कफसावो नीलावोष्ठौ तथा मुखम् ।
शोथ पादे धरा क्षुद्रा विषमा वेगवाहिनी ॥
मूत्राल्पत्व भवेच्चापि स ना न शयनक्षमः ।
स्वास्थ्य किञ्चित् समासीनो लभतेऽस्मिन् महागदे ॥
धरा धमनो ।

अन्य चिकित्सा ।

भेषज शोषणं मूत्राणि प्रयोजयन् ।
उरस्तोये गदे योला विदेच्य भिषगा नदा ।
पिपामानिग्रह कार्यं शोताम्भोऽनिलसेवनम् ।
यत्नत परिहर्तव्यमभियन्त्यखिल तथा ॥
पादावशिष्टं यत्तोयं तत्तथाया पिवेन्ननाक् ।
पयसा वा शृतोष्णेन शान्तिं कुर्यात् सदा तृष ॥
वर्षाभूस्वरसं वापि यवक्षारसमायुतम् ।
पिवेन्नित्यमुरस्तोयी सायप्रातरतन्द्रित ॥
शययौ मूत्रकृच्छ्रे च कासे श्वासे हृदामये ।
भेषजं गदितं यदयत् तत्तदत्र प्रयोजयेत् ॥
नैव व्याधिं समं यायान्निखिलैर्गदि कर्म्मभिः ।
कुर्याच्छस्त्रक्रियां तर्हि लघुहस्तो भिषग्बरः ॥
समुद्रवस्वोर्मध्ये वा महीध्रग्रहयोरथ ।
पर्शुकास्थोर्ग्रहदिशो शस्त्रं नाम चिकुर्चकम् ॥
प्रवेक्ष्यावहितो रक्षन् यत्नत् स्त्रीहानमेव च ।
नि शेषं निर्हरदम्बु, व्याधिरिव प्रशाम्यति ॥

ततो व्यवायमध्वान व्यायाम शिशिर जलम् ।
 अह स्वाप शुच क्रोध त्यजेद्वर्ष गदोत्थित ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 उरस्तोयाधिकार सप्तदशोऽध्याय ।

अष्टादशोऽध्याय ।

— ६३ —

क्रिम्यधिकार ।

क्रिमौणा भेदा निदानानि च ।
 क्रिमयस्तु द्विवा प्रोक्ता वाह्याभ्यन्तरभेदत ।
 वह्निर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधा ।
 नामतो विंशतिविधा वाह्यास्तत्र मलोद्भवा ॥
 वाह्याना क्रिमौणा रूपाणि ।
 तिलप्रमाणसंस्थानवर्णा केशाम्बराश्रया ।
 बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिख्याश्च नामत ॥
 द्विधा ते कोठपिडकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ॥
 आभ्यन्तरक्रिमौणा विप्रकृष्ट निदानम् ।
 अजोर्गंभोजो मधुरास्त्रनित्यो द्रवप्रिय पिष्टगुडोपभोक्ता ।
 व्यायामवर्जो च दिवाशयानो
 विरुद्धभुक् सलभते क्रिमौश्च ॥
 ज्वरो विवर्णता शूल हृद्रोग सदन भ्रम ।
 भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातक्रिमिलक्षणम् ।

कफजाना निदान लक्षणञ्च ।

मासमत्स्यगुडक्षीरदधिशुक्लै कफोद्भवा ।
कफादामाशये जाता वृद्धा सर्पन्ति सर्व्वत ॥
पृथुव्रधनिभा केचिन् केचिद्गण्डूपटोपमा ।
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामत सप्तधा तु ते ।
अन्वादा उदरावेष्टा हृदयादा मन्त्रागुदा ॥
चुरवो दर्भकुसुमा सुगन्धास्ते च कुर्व्वन्ते ।
हृत्तासमाख्यस्त्रवणमविपाकमरोचकम् ।
मूर्च्छा कर्द्दि ज्वरानाहकार्य्यक्ष्वत्थपीनसान् ॥

रक्तजाना लक्षणम् ।

रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणव ।
अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्मात् केचिददर्गना ॥
केशादा रोमविध्वसा रोमद्वोपा उडुम्बरा ।
षट् ते कुष्ठैः कर्ममाण सहस्रैरसमातर ॥
तन्त्रान्तरे—

आनूपग्राम्यवन्धाना मास य सेवते सदा ।
तस्य क्रियाविहीनस्य क्रिमिर्घोर प्रजायते ॥
आकृष्टो वर्द्धतेऽत्यर्थं तुम्बीबीजसमाकृति ।
चिकित्सामन्तरेणामी करोत्युपद्रवान् बह्वन् ॥

पुरोषोत्थाना लक्षणम् ।

पक्काशये पुरोषोत्था जायन्तेऽगोविसर्पिण ।
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखा ॥
तदास्योद्गारनिश्वासाविड्गन्धानुविधायिन ।
पृथुवृत्ततनुस्थूल श्यावपीतसितासिता ॥

ते पञ्च नाना गतस्य वक्त्रेकगक्रेण ।
 सौमरादा सशूलाख्या लेलिहा जादग्नि हि ॥
 विड्भेदशूलविष्टम्भकार्षपाण्यपाण्डुता ॥
 रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूविमार्गगा ॥

क्रिमिणा चिकित्सा ।

पारिभद्रस्य पत्रोत्थ रस क्षौद्रयुत पिनेत् ।
 केवुकस्य रस वापि पत्तूरव्याथवा पुन ॥
 निह्नात् क्षौद्रेण वेडङ्ग चूर्णं क्रमिहर परम् ॥
 पारसोया यमानी पोता पर्युषितवारिणा प्रात ।
 गुडपूर्वा क्रिमिजात कोष्ठगत पातयत्याशु ॥

(गुडपूर्वा प्रथमतो गुड जनाक् भक्षयित्वा विलम्ब
 कृत्वा पातय्या ।)

पलाशबीजस्वरस पिबेद्वा क्षौद्रसयुतम् ।
 पिबेत्तद्वीजकल्क वा तक्रेण क्रिमिनाशनम् ॥
 काथ खर्जूरपत्राणा सक्षौद्रमुषित निशि ।
 पीत्वा निवारयत्याशु क्रमिसङ्घमशेषत ॥
 अपक्व क्रमुक पिष्ट पीत जम्बीरजै रसै ।
 निहन्ति विड्भव कोट रस खर्जूरजम्भयो ॥
 पिबेत् तुम्बीबीजचूर्ण तक्रेण क्रिमिनाशनम् ।
 नारिकेलजन पीत सक्षौद्र क्रिमिनाशनम् ॥
 कम्पिलचूर्ण कर्षार्ध गुडेन सह भक्षितम् ॥
 सपातयेत् क्रिमिन् सर्वाणुदरस्थान् न रुशय ॥
 पलाशबीजेन्द्रविडङ्गनिम्बभूनिम्बचूर्णं सगुड लिहेद्य ।

दिनत्रयेण क्रिमयः पतन्ति
 पलाशवीजेन यनानिका वा ॥
 भुक्त्वा वैडङ्गं चूर्णं हि क्रिमौ सर्वान् व्यपोहति ।
 पेषयेदारनालेन नाडीचस्य फलानि च ।
 यूकानाञ्च प्रशान्त्यर्थं दद्याल्लेपन्तु मस्तके ॥
 धुस्तरतैलम् ।

धुस्तरपत्रकल्केन तद्रमेनैव पाचितम्
 तैलमभ्यङ्गमात्रेण यूका नाशयति क्षणात् ॥

पारिभद्रावलेहस्तोलकमानः शोतजलानुपानस्तथा
 क्रिमिमुद्गररसः कौटारिरसः कोटमदरसाद्यान्यपि भेषजानि
 क्रिमिघ्नानुपानेन सह प्रदेयानि । विडङ्गघृतमत्र विशेषेण
 हितप्रदमिति ।

प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनं कफनाशनम् ।
 क्रिमौणा नाशनं रुच्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥
 क्षीराणि मासर्पिण्यष्टानि चापि
 दधीनि शाक्तानि च पर्णवन्ति ।
 अम्लञ्च मिष्टञ्च रसं विशेषात्
 क्रिमौ जिघासुः परिवर्ज्येद्भि ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 क्रिम्यधिकारोऽष्टादशोऽध्यायः ।

जनविंशोऽध्यायः ।

— ० —

अग्निमान्द्याद्यधिकारः ।

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषम समश्चेति चतुर्विधः ।
कफपित्तानिलाधिकात् तत्ताम्याज्जठरोऽनलः ॥

समादौना लक्षणानि ।

समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग् विपच्यते ।
स्वल्पापि नेव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥'
कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचिच्च न पच्यते ।
मात्रातिमात्राप्यशिता सुखं यद्य विपच्यते ॥
तीक्ष्णाग्निरिति त विद्यात् समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥

विषमो वातजाम् रोगास्तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।
करोत्वग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥

तीक्ष्णाग्निविशेषस्य भस्मकस्य संप्राप्तिर्निदानं
लक्षणान्युपद्रवाश्च ।

नरे क्षीणे कफे पित्तं कुपितं मास्तानुगमः ।
स्त्रीषणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥
तदा लब्धबलो देहः विरुज्येत् सानिलोऽनलः ।
अभिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यं प्रादाशु सुहृर्मुहुः ॥
पक्त्वान्नं सततं वातून् शोणितादीन् पचत्यपि ।
तदा दीर्घव्यमातङ्गान् मृत्युञ्जोपनयेन्नरमः ॥
भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जोर्णमात्रे प्रताम्यति ।
तृड्कासदाहमूर्च्छां खर्व्याधयोऽत्यग्निसम्भवाः ॥

(द, १२)

अजीर्णस्य विप्रकृष्ट निदानम् ।

अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च

सन्धारणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।

कालेऽपि सात्त्व्यं लघु चापि भुक्त

मन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥

आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।

अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥

अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ॥

वदन्ति षष्ठञ्चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥

आमादीना लक्षणम् ।

तत्रामे गुरुतोत्क्लेशं शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।

उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धं प्रवर्तते ॥

विष्टब्धे शूलमाधानं विविधा वातवेदना ।

मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहाङ्गपीडनम् ॥

विदग्धे भ्रमदृग्भ्रमूर्च्छा पित्ताच्च विविधा रुजः ।

उद्गारश्च सधूमाम्नां स्वेदो दाहश्च जायते ॥

रसशेषेऽन्नविहेषो हृदयाशुद्धिगौरवे ॥

भ्रूर्च्छाप्रलापो वमथु प्रसेकं सदनं भ्रमः ।

उपद्रवा भवन्त्येते मरणं वाप्यजीर्णतः ॥

अनात्मवन्तं पशुवद्भजन्ते येऽप्रमाणतः ।

रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ॥

अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धञ्च यदीरितम् ।

विस्मृत्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥

विसूच्या निरुक्ति ।

सूचौभिरिव गात्राणि तुदत् सन्तिष्ठतेऽनिल ।
यस्यार्जोर्णेन सा वैद्यैर्विसूचोति निगद्यते ॥

तस्या निदानम ।

न ता परिमिताहारा लभन्ते विदितागमा ।
मूढास्तामजिताब्मानो लभन्तेऽश्ननोलुपा ॥

तस्य लक्षणम् ।

मूर्च्छातिसारौ वमथु पिपासा
शूलभ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहा ।
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च
भवन्ति तस्या शिरसश्च भेद ॥

तस्या उपद्रवा ।

निद्रानाशोऽरति कम्पो मूढाघातो विसन्नता ।
अमो उपद्रवा घोरा वितूष्य पञ्च दारुणा ॥

अलसकस्य लक्षणम् ।

कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत परिकूजति ।
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्ष्यावुपरि धावति ॥
वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ।
तस्यालसकमाचष्टे दृष्टोद्गारौ च यस्य तु ॥

विसूच्यलसकयोररिष्टलक्षणम् ।

य श्वावदन्तौष्ठनखोऽल्पसञ्ज्ञो
वस्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्र ।
क्षामम्बर सर्व्वविमुक्तसन्धि-
र्यायान्नर सोऽपुनरागमाय ॥

विलम्बिकाया लक्षणम् ।

दुष्टन्तु भुक्त कफमारुताभ्या
प्रवर्तते नोर्द्धमधश्च यस्य ।
विलम्बिका ता भृशदुश्चिकित्स्या
माचक्षते शास्त्रविद पुराणा ॥
अजीर्णजन्यस्यामस्य कार्यान्तरम् ।
यत्प्रस्थमाम विरुजित् तमेव
देश विशेषेण विकारजातै ।
दोषेण येनावतत शरीर
तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ॥

जीर्णाहारस्य लक्षणम् ।

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचित ।
लघुता क्षुत् पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥

अग्निमान्द्यादीना चिकित्सा ।

सारमेतच्चिकित्साया परमग्नेश्च पालनम् ॥
तस्माद्यत्नेन कर्तव्यं वज्रेस्तु प्रतिपालनम् ॥
अस्तु दोषशत क्रद्द्व सन्तु व्याविशतानि च ।
कायाग्निमेव मतिमान् रक्षन् रक्षति जीवितम् ॥

समस्य रक्षणं कार्यं विषमे वातनिग्रह ।

तोक्ष्णे पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ॥

हरोतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुडेन च ।

मैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनार्ग्नदौपनी ॥

व्योष दन्ती त्रिवृच्चित्र कण्ठा मूल विचूर्णितम् ।

तच्चूर्णं गुडसमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थित ॥

एतद्गुडाष्टक नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
 शोथोदावर्त्तशूलघ्न स्त्रीहपाण्ड्वामयापहम् ॥
 तचामे वमन कार्य्यं विदग्धे लङ्घन हितम् ।
 विष्टब्धे स्वेदन शस्त रसशेषे शयोत च ।
 वमन त्वलसे पूर्व्वं लवणेनोष्णवारिणा ।
 स्वेदो वर्त्तिलङ्घनञ्च क्रमश्चातोऽग्निवर्द्धन ॥
 सरक् चानङ्गमुदरमल्लपिष्टे प्रलेपयेत् ।
 दारुमैवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवे ॥
 तीव्रार्तिरपि नाजोर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ।
 दोषच्छत्रोऽनलो नाल पक्त दोषौषधाशनम् ॥

सैन्धवादिचूर्णं हिङ्गुष्टकाग्निमुखचूर्णं-भास्करलवण
 सुकुमारमोदक त्रिवृतादिमोदक लवङ्गाद्यमोदक-शार्दूलकाञ्चि-
 काग्निमुखलवणादौनि भेषजानि यथानुपानमात्राणि वङ्गि
 मान्द्येऽजीर्णेषु च विविच्य देयानि । रामवाणरसाग्नितुण्ड-
 मृतवटो टङ्गनादिवटो क्षुवासागररसाग्निरसाजोर्णकण्टकरसा-
 ग्निकुमाररस हुताशनरस भास्कररसाग्निसन्दोपनरस-शङ्खवटो-
 महाशङ्खवटो प्रन्ततीन्यपि भेषजान्यत्र हितानि ।

दुर्जर सत्यजेत् सर्व्वं निशायामशन तथा ।
 अजोर्णे मन्दवक्त्रिश्च भक्षयेत् सुजर लघु ॥
 विसृच्या विशेषचिकित्सा ।

अतिसारदशाया हि रसचूर्णेन सयुतम् ।
 फणिकेन यथामात्र प्रयुञ्ज्याद्रोगिणि भिषक् ॥
 शरीरे शोततामाप्ते क्षोणतामिन्द्रिये गते ।
 यथामात्र प्रयुञ्जीत मृतसञ्ज्ञोवनी सुवाम् ॥

कर्पूरवासित तोय तथातिशोतता गतम् ।
 लषार्त्ताय सुहृद्दद्यात् युक्तित प्राणधारणम् ॥
 उदरोर्द्ध्वं प्रलिम्पेच्च कल्कैः सर्षपसम्भवैः ।
 तेन वान्ति शम याति रोगो च सुखमाप्नुयात् ॥
 हिङ्गुचन्द्रकणा पिष्ट्वा ततो रक्तिद्वयोन्मितम् ।
 काञ्चिकेन सम दद्यादथवा सीधुसयुतम् ॥
 श्रीवासेन समभ्यज्य स्वेदयेदुदरं शनैः ।
 स्वेदेन प्रशम याति वेदनोदरसम्भवा ॥
 श्रीवायामथवा पृष्ठे पिष्ट्वा सिद्धार्थकैर्भिषक् ।
 हिक्काप्रशमनार्थाय पृष्ठवशं प्रलेपयेत् ॥
 मूत्ररोधप्रशान्त्यर्थं स्थलपद्मस्य पत्रजम् ।
 स्वरम सितया सार्द्धं पाययेत् परम हितम् ॥
 मोरक वटपत्रौच्च पिष्ट्वा पिम्पेत् तथोदरम् ।
 शोताम्भ पाययेत् तच्च तन्मूत्रकरणं परम् ॥
 शिरःशूले च शिरसि सिञ्चेत् तोयं सुशोतलम् ।
 मञ्जासञ्जननार्थञ्च चरणौ परितापयेत् ॥
 कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं चुक्रतैलसमन्वितम् ।
 विस्मृच्या मर्दयेत् कोष्ठां खल्लोऽशूलनिवृत्तये ॥

त्वक्पत्ररास्त्रागुरुशिग्रुकुष्ठै-

रन्तप्रपिष्टैः सवचाशताह्वैः ।

उद्वर्त्तनं खल्लिविस्मृचोकाग्र

तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारि ॥

पीत कर्पूरजोऽरिष्टो विस्मृच्या सततं हितः ।

जलपीतमपामार्गमूलं चैतां निहन्ति च ॥

चूर्णं शृङ्गाटकोद्भूतं क्षागेन पयसा पचेत् ।
 विसूच्यादौ तदग्निं हितं परममुच्यते ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 अग्निमान्द्याद्यधिकारं जनविशोऽध्यायः ।

विशोऽध्यायः ।

— ० —

अरोचकाधिकारः ।

सनिदानमरोचकमाह ।

वातादिभिः शोकभयातिलोभः
 क्रोधैर्मनोघ्नाशनं गन्धरूपैः ।
 अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्ताः
 कषायवक्त्राश्च मतोऽनिलेन ॥

वातादिभिस्त्रयः सन्निपातेनैकः शोकादिना आगन्तुरेकः ।
 एव पञ्च अरोचका भवन्ति । अतिलोभादहितस्य सततोप-
 योगहेतुतया दोषप्रकोपः । वातिकस्य लक्षणमाह परिहृष्टदन्ताः
 इत्यादि । परिहृष्टदन्तः अन्नभोजनेनैव परिहृष्टो दन्तो यस्य
 स । तथा कषायवक्त्रः कषायरसो वक्त्रे यस्य स ।

पित्तजकफजयोर्लक्षणम् ।

कटुस्तुषुणं विरसञ्च पूतिं पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वक्त्रम् ।
 माधुर्यं पैच्छिल्यं गुह्यं शैत्यस्निग्धत्वं दौर्गन्ध्यं कफेन ॥

कटुश्चामित्यादिना विद्यादित्यस्तेन पैत्तिकस्य लक्षणं ततो
लवणञ्चेत्यादिना श्लैष्मिकस्येति । पैच्छित्यं मुखस्याभ्यन्तरे
स्निग्धत्वं वद्वि ।

हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पित्तात्
तृड्दाहं चोषबहुलं सकफप्रसेकम् ।
श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्याद्
वैगुण्यमोहजडताभिरथापरञ्च ॥

हृच्छूलपीडनयुतं हृदि शूलेन पीडनं तेन युतम् । चोष
पार्श्वस्थिताग्निर्नेव भन्तापः । बहुभिः त्रिभिर्दोषैः बहुरुजं
कथितवातादिरोगयुक्तम् । वैगुण्यं मनसो व्याकुलत्वम् ।
जडता शून्यता । अपरमागन्तुजम् ।

आगन्तुजसाम्निपातिकयोर्लक्षणम् ।
अरोचके शोकभयातिलोभे
क्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात् ।
स्वाभाविकञ्चास्यमथारुचिश्च,
त्रिदोषजनैकरसं भवेच्च ॥

क्रोधादौत्यादिशब्देन अहृद्ययोरशनगन्धयोर्ग्रहणम् ।
स्वाभाविकमविकृततरसम् । त्रिदोषजमाह नैकरसम् अनेकरसं
मास्यं स्यादिति ।

प्रक्षिप्तन्तुं सुखे चान्नं यत्र न स्वदते नरः ।
अरोचकं स विज्ञेयो भक्तद्वेषमतं शृणु ॥
चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च भोजनम् ।
द्वेषमायाति चेज्जन्तुर्भक्तद्वेषः स उच्यते ॥

कुपितस्य भयार्त्तस्य तथा भक्तविरोधिन ।

यत्र नान्ने भवेच्छृङ्गा सोऽभक्तच्छन्द उच्यते ॥

न स्वदते अन्नस्य मिष्टता न प्राप्नोति तदन्न मिष्ट न
लगतीति यावत् ।

अरोचकस्य किकित्सा ।

वस्ति समोरणे पित्ते विरेक वमन कफे ।

कुर्त्याद्वद्यानुकूलानि हर्षणञ्च मनोघ्नजे ॥

भोजनाग्रे सदा पथ्य लवणाद्र्दकभक्षणम् ।

रोचन दौपन वज्जेर्जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥

कुष्ठ सौवच्चलाजोशर्करामरिच विडम् ।

वात्रेप्रलापञ्चकोशीरपिप्लव्यश्चन्दनोत्पलम् ॥

लोघ्न तेजोवतो पथ्या त्रूषण सयवाग्रजम् ।

आर्द्रदाडिमनिर्यासञ्चाजो शकरा तथा ॥

सतैलमार्ज्जिकास्वेते चत्वार कण्डग्रहा ।

चतुरोऽरोचकान् हन्युर्वाताद्येकजसर्व्वजान् ॥

त्वङ्मुस्तमैलाशन्यानि मुस्तमामलक त्वच ।

त्वक् च दावर्णी यमान्यश्च पिप्लव्यस्तेजवत्यपि ॥

यमानो तित्तिडोक्च पञ्चैते मुखशोधना ।

श्लोकपादैरभिहिता सर्व्वारोचकनाशना ॥

कारव्यजो मरिच द्राक्षा वृक्षान्न दाडिमम् ।

सौवर्चल गुडक्षौद्र सर्व्वारोचकनाशनम् ॥

विट्चूर्णमधुसयुक्तो रसो दाडिमसम्भव ।

असाध्यामपि सहन्यादरुचि वृक्षधारित ॥

तिन्तिडोपानकञ्चापि रसाला रसकेशरी ।

भेषजान्येवमादीनि प्रयोज्यान्यरुचौ गदे ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने

अरोचकाधिकारो विशोऽध्याय ।

एकविंशोऽध्याय ।

अतीसाराधिकार ।

अतिसारस्य विप्रकष्ट निदानम् ।

गुर्वतिस्त्रिगुणरुक्षोणद्रवस्थूलातिशोतनै ।

विरुद्धाध्यशनाजौर्णैर्विषमैश्चापि भोजनै ॥

स्नेहाद्यैरपि युक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयै ।

शोकाद्दुष्टाब्जुमदातिपानै सात्मर्त्तुपर्य्ययै ॥

जलाभिरमणैर्वैगविघातै क्रिमिदोषत ।

नृणा भवत्यतोसारो लक्षण तस्य वक्ष्यते ॥

तस्य पूर्वरूपम् ।

हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोद

गात्रावसादानिलसन्निरोधा ।

विट्सङ्ग आधानमथाविपाको

भविष्यतस्तस्य पुर सराणि ॥

तस्य संप्राप्ति ।

सशस्यापा धातुरग्नि प्रवृद्ध
शक्तन्मिश्रो वायुनाध प्रणुन्न ।
सरत्यतोवातिसार तमाहु
व्याधि घोर षड्विध त वदन्ति ॥
एकैकश् सर्वशश्चापि दोष
शोकेनान्य षष्ठ आमेन चोक्त ।

वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।

अरुण फेनिल रूक्षमल्पमल्प मुहुर्मुहु ।
शङ्खदाम सरक्शब्द भारतेनातिसार्यते ॥

पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

पित्तात् पीत हरित लोहित वा
दृष्णामूर्च्छादाहपाकोपपनम् ।

श्लेष्मिकस्य लक्षणम् ।

शुक्ल सान्द्र सकफ श्लेष्मणा तु
विस्र शीत हृष्टरोमा मनुष्य ।

सान्निपातिकस्य लक्षणम् ।

वराहस्नेहमासांभुसदृश सर्वरूपिणम् ।
कुच्छ्रसाध्यमतीसार विद्याहोषत्रयोद्भवम् ॥

शोकजस्य लक्षणम् ।

तैस्तैर्भावे शोचतोऽल्पाशनस्य
वाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तो ।
कोष्ठ गत्वा क्षोभयेत् तस्य रक्त
तच्चाधस्तात् काकणान्तोप्रकाशम् ॥

निर्गच्छेहै विड्विमिश्रं ह्यविड्वा

निर्गन्धं वा गन्धवद्वातिसारम् ।

शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्सोऽतिमात्र

रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥

आमातिसारस्य लक्षणम् ।

अनाजीर्णात् प्रदुता क्षीभयन्त

कोष्ठदोषा धातुसङ्घान् मलाश्च ।

नानावर्णं नैकञ्च सारयन्ति शूलोपेतं प्रथमेन वदन्ति ।

पित्तातिसारभेदश्च रक्तातिसारस्य लक्षणम् ।

पित्तकान्तिर्यदात्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पौष्टिके ।

तदोपजायतेऽभीक्ष्णं रक्तातिसार उल्वणम् ॥

सर्व्वातीसारारण्यमाभावस्थापक्वावस्थयोर्लक्षणम् ।

समृष्टमेभिदोषैस्तु न्यस्तमस्रुवसौदति ।

पुरीषं भृशदुर्गन्धिं पिच्छिलं चामसंज्ञितम् ॥

एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै ।

लाघवञ्च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥

अतिसारस्यारिष्टं लक्षणम् ।

पक्वजाम्बवसङ्काशं यत्कृत्स्नखण्डनिभं तनुम् ।

घृततैलवमामज्जवेसवारपयोदधि ॥

मासधावनतोयाभं कृष्णं नोलारुणप्रभम् ।

कर्कुरं मेचकं स्निग्धं चन्द्रकोपगतघनम् ॥

कुण्ठं मस्तुलुङ्गाभं सुगन्धिं क्षयितं बहु ।

दृष्ट्वादाहतमं श्लासहिक्कापाश्र्वास्थिशूलिनम् ॥

समूर्च्छारतिसम्प्रोहयुक्तं पक्ववलीगुदम् ।

प्रलापयुक्तञ्च भिषग्वर्जयेदतिसारिणम् ॥
 असद्वतगुद क्षीण दूराभातमुपद्रुतम् ।
 गुदे पक्वे गतोष्माणमतिसारकिणं त्यजेत् ॥
 श्वासशूलपिपासार्त्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम् ।
 विशेषेण नरं हृदयमतोसारो विनाशयेत् ॥

प्रवाहिकायाः संप्राप्तिः ।

वायुः प्रवृद्धो निश्चितं बलाश्रयः
 नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।
 प्रवाहतोऽल्पबहुशो मलाक्तः
 प्रवाहिका ता प्रवदन्ति तज्ज्ञा ॥

प्रवाहिका वातकृता सशूला
 पित्तात् सदाहं सकफा कफाच्च ।
 सशोणिता शोणितसम्भवा च
 ता स्नेहकृत्प्रभवा मतास्तु ॥
 तासामतीसारवदादिशेच्च
 लिङ्गक्रमश्चामविपक्वताच्च ॥

अतिसारमुक्तस्य लक्षणम् ।

यद्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
 दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठाय स्थितस्तस्योदरामयः ॥

अतोसारस्य चिकित्सा ।

आमं ज्वलन् शस्तमादौ पाचनमेव च ।
 कार्यश्चानशनस्यान्ते प्रद्वयं लघु भोजनम् ॥
 एकं हि लङ्घनं त्यक्त्वा बलिनोऽन्यन्नं भेषजम् ।
 पक्त्वा तन्निखिलान् दाषास्वरया शमयेद्भदमः ॥

(द, १३)

क्लोविरशृङ्गवेराभ्या सुस्तपर्पटकेन वा ।
 सुस्तोदोच्यशृत वापि तोय देय पिपासवे ॥
 युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षाम लघून्यन्नानि भोजयेत् ॥
 औषधे सिद्धपेया लाजाना शक्तवोऽप्यतिसारहिता वस्त्र-
 प्रसृतमण्ड पेयाश्च मसूरयूषश्च ।

न तु मग्रहण दद्यात् पूर्वमामातिसारिणे ।
 दोषा ह्यादौ रुध्यमाना जनयन्त्यामयान् बह्वन् ॥
 शोथपाण्डुमयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।
 दण्डकालसकाशानग्रहण्यर्शगिदास्तथा ॥

क्षीणधातुबलार्त्तस्य बहुदोषोऽतिनि स्मृत ।
 आमोऽपि स्तम्भनीय स्यात् पाचनाभरण भवेत् ॥
 स्तोक स्तोक विबन्ध वा सशूल योऽतिसार्यति ।
 अभयापिप्पलीकल्के सुखोष्णेस्त विपाचयेत् ॥

धान्यपञ्चक धान्यचतुष्कश्च ।
 धान्यक नागर मुस्त बालक विल्वमेव च ।
 आमशूलविबन्धघ्न पाचन वज्रिदोपनम ॥
 इदं धान्यचतुष्क म्यात् पैत्ते शुण्ठी विना पुन ।
 नागरातिविषामस्तैरथवा धान्यनागरै ।

वृष्णाशूलातिसारघ्न पाचन दीपन लघु ॥
 पक्षोऽसक्तदतीसारो ग्रहणो मार्दवाद्यदा ।
 प्रवर्तते तदा कार्यं क्षिप्र साग्राहिको विधि ॥
 कञ्चटादि ।

कञ्चटदाडिमजम्बशृङ्गाटकपत्रङ्गीवैरम ।
 जलधरनागरसहित गङ्गामपि वेगिनीं रुन्ध्यात् ॥

कुटजादि ।

कुटज माडिम मुस्त वातकी विल्वबालकम् ।

लोध्रचन्दनपाठाश्च कषाय मधुना पिबेत् ॥

सामे शूले सरक्ते च पिच्छासावे च शस्यते ।

कुटजादिरिति ख्यात सर्वातोसारनाशन ॥

वत्सकाटि ।

सवत्सक सातिविष सविल्व मोदीच्य मुस्तश्च ऊत कषाय ।

मामे सशूले सहशोणिते च

चिरप्रवृत्तोऽपि हितोऽतिसारे ॥

कृत्वालबाल सुदृढ पिष्टैरामलकैर्भिषक् ।

आर्द्रकस्त्रसेनाथ पूरयेन्नाभिमण्डलम् ॥

नदीवेगोपम घोरमतिसार विनाशयेत् ॥

तथा जातीफल पिष्ट्वा नाभौ दद्यात् प्रलेपनम् ।

दुर्निवारमतोसार वारयत्यनिवारितम् ॥

आम्रस्य वल्कल पिष्ट्वा काञ्चिकेन प्रयत्नत ।

नाभि सलेपयेत्तेन कल्केन मतिमान् भिषक् ॥

नदीवेगोपम घोरमतीसार निवारयेत् ॥

विल्वचूतास्थिनिर्व्यूह पीत सक्षौद्रशर्कर ।

निहन्याच्छर्दीतीसार वैश्वानर इवाहुतिम् ॥

पटोलयवधन्याकक्वाथ पेय सुशीतल ।

शर्करामधुसयुक्तश्चर्दतीसारनाशन ॥

जातीफल त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च

जीरञ्च टङ्गनयुत मुनिभिः प्रणोतम् ।

एतानि माञ्जिकसितासहितानि लिङ्वा

आमातिसारमस्त्रिंशद्गुरुमाशु हन्ति ॥
 पोत्वह्निफेन क्वागेन दुग्धेन रक्तिकोन्मितम् ।
 अतीसार नदीवेग सुघोर त्वरया जयेत् ॥
 अह्निफेनातियोगेन नातिसारो निवर्त्तते ।
 किन्त्वप्य बहुभिर्योगैर्मा सृतोन्मत्त एव स ॥

कुटजदाडिमकषाय ।

कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिमवल्ककात् ।
 सद्यो जयेदतीसार सरक्त दुर्निवारकम् ॥

गुडविल्वम् ।

गुडेन खादित विल्व रक्तातीसारनाशनम् ।
 आमगूलि बन्धश्च दुग्धिरोगविनाशनम् ॥

जम्बास्त्रामलकोनान्तु पल्लवानथ कुट्टयेत् ।
 सगृह्य स्वरस तेषामजाक्षीरेण योजयेत् ॥
 त पिबेन्मधुना युक्त रक्तातिसारनाशनम् ॥

विल्व क्वागपय सिद्ध सितामोचरसान्वितम् ।
 कलिङ्गचूर्णमयुक्त रक्तातिसारनाशनम् ॥

पीत्वा शतावरीकल्क पयसा क्षीरभुग् जयेत् ।
 रक्तातिसार पोत्वा वा तथा सिद्ध घृत नर ॥

कुटजश्च पल गृह्य वाष्टभागजले शृतम् ।
 तथैव विषचेद्भूयो दाडिमोदकमयुतम् ॥
 यावच्चैव लसीकाभ शृत तदुपकल्पयेत् ।
 तस्यार्द्धकर्षं तन्नेण पिबेद्रक्तातिसारवान् ॥
 अवश्यमरणायोऽपि मृत्योर्थाति न गोचरम् ॥
 कल्कस्तिनाना कृष्णाना शर्कराभागमयुत ।

अजिन पयसा पोत सद्यो रक्त नियच्छति ॥

वित्वाद्धातकोपाठाशुर्हीनोचरसा ममा ।

पोता रुन्धन्त्यतीसार गुडतज्जेण दुर्जयन् ॥

प्रवाहिकायाम ।

बालं विस्व गुडं तेलं पिप्पलीं विषभेजम् ।

लिह्याद्वाते प्रतिहतं सशूले सप्रवाहिक ॥

पयसा पिप्पलीमूला पोतो वा मरिचोद्भय ।

व्रह्मात् प्रवाहिका हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥

दग्ना ससारेण समाक्षिजेय भुञ्जीत निश्चारकपौडितस्तु ।

सुतप्तकुप्यद्वाधितेन वापि क्षीरेण शीतेन मधुसुतेन ॥

निश्चारके सरक्ते तु क्रिया रक्तातिसारजित् ।

कर्तव्या भिषजा वौच्यं दोषमग्निं बलं वयम् ॥

नारायणचूर्णे बृहन्नङ्गावरचूर्णे कुटजलेह कुटजाष्टकादीनि

भेषजानि छागदुग्धाद्यनुपानानि ययामात्राणि अतीसारादौ
देयानि ।

अमृतार्णवरसं जातीफलरसामयनृसिंहरसानन्दभैरवरस-

कर्पूररसादयोऽप्यणुवटिका अत्र हिता ।

अतीसारोऽपि पथ्यादि ज्ञेयः सर्वमजीर्णवत् ॥

स्नानावगाहावभ्यङ्गं गुरुस्निग्धद्रवाशनम् ।

व्यायाममग्निसन्तापमतिसारो विवर्जयेत् ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने

अतिसाराधिकार एकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ ग्रहणोरोगाधिकारः ।

ग्रहणोरोगस्य सम्प्राप्तिं सख्या सामान्यलक्षणञ्च ।
अतीमारि निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहितशिनः ।
भूयः सद्रूपितो वल्लिर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ।
एककशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमुच्छ्रितः ।
मा दुष्टा बहुगोभुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥
एकं वा स रुजः प्रति मुहुर्बन्धमुत्तुर्वम् ।
ग्रहणोरोगस्य निदानमुक्तं दावदोऽना ॥
अपिशब्दादजातातिमारण्याणि ग्रहणोरोगात्प्राप्तिः ।

तस्य प्रवरूपम् ।

पूर्वरूपन्तु तस्येदं लक्षणालम्ब्य बलक्षयः ।
विटाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥
वातजया ग्रहणा निदानं सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च ।
कटुतिक्तकषायतिरुक्षसुदुष्टभौजैः ।
प्रमितानशनात्पृथ्वीगनिग्रहसैथुनैः ॥
मारुतः कुपितो वल्लिः सक्ताय कुरुते गदान् ।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्लपाकः खराङ्गता ॥
कण्ठास्थणोः दुर्गुणा तिमिरः कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोर्ध्वङ्गग्रहीवारुगभीक्ष्णं विसृचिका ॥
हृत्प्लोडाकार्श्यदौर्बल्यवैरस्य परिकर्त्तिका ।
गृद्धिः मव्वरमानाञ्च मनसः सदनन्तथा ॥

जोर्णे जीर्यति चाध्वान भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।
म वातगुल्महृद्गोष्ठीहाशङ्की च मानव ॥
चिराददु ख द्रव शुष्क तन्वाम शब्दफेनवत् ।
पुन पुन सृजिष्व कामश्वासार्दितोऽनिलात ॥

पित्तजायास्तस्या निदानं सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च ।

कटुजीर्णविदाह्यम्लचाराद्ये पित्तमुल्लङ्घनम् ।
आप्लावयन्नन्यत्रा जनन्तमिवान्म ॥
मोऽजोण नीलपीताभ पीताभ सार्धेने द्रवन् ।
पूत्यन्तोद्गारहृत्कण्ठदाहार्चिहृदिर्दित ॥

श्लेष्मजायास्तस्या निदानं सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च ।

गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्तमात्रस्य च मग्नान्नान्नि कुपित कफ ॥
तस्यान्न पच्यते दु ख हृन्नासच्छर्द्यरोचका ।
आस्थोपदेहसाधुव्य कामष्ठीवनपोनमा ॥
हृदय मन्यते स्थानमुदर स्तिमित गुरु ।
दुष्टो मधुर उद्गार सदन स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसमृष्टगुरुवच्च प्रवत्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके ।

त्रिदोषजाया निदानं सम्प्राप्तिञ्च ।

पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोष निदिशेदेव तेषा वक्ष्यामि भेषजम् ॥

सग्रहग्रहण्या लक्षणम् ।

अन्तकूजनमालस्य दाब्ध्य मदनन्तथा ।
 द्रव शीत घन स्निग्ध सकटोपेदज शक्तत् ॥
 आम बहु सपच्छिद्य सशब्द मन्दवेदनम् ।
 पक्षात्पादादृशतादा निरु वाप्य सुञ्चति ॥
 दिवा प्रकापो भवति रात्रौ शान्त ब्रजिञ्च सा ।
 दुग्जिज्ञेया दुश्चिकित्स्या चिरकालानुबन्धिनो ॥
 सा भवेत्प्राणिन सग्रहग्रहणो मता ॥

घटायन्त्याख्यग्रहणारोग्य लक्षणम् ।

प्रसुनि पान्यो घातय जलघटिभ्यः ।
 त वदन्ति घटिः क्लृप्ताय प्रतागन् ॥
 जलघटिज्वाज मवामुखीकृताया जलघट्या जलनि सरणि
 यथा ध्वनि , तथा मलनिगमनसमये भवति ।

वान्मो ज्ञोत्रनि यत्नेन युता जीवति वा न वा ।
 वृद्धस्तु ग्रहणीरोगात् जीवति न जीवति ॥

ग्रहण्याश्चिकित्सा ।

ग्रहणोमाश्रित दोषमजोर्णवदुपाचरेत् ।
 अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
 शरीरानुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम् ।
 विशुद्धामाश्रयायाम्ने पञ्चकोलादिभिर्युतम् ॥
 दद्यात् पेयं तप्तं पुनःप्रेषाच्च शीतान् ॥

ग्रहणीदोषिणा तत्र दीपन आहि लाघवात् ।
 पथ्य मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम् ॥
 कषायोष्णविकाशित्वाद् रोव्यत्वेन कफे हितम् ।

वाते स्वाद्वस्त्रसान्द्रत्वात् सद्यष्कमविदाहि तत् ॥

कपित्थवित्त्वचाङ्गेरो तक्रदाडिमसाधिता ।

यवगू पाचयत्याम शक्यत सर्वर्तयत्यपि ॥

सर्वर्तयति घनीकरोति ।

नागर चित्रक चव्य मुस्तक वित्त्वदाडिमौ ।

यमानौ क्वाथयित्वा च सैन्धवेन पिबेद्गदो ॥

हरोतकी यमानौ च रैन्ध्रपञ्च तथा विडम ।

तक्रेण साधित कस्तू इत्येषा वङ्गिदीपन ॥

आक्षानापहर श्रेष्ठ कासश्वासनिस्तदन ।

कोष्ठशुद्धिकरश्चापि ग्रहणीगदनाशन ।

लिम्पाकश्च रस वापि निम्बूकस्यापि वा तथा ।

पिबित् सलवण नित्य ग्रहणीगदशान्तये ॥

मुस्तकातिविषावित्त्व कौटज सूक्ष्मचूर्णितम् ।

मधुना च समालीढ नाशयेत् ग्रहणीगदम् ॥

श्वेती वा यदि वा रक्त सुपक्वो ग्रहणीगद ।

गुडेनाधिकसर्जेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥

अतिसारोक्तभैषज्येर्निरामा ग्रहणी जयेत् ॥

चित्रकाख्या च गुडिका चूर्ण गङ्गाधराभिधम् ।

पाठाद्यञ्च लवङ्गाद्य चूर्णमायामकाङ्क्षिकम् ॥

गुड कल्याणको नाम पिप्पल्याद्यासवस्तथा ।

मोदकोऽग्निकुमाराख्य श्रीकामेश्वरमोदक ॥

जातीफल्लाद्या पटिका रसश्चाग्निकुमारक ।

नृपवत्सभनामा च रसोऽभ्रवटिका तथा ॥

रसपर्पटिका चापि तथा विजयपर्पटो ।

पञ्चामृताभिधा चापि लौहपर्पटिका तथा ॥
 ग्रहणोक्तपाटाख्य रस स चात्र परमो हित ।
 एतान्येव तथान्यानि भेषजान्यत्र योजयेत् ॥
 सुजर दोषन वज्जेरन्न पानञ्च नित्यश ।
 सेवेत मतिमानत्र विपरोत विवर्जयेत् ॥
 शालि प्रत्र मसूरञ्च यव मासरस तथा ।
 मङ्गुरञ्च तथा शृङ्गी तक्र विल्वञ्च दाडिमम् ॥
 शृङ्गाटक छागदुग्ध वार्त्ताकुञ्च कसेरुकम् ।
 ग्रहणौगदवान् नित्य भुञ्जोतैवविधानि च ॥
 दिवास्वप्न सुरा तोष्णा रात्रौ जागरण तथा ।
 गुरु चान्नमभिष्यन्दि यत्नत परिवर्जयेत् ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 ग्रहणोरोगाधिकारो द्वाविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

—६३—

अम्लपित्ताधिकारः ।

अम्लपित्तस्य विप्रकृष्ट निदानम् ।
 विरुद्धदुष्टाम्लविदाहि पित्त
 प्रकोपि पानान्नभुजो विदग्धम् ।
 पित्त स्नेहतूपचित पुरा यत्
 तदम्लपित्त प्रवदन्ति सन्त ॥

अम्लपित्तस्य लक्षणम् ।

अविपाककृतमोतुक्लेशतिक्ताम्लोद्गारगौरवै ।

हृत्कण्ठदाहार्चिभिश्चाम्लपित्तं वदेद्भिषक् ॥

ढड्दाहमूर्च्छाभ्रममोहकारि

प्रयात्यधो वा विविधप्रकारम् ।

हृन्नासकोठानलसादहर्षं

खेदाङ्गपीतत्वक्करं कदाचित् ॥

वान्तं हरित्पीतकनोलक्षण-

मारुतरक्ताभ्रमतीव चाम्लम् ।

मासोदकाभ्रं त्वतिपिच्छिलाभ्रं

श्लेष्मानुजातं विविधं रसेन ॥

अम्लपित्तस्यावस्थाविशेषः ।

भुक्ते विदग्धे त्वथवाप्यभुक्ते

करोति तिक्ताम्लवमि कदाचित् ।

उद्गारमेव विप्रमेव कण्ठ

हृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजं वा ॥

करचरणदाहमौष्ण्यं महतोमरुचि ज्वरञ्च कफपित्तम् ।

जनयति कण्डूमण्डलपिडकां शतनिश्चितगात्ररोगचयम् ॥

रोगोऽयमम्लपित्ताख्यः यत्नात् स साध्यते न व ।

चिरोत्थितो भवेद्यथाप्य कृच्छ्रसाध्यः स कस्यचित् ॥

सानिलं सानिलकफं मकफं तच्च लक्षयेत् ।

दोषलिङ्गेन मतिमान् भिषङ्गं हृत्करं हि तत् ॥

कम्पप्रलापमूर्च्छाश्चिमिचिमिगात्रावसादशूलानि ।

तमसो दर्शनं विभ्रमं प्रमोहं हर्षास्त्वनिलकोपात् ॥

कफनिष्ठौवन गौरव जडतारुचि शीतसादवमि लेपा ॥
 दहगवसाद कण्डू निद्रा चिह्न कफानुगे भवति ।
 उभयमिदमेव चिह्न मारुत कफसम्भवे भवत्यस्त्रे ॥

श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम् ।

तमो मूर्च्छारुचिश्छर्द्दिरालस्यश्च शिरोरुजा ।
 प्रसेको मुखमाधुर्यं श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम् ।

अम्लपित्तस्य चिकित्सा ।

अम्लपित्ते तु वमन पटोलारिष्टवासकै ।
 कारयेन्मादनै चौद्रै सैन्धवैश्च तथा भिषक् ॥
 विरेचन त्रिवृच्चूर्णं मधु धात्रो फलद्रवै ।
 ऊर्ज्ज्वल वमनैर्विद्वान्-योग रेचनैर्हरैः ॥
 निस्तुष यववृषवात्रोक्तयित सलिल त्रिगन्धमपुयुक्तम् ।
 द्रुततरमपहरात वमि सञ्जनितामम्लपित्तेन ॥
 पटोल नागर धान्य काथयित्वा जल पिबेत् ।
 कण्डू पामार्ति शूलघ्न कफपित्ताग्निमान्यजित् ॥
 पटोल विश्वामृत रोहिणोक्तत
 जल पिबेत् पित्तकफाश्रये तु ।
 शूल भ्रमरोगे च क वङ्गिमान्य
 दात्त ज्वर च्छर्दि निवारण तत् ॥
 अभया पिप्पली द्राक्षा सिता धान्ययवासकम् ।
 मधुना कण्डूदाहं पित्त श्लेष्महर परम् ॥
 पटोल यव धन्याक पिप्पल्याम्बुकां च ।
 एषा चोद्रयुत काथ पित्तश्लेष्म र पर ॥
 वासान्मृता पर्पटक निम्बनूनिम्बमर्कवै ।

त्रिफला कुलकै काथ सक्षौद्रश्चाम्लपित्तहा ॥

अविपत्तिकरचूर्णं पिप्पलीखण्डं शुण्ठीखण्डं सितामण्डूरं
सौभाग्यशुण्ठीमोदकाद्यानि भेषजान्यत्र हितानि ।

क्षुधावतीगुडिका पञ्चाननगुडिका पानीयभक्तवटिका
लोलाविलासरसश्चैवविधान्यपराण्यपि औषधान्यत्र प्रशस्तानि ।
श्रीविल्वाख्यादिकानि तैलानि च शस्तानि ।

यवगोधूम मुद्गाश्च पुराणा रक्तशालय ।
जलानि तप्तशीतानि शर्करा मधु शक्तव ॥
कर्कोटक कारवेळ पटोल हिलमोचिका ।
वेचाग्र वृद्धकुण्डाण्ड रम्भापुष्पञ्च वास्तूकम् ॥
कपित्थ दाडिम धात्री तिक्तानि सकलानि च ।
अम्लपित्तामये नित्यं सेवितव्यानि मानवै ॥
नवान्नानि समस्तानि कफपित्तकराणि च ।
वमिवेग तिलान् माषान् कुलत्थास्त्रैलभक्षणम् ॥
अविदुग्धञ्च धान्याम्ल लवणान्म्लकटूनि च ।
गुर्वन्न दधि मय्यञ्च वर्जयेदम्लपित्तवान् ॥

द्रव्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
ग्रहणीरोगाधिकारस्त्वयोविशोऽध्याय ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

— ० —

शूलाधिकारः ।

शूलस्य सन्निकृष्ट निदानम् ।

दोषैः पृथक् समस्तामहन्वै शूलोऽष्टधा भवेत् ।

मज्जेवेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनं प्रभु ॥

वातिकशूलस्य विप्रकृष्ट निदानं सम्प्राप्तिर्न च गच्छ ।

व्यायामं यानादतिमैथुनाच्च

प्रजागराच्छेतजलातिपानात् ।

कलायमुद्गाढकिं कोरदूषा ।

दत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् ॥

कषायतिक्तातिविरूढजान्

विरुद्धं वल्लूरकं शुष्कशकात् ।

विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधा

च्छोकोपवासादतिहास्यभाषात् ॥

वायुं प्रवृद्धो जनयेद्दिं शूलं

हृत्पार्श्वपृष्ठं त्रिकवस्तिदेशे ।

जौग्रे प्रदोषे च घनागमे च

शीते च कोपे समुपैति गाढम् ॥

मुहुर्मुहुश्चोपशमं प्रकोपे

विण्मूत्रं सस्तम्भनं तोदभेदः ।

सस्वेदनाभ्यञ्जनं मर्द्दनाद्यै

स्निग्धैश्च भोक्ष्यैश्च शमं प्रयाति ॥

पैत्तिकस्य विप्रकृष्ट निदान सप्रामिर्लक्षणञ्च ।

क्षारातितीक्ष्णोष्ण विदाहि तैल

निष्पाव पिण्याक कुलत्थयूषै ।

कटुक्ल सौवौर सुराविकारै

क्रोधानलायास रवि प्रतापै ॥

ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धै

पित्त प्रकुप्याशु करोति शूलम् ।

दृग्मोहदाहार्त्तिकर हि नाभ्या

सस्वेद मूर्च्छा भ्रम चोषयुक्तम् ॥

मध्यन्दिने कुप्यति चार्द्धरात्रे

निदाघकाले जलदात्यये च ।

शोते च शीतै समुपैति शान्ति

सुस्वादु शीतैरपि भोजनैश्च ॥

शैष्मिकस्य विप्रकृष्ट निदान सप्रामिर्लक्षणञ्च ।

आनूपवारिजकिलाटपयोविकारै

मांसेक्षुपिष्टकृशरातिलशष्कुलीभि ।

अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च

श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् ॥

हृत्तासकाससदनारुचिसप्रसेकै-

रामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वे ।

भुक्ते सदैव हि रुज कुरुतेऽतिमात्र

सूर्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च ॥

द्वन्द्वजस्य लक्षणम् ।

द्विदोषलक्षणैरैतैर्विद्याच्छूल द्विदोषजम् ।

सान्निपातिकस्य लक्षणम् ।

सर्वेषु दोषेषु च सर्वलिङ्ग-
विद्याङ्गिषक् सर्वभव हि शूलम् ।

सुकष्टमेन विषवज्जकल्प
विवर्जनीय प्रवदन्ति तज्ज्ञा ॥

आमजस्य लक्षणम् ।

आटोपहृत्तासवमौगुह्यत्व
स्तैमित्यमानाहकफप्रसेकै ।

कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्ग-
मामोद्भव शूलमुदाहरन्ति ॥

वस्तौ हृत्पाश्वृष्टेषु स शूल कफवातिक ।
कुक्षौ हृन्नाभिमध्येषु स शूल कफपैत्तिक ॥
दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिक ॥
एकदोषोल्लित साध्य कच्छसाध्यो द्विदोषज ।
सर्वदोषोल्लितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रव ॥

शूलस्थारिष्ट लक्षणम् ।

वेदनातिदृष्टा मूर्च्छा आनाहो गौरव ज्वर ।

भ्रमोऽरुचि क्लेशत्वञ्च बलहानिस्तथैव च ॥

उपद्रवा दशैवैते यस्य शूलेषु नास्ति स ।

शूलस्यैव भेदस्य परिणामशूलस्य निदान सप्रसिर्लक्षणञ्च ।

स्वैर्निदानै प्रकुपितो वायु सन्निहितस्तदा ।

कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली ॥

भुक्ते जीर्यति यच्छूल तदेव परिणामजम् ।

तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते ॥

वातिकस्य परिणामशूलस्य लक्षणम् ।

आध्मानाटोपविष्मूत्रविवन्धारतिवेपनै ।

स्निग्धोष्णोपशमप्राय वातिके तद्वदेद्विषक् ॥

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम् ।

दृष्ट्यादाहारतिस्नेद कटुस्त्वलवणोद्भवम् ।

शूल शीतशमप्राय पैत्तिक लक्ष्येद्बुध ॥

श्लैष्मिकस्य तस्य लक्षणम् ।

छदिहृत्ताससमोह स्वल्परुग्दीर्घमन्तति ।

कटुतिक्तोपशान्ती च तच्च ज्ञेय कफात्मकम् ॥

समृष्टलक्षण बुद्ध्वा द्विदोष परिकल्पयेत् ।

त्रिदोषजमसाध्य स्यात् क्षीणमासबलानलम् ॥

अन्नद्रवाण्यस्य शूलस्य लक्षणम् ।

जोणे जीर्ण्यत्यजोर्णे वा यच्छूलमुपजायते ।

पथ्यापथ्यप्रयोगिण भोजनाभोजनेन वा ।

न शम याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृत ॥

अन्नद्रवाण्यशूलेषु न तावत् स्वास्थ्यमश्नुते ।

वान्तमात्रे जरत् पित्त शूलभाशु व्यपोहति ॥

शूलस्य चिकित्सा ।

वमन लङ्घन स्नेद पाचन कफवर्त्तय ।

क्षारचूर्णानि गुडिका शस्यन्ते शूलशान्तये ॥

स्वल्पशूलाकुलस्य स्यात् स्नेद एव सुखावह ॥

मृत्तिका सजला पाकाहनीभूता पटे क्षिपेत् ।

कृत्वा तत्पोट्टली शूली यथास्नेद विधापयेत् ॥

तिलैश्च गुडिका कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि ।

शूल सुदुस्तर तेन शान्ति गच्छति सत्वरम् ॥
 विश्वमेरण्डज मूल काथयित्वा जल पिबेत् ।
 हिङ्गुसौवर्चलोपेत सद्य शूलनिवारणम् ॥
 शूलौ निरन्नकोष्ठोऽङ्गिरुणाभिश्चूणिता पिबेत् ।
 हिङ्गुप्रतिविषाव्योषवचासौवर्चलाभया ॥
 वनापुनर्नवैरण्डवृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
 सहिङ्गुलवणोपेत सद्यो वातरुजापहम् ॥
 यमानीहिङ्गुसिन्धुत्यक्षारसौवर्चलाभया
 मृगमण्डेन पातव्या वातशूलनिमूदना ॥
 हिङ्गुपुष्करमूलाभ्या हिङ्गुसौवर्चलेन वा ।
 विश्वैरण्डयवकाथ सद्य शूलनिवारण ॥
 सौवर्चलाम्लिकाजामरिचेर्द्विगुणोत्तरै ।
 मातुलुङ्गरसै पिष्ट्वा गुडिका वातशूलनुत् ॥
 वोजपूरकमूलञ्च घृतेन सह पाययेत् ।
 जयेद्वातभव शूल कर्षमेक प्रमाणत ॥
 हिङ्गुम्लवेतसव्योषयमानीलवणत्रिकै ।
 वोजपूर रसोपेतैर्गुडिका वातशूलनुत् ॥
 विल्वमूलतिलैरण्ड पिष्ट्वा चाम्बतुषाम्भसा ।
 गुडिका भ्रामयेदुष्णा वातशूलविनाशिनोम् ॥
 जोवन्तीमूलकल्को वा सतैल पार्श्वशूलनुत् ॥
 शतावरीरस क्षौद्रयुत प्रात पिबेन्नर ।
 दाहशूलोपशान्त्यर्थं सर्व्वपित्ताभयापहम् ॥
 धात्र्या रस विदार्या वा त्रायन्ती गोस्तनाम्बुना ।
 पिबेत् सशर्कर सद्य पित्तशूलनिमूदनम् ॥

शतावरोसयष्ट्याह्वाद्यालकुशगोक्षुरै ।
 शृतशीत पिबेत्तोय सगुडक्षौद्रशर्करम् ।
 पित्तासृग्दाहशूलघ्न सद्योदाहज्वरापहम् ॥
 तैलमेरण्डज वापि मधुकक्ताथसयुतम् ।
 शूल पित्तोद्भव हन्ति गुल्म पैत्तिकमेव च ॥
 प्रलिङ्घ्यात् पित्तशूलघ्न धात्रोचूर्णं समाक्षिकम् ॥
 विरेचन पित्तहरञ्च शस्त
 रसाश्च शस्ता शशलावकानाम् ।
 सन्तर्पणं लाजमधूपपन्न
 योगा सुशीता मधुसप्रयुक्ता ॥
 कृद्धं ज्वरे पित्तभवेऽथ शूले
 घोरि विदाहे त्वतिकर्षिते च ।
 यवस्य पेया मधुना विभिन्ना
 पिबेत् सुशीता मनुज सुखार्थी ॥
 श्लेष्मात्मके कर्दमलङ्घनानि
 शिरोविरेक मधुसौधुपानम् ।
 मधूनि गोधूमयवानरिष्टान्
 सेवेत रूक्षान् कटुकाश्च सर्वान् ॥
 लवणत्रयसयुक्त पञ्चकोल सरामठम् ।
 सुखोष्णोनाम्बुना पोत कफशूलनिवारणम् ॥
 विल्वमूलमथैरण्ड चित्रक विश्वभेषजम् ।
 हिङ्गुसैन्धवसयुक्त सद्यः शूलनिवारणम् ॥
 हिङ्गुसौवर्चल शुण्ठी पथ्या च द्विगुणोत्तरा ।
 एतच्चूर्णं कटीकुक्षिपार्श्वहृदस्तिशूलनुत् ॥

आमशूले क्रिया कार्या कफशूलविनाशिनौ ।
 सेव्यमामहर सव्व यदग्निबलवर्द्धनम् ॥
 आमस्य कफेन तुल्यप्रकृतिकत्वात् कफशूले यत् पञ्च-
 कोलादियुक्त तदामशूले कार्यम् ।

चतु समचूर्णम् ।

दीप्यक सैन्धव पथ्या नागरञ्च चतु समम् ।
 चूर्णं शूल जयत्याशु मन्दस्याग्नेश्च दीपनम् ॥
 समाक्षिक वृहत्यादि पिबेत् पित्तानिलात्मके ।
 व्यामिश्र वा विधि तत्र यत्नात् कुर्याद्यथातथम् ॥
 रसोन मधुसमिश्र पिबेत् प्रातः प्रकाङ्क्षित ।
 वातश्लेष्मभव शूल निहन्त्याद्विदोषनम् ॥
 पित्तजे कफजे चापि क्रिया या कथिता पृथक् ।
 एकौकृत्य प्रयुञ्जीत ता क्रिया कफपित्तजे ॥
 शङ्खचूर्णं सलवणं सहिङ्गु व्योषसयुतम् ।
 उष्णोदकेन तत्पीत शूल हन्ति त्रिदोषजम् ॥
 गोमूत्रशुद्धमण्डूर त्रिफलाचूर्णसयुतम् ।
 विलिहन्मधुसर्पिभ्यां शूल हन्ति त्रिदोषजम् ॥
 दग्धमनिर्गतधूम मृगशृङ्ग गोघृतेन सह पोतम् ।
 हृदयनितम्बजशूल हरति शिखो दारुनिवह्मिव ॥
 हरिणशृङ्गं सकुट्य अन्तर्धमेन दग्ध्वा तद्गन्धं घृतेन सह
 लेह्यम् ।

वातजे पित्तजे शूले तथा श्लेष्मसमुद्भवे ।
 या या क्रिया पृथक् प्रोक्ता ता कार्या सान्निपातिके ॥
 वमनं तिक्तमधुरैर्विरेकञ्च प्रशस्यते ।

वस्तयश्च हिता शूलं परिणामसमुद्भवे ॥
 नागरतिलगुडकल्कं पयसा ससाध्य यं पुमानद्यात् ।
 उग्र परिणतिशूलं तस्यापैति सप्तरात्रेण ॥
 पीतं शम्बूकजं भस्म जलेनोष्णेन तत्क्षणात् ।
 पक्तिजं विनिहन्येतच्छूलं विश्चुरिवासुरान् ॥
 निर्मासोक्तशम्बूकभस्म माषमेकं घृताक्तमुखकुहरेण
 उष्णाम्बुना गोलयित्वा पेयम् ।
 लौहपथ्या कणाशुहोचूर्णं समधुसर्पिषा ।
 विलिहन् विनिहन्येव शूलं हि परिणामजम् ॥
 नारिकेलं सतोयञ्च लवणेन प्रपूरितम् ।
 मृदाववेष्टितं शुष्कं पक्वं गोमयवर्जितम् ॥
 पिप्पल्या भक्षितं हन्ति शूलं हि परिणामजम् ।
 वातिकं पैत्तिकञ्चापि श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥
 लौहचूर्णं वरायुक्तं विलोटं मधुसर्पिषा ।
 जयेत् पक्तिभव शूलं मण्डूरेण वरायवा ॥
 शम्बूकादिश्च गुडिका तथा शङ्खरसाभिधा ।
 सामुद्राद्याभिधं चूर्णं पक्तिशूलोपशान्तये ॥
 सप्तामृतलौहं तारामण्डूरगुडं शतावरौमण्डूर-रसमण्डूर-
 वात्रीलौहं शर्करालौहं खण्डामलं कौ-नारिकेलखण्डं नारिकेलं
 मृतं हरीतकीखण्डं पूगखण्डं वैश्यानरलोहाद्यानि भेषजानि
 यथादोषानुपानमात्राणि सर्वेषु शूलेषु हितानि ।
 विद्याऽपराभ्रशूलान्तकरस-शूलगजकेशरिप्रभृतीन्वर्ष्याष्वानि
 सर्वदा सर्वेषु शूलेषु प्रयुज्यन्ते ।
 तैलं शूलगजेन्द्राख्यं श्रीविष्णाद्यमथापि वा ।

शूलेषु निखिलेष्वेव सुतरा हितद भवेत् ॥
 पुराणा शालय क्षीरमुष्ण जाङ्गलजो रस ।
 पटोल कारवेल्लञ्च द्राक्षा पक्काम्बदाडिमौ ॥
 विड शालिञ्चपत्राणि तप्ताम्बो देवपुष्पकम् ।
 अनुलोमकराण्यत्र सर्वाण्येव हितानि वै ॥
 व्यायाम मैथन मद्य लवण कटु वैदलम् ।
 वेगरोध शुच क्रोध वर्जयेच्छूलवान्नर ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 शूलाधिकारश्चतुर्विंशोऽध्यायः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

गुल्मरोगाधिकारः ।

गुल्मस्य सन्निवृष्टविप्रकृष्टकारणपूर्वक सामान्यलक्षणम् ।
 दुष्टा वातादयोऽत्यर्थ मिथ्याहारविहारतः ।
 कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्म कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥
 पञ्चधेति वातपित्तकफसन्निपातरक्तजानि । द्वन्द्वजास्तु
 प्रकृतिसमवेतत्वात् पृथङ् न गण्यन्ते अर्शोवत् । कोष्ठान्त
 हृदयाद्वस्तिपर्यन्त कोष्ठ तस्य मध्ये कुत्रापि ग्रन्थिरूपिण
 गुडकाकारम् ।

स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ।
 पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥
 आर्तवादपि गुल्मः स्यात् स तु स्त्रीणां प्रजायते ।
 अन्यस्त्वसृग्भवः पुसा तथा स्त्रीणाञ्च जायते ॥

गुल्मस्य स्थाननियमः ।

तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वहृन्नाभिवस्तयः ॥

द्वे पार्श्वे गणनीये अन्यथा पञ्चत्वानुपपत्तिः ।

गुल्मस्य सामान्यं लक्षणम् ।

हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारो यदि वाचलः ।

वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्मः इति कीर्तितः ॥

नाभिः शब्देनात्र वस्तिर्बोध्यः सामीप्यात् । यथा गङ्गायाः घोषः
 इति । वस्तेरपि गुल्माश्रयत्वेनोक्तत्वात् । अन्ये तु हृदयस्थोरेव
 पाठान्तरं पठन्ति ।

तस्य पूर्वरूपम् ।

उद्गारवाहुल्यं पुरीषवन्धः

दृप्तप्रक्षमत्वान्धविकूजनानि ।

आटोपमाधानमपत्तिशक्ति-

रासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥

दृप्तिरनन्नाभिलाषः । अक्षमत्वमसामर्थ्यम् । आटोपोऽत्र
 रजापूर्वकः क्षोभः तलतलः वा ।

गुल्मस्य साधारणं लक्षणम् ।

अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रवाततान्धविकूजनम् ।

आनाहृत्क्षोब्धवातस्य सर्वगुल्मेषु लक्ष्येत् ॥

वातिकस्य गुल्मस्य निदानम् ।

रूक्षान्नपान विषमातिमात्र
विचेष्टन वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
निरन्नता चानिलगुल्महेतु ॥

विचेष्टन विरूद्धा चेष्टा बलवद्विग्रहादि । अतिमलक्षयो
विरकादिना । निरन्नता उपवास । शोकाभिघात इति पाठे
शोकेन मनोऽधिष्ठानस्य हृदयस्याभिघात इत्यर्थः ।

तस्य लक्षणम् ।

य स्थानसंस्थानरूजाविकल्प
विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।
श्यावारूणत्वं शिशिरज्वरञ्च
हृत्कुक्षिपार्श्वसंशिरोरुजञ्च ॥
करोति जीर्णं त्वधिकं प्रकोप
भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात् स गुल्मो न च तत्र रुक्ष
कषायतिक्तं कटुं चोपशेते ॥

स्थानसंस्थानरूजाविकल्पः अत्र विकल्पशब्दः प्रत्येक
योज्यः । स्थानविकल्पो यथा कदाचिन्नाभौ कदाचित् पार्श्वयो
कदाचिद् वक्त्रावित्यादि । संस्थानविकल्पो यथा कदाचिदल्प
कदाचिन्महान् वृत्तो दीर्घो वेति । रूजाविकल्पो यथा
कदाचिदल्पा रुक् कदाचिन्महती कदाचित् तोदरूपा
अनेकरूपा वेति । उपशेते सुखयति ।

पैत्तिकस्य निदानम् ।

कटुश्चतोक्ष्णोष्ण विदाहो रुचि

क्रोधातिमद्याकङ्कृतशमेवा ।

आमोऽभिघातो रुधिरञ्च दुष्ट

पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥

आमोऽत्र विदग्धाजीर्णम् । अभिघातो लगुडादिना ।

आमाभिघात इति पाठे आमेन अभिघातोऽभिभव इत्यर्थः ।

तस्य लक्षणम् ।

ज्वर पिपामा वदनाग्निराग

भूल महज्जौर्यति भोजने च ।

स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्म

स्पर्शासह पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥

श्लैष्मिकस्य सान्निपातिकस्य च निदानम् ।

शीत गुरु स्निग्धमचेदनञ्च

सम्पूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।

गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य

सर्वस्तु दिष्टो निचयात्मकस्य ॥

सम्पूरणमुदरपूरणम् । निचयात्मकस्य सान्निपातिकस्य ।

सर्वो हेतुः वातपित्तकफजानां हेतुः । दिष्टं कथितम् ।

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

स्तैमित्यशीतज्वरगात्रमाद

हृत्तासकासार्वचिगौरवाणि ।

शैत्यं रुगण्या कठिनोन्नतत्व

गुल्मस्य रूपाणि श्लैष्मिकस्य ॥

(द, १५)

निमित्तरूपाण्युपलभ्य गुल्मे
 हिदोषजे दोषबलावलञ्च ।
 व्यामिश्रलिङ्गानपराद्य गुल्मा
 स्त्रानादिदेशौषधवापनाद्यम् ॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम् ।

महारुज दाहपरातमश्मवत्
 घनोन्त शीघ्रविदाहि दारुणम् ।
 मन शरीराग्निदलापहारिण
 त्रिदोषज गुल्मसमाव्यमादिषि त् ॥

रक्तजस्य निदानं लक्षणञ्च ।

रक्तात् स्वे कोपनैः क्षुद्राद्रक्तगुल्म प्रजायते ।
 पैत्तस्य प्रायशस्तुभ्यो विशेषो योऽत्र दृश्यते ॥
 कोठाना जन्म लाहिल्य नेत्रयोररतिस्तथा ।
 मूर्च्छा रक्तातिसारश्च सुकृच्छ्रोऽय गदो मत ॥

आन्तर्वरूपरक्तजातस्य गुल्मस्य लक्षणम् ।

नवप्रसूताहितभोजना या
 या चामगभ विमृजेटो वा ।
 वायुर्हि तस्या परिगृह्य रक्त
 करोति गुल्मं सरुज सदाहम् ॥
 पैत्तस्य लिप्तेन समानलिङ्ग
 विशेषणञ्चाप्यप निबोध ।
 य म्पन्दते पिण्डित एव नाङ्ग
 स्थिरात् सशूलं समगभन्निङ्ग ॥

स रौधिर स्त्रीभव एव गुल्मो

मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्य ।

अन्यच्च । ऋतावनाहारतया भयेन

विरुक्तगैर्वेगविनिग्रहेच्च ।

सस्तम्भनोक्तेस्वनयानिदोषे

गुल्म स्थिया रक्तमवोऽभ्यपेति ॥

नवप्रसूता प्रकृताग्निबलवर्णमासहोना अहितभोजना ।
या च आमगर्भं विस्मृजेत् नवमासादूर्वाक् प्रसूयते साप्यहित-
भोजना ऋतौ वा आर्त्तवप्रवृत्तिकाले अहितभोजना वा । वायु-
रक्त परिगृह्य गुटिकाकार गर्भाशये गुल्म करोति । भोजनपद-
विहारस्याप्युपलक्षण यथोक्त ऋतावनाहारतया भयेन इत्यादि ।
चिरात् स्यन्दते चलति नाङ्गै न हस्तपादै । समगर्भलिङ्गं अत्र
समशब्द सर्वशब्दापन्नं तेन समानि सर्वाणि गर्भलिङ्गानि
आर्त्तवादर्शनमुखपीनतास्तन्मुखहृत्तादोहृदादीनि यत्र स ।
एते च व्याधिप्रभावात् । यथा यक्ष्मणि रिरसा । स रौधिर
आर्त्तवरूपरक्तज स्त्रोणा प्रजायते इति । गभसमानलिङ्गत्वे
विशेषज्ञानाथमाह मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्य इति नवम-
दशममासयो प्रसवजाललादित्येके । तन्न य स्यन्दते पिण्डित
एव नाङ्गैरित्यादिनैव सशयस्य निराकृतत्वात् । गर्भं प्रत्यङ्गै
निरन्तर नि शूल स्यन्दते गुल्मश्चेतद्विपरीत इति । किञ्च नवमे
दशमे प्रसूयते इत्युत्सर्गा न तु द्वियम । तदधिककालोऽपि
प्रसवदर्शनादागमाच्च । यत आह चरक “त स्त्री प्रसूते सुचिरेण
गर्भं पुष्टं यदा वर्षगणैरपि स्यात् । तस्मात् मासे व्यतीते दशमे
चिकित्स्य ” इति न सशयव्यवच्छेदार्थं किन्तु तदा सुखेन

चिकित्सार्थं यत उक्तं रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणं
मिति । पुराणता चान्य दशमभासातिक्रमेणैव भवति ।

असाध्यलक्षणमाह ।

मञ्चितं क्रमशो गुल्मा मन्हावास्तुपरिग्रहः ।
क्षतमूलं शिरानपा यदा कूर्मं दूर्वात्थितं ॥
दाब्बल्यार्कचिह्नमामकामच्छर्द्दरतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिशयायुज्यते स न सिध्यति ॥
मन्हावास्तुपरिग्रहः सकलोदरव्यापो । क्षतमूलं धात्व
न्तरावगाहो । शिरानपा शिराजालवान् । युज्यते युक्तो भवति ।
गृह्णीत्वा सज्जरं खासं ऋद्धतीमारपीडितम् ।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथं कषति गुल्मिनम् ॥

कर्पति मरणायिति शेषः ।

श्लेष्म शूलं पिपासानविद्देशो ग्रन्थिमूढता ।
जायते दुर्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥
ग्रन्थिमूढता ग्रन्थिरूपस्य गुल्मस्य अकस्माद्दिलयनम् ।

गुल्मस्य चिकित्सा ।

वायो प्रशमनं काय्यमादौ गुल्मं चिकित्सता ।
जितं तस्मिन् बलीं दोषं सुखेनान्यो निवार्यते ॥
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदं कर्तव्यो गुल्मशान्तये ॥
स्रोतसा मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुत्थणम् ।
भित्त्वा विवन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्मान् व्यपोहति ॥
वातारितैलेन पयोयुतेन पथ्यासमेतेन विरचनं हि ।
मस्वेदनं स्निग्धमतिप्रशस्तं प्रभञ्जनक्रोवकते च गुल्मे ॥
स्वज्जिकाकुष्ठसहितं चारं केतकसम्भवः ।

पीतस्तैलेन शमयेद् गुल्मं पवनसम्भवम् ॥
पित्तगुल्मे त्रिवृच्चूर्णे पातव्यं त्रिफलाश्विना ।
विरेकाय सितायुक्तं काम्पित्यं वा समाक्षिकम् ॥

त्रिफलाश्विना त्रिफलाकारेण ।

अभया द्राक्षया खर्दत् पित्तगुल्मो गुडेन वा ॥
योगेश्च वातगुल्मात् स्नेहगुल्ममुपाचरेत् ।
अपरैश्च क्लृप्तैर्युक्तिर्युक्तैः शमं नयत् ॥
व्यामिश्रदोषे व्यामिश्रं सन् एव क्रियाक्रमः ।
सन्निपातोद्भवे गुल्मे त्रिदोषघ्ना विधिर्हितः ॥
वचाभयाविड्भाशुण्ठी हिङ्गुकुष्ठान्निदीप्यताम् ।
द्वित्रिषट् चतुरङ्गाष्टपञ्चाशिका क्रमात् ॥
चूर्णं मद्यादिभिः पीतं गुल्मानाहन्तृरापहम् ।
शूलार्शं श्वासकामघ्नं गतलीदीपनं परम् ॥
हिङ्गुपुष्करमूलानि तु खुरणि हरीतकी ।
श्यामा विडं संभवश्च यवक्षारं महोषधम् ॥
यवकाथोदकेनैतत् दृतमृष्टन्तु पाययेत् ।
तेनास्य भिद्यते गुल्मं सशूलं सपरिग्रहम् ॥
गमयित्वा तर्तवोद्भूते दश मासानन्तरम् ।
स्नेहस्वेदो विधातव्यस्तथा क्षिण्वं विरेचनम् ॥
शताह्वचिरविल्वत्वग्दारुभार्गीकणोद्भवः ।
कफं पीतो हरेद् गुल्मं तिलकार्थेन रक्तजम् ॥
पीतो धात्रीरसो युक्तो मरिचेश्चास्रगुल्मानुत् ॥
तिलकाथं गुडव्योषहिङ्गुभार्गीयुतं पिबेत् ।
आर्तवप्रभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च नित्यम् ॥

सञ्चार त्रूषण मद्य प्रपिबेदस्रगुल्मिनी ।
 पलाशक्षारतोयेन मिद्ध सर्पि पिवेच्च मा ॥
 प्रवर्त्तमाने नितरा शोणिते रक्तपित्तहृत् ।
 रक्तातिमारशमनो क्रिया चापि विधीयते ॥
 काङ्कायनगुडिका नाराचघृत पञ्चपल घृत क्षीरघटपलक
 घृत दन्तीहरीतकौ गुल्मकालानली रस शिखिवाडवो रस
 पञ्चाननरसश्चैवमाद्यानि भेषजानि गुल्मगदे योज्यानि ।
 वल्लूर मूलक मल्ल्यान् शुष्कशाकानि वेदलम् ।
 न खादेच्चालुक गुग्गुली मधुराणि फलानि च ॥
 इत्यायुर्वेदनिश्चानि निदानचिकित्सितस्थानं
 गुल्माधिकार पञ्चविंशोऽध्याय ।

षड्विंशोऽध्यायः ।

— - ० — —

कृद्वाधिकारः ।

कृद्निदानं निरुक्तिश्च ।

दुष्टैदोषे पृथक् सर्वैर्विभक्तानोचनादिभिः ।
 कृद्ध्यं पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥
 अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति ।
 अकाले चातिमात्रैश्च तथासात्मैश्च भोजनैः ॥
 असाद् भयात् तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः ।

नार्थ्याश्चापन्नसत्वायास्तथातिद्रुतमश्रुत ॥
 वोभक्षैहेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बन्नात् ।
 क्षादयत्यानन वेगैरर्हयन्नङ्गमञ्जनै ॥
 निरुच्यते च्छर्द्दिरिति दोषो वक्त प्रधावित ॥

तस्या पूर्व्वरूपम् ।

हृल्लासोद्गारसरोधौ प्रसेको लवणास्यता ।
 द्वेषोऽन्नपाने च भृश वमीना पृर्व्वलक्षणम् ।

वातजायाश्छर्द्दलक्षणम् ।

हृत्पाश्र्वपीडा मुखशोषगोर्ध
 नाभ्यर्त्तिकामस्त्रमेद तोदे ।
 उद्गारशब्द प्रबल सफेन
 विच्छिन्नमुष्ण तनुक कषायम् ॥
 कृच्छ्रेण चाल्प महता च वेगे
 नात्तोऽनिन्नाश्छद्दयताञ्च दुःखम् ॥

पित्तजायास्तस्या लक्षणम् ।

मूर्च्छा पिपासा मुखशोष मूर्ध्नि
 ताल्वक्षिमन्ताप तमोभ्रमार्त्त ।
 पीत भृशोष्ण ज्वरितश्च तित्त
 धूम्रश्च पित्तेन वर्मेत् सदाहम् ॥

कफजाट लक्षणम् ।

तन्द्रास्वमाधुर्य्य कफप्रसेक
 मन्तोषनिद्रारुचि गौरवात्त ।
 स्निग्ध घन स्वादु कफाद्भि शुक्ल
 सलोमहृषोऽल्परज वर्मेत् ॥

त्रिदोषजाया लक्षणम् ।

शूलाविपाकारुचि दाहलणा-

श्वामप्रमोह प्रबला प्रसक्ता ।

कृद्भिस्त्रिदोषाल्लवणान्ननील-

सान्द्रोष्णरक्त वमता नृणा म्यात् ॥

प्रसक्तमिति पाठे तत् क्रियाविशेषणत्वेन बोध्यम् ।

आगन्तुजाया लक्षणम् ।

अमात्माजा च क्रिमिजामजा च

बोभलजा दोर्द्धृदजा च या हि ।

मा पञ्चमी ताश्च विभावयञ्च

दोषोच्छ्रयेणैव यथाक्तमादो ॥

एता पञ्चाप्यागन्तुजत्वेन सास्यादकव । अतएव सा
आगन्तुजा पञ्चमीति । ता अमात्माजाद्या ।

क्रिमिजाया लक्षणम् ।

शूलहृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषत ।

क्रिमिहृद्गीगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥

कृद्भैरिष्टलक्षणानि ।

विट्स्वेद मृत्राम्बुवह्नि वायु

स्रोतांसि सन्ध्य यदोर्द्ध्वमिति ।

उत्सन्नदोषस्य समाचित त

दोष समुद्भूय नरख कोष्ठात् ॥

विण्मूत्रयोस्तत् ममगन्धवर्ण

लट्श्वाम हिक्कात्तियुत प्रसक्तम् ।

प्रच्छेद्येद्दुष्टमिहातिवेगात्
तयाहितश्चाशु विनाशमेति ॥
क्षीणस्य या च्छद्मिरति प्रसक्ता
सोपद्रवा शोणितपृथयुक्ता ।
सचन्द्रिका ता प्रवदन्त्यमाध्या
माध्या चिन्तित्तेन्निरुपद्रवाञ्च ॥

छद्मेरुपद्रवा ।

काम श्वासो ज्वरस्तृणा हिक्का वैचित्त्रमेव च ।
हृद्रोगस्तमकश्चैव क्षेयाश्छद्मेरुपद्रवा ॥

तमकोऽत्र तम । श्वासपदेनैव तमकाख्यस्यापि
श्वासस्योक्ते ।

छदेष्विकित्सा ।

आमाशयोत्क्लेशभवा हि सव्वर्णा
श्छर्द्या मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
विधीयते मारुतजा विना तु
सशोधन वा कफपित्तहारि ॥

अत्र लङ्घनमल्पदोषविषय सशोवन बहुदोषविषयमिति
व्यवस्था । सशोधनमत्र विरचनम् ।

हृन्थात् क्षीरोदक पोत छर्दि पवनसम्भवाम् ।
मुन्नामलकयूषो वा समर्पिष्क ससैन्धव ॥
क्षीरोदक नष्टस्य क्षीरस्थोदकम् ।

गुडूची त्रिफला निम्ब पटोलै कथित जलम् ।
पिवेन्मधुयुत तेन च्छर्दिर्नश्यति पित्तजा ॥
हरीतकीना चूर्णन्तु लिह्यान्माक्षिकसयतम् ।

अधोमार्गोक्तं दोषे छटि शोभ निवर्त्तते ॥
 विडङ्ग त्रिफला विश्वाचरं मधुयुत जयेत् ।
 विडङ्गप्लवशुण्ठीना चूर्णं वा कफजा वमिम ॥
 पिष्ट्वा धात्रोफल लाजान् शर्कराञ्च पलोन्मिताम् ।
 दत्त्वा मधुपलञ्चापि कुडव सलिलस्थ च ॥
 वासमा गान्धित पेयं हन्ति छटि त्रिदोषजाम् ॥
 गुडूच्या रचितं हन्ति हिम मधुसमन्वितम् ।
 दुर्निवारामपि छटि त्रिदोषजनिता बलात् ॥

एला लवङ्ग गजकेशर कोलमज्ज
 लाजा प्रियङ्गु घन चन्दन पिप्पलीनाम् ।
 चूर्णानि मात्रिक मित्ता मरिचानि लौढा
 छटि निहन्ति कफमारुत पितृजाताम् ॥
 चन्दनमत्र श्वेतम् ।

अश्वत्थवल्कल शुष्क दग्ध निर्व्वापित जले ।
 तज्जल पीतमात्रं हि वान्ति जयति दुर्ज्याम् ॥
 पिप्पली मरिचोपेत कपित्थामलकीरस ।
 जयेत त्रिदोषजा छटि पीतो मात्रिकसयुत ॥
 क्वाथ पप्पटज पीत सत्तोद्रच्छटिनाशन ॥
 चन्दनेनाक्षमात्रेण सद्योज्यामलकीरसम् ।
 पिबेन्मात्रिकसयुक्तं छटिस्तेन निवर्त्तते ॥

चन्दनमत्र श्वेतम् ।

निम्बुकद्रव मयुक्तं शर्करासलिलं पिबेत् ।
 एलालवङ्ग चूर्णेन वान्ति तद् विनिवारयेत् ॥
 आम्बास्थि विल्वनिर्थाङ्ग पीत ममधुशर्करे ।

निहन्त्याच्छर्द्धतीसार वेश्मानर इवाहुतिम् ॥
 वीभत्सजा हृद्यतमैरिष्टोद्दोह्यजा फलै ।
 लङ्गनेगामजा च्छटि जयत् सात्मैरसात्मजाम् ॥
 क्रिमिहृद्रोगवन्धन्याच्छर्दि क्रिमिससुङ्गवाम् ।
 तत्र तत्र यथादोष क्रिया कुर्याच्चिकित्सक ॥
 पुराणा शालयो लाजा गोधूमश्च यवो मधु ।
 शशलावमयूराद्या जाङ्गला पशुपक्षिण ॥
 जम्बीरामलको द्राक्षा दाडिम वोजप्ररकम् ।
 नारिकेलश्च यदाल तत्तोयश्च मिता सुरा ॥
 मनोज्ञ गन्धससेवा चन्दनाद्यनुलेपनम् ।
 शिर स्नान सुखास्या च हितानि च्छर्दिर्गोगिणाम् ॥
 यदुग्नमुद्गेगकर कर्मी द्रव्यमथापि वा ।
 त्याज्य तदस्त्रिण कृद्वा धीमतारोग्यकाङ्क्षिणा ॥

इत्ययुर्वेदविज्ञान निदानचिकित्सतम्यान्

कृद्वाधिकां षड्विंशोऽध्याय ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

— ० —

दृष्ट्याधिकार ।

दृष्ट्याया निदान मम्प्राप्तिश्च ।

भयाश्रमाभ्या बलसत्तयाद् वा
जडं चित् पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्त सवात कुपित नराणा
तालुप्रपन्न जनयेत् पिपासाम् ॥
स्रोत सु वाग्वाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च दृष्ट् सन्भवतोऽह जन्तो ।
तिस्र स्मृतास्ता क्षतजा चतुर्थो
क्षयात् तथा ह्यामसमुद्भवा च ॥
भक्तोद्भवा मसमिकेति तासा
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु ॥

वातजायास्तृष्णाया लक्षणम् ।

क्षामास्यता मारुतमश्रवाया
तोदस्तथा शङ्खशिर सु चापि ।
स्रोतोनिरोधो विरसश्च वक्त्र
श्रोताभिरङ्गिश्च विवृद्धिमेति ॥

पित्तजायास्तस्या लक्षणम् ।

मूर्च्छान्नविद्वेष विलाप दाह
रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोष ।

शोताभिनन्दा सुखतिक्तता च ।

पित्तात्मिकाया परिवृपनञ्च ॥

कफजाया लक्षणम् ।

वाष्पावरोधात् कफसहतेऽग्नी

दृष्ट्या बलासेन भवेत् तथा तु ।

निद्रा गुरुत्व मधुरास्यता च

तयादित शुष्यति चातिमात्रम् ॥

क्षतजाया लक्षणम् ।

क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्या

दृष्ट्या चतुर्थी क्षतजा मता तु ॥

क्षयजाया लक्षणम् ।

रसक्षयाद् या क्षयसम्भवा सा

तयाभिभूतस्तु निशादिर्नेषु ।

पेपीयतेऽन्ध स सुखं न याति

ता मन्निपातादिति केचिदाहुः ॥

रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि

तस्यामशेषेण भिषग् व्यवस्येत् ।

आमजाया लक्षणम् ।

त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च

हृच्छूल निष्ठोवन सादकर्त्री ॥

भक्तोद्भवाया लक्षणम् ।

स्निग्ध तथाक्ल लवणञ्च भुक्त

गुव्वन्नमेवाण दृष्टा करोति ॥

(द, १६)

ग्रन्थविशेषोक्ताया उपसर्गजायास्तृष्णाया लक्षणम् ।
 दीनस्वर प्रताम्यन् दीन सशुष्ककण्ठगलतालु ।
 भवति खलु सोपसर्गात्तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ॥
 तृष्णाया उपसर्गास्तदयुक्ताया अरिष्टत्वञ्च ।
 ज्वर मोह क्षय कासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ।
 सर्वास्वतिप्रमत्ता रोगकृशाना वमिप्रसक्तानाम् ॥
 वारोपद्रवयुक्ता तृष्णा मरणाय विज्ञेया ।
 आदि शब्द तृतीसारादीना ग्रहणम् ।

तृष्णायाश्चिकित्सा ।

तृष्णाया पवनोत्थाया सगुड दधि शस्यते ।
 रसाश्च वृङ्गणा शीता गुडूच्या रस एव वा ॥
 पित्तजायान्तु तृष्णाया पक्वीडुम्बरजो रस ।
 तत्क्राथो वा हिमस्तद्वच्छारिवादिगणाम्बुना ॥
 लाजोदक मधुयुत शीत गुडविमर्दितम् ।
 काश्मर्य शर्करा युक्त पिवेत् तृष्णादितो नर ॥

विल्वाटकी धातकि पञ्चकोल
 दधैर्युतोऽय कफजा निहन्ति ।
 हित भवेच्छर्त्तनमेव चात्र
 तप्तेन निम्बप्रसवोदकेन ॥
 क्षतोत्थिता रुग्निनिवारणेन
 जयेद्रसानामसृजश्च पानै ।
 क्षयोत्थिता क्षीरजल निहन्त्या-
 न्मासोदक वाथ मूदूदक वा ॥

गुव्वन्नजामुल्लिखनेर्जयेत्तु

क्षयादृते सर्व्वकृताङ्कं दृष्ट्वा ।

क्षीरेक्षुरस माध्वीक क्षीद्र मीढु गुडोदकै ।

वृक्षाम्लकेश गण्डूषास्तालुशेष निवारणा ॥

आम्रजम्बू कषाय वा पिबेन्माक्षिकं सयुतम् ।

हृदि सक्वा प्रणदति दृष्ट्वा द्वैवापकर्षति ॥

वारि शीत मधुयुतमाकण्ठाद् वा पिपासितम् ।

पाययेद वास्येच्चापि तेन दृष्ट्वा प्रशाम्यति ॥

प्रातः शकरयोपेतं क्षाथो धन्याः सम्भव ।

जयेत् दृष्ट्वा तथा दाहं कुर्यात् स्त्रीतोविशोधनम् ॥

दृषितो मोहमाप्नोति मीहात् प्राणान् विमुञ्चति ।

तस्मात् सर्वास्वस्थ्यासु न क्वचिद् वारि वार्यते ॥

अन्नेनापि विना जन्तु प्राणान् धारयते चिरम् ।

तोयाभावे पिपासार्तं क्षणात् प्राणैर्विमुञ्चते ॥

अत्यम्बुपानात् प्रभवन्ति रोगा

निःस्वपानाच्च स एव दोषः ।

तस्माद् बुधः प्राणविवर्द्धना

मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूगि ॥

हृद्यं सुमधुरं शीतं सेवेत दृष्ट्वा ॥ १ ॥

उग्रमुद्गेगजननं त्यजेत् सर्व्वमतन्द्रितम् ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने

दृष्ट्वाधिकारः सप्तविंशोऽध्यायः ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

— ८ —

दाहप्रकारः ।

दाहस्य निदानम् ।

पित्तप्रकोपपानादिभिर्जायते गदः ।

उष्मात्मनो हि दाहाय स च सप्तविधो मतः ॥

पित्तजन्यनिदानादि ।

पित्तज्वरसमपित्ताददाहस्तादृक् क्रमोऽस्य च ॥

क्रमश्चिकित्सा ।

रक्तजस्य ।

कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रितं दहति ध्रुवम् ।

स उथ्यते दृश्यते वा तस्मात्प्रस्ताग्रलोचनम् ॥

लोहगन्धाद्भवदनीर्वाङ्मनोवापकीर्यते ॥

उद्रिक्तं अतिरिक्तं स दहति दाहाख्यव्याधिं करोति ।

रक्तपूर्णकोष्ठजस्य ।

असृजा प्रणकोष्ठस्य दाहोऽन्यस्यात् सदस्तरम् ॥

असृजा शस्तादिनतान्निमुत्तरगतम् ।

मद्यजस्य ।

त्वचप्राप्तमपानोष्णपित्तरक्ताभिसूच्यते ।

दाहप्रकुरुते घोरपित्तवत् तत्र भेषजम् ॥

मपानोष्णमद्यपानजनितं उष्णं, पित्तरक्ताभिसूच्यते
पित्तरक्ताभ्यां वर्धितम् ॥

तृष्णानिरोधजस्य ।

तृष्णानिरोधादप्यतो क्षीणे तेज समुद्रतम ।

स बाह्याभ्यन्तर देह प्रदङ्गेन चेतस ॥

मशुष्क गलताल्बोष्ठो जिह्वा निष्कृष्य वेपथे ॥

वायुश्च प्रजय ।

धातुत्तपोत्य । या दाहस्तेन मृच्छावृद्धित ।

क्षामस्वर क्रियाहोने स मीदेद भृशणोद्धित ॥

मीदेत् स्त्रियेन ।

मम्माभिघातजस्य ।

मम्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽमाध्य मममो मन ।

मम्माणि शिरोहृदयवस्त्रादीनि ।

अमाव्यदाहस्य लक्षणम् ।

सर्व एव च वर्ज्या स्य शीतगात्रस्य देहिनि ॥

दाहस्य चिन्तिता ।

यत् पित्तज्वरदाहोक्त दाहे तत् सर्वाभिष्यते ॥

चन्दनाम्बु कणस्यन्दे तालवृन्तोपवीजित ।

सुष्याद् दाहार्दितोऽम्भोजकदलोदलमस्तुरे ॥

हृदयेत् तस्य सर्वाङ्गमारनालार्द्रवाससा ।

क्षामज्ज्वरेण युक्तेन चन्दनेनानुलेपयेत् ॥

सर्पिषा शतधातेन लेपाद् दाह प्रशाम्यति ॥

परिषेकाग्रगार्हृषु व्यजनानाञ्च सेवने ।

शब्दते शिशिर तीये तृष्णादाहोपशान्तय ॥

फलनीलोद्भवेव्याम्बु क्षेमपुष्प कुटन्तम ।

कालीयकरसोर्पित दाहे शस्त प्रसेपनम् ॥

क्लीवैर पद्मकोशीरचन्दनक्षोदवारिणा ।
 मपूर्णमवगात्रित द्रोणी दाहार्दितो नर ॥
 अवगात्रितारणा द्रोणी दाहार्दितो नर ॥
 वाप्य कम सिन्धो जलयन्त्रगृहा शुभा ।
 नार्थश्चन्दन धात्रो दाहदैत्यहरा मता ॥
 पाययेत् कमलस्याम्भ शर्करांश्च पयोऽपि च ।
 क्षीरमिच्छुरमञ्चापि कारयेत् पित्तजिदविधिम् ॥
 पटीरपर्पटोक्षीर नीर नीरद नीरजै ।
 मृणालमिसिन्ध्याक पद्मकामलकै कृत ॥
 अर्द्धशिष्ट मितशीत पीत क्षीद्रसमन्वित ।
 काथो व्यपोहयेद् दाह नृणाञ्च परमोत्त्वणम् ॥

काञ्चिकर्तैलम् ।

तिलतैल भवेत् प्रस्थ तत्पोडशगुणे शने ।
 काञ्चिके विपचेत् तत खाद् दाहज्वरहर परम् ॥

सुधाकररसम् ।

सिन्दूरभ्रक हेमानि मौक्तिक त्रिफलाभ्रमा ।
 शतपुक्षीरसेनापि मर्दयेत् सप्तसप्तधा ॥
 ततो रक्तिमिता कुर्याद् वटी कायाप्रशोपिताम् ।
 एकेका योजयेत् तान्त्तु यथादोषानुपानत ॥
 रस सुधाकर मोऽय हन्ति दाह बलाबलम् ।
 प्रमेहानपि वातास्र बलशुक्रकर पर ॥

दाहे पथ्यापथ्य निर्णय ।

शालय षष्टिका मुद्गा मसूराश्चणका यवा ।
 धन्वमासरसा लाजमण्डश्च लाजशक्तव ॥

शतधीतष्टत दुग्ध नवनोत पयोभवम ।
 सिता कुष्माण्डक मोच पनस स्वादु दाडिमम् ॥
 पटोल पर्पट द्राक्षा धात्रीफल परुषके ।
 शिखो तुम्बो पय पेटी खर्जूर धान्यक मिसि ॥
 बालताल पियालञ्च शृङ्गाटककशेरुके ।
 मधूकपुष्प क्लोवेर तिक्तानि निम्बिलानि च ॥
 शीता प्रदेहा भूवेश्म सेकोऽभ्यङ्गोऽवगाहनम् ।
 पद्मोत्पलदलक्षौमशय्या शोतलकाननम् ॥
 कथा विचित्रा गीतानि कामिनोपरिरम्भणम् ।
 उशोरचन्दनालेप शोताम्भ शिशिरोऽनिल ॥
 सुधाशुरश्मय स्नान मणयो मधुरा रमा ।
 एवं चान्यानि दाहेषु सेव्यानि सुखमोषुभि ॥
 विरुद्धान्यन्नपानानि क्रोधो वेगविधारणम् ।
 गजाश्वयानमध्वा च क्षार पित्तकराणि च ॥
 व्यायामश्चातपस्तक्र ताम्बूल मधु रामठम् ।
 व्यवाय कटुतिक्तोष्णान्यहितानोति निश्चितम् ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने

दाह्याधिकारोऽष्टाविंशोऽध्याय ।

जनत्रिंशोऽध्यायः ।

— ३ —

शोतपित्ताद्यधिकारः ।

तस्य विप्रकृष्ट निदानादोनि ।

शोतमास्तसम्पर्कात् प्रवृद्धो कफमास्तौ ।
पित्तेन सह सम्भूय वह्निरन्तर्वि सर्पत ॥
पिपामारुचि हृत्तास देहसादाङ्गगौरवम् ।
रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥

शोतपित्तस्य लक्षणम् ।

वरटोदष्ट मस्थान शोथ सञ्जायते वाक् ।
मक्रगडूतोदबहुलशूर्पि ऊरु विदाहवान् ॥
वाताधिकतम विद्याच्छीतपित्तमम भिषक् ।

उदरस्य लक्षणम् ।

सीत्स्नेहस्य सरागस्य कण्डूमद्भिश्च मण्डले ।
शेशिर श्लेष्मबहुल उदरे इति कीर्तित ॥

कोठोत्कोठयोर्लक्षणम् ।

अमम्यग् वमनोदोर्णं पित्तश्लेष्मान्न निग्रहे ।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बह्वनि च ॥
कोठमज्ञानि जायन्ते उत्कोठ मानुषश्च ॥

शीतपित्तादीनां चिकित्सा ।

शीतपित्ते तु वमन पटोलारिष्टवासके ।
त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरिकञ्चात्र शस्यते ॥

अभ्यङ्ग कटतैलेन सैकशोष्णेन वारिणा ।
 त्रिफला क्षौद्रमयुक्ता खादेच्च नशकार्षिकम् ।
 त्रिफला पुरक्लृणाना त्रिपञ्चैकाशयोजिता ।
 गुटिका शीतपित्ताशोभगन्दरवता हिता ॥
 आर्द्रकस्य रस पेय पुराण गुड मयुत ।
 शीतपित्तापह्न श्रेष्ठो वह्निमान्धविनाशन ॥
 दूर्वांनिशायुतो लेप कण्डूपामाविनाशन ।
 क्रिमिदद्गृह्णश्चैव शीतपित्तापह्न स्मृत ॥
 मिद्धार्थरजनीकल्कै प्रपुञ्जाटितिल सह ।
 कटुतलेन समिश्रमेतदुद्धर्तन हितम् ॥
 सगुड दीप्यक यस्तु खादेत् पथ्यान्नभुङ्गुर ।
 तस्य नश्यति सप्ताह्वादुर्दं सर्वदेहज ॥
 अग्निमन्यभव मूल पिष्ट पीतञ्च सर्पिषा ।
 शीतपित्तोर्दं कोठान् सप्ताह्वादेव नाशयेत् ॥
 क्षिग्धस्त्रिन्नस्य सशुद्धिमादौ कोठे ममाचरेत् ।
 उत्कोठे शुद्धदेहस्य कुष्ठघ्नी कारयेत् क्रियाम् ॥
 कष गव्यघृतस्यापि माषक मरिचस्य च ।
 एकौकृत्य पिवेत् प्रातः शीतपित्तादिनाशनम् ॥
 मिता त्रिकटुमयुक्ता गुडमामलकै सह ।
 यमानी खादयेच्चापि व्योषच्चार समायुताम् ॥

निम्बस्य पत्राणि सदा घृतेन
 धात्रोविमिश्राणि नर सदाद्यात् ।
 विस्फोटकण्डू क्रिमि शीतपित्त
 मुदुर्दकोठौ च कफञ्च हन्यात् ॥

आर्द्रकखण्ड ।

आर्द्रकं प्रस्थमेकं स्याद् गोष्ठितं कुडवद्वयम् ।
 गोदुग्धं प्रस्थयुगलं तद्वै शर्करा मता ।
 पिप्पली पित्तलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।
 चित्रकञ्च विडङ्गञ्च सुस्तकं नागजेश्वरम् ॥
 त्वग्नेलापत्रं कर्चूरं प्रत्येकं पलमात्रकम् ।
 विण्णाय पाकं विधिवत् खादेत् तत् कोलमश्लितम् ॥
 इदमार्द्रकखण्डाख्यं भेषजं हि व्यपोहति ।
 शीतपित्तमुदरं च कोष्ठमुत्कोष्ठमेव च ॥
 यक्ष्माणं रक्तपित्तञ्च कामं श्वासमरोचकम् ।
 उदावर्तञ्च गुल्मञ्च शोफकण्डं क्रिमिनपि ॥
 दोषयेदुदरे वक्त्रे बले वीर्यञ्च वर्द्धयेत् ।
 वपुः पुष्टिं प्रकुर्वते तस्मात् सेव्यमिदं मदा ॥
 शीतपित्तादिषु व्याधिषु हरिद्राखण्डाद्यानि
 भेषजानि परमहितानि ।

शीतपित्तादिषु पथ्यापथ्यनिर्णयः ।

पुराणां शालयः शस्ता यूषो मुद्गकुलत्थयो ।
 कर्कोटकं कारवेक्षं शिग्रुर्द्राक्षा च दाडिमम् ॥
 कटुतेलं तप्तनीरं निखिलं कफपित्तहृत् ।
 ज्ञेयानि शीतपित्तादिगणेषु शुभदानि हि ॥
 गुर्वन्नपानं क्षीरेक्षुविकारान् मधुरं रसम् ।
 अन्नञ्चाप्योदकानपजोवानामामिषं तथा ॥

स्नेह मद्य नवीनञ्च मत्स्य प्राग्दक्षिणानिलम् ।
 शीतमम्बु दिवास्त्राप शीतपित्तादिमास्थजेत् ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 शीतपित्ताद्यधिकार जनत्रिंशोऽध्याय ।

त्रिंशोऽध्याय ।

विसर्पाधिकार ।

विमर्षस्य विप्रकृष्ट निदानादि सख्या निरुक्तिश्च ।
 लवणान्म कटृष्णादिमेवनाद् दोषकोपत ।
 विसर्पं सप्तधा ज्ञेयं मव्वत परिसर्पणात् ॥
 वातिक पैत्तिकश्चैव कफज सान्निपातिक ।
 चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्तृय ॥
 आग्नेयो वातपित्ताभ्या ग्रन्थाख्य कफवातज ।
 यस्तु कर्ह्मनको घोर स पित्तकफसम्भव ॥
 रक्त लसीका त्वद्भास दूष्य दोषास्त्रयो मला ।
 विसर्पाणां समुत्पत्तौ हेतवः सप्त धातवः ॥
 त्रयो मला वातपित्तकफा दोषा दूषका इत्यर्थः ।
 न्यथा दोषा मला इत्यत्र पुनरुक्तिदोषो भवति ।
 वातिकस्य विसर्पस्य लक्षणम् ।
 तत्र वातात् परीसर्पो वातज्वरसमव्यथ ।
 शोथस्फुरणं निस्तोदर्भदायामार्त्तिहर्षवान् ॥

परोसर्पो विसर्पः । वातज्वरसमव्यथ वातज्वरवत्
शिरोहृन्नात्रोदरशूलादियुक्तः । आयाम आकर्षणस्येव व्यथा ।

पैत्तिकजस्य लक्षणम् ।

पित्ताद् द्रुतगति पित्तज्वरलिङ्गोऽतिर्लोहितः ॥

अैषिकस्य लक्षणम् ।

कफात् कण्डूयुत स्निग्ध कफज्वरसमानकम् ॥

सन्निपातिकस्य लक्षणम् ।

सन्निपातसमुत्थञ्च सर्व्वलिङ्गसमन्वितः ॥

वातपैत्तिकस्य लक्षणम् ।

वातपित्ताज्वरच्छर्दिर्मूर्च्छातीसारदृग्भ्रमे ।

अस्थिभेदाग्निसदनतमकारे चकैः प्रतः ॥

करोति सर्व्वमङ्गञ्च दोषाङ्गारावजीर्णवत् ।

य य देश विसर्पञ्च विसर्पति भवेत् स सः ॥

शान्तःङ्गारासितो नीलो रक्तो वाशूपचोयते ।

अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद् द्रुतञ्च सः ॥

मर्मानुसारो वोमर्षः स्याद् वातोऽतिबलस्ततः ।

व्यथेताङ्गं हरति मन्त्रा निद्राञ्च श्वासमीरयेत् ॥

हिक्काञ्च म गतोऽवस्थामीदृशी लभते न ना ।

क्वचिच्छ्मार्गतिग्रस्तो भूमिग्रथ्यासनादिषु ॥

चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहसमुद्भवाम् ।

दुष्प्रवेष्टोऽश्रुते निद्रा सोऽग्निवोसर्प उच्यते ॥

स्फोटैः उपचोयत इत्यन्वयः । मर्मानुसारो हृदयाद्यनु-

सारो । अग्निदग्ध इव अग्निदग्धे देशे इव । मनोदेहसमुद्भवा

निद्रा मरणरूपामश्रुते प्राप्नोति ।

वातश्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

कफेन रुद्ध पवनो भित्त्वा त बहुधा कफम् ।
 रक्तञ्च हृद्गरक्तस्य त्वक्शिरास्त्रायुमासगम ॥
 दूषयित्वा तु दीर्घाणु वृत्तस्थूलखरात्मनाम् ।
 ग्रन्थीना कुरुते माला रक्ताना तीव्ररुग्ज्वराम् ॥
 श्वासकासातिसाराख्यशोषहिक्कावभिभ्रमे ।
 मोहवेवर्णसूर्च्छाद्गम्भाग्निमदनेर्यताम् ॥
 इत्यय ग्रन्थिवीसपो वातश्लैष्मप्रकोपज ॥

पित्तश्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

कफपित्ताज्ज्वर स्तम्भो निद्रा तन्द्रा शिरोरुजा ।
 अङ्गावसादविक्षेपो प्रलापारोचकभ्रमा ।
 मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्वा पिपासेन्द्रियगौरवम् ।
 आमोपवेशन लेप स्रोतसा स च सर्पति ॥
 प्रायेणामाशय गृह्णन्नेकदेश न वातिरुक् ।
 पिडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरै ॥
 स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिन शोथवान् गुरु ।
 गम्भीरपाक प्राज्योष्मा स्पृष्ट क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥
 पङ्कत्वक् शोर्णमासश्च स्पृष्टस्त्रायुशिरागण ।
 श्वगन्धी च वीसर्प कर्दमाख्यमुशन्ति तम् ॥
 स च सर्पति एकदेशमित्यन्वय । पिडकै पिडकाभि ।
 अवकीर्णो व्याप्त । असित कृष्ण । मेचक रुक्कृष्ण ।
 प्राज्योष्मा प्रचुरोष्मा । स्पृष्ट क्लिन्नोऽवदीर्यते स्पृष्ट सन्नाद्री
 भवति विदीर्यते । पङ्कत्वक् पङ्कवर्णा कर्दमवर्णा त्वग् यत्र स ।
 शोर्णमास गलितमास । अतएव स्पृष्टस्त्रायुशिरागण ।

(द, १७)

क्षतजस्य लक्षणम् ॥

वाह्यहेतो क्षतात क्रुद्ध सरक्त पित्तमोरयन् ।

विमर्ष मारुत दुर्यात् कुलत्थसदृशैश्चितम् ॥

स्फोटै शोथञ्जरुजादाह्लाद्य श्यावशोणितम् ॥

वाह्यहेतो शस्त्रप्रहारव्यालदन्तनखाद्यागन्तु हेतो ।
श्यावशोणित कृष्णरक्तम् । अयञ्च पित्तजे विमर्षे अन्तर्भाव
नीय । तेन न राख्यातिरेक ।

ज्वरातिसारो वमपुस्त्वङ्मासदरणक्षमा ।

अरोचकाविपाकौ च विमर्षाणामुपद्रवा ॥

सिद्ध्यन्ति वातजपित्तकृता विमर्षा

सर्वात्मक क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति ।

पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्य

क्षत्राश्च मम्रसु भवन्ति हि सर्व एव ॥

क्षच्छा असाध्यत्वेन ।

विसर्पस्य चिकित्सा ।

साध्या विसर्पास्त्रय आदितो ये

न सन्निपातक्षतजा हि साध्यौ ।

माध्येषु तत्पथ्यगणविदध्याद्

घृतानि सेकाश्च तथोपदेहान् ॥

विरेकवमनालेपसेचनस्रविमोक्षणै ।

उपाचरेद् यथादोष विसर्पानादितो भिषक् ॥

रास्त्रा नीलोत्पल दारु चन्दन मधुक वला ।

घृतक्षौरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशन ॥

कसेरु शृङ्गाटक पद्म गुन्दै
सशैवले सोत्पलकर्दमैश्च ।
वस्त्रान्तरैः पिच्छकृते विषये
लेपो विधेयः सद्यतः सुशीतः ॥

त्रिफला पद्मकोशोर समङ्गा करवीरकम् ।
नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पके ॥
दोषसम्मिलनाज्जातिः परीसर्पे भिषक् क्रियाम् ।
तत्तद्दोषप्रशमनी युक्त्या बुद्ध्यावधारयेत् ॥
परिषेकः प्रलेपश्च शस्यते पञ्चवल्कले ।
पद्मकोशोर मधुकैः सर्वत्रापि च चन्दनैः ॥

भूनिम्ब वासा कटुका पटोली
फलत्रयैश्चन्दननिम्बकैश्च ।
विसर्पं दाहं ज्वरं शोथं कण्डू-
विस्फोटं दृष्णां वमिहृत् कषायः ॥
कुष्ठामयः स्फोटः मसूरिकोक्तः
चिकित्सयाप्याशु हरेद् विसर्पान् ।
सर्वान् विपक्वान् परिशोध्य धीमान्
व्रणक्रमेणोपचरेद् यथोक्तम् ॥

तिक्तवर्गोऽखिलश्चैव पानान्नमविदाहकम् ।
द्रव्यं शोणितसशुद्धिकरं चन्दनलेपनम् ॥
अनुद्देगकरं कम्पं विसर्पे परमं हितम् ।
विपरोतं विग्रानीयात् क्लेशदं गदहृद्भित्तम् ॥
इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
विसर्पाधिकारश्चिथोऽध्यायः ।

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

— ० —

मसूरिकाधिकारः ।

मसूरिकाया निदान सम्प्रामिञ्च ।

कटुम्ब लवण चार विरुद्धाध्यशनाशनै ।

दृष्टनिष्पावशाकाद्यै प्रदुष्टपवनोदकै ॥

क्रूरग्रहेक्षणाच्चापि देशे दोषा समुद्धता ।

जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गता ॥

मसूराकृतिसंस्थाना पिडका सा मसूरिका ॥

चारो यवचारादि । देशे क्रूरग्रहेक्षणात् क्रूरग्रहा
राहुशनेश्वरादय देशक्षोभकरा तेषामीक्षणात् यस्मिन् देशे
क्रूरग्रहदृष्टिस्तत्रापि मसूरिकोत्पत्तिरित्यर्थः । मसूराकृति-
संस्थाना मसूरस्य या आकृति तद्वत् संस्थानमाकृतिर्यासा
ता । क्रूरग्रहेक्षणादित्यतः क्रूरग्रहेक्षणादित्यपि पाठः । सा
मसूरिका स एव मसूरिकाख्यो रोग इत्यर्थः । मसूरिका इति
पाठे दोषा मसूराकृतोर्या पिडका जनयन्ति ता एव नाम्ना
मसूरिका स्मरित्यर्थः ।

मसूरिकाया उत्पादनविधिः ।

त्रेनुस्तन्यमसूरिका नराणाञ्च मसूरिका ।

तज्जल बाहुमूलाच्च शस्त्रान्तेग गृहीतवान् ॥

बाहुमूले च शस्त्राणि रक्तोत्पत्तिकराणि च ।

तज्जल रक्तमिलित स्फोटकज्वरसम्भवम् ॥

एतत् धन्वन्तरिकृतशक्तियग्रन्थ शब्दकल्पद्रुममष्टतः ।

मसूरिकाया पूर्व्वरूपम् ।

तासा पूर्व्वं ज्वर कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिर्भ्रम ।

त्वचि शोथ सवैवण्यो नेत्ररागस्तपैव च ॥

वातजायास्तस्या रूपम् ।

स्फोटो श्यावारुणा रुक्षास्तीव्रवेदनयान्विता ।

कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवा ॥

पित्तजाया रूपम् ।

सन्ध्यस्थिपर्व्वणा भेद कास कम्पोऽरतिर्भ्रम ।

शोषस्ताल्बोष्ठ जिह्वाना तृष्णा चारुचिसयुता ॥

रक्ता पीता सिता स्फोटो सदाह्तास्तीव्रवेदना ।

भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवा ॥

रक्तजाया लक्षणम् ।

विडभेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्ताणारुचिस्तथा ।

मुखपाकोऽक्षिपाकश्च ज्वरस्तौत्र सुदारुण ॥

रक्तजाया भवन्त्येते विकारा पित्तलक्षणा ॥

कफजाया लक्षणम् ।

श्वेता स्निग्धा भृशस्थूला कण्डूरा मन्दवेदना ।

मसूरिका कफोत्पाद्यश्च चिरपाका प्रकीर्तिता ॥

कफप्रसक्त स्तैमित्य शिरोरुग् गात्रगौरवम् ।

हृत्तासोऽत्रारुचिर्निद्रा तन्द्रालस्यञ्च जायते ॥

दोषजाया लक्षणम् ।

नीलाश्चिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजा ।

पूतिस्त्रावाश्चिरात्पाका प्रभूता सञ्चदोषजा ॥

रसगताया मसूरिकाया लक्षणम् ।

तीयनुद्गद्गद्वाशास्त्वग्गतास्तु मसूरिका ।

स्वल्पदोषा प्रजायन्ते भिन्नास्तौय स्रवन्ति च ॥

त्वग्गता रसगता ।

रक्तगताया लक्षणम् ।

रक्तस्था लोहिताकारा शीघ्रपाकास्तनुत्वच ।

साध्या नात्यर्थदुष्टाश्च भिन्ना रक्त स्रवन्ति च ॥

साध्या रक्तस्था इत्यर्थः । नात्यर्थदुष्टा अत्यर्थं दुष्टशोणिता
पुनर्न साध्या किन्तु कष्टसाध्या ।

मांसगताया लक्षणम् ।

मांसस्था कठिना स्निग्धाश्चिरपाका घनत्वच ।

गात्रशूलारतिकण्डूदृष्टा ज्वरममन्विता ॥

मेदोजाया लक्षणम् ।

मेदोजा मण्डलाकारा मृदव किञ्चिदुन्नता ।

घोरज्वरकराश्चैव स्थूला स्निग्धा सवेदना ।

समोहारतिसन्तापा कश्चिदाभ्यो विनिस्तुरित ॥

अस्थिमज्जगतयोर्लक्षणम् ।

क्षुद्रा गात्रसमा रुक्षाश्चिपिटा किञ्चिदुन्नता ।

मज्जोत्था भृशसम्भोहा वेदनारतिमयुता ॥

भ्रमरेणैव विद्वानि कुर्वन्त्यस्थीनि सर्व्वत ।

क्षिन्दन्ति मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति च ॥

गात्रममा गात्रतुल्यवर्णा । चिपिटाश्चिपिटाकारा ।

मज्जग्रहणेनास्थोऽपि ग्रहणं तदाधारत्वात् । अतएवाग्रे

भ्रमरेणैव विद्वानि कुर्वन्त्यस्थोनि सर्व्वत इति । सर्व्वधामानि
मर्मस्थानानि ।

शुक्रगताया लक्षणम् ।

पक्वाभा पिडका स्निग्धा श्लक्ष्णाश्चात्यर्थवेदना ।

स्तौमित्यारतिसम्भोहदाहोन्मादसमन्विता ॥

शुक्रगाया मसूर्यान्तु लक्षणानि भवन्ति हि ।

निर्दिष्ट केवल चिह्न दृश्यते न तु जीवितम् ॥

पक्वाभा पक्वाकारा न तु पक्वा । श्लक्ष्णा कोमला ।

न त्वस्याश्चिकित्सा युक्ता यतो जीवन न दृश्यते इति ।

दोषमिश्रास्तु सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणै ॥

चर्मजाया मसूरिकाया लक्षणम् ।

अरत्यरुचिहृत्कण्ठरोधतन्द्रासमन्विता ।

दुश्चिकित्सा समुद्दिष्टा पिडकाश्चर्मसन्निता ॥

चर्मसन्निता चर्मदल इति ख्याता ।

त्वग्गता रक्तगाश्चैव पित्तजा श्लेष्मजास्तथा ॥

श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिका ॥

वातजा वातपित्तोत्था श्लेष्मवातकृताश्च या ।

कच्छसाध्या मतास्तस्माद् यत्नादेता उपाचरेत् ॥

असाध्या सन्निपातोत्यस्तासा वक्ष्यामि लक्षणम् ।

प्रबालसदृशा काश्चित् काश्चिज्जम्बूफलोपमा ॥

लोहजालसमा काश्चिदतमीफलसन्निभा ।

आसा बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदत ॥

प्रबालसदृशा इत्यादि । आसा प्रबालजम्बूफललोह

गुटिकातमीफल सादृश्य वर्णेन । अनुक्तवर्णग्रहणार्थमाह आसा
बहुविधा वर्णा इति ।

कासी हिक्का पमोऽथ ज्वरस्तीव्र सुदारुण ।
 प्रलापारतिमूर्च्छाश्च तृष्णा दाहोऽतिघूर्णता ॥
 मुखेन पक्वे ॥ तत्र प्राणैश्च चक्षुषा ।
 कण्ठे पुर्णरक्तं कृत्वा श्वासस्य त्वपदारुणम् ॥
 मसूरिकाभिभूतस्य यस्येतानि भिषग्वरैः ।
 लक्षणानौह दृश्यन्ते न देयं तत्र भेषजम् ॥
 गतिदूषिता अतिनिद्रा ।

मसूरिकाभिभूतो यो भृशं प्राणैश्च निश्चसेत् ।
 स भृशं त्यजति ॥ तत्र वायुदूषितः ॥
 वायुदूषितः पित्तं वायुदूषितः ।
 मसूरिकात्ते गेहं वायुदूषितः कश्चिदप्येवम् ।
 तथास्य लक्षणे वापि दुर्विनिर्गत्य सुदारुणम् ॥
 काश्चिद्विनापि यत्नेन सिध्यति ॥ मसूरिका ।
 दृष्ट्वा कच्छतरा आश्चित् कार्श्वत् सिध्यन्ति वा न वा ॥
 काश्चित्तेव तु सिध्यन्ति साध्यमाना प्रयत्नतः ॥

मसूरिकायाश्चिकित्सा ।

मसूरिकाया कुष्ठेषु लेपनादिक्रिया हिता ।
 पित्तश्लेष्मविमपोक्ता क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥
 श्वेतचन्दनलवणं हिलसोचोभवद्रवम् ।
 पिवेन्मसूरिकारोग्ये केष्वपि वापि तद्रसम् ॥
 ज्वरे जाति मृशेनाभ्युत्तिष्ठेत्त्रिंशतवैश्वमनि ।
 म्रक्षयेद्विजयाचूर्णेर्गात्र वस्त्रेण बन्धयेत् ।
 रुद्राक्षमरिचैर्युक्तं पोतं पथ्यपित्तान्धसा ।
 त्र्यङ्गुलात् पापहृजं हन्ति दृष्टं वारसहस्रम् ॥

सर्वासा वमन पथ्य पटीलारिष्टवन्मकौ ।
 कषायैश्च वचावपट्टाङ्गुलैश्चैव ॥
 सुषवोपन्ननिर्यास हरिदाचूर्णसयुतम् ।
 रोमान्ती ज्वरविस्फोटमसूरीशान्तये पिवेत् ॥
 उष्ट्रकण्टकमूल वाध्यनक्षामूलमेव च ।
 विधिगृहीत ज्येष्ठाब्जं पीतं हन्ति मसूरिकासम् ॥
 व्यधित वारि सक्तोऽपीनं दातुं शुटीकरम् ॥

अमृतादि ।

अमृतवृषपटीलं सुस्तकं समपणं
 खदिरमसितवेतं निम्बपत्रं हरिद्रे ।
 विविधविषविमर्षान् कुष्ठविस्फोटकण्टू
 रपनयति मसूरी शीतपित्तं ज्वरञ्च ॥
 गुडूची मधूकं द्राक्षा सौरभं टाडिरी सक्तं ।
 पाययेत् पाककाले तु भेषजं गुडसयुतम् ॥
 तेन पाकं ब्रजत्वाशु न च वायुं प्रकुप्यति ॥
 लिङ्गेहा वादरं चर्णं पाचनार्थं गुडेन तु ।
 अग्नेनाशु विपच्यन्ते वातापित्तकफात्मिका ॥
 जातोपत्रं समञ्जिष्ठं दावर्णीं पृथक्फलं शमी ।
 धात्रीफलं समधूकं कथिनं मधुसयुतम् ॥
 मुखरोगे कण्ठरोधे गण्डदूषार्थं प्रशस्यते ॥
 पञ्चवल्कलचूर्णेन ह्येदिनीमवचूर्णयेत् ।
 भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिद्भोमयरेणुना ॥
 क्रिमिपातभ्याञ्चापि धूपयेत् सरलादिभिः ॥
 कृष्णाभयारजो लिङ्गान्मधुना कण्ठशुद्धयेत् ।

तथाष्टाङ्गावलेहञ्च कवडश्चार्द्रकादिभि ॥
 पञ्चतिक्त प्रयुञ्जीत पानाभ्यञ्जनभोजनै ।
 कुर्याद्द्रव्यविधानञ्च तैलादीन् वर्जयेच्चिरम् ॥

शीतलानन्दो रस ।

हेमरौप्यरसव्योमगन्धकायास्ययोजतु ।
 कन्याङ्गिर्मर्दयित्वाथ मुद्गमात्रा वटोच्चरेत् ॥
 यथादोषानुपानेन प्रयोगादस्य निश्चितम् ।
 मसूरिकादय मव्वे नश्यन्ति त्वरया गदा ॥
 देव्या शीतलया प्रोक्त शीतलानन्दनामक ।
 मसूरिकाभिभूताना रसोऽय हितकाम्यया ॥

वसन्तसुन्दरो रस ।

माक्षिक रजत व्योम तुगाक्षीरी मञ्जीषधम् ।
 यन्नाच्छिरीषतोयेन मर्दयित्वा दिनत्रयम् ॥
 मुद्गमाना वटौ कृत्वा प्रयुञ्ज्यात् पयसा सह ।
 मसूरिकाभिभूतेभ्य प्रात सायञ्च नित्यम् ॥
 शीतार्द्रिता यथा वृक्षा वसन्तस्य समागमे ।
 तथास्य सेवनान्मर्त्या सुन्दरत्वमवाप्नुयु ॥
 मयत प्रयतो निष्य भवेज्जातमसूरिक ।
 दिवानिद्रा सुरा तैलमामिषञ्च विवर्जयेत् ॥

रोमान्तिकाया लक्षणम् ।

रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्य कफपित्तजा ।
 कासारोचकसयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्विका ॥
 रागिण्यो लोहिता । ज्वरपूर्विका ज्वरपूर्वरूपा ।

तन्वान्तरोक्त रोमान्तिकाया लक्षणम् ।

ज्वरस्तीव्र खरोणा त्वक् चक्षु साश्रु सलोहितम् ।

ओष्ठयो शुष्कता लिप्ता जिह्वाद्रा वक्त्रमन्दता ॥

पिपासा च प्रतीक्षाय क्षवथुश्चाल्पमूत्रता ।

मलरोधोऽतिसारो वा कास शुष्क स्वरक्षय ॥

वैवर्ण्य स्फीतवर्त्ममरतिर्बलहीनता ।

हृत्तासश्च तथा च्छर्दिर्वेदनोरसि चोदरे ॥

तत प्रायश्चतुर्थेऽङ्गि कण्डू रक्ता प्रकाशते ।

रोमकूपसमा नान्ना रोमान्ती सा प्रकीर्तिता ॥

भाले च चिवुके चादौ निखिले मुखमण्डले ।

ततोऽन्यत्र च शाखासु क्रमात् कण्डू प्रकाशते ॥

शोथ सञ्जायते चापि नेत्रयोर्मुखमण्डले ।

नि सृते पिडकाव्यूहे ज्वरश्च सृदुतामियात् ॥

रोमान्तिकायाश्चिकित्सा ।

उच्चैस्तरे प्रशस्ते च रोमान्तीगदपीडित ।

गृहेऽनार्द्रं वसेन्नित्य गुरुष्णवसनावृत ॥

शीतवायु शीततोय सन्ताप वक्त्रिसूर्ययो ।

त्यजेत् स्त्रिय दिवानिद्रामध्वान निशि जागरम् ॥

मुखोष्णोनाम्बुना स्वेदो रोमान्तीज्वरहृन्मत ॥

मसूर्या ये च कथिता इह काथादयोऽपि ते ।

प्रयुज्यमाना गदिन सुस्थीकुर्वन्ति सत्वरम् ॥

यथातथ प्रतीकार्या ज्वरकासादयश्च ते ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने

मसूरिका रोमान्तिकाधिकार एकविंशोऽध्याय ।

तार्नि शास्त्राय ।

वातरक्ततत्त्विकार ।

वातरक्त । ॥ प्रकृतं निदात्म ।

लवणास्त्रकटुक्षार क्षिण्येष्वाजीर्ण भोजने ।
क्षिन्नशुष्कास्त्रुजानूप मारुपिण्याक मूलके ॥
कुलत्थमाप निष्पाव शाकादि पल्लेक्षुभि ।
दध्धारनाल मोर्वीर शुक्त तक्र सुरामवे ॥
विरद्धाध्यशन क्रोव दितास्त्र प्रजागरै ।
प्रायश सुकुमाराणा मित्राहारपिठारिणाम ॥
स्थूलाना सुखिनाञ्चापि प्रहुर्निद्र वातशोणितम् ।
न जोण पचन येषा तादृशेभोजने, जीर्णमित्यत्र भावे
क्तप्रत्यय । अजीर्णे इति भोजनेर्गति सममीसमासे स्वीकृते
अध्यशनशब्दप्रयोगात् तदर्थस्यैव पुनरुक्त्यार्पितं स्यात् ।

तत्र सम्प्राप्ति ।

हृत्स्थणोष्ठेर्गच्छतश्चाग्रतश्च
विदाह्यत्र न निदाहोऽशनस्य ।
क्तृश्च रक्त विदहत्याणु तच्च
दुष्ट स्रक् पादयोश्चीयते तु ॥
तत् सपृक्त आयुना दूषितेन
तत्राबल्यालुच्यते वातरक्तम् ॥

अपिच । वायु प्रहृष्टो वृद्धेन रक्तेनावारित पथि ।

क्रुद्ध सदूषयेद्रक्त तज्ज्ञेय वातशोणितम् ॥

वातरक्तस्य पूर्वरूपम् ।

स्वेदोऽत्यर्थं न वा कार्णाग्रं स्पर्शाञ्जलं क्षतेऽतिरुक् ।
 सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः ॥
 जानुजङ्घोरुकव्यसं हस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
 निस्तोदस्फुरणभेदो गुरुत्वसुप्तिरेव च ॥
 कण्डू सन्धिषु रग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासक्तत् ।
 वैवर्ण्यमण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम् ॥

वातरक्तस्य लक्षणम् ।

वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणभञ्जनम् ।
 शोथस्य रौच्यकृष्णत्वश्यावता वृद्धिहानयः ॥
 धमन्यङ्गुलिसन्धीना सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।
 शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः ॥
 रक्ते शोथोऽतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ।
 स्निग्धरुचौ शमनैति कण्डुक्लेदसमन्वितः ॥
 पित्ते विदाहसमोहस्वेदो मूर्च्छामदस्तृषा ।
 स्पर्शासहत्वरुगरागशोथे पाको भृशोष्णता ॥
 कफे स्तैमित्यगुरुता सुप्तिस्निग्धत्वशीतता ।
 कण्डू मन्दा च रग्द्वन्द्वसर्व्वलिङ्गमङ्गरात् ॥
 पादयोर्मूलमास्थाय कटाचिद्धस्तयोरपि ।
 आखोर्विषमिव क्रुद्धतद्देहमनुमर्पति ॥

तस्योपद्रवा ।

अस्त्रप्रारोचकश्चाममासकोथशिरोग्रहा ।
 मूर्च्छा चाथमदस्तृष्णा ज्वरमोहप्रवेपका ॥

(द, १८)

हिक्का पाङ्गल्य वीसप पाक तोदभ्रमक्तमा ।
अङ्गुलीवक्रता स्फोट दाह ममग्रहार्चुदा ॥

तस्यासाध्यवादिकम् ।

एतेरूपद्रव्येभ्यो न ज्ञेयं वापि यत् ।

अङ्गुलीवक्रता पाङ्गल्य वीसप पाक तोदभ्रमक्तमा ॥

वातरक्तमिति शेषः ।

एतद्विषयानुगुणं न तत्राप्यपि दोषजम् ।

द्विदोषजमस्य स्यादस्य च पुरुषद्रव्या ॥

आजानु स्फुटित यत् प्रभिन प्रसृतञ्च यत् ।

उपद्रवे च यज्जट प्राग्ग्रासघटादिभिः ॥

वातरक्तमस्य स्यात् वायु रुदस्योत्थितम् ॥

द वातरक्तस्य चिकित्सा ।

वातशीणितिनो रक्ता विधेयं बहुगो हृतम् ।

अल्पाल्प रक्षयन् वायु यथादोष यथाबलम् ॥

उग्राङ्गदाहतोदेषु जलोकोभिर्विनिर्हरेत् ।

स्नानेऽङ्गे स्रावयेन्नासं रक्षेद् वातोत्तरञ्च यत् ॥

विरेचनै स्नेहयुक्तैर्नित्यमेव विरेचयेत् ॥

विद्व्यादसक्तञ्चापि वस्तिकर्म्म यथाबलम् ।

नहि वस्तिसमं किञ्चित् वातरक्तचिकित्सितम् ॥

गोधूमचूर्णाजपयो घृतञ्च

मच्छ्रागदुग्धो रुवुवोजकल्कः ।

लेपो विधेयः शतधौतसर्पिः

संकेतप्रयत्नाविकमेव शस्तम् ॥

लेपस्तद्वत् तिला मृष्टा पिष्टा पयसि निर्वृता ।

रास्ना गुडूची मधुक वलाञ्च पयसा सह ।
 पिष्ट्वा प्रलेपयेत् तेन वातरक्तं प्रशाम्यति ॥
 एरण्डबीजममृता शताह्वा जीरकं बलाम् ।
 क्वागेन पयसा पिष्ट्वा लेपयेदमक्तं भिषक् ॥
 हरोतकीं प्राश्य मम गुडेन
 तिस्रोऽथवा पञ्च ततो गुडूच्या ।
 क्वाथोऽनुपीतः शमयत्यवश्य
 प्रभिन्नमाजानुजवातरक्तम् ॥

पटोलादि क्वाथ ।

पटोलकटुकाभीरु त्रिफलामृतं साधितम् ।
 क्वाथं पीत्वा जयेज्जन्तुं मदाहं वातशोणितम् ॥
 सम्पावामृतं वासानामेरण्डस्त्रेडसयुतम् ।
 पीत्वा क्वाथममृत्वातं क्रमात् सत्त्वाग्गं जयेत् ॥
 क्षिन्नोद्भवाकषायेण सेव्यं शुद्धं शिलाजतु ।
 अमृतात्रिफलाक्वाथमयुता वा पलङ्कषा ॥

गुडूचीघृतम् ।

अमृतायाः पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 घृतप्रस्थं विपक्तव्यं दात्ता दृष्टौ पलानि च ॥
 चतुर्गुणेन पयसा वातासृक् कुष्ठनाशनम् ।
 कामला पाण्डुरोगश्च श्लोक्तकामज्वरापहम् ॥

महापिण्डतैलम् ।

सारिवा सज्जं मल्लिष्ठा यष्टिसिक्थैः पयोऽन्वितैः ।
 तैलं पक्त्वा प्रयोक्तव्यं पिण्डाख्यं वातशोणितम् ॥

पिण्डतैलम् ।

समधृच्छिष्ट मञ्जिष्ट समर्जरस शारिवाम् ।

पिण्डतैल तदभ्यङ्गात् वातरक्त प्रशाम्यति ॥

पानमन्त्रञ्च भेषज्य यद यत् कुष्ठहित मतम् ।

तत्तन्नित्य प्रयोक्तव्य वातरक्त प्रशान्तये ॥

केशोरगुग्गुलुश्चैव रसाभ्रगुग्गुलुस्तथा ।

निम्बादिचूर्णं गुडूचीलीह मत्तहित भवेत् ।

वातरक्तान्तकरसो वातरक्ते प्रशस्यते ॥

गुडूचीतेल विषतिन्दुकञ्च

रुद्र मङ्गारुद्र गुडूचिकादि ।

तैल प्रदेय किल वातरक्ते

यथायथ दोषबलानुरूपम् ॥

वातरक्ते पथ्यापथ्यनिर्णय ।

यव षष्टिक नीवार कल्मसारुण शालय ।

गोधूमश्चणको मुद्गस्तुवरो च सुकुष्टक ॥

अव्यजामहिषीणाञ्च गवा सर्पि पयस्तथा ।

उपोदिका काकमाची वेलाश सुनिषण्णकम् ॥

वास्तूक कारवेल्लञ्च कुष्माण्डञ्च पुरातनम् ।

पटोल तित्तसन्नञ्च पथ्यानि वातशोणिति ॥

माष कुलत्थ निष्याव कलाय मूलक दधि ।

मद्य मासञ्च मत्स्यञ्च काञ्जिक क्षारसेवनम् ॥

दिवास्त्रप वङ्गिताप व्यायाम मैथुन तथा ।
कटूणागुर्वभिष्यन्दि लवणाम्लानि वर्जयेत ॥
वातरक्तौति शेष ।

इत्यायुर्वेदविज्ञानं निदानचिकित्सितस्थाने
वातरक्ताधिकारो द्वात्रिंशोऽध्याय ।

त्रयस्त्रिंशोऽध्याय' ।

— ० —

कुष्ठाधिकार ।

कुष्ठाना निदान सम्प्राप्तिश्च ।

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरुणि च ।
भजतामागता कृहि वेगाश्चान्यान प्रतिघ्नताम् ॥
व्यायाममग्निसन्तापमति भुक्त्वा निषेविणाम् ।
शोतीष्णलङ्घनाहारान् क्रम मुक्त्वा निषेविणाम् ॥
घ्नन्मशमभयार्त्तानि द्रुत शोताम्बुसेविनाम् ।
अजीर्णाध्याशिनाञ्चापि पञ्चकर्मपापचारिणाम् ॥
नवान्न दधि मत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम् ।
माषमूलकपिष्टान्नतिलजीरगुडाशिनाम् ॥
व्यवायञ्चाप्यजीर्णोऽन्ने निद्रा वा भजता दिवा ।
विप्रान् गुरुन् धर्षयता पाप कम्प च कुर्वताम् ॥
वातादयस्त्वयो दुष्टास्त्वग्रक्त मासमम्बु च ।

दृष्यन्ति स कुष्ठानां रक्तको द्रव्यमग्रह ॥

अतः कुष्ठानि जलैः स्रव्येकादशैश्च ॥

कुष्ठानि सप्तमं शेषे पृष्ठगृह्ये उपगते ।

सर्वेषु च तिदीपेषु व्यपदेशोऽविज्ञस्ततः ॥

सर्वेषु कुष्ठेषु त्रिदोषजेषु स्वतस्त्रपि दोषस्योत्पत्तयानि सप्तधा भवन्ति । तेषां सप्तधात्वम् उल्लेखदोषकृतभेदेनैव, न तु सख्यया । सख्यया तेषां अष्टादश विधत्वमेव ।

वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनोडम्बरं कफात् ।

मण्डलाख्यं विचर्चि च ऋणाख्यं वातपित्ततः ॥

चर्मरुक्कुष्ठकिटिमं सिध्नालसं विपादिका ।

वातश्लेष्मोद्भवा श्लेष्मपित्ताद् दद्रुः शतारूपा ॥

सपुण्डरीकं विस्फोटपामा चर्मदलं तथा ।

सर्वैरेवोत्पत्तेर्दोषैः कुष्ठं स्यात् काकणाभिधम् ॥

महाकुष्ठानां गणना ।

पूर्वं त्रिकं तथा सिध्नां ततः काकणकं तथा ।

पुण्डरीकर्क्षजिह्वाख्ये महाकुष्ठानि सप्त च ॥

सिध्नाशब्दोऽकारान्तो नपुंसकोऽप्यस्ति ।

क्षुद्रकुष्ठानां गणना ।

एककुष्ठं स्मृतं पूर्वं गजचर्मं ततः स्मृतम् ।

ततश्चर्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका ॥

विपादिकाभिधां सैव पामाकच्छूस्तं परम् ।

दद्रुविस्फोटकिटिमांलसकं वेष्टितं तथा ॥

क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः ॥

वेष्टित शतारु । केचित् पामान कच्छुच्च एकरोग
वदन्ति तेषां मते विचक्षिका विपाटिका च भिन्ना ।

कुष्ठानां पूर्णरूपम् ।

अतिस्निग्धस्पर्शं स्वेदस्वेद विवर्णता ।

दाह कण्डूस्त्वचि श्वापस्तोद कीठीन्नति क्लम ॥

त्रणानामधिक शूल शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थिति ।

रूढानामतिरूक्षत्व निमित्तेऽल्पेऽतिकोपनम् ।

रोमहर्षोऽसृज कार्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥

क्लम इत्यत्र भ्रम इति पाठान्तरम् ।

महाकुष्ठानां मध्ये कापालस्य लक्षणम् ।

कृष्णारुणकपालाभं यद् रूक्षं परुषं तनु ।

कापालं तोदवद्गुलं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥

किञ्चित् कृष्णं किञ्चिदरुणं ये कपाला स्फुटितं
मृत्पात्रखण्डा (खाप्रा इति यावन्) तद्वर्णम् । परुषं खर
स्पर्शम् । तनुं तनुत्वक् । कापालं कपालसज्जम् । विषमं
दुश्चिकित्स्यम् ।

औडुम्बरस्य लक्षणम् ।

रुग्दाहारागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ।

उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत् ॥

मण्डलस्य लक्षणम् ।

श्वेतरक्तं स्थिरं स्थानं स्निग्धमुत्तन्नमण्डलम् ।

कच्छ्रमन्योन्यससक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥

श्वेतरक्तं किञ्चिच्छृते किञ्चिद्रक्तं, स्थिरं चिकित्सा
विना अविनाशि, स्थानमार्द्रं, स्निग्धं मस्वेदम् । उत्तन्न-

मण्डलमुद्गतमण्डल, कृच्छ्र कष्टमाध्य, अन्योन्यससक्त परस्पर
मिलितम् ।

सिध्दस्य लक्षणम् ।

श्वेत ताम्र तनु च यद् रजो वृष्ट विमुञ्चति ।

प्रायेणोरसि तत् सिध्दमन्नावुकुसुमीपमम् ॥

काकणस्य लक्षणम् ।

यत् काकणन्तिकावर्णमपाक तीव्रवेदनम् ।

त्रिदोषलिङ्ग तत्कुष्ठ काकण नैव सिध्यति ॥

पुण्डरीकस्य लक्षणम् ।

सखेत रक्तपर्यन्त पुण्डरीकदन्तोपमम् ।

सरागञ्जैव मास्तेध पुण्डरीक तदुच्यते ॥

पुण्डरीकदन्तोपम पुण्डरीक श्वेतकमल तत्पत्रोपमम् ।

रक्तपर्यन्त अन्ते रक्तम् ।

ऋक्षजिह्वस्य लक्षणम् ।

कर्कश रक्तपर्यन्तमन्त श्याव सवेदनम् ।

यदृक्षजिह्वासंस्थान मृक्षजिह्व तदुच्यते ॥

ऋक्षजिह्वासंस्थान ऋक्षो भनृकस्तस्य जिह्वाकृति,
यदृक्षजिह्वासंस्थानमृक्षजिह्व तदुच्यतेति पाठे ऋक्षो हरिण
विशेषस्तज्जिह्वाकारमित्यर्थः ।

क्षुद्रकुष्ठानां मध्ये—

एककुष्ठ गजचर्मणालक्षणम् ।

अखेदन महावास्तु मत्स्यगल्फीपमञ्च यत् ।

तदेककुष्ठ चर्माख्य बहुल, गजचर्मवत् ॥

महावास्तु महास्थानम् । मत्स्यशल्कोपम अत्र शल्कशब्देन
लक्षणया त्वगुच्यते । तेन चक्राकारमभ्रकपत्रसदृशं भवति ।
एककुष्ठमिति क्षुद्रकुष्ठेषु मुख्यत्वात् । चर्मगव्यं गजचर्मगव्यं
चर्मकुष्ठमिति च । बहुलं स्थूलं गजचर्मवत् रूक्षं कृष्णञ्च ।

चर्मदलम्य लक्षणम् ।

रक्तं सशूलं कण्डूमत् स्फोटं दलयत्यपि ।

तच्चर्मदलमाख्यातं स्पर्शस्यासहनञ्च यत् ॥

दलयति विदारयति चर्मेति शेषः ।

विचर्चिकाया लक्षणम् ।

सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका ॥

वैपादिकस्य लक्षणम् ।

वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ॥

पाण्यो पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन ततः ।

पामाया लक्षणम् ।

साम्बावकण्डूः परिदाहर्गभिः

पामाणुकाभिः पिडकाभिरुद्धा ॥

कच्छोर्लक्षणम् ।

स्फोटैः सदाहैरिति सैव कच्छः

स्फिक्पाणिपादप्रभवेर्निरूप्यः ॥

दद्रोर्लक्षणम् ।

सकण्डूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥

मण्डलरूपेणोत्पत्त्या दद्रुमण्डलमिति कीर्तितम् ।

विस्फोटकस्य लक्षणम् ।

स्फोटा श्यावारूपाभासा विस्फोटा स्यस्तनुत्वञ्च ॥

किटिमस्य लक्षणम् ।

श्याव किणखरस्पश परुष किटिम स्मृतम् ॥

श्यावमित्यत्र श्याममित्यपि पाठ । किण शुष्कव्रण
स्थान तद्वत् कर्कशस्पश, परुष रूक्षम् ।

अलसकस्य लक्षणम् ।

कण्डूमङ्गि सरागेश्च गण्डेरलसक चितम् ॥

गण्डेर्पद्मापिडकाभि, चित वेष्टितम् ।

शतारुषो लक्षणम् ।

रक्त श्याव सदाहार्त्ति शतारु स्याद बहुव्रणम् ॥

सप्तधातुगताना कुष्ठाना मध्ये

रसगतस्य कुष्ठस्य लक्षणम् ।

त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रोच्यञ्च जायते ।

त्वक्स्त्रापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम् ॥

त्वक्शब्देनात्र रस उच्यते धातुप्रस्तावात्, तस्य त्वक्
स्थितत्वाच्च ।

रक्तागतस्य लक्षणम् ।

कण्डूर्विषूयकश्चैव कुष्ठे गोग्निनमश्रिते ॥

मांसगतस्य लक्षणम् ।

बाहुन्य वक्त्रशेषश्च काकश्च पिडकोद्गम ।

तोद स्फोट स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांसममाश्रिते ॥

बाहुन्य कुष्ठन्य पुष्टि, पिडकोद्गम क्षुद्रपिडकोद्गम,
स्फोट वृहत्पिडका, स्थिरत्व अमञ्चारित्वञ्च ।

मेदोगतस्य लक्षणम् ।

कौण्ड्य गतिक्षयोऽङ्गाना सम्भेद क्षतसर्पणम् ।

मेदस्थानगते लिङ्ग प्रागुक्तानि तथैव च ।

कौण्ड्य हस्तनाश , अङ्गाना सम्भेद अङ्गभङ्ग , क्षतसर्पण
क्षतप्रसार , प्रागुक्तानि रक्तमासगतानि लिङ्गानि ।

अस्थिमज्जागतयोर्लक्षणम् ।

नामाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु क्रिमिसम्भव ।

स्वरोपघातश्च भवेदस्थिमज्जसमाश्रिते ॥

शुक्रगतस्य लक्षणम् ।

दम्पत्यो कुष्ठबाहुल्याद दुष्टशोणितशुक्रयो ।

यदपत्य तयोर्जात त्रये तदपि कुष्ठितम् ॥

शुक्रार्तवगत कुष्ठ अपत्येन व्यच्यत इति तात्पर्यम् ।

कुष्ठानामुल्लवणवातादिदोषकृतानि लिङ्गानि ।

खर श्वावारुण रुक्ष वातकुष्ठ सवेदनम् ।

पित्तात् प्रकुपित दाहारागसावाचित मतम् ॥

कफात् क्लेदि घन स्निग्ध सकण्डु शैत्यगौरवम् ।

द्विलिङ्ग द्वन्द्वज कुष्ठ त्रिलिङ्ग सान्निपातिकम् ॥

कुष्ठाना साध्यत्वादिकम् ।

साध्य त्वग्रक्तमासस्य वातश्लेष्माधिकञ्च यत ॥

मेदोग द्वन्द्वज याप्य वर्ज्य मज्जास्थिसञ्चितम् ॥

क्रिमिलड्डाहमन्दाग्निसंयुक्त यत त्रिदोषजनम् ॥

कुष्ठानामरिष्ट लक्षणम् ।

प्रभिन्न प्रसृताङ्गश्च रक्तनेत्र हतस्वरम् ।

पञ्चकर्मगुणातोत कुष्ठ हन्तीह मानवम् ॥

प्रभिन्न विदीर्ण, हतस्वर घर्घरस्वर, पञ्चकर्मगुणातीत
असञ्ज्ञातवमनादिपञ्चकर्मगुणम् ।

त्वग्दृष्टिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाच्चात्रैव श्वित्रमुच्यते ।

कुष्ठैकसम्भव श्वित्र किलासञ्चारण भवेत् ।

निर्दिष्टमपरिस्त्रावि त्रिधातूद्भवसश्रयम् ॥

कुष्ठैकसम्भव कुष्ठेन सह एक सम्भवो निदान यस्य तत् ।

श्वित्रमेव रक्तमासाश्रयणादरुण किलाससञ्च भवेत् । त्रिधातू-
द्भवसश्रय त्रयो वातवो वातपित्तकफास्त्रेभ्यः पृथग्भूतभ्य उद्भवो
यस्य तत्, अथवा त्रयो धातवो रक्तमासमेदासि सश्रयोऽधिष्ठान
यस्य तत् ।

श्वित्रस्य दोषभेदेन लक्षणभेदा ।

वाताद्रूक्षारुण पित्तात ताम्र कमलपत्रवत् ।

सदाह रोमविध्वंसि कफाच्छेत् घन गुरु ॥

सकण्डूक क्रमाद्रक्तमासमेद सु चादिशेत् ।

वर्णैर्नैवेद्वेगुभय कृच्छ्र तच्चोत्तरोत्तरम् ॥

अरुणमीषलोहितम् । कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये

श्वेतमन्ते लोहितम् । घन पुष्टम् ।

श्वित्रन्तु द्विविध विद्याद दोषज व्रणज तथा ॥

श्वित्रस्य साध्यत्वादिकम् ।

अशुक्लरोमावहुलमसंश्लिष्ट मिथो नवम् ।

अनग्निदग्धज साध्य श्वित्र वर्ज्यप्रमतोऽन्यथा ॥

अवहुल तनु ।

गुह्यपाणितलीष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।

वर्जनीय विशेषेण किलास मिर्द्धिमच्छता ॥

गुह्य मेहन भगञ्च, तलमत्र पादतलम् । सुश्रुतनान्ते
जातमिति सामान्यतो निर्दिष्टत्वात् ।

प्रसङ्गाद् मात्रस्यर्शान्नि स्वासात् सहभोजनात् ।

एकशय्यासनाच्चापि वस्त्र माख्यानुलेपनात् ॥

कुष्ठ ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।

औषसर्गिक रोगाश्च सक्राम्यन्ति नरान्नरम् ॥

प्रसङ्गो मेथुन, औषसर्गिकरोगा पारददोषजनित पाप
रोगा मेहादयः ।

कुष्ठश्च चिकित्सा ।

सर्पिर्वातोत्तरे कुष्ठे वमन श्लेष्मसम्भवे ।

पत्ते विरेचन शस्त तथा शोणितमोक्षणम् ॥

दूर्वाभया सैन्धव चक्रमर्द

कुठेरका काष्ठीकतक्रपिष्टा ।

प्रलेपरूपा अपि वङ्गमूला

कण्डूञ्च दद्रुञ्च निवारयन्ति ॥

सोमराजोभव चूर्णं शृङ्गवेरसमन्वितम् ।

उद्वर्त्तनमिदं हन्ति कुष्ठमुग्रं कृतास्यदम् ॥

अत्र शृङ्गवेरस्य रसो ग्राह्यः ।

विडङ्गेडगजाकुष्ठनिशासिन्धूत्य सर्षपैः ।

धान्याम्बुपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठं विनाशनम् ॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य

तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।

तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठा

न्युद्वर्त्तयेदश्वत्थनच्छदैश्च ॥

(८, १८)

कासमर्दकमूलञ्च काञ्चिकेन प्रपेषितम् ।
 दद्रु किटिम कुष्ठानि जयेदेतत् प्रलेपनात् ॥
 आरग्वधस्य पत्राणि चारनालेन पेषयेत् ।
 दद्रुञ्च किटिम सिध्म प्रलेपोऽय विनाशयेत् ॥
 चक्राह्वय सुहीक्षीरभावित मूत्रसयुतम् ।
 रवितप्त हि किञ्चित्तु लेपन किटिमापहम् ॥
 सक्षार गन्धक सम्यक् कटुतैलेन पेषयेत् ।
 सिध्म तल्लेपनात्तूर्णं नाश याति न सशय ॥
 कासमर्दस्य वोजानि मूलकस्य तथैव च ।
 गन्धाश्मचूर्णमिश्रानि सिध्मस्य परमौषधम् ॥
 मन शिलाले मरिचञ्च तेल
 मार्क पय कुष्ठहर प्रलेप ॥

तलमत्र सार्षपम् ।

महिषोनवनोतेन सिन्दूर मरिच तथा ।
 पिष्ट्वा प्रलेपयेत् सम्यक् पामा कच्छु प्रशान्तये ॥
 सुक्काण्डशुषिरे दग्ध्वा गृह्णधूम ससैन्धवम् ।
 अन्तर्धूम तैलयुक्त लेपाद्भवन्ति विचर्च्चिकाम् ॥
 सुक्काण्डे सार्षप कल्क करीषानलपाचित ।
 लेपाद् विचर्च्चिका हन्ति रागवेग इव त्रपाम् ॥
 नारिकेलोदरे न्यस्तस्तण्डुल पूतिता गत ।
 लेपाद् विपादिका हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
 सैन्धव तिलपुष्पञ्च कटुतैलञ्च गोजलम् ।
 पक्त्वा लोहमये पात्रे सम्यग् भास्करतेजसा ॥
 अस्य लेपनमात्रेण याति नाश विपादिका ॥

उन्मत्तकस्य वोजेन माणकक्षारवारिणा ।
 कटुतैल विपक्तव्य नाशयेत्तद् विपादिकाम् ॥
 वायस्येडगजा कुष्ठकृष्णाभिर्गुडिका कृता ।
 वस्तमूत्रेण सपिष्टा लेपाच्छिद्र विनाशिनी ॥
 गजचितव्याघ्रचर्ममसीतैलविलेपनात् ।
 श्वित्र नाशं ब्रजेत् किंवा पूतिकीटविलेपनात् ॥
 कुडवो वाकुचोवीजाद्वरिताल पलान्वित ।
 गवा मूत्रेण सपिष्ट प्रलेपाच्छिद्रनाशन ॥
 धात्रीखदिरयो क्वाथमवष्णुजरजोऽन्वितम् ।
 पीत्वा शङ्खेन्दुकुन्दाभ हन्ति श्वित्रं न सशय ॥
 गुञ्जाफलाग्निचूर्णन्तु लेपित श्वेतकुष्ठनुत् ।
 शिलापामार्गभस्मापि द्वय लेपात् तदर्थकत् ॥
 शिला मन शिला, अपामार्गभस्म च द्वय तदर्थकत्,

श्वेतकुष्ठापहमित्यर्थः ।

अवलगुजवीजचूर्णं पीत्वा कोष्णेन वारिणा ।
 भोजनं सर्पिषा कार्यं सर्वकुष्ठविनाशनम् ॥
 गुडूचीस्त्रयस पीत सर्पिषा कुष्ठनाशन ॥
 य खटेदभयारिष्टमरिष्टामलकानि वा ।
 स जयेत् सर्वकुष्ठानि मासादूर्ध्वं न सशय ॥
 तोत्रेण कुष्ठेन परीतदेहो
 य सोमराजी नियमेन खादेत् ।
 सवत्सर कृष्णातिलद्वितौया
 स सोमराजी वपुषातिशेते ॥
 मञ्जिष्ठा वाकुचो चक्रमर्दश्च पित्तुमर्दकः ।

हरोतकी हरिद्रा च धात्रो वासा शतावरो ॥
 वला नागवला यष्टिमधुक क्षुरकोऽपि च ।
 पटोलख लतोशीर गुडूचौ रक्तचन्दनम् ॥
 मञ्जिष्ठादिरय काथ कुष्ठाना नाशन पर ।
 वातरक्तस्य सहर्ता कण्डूमण्डल नाशन ॥
 अमृतैरण्डवासाश्च सोमराजी हरोतकी ।
 काथ एषा हरेत् कुष्ठ वातरक्तञ्च दारुणम् ॥

कुष्ठघ्नी वटिका ।

कुपीलु माषक चूर्णं तोलक कुष्ठवैरिण ।
 आरग्वधख निम्बस्य सप्तपर्णस्य च द्रवै ॥
 समर्धं वटिका कुर्यान्माषार्धप्रमिता भिषक् ।
 कुष्ठघ्नी वटिका चैषा कुष्ठ चानिलशोणितम् ॥
 शीतपित्तमुदहृञ्च कोठञ्च निखिल व्रणम् ।
 मन्दत्वमनलस्यापि नाशयेदविकल्पत ॥

कुष्ठवैरिण चाडलमुग्रा इति प्रसिद्धस्य ।

कुष्ठवैरिभव तैल कुष्ठघ्न चर्मदोषनुत् ॥
 तन्मज्जना मधूह्येन लिप्त गन्धाश्म वा तथा ।
 कष्ठ सर्व्वविधञ्चैव नाश याति न सशय ॥
 चूर्णोदकेन कुष्ठघ्नतैल कुष्ठहर परम् ॥
 अमृताङ्गुरलीहञ्च महाभक्तातको गुड ।
 रसमाणिक्यमपि च प्रदेयस्तालकेश्वर ॥
 पञ्चतिक्तघृतञ्चैव कुष्ठेषु निखिलेषु हि ॥
 मरिचाद्यानि तैलानि कुष्ठ घ्नन्ति सुदारुणम् ॥
 कुष्ठमाशु क्षय याति पञ्चगव्यनिषेवणात् ॥

कुष्ठाना विनिवृत्तौ च गोमूत्र परमौषधम् ।

अभयासहित तद्धि घ्नव सिद्धिप्रद मतम् ॥

कुष्ठेषु पथ्यापथ्यनिर्णय ।

पुराणा शालयो मुक्ता आढक्यश्च मसूरका ।

यवा निम्बस्य पत्रानि पटोल वृहतीफलम् ॥

चक्रमर्ददल मेषशृङ्गञ्च हिलमोचिका ।

कोषातको च वेत्ताग्र पक्क ताल पुनर्नवा ॥

गोखरोट्प्राश्नमहिषीमूत्र सर्पिर्विरेचनम् ।

निखिलानि च तित्त्वानि कुष्ठरोगे हितानि हि ॥

पाप कर्म दिवानिद्रा विरुद्ध विषमाशनम् ।

व्यायामो वेगरोधश्च सूर्यरश्मिश्च मैथुनम् ॥

द्रवगुरुनवान्नाना भोजनञ्च गुडो दधि ।

दुग्ध मद्यमामिषञ्च मत्स्यो माषस्तिलस्तथा ॥

इक्षुरक्त मूलकञ्च विष्टम्भि च विदाहकत् ।

एवविधानि चान्यानि कुष्ठ वर्ज्यानि नित्यश ॥

इत्याबुध्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने

कुष्ठाधिकारस्तयस्त्रिंशोऽध्याय ।

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

— ६३ —

अर्शोऽधिकारः ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात् सहजानि च ।

अर्शसि षट्प्रकाराणि विद्याद् गुदवलितये ॥

केचित् रुधिरस्यापि दोषत्वमन्यन्ते, तन्मतमाश्रित्याह शोणितादिति । सहजानि शरीरेण सह जातानि । सख्यामाह षट्प्रकाराणीति । गुदवलितये, साह चतुरङ्गुल गुदस्य मानम् । तस्यावयवभूतास्त्रिस्रो वलयः शङ्खावर्त्तनिभा उपर्युपरि सन्ति । तासां नाम प्रवाहणी, विसर्जनी, सवरणी चेति । तत्र गुदोष्ठ मर्द्धाङ्गुलमानं तदूर्ध्वमङ्गुलमाना प्रथमा वलि, सार्द्धैकाङ्गुलमाना द्वितीया, तृतीया च तावती । उक्तञ्च—

अर्द्धाङ्गुलप्रमाणेन गुदोष्ठं परिचक्षते ।

सार्द्धैकाङ्गुलमानेन पृथगन्ये प्रकीर्त्तिते ॥

अर्शसा सम्प्राप्ति स्वरूपञ्च ।

दोषास्त्वङ्मासमेदासि सदूष्य विविधाकृतोन् ।

मासाङ्गुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शसि तान् जगुः ॥

त्वङ्मासग्रहणेन त्वङ्मासाश्रित रक्तमपि गृह्यते ।

अपानं गुदम्, आदिशब्देन नासिकादीनां ग्रहणम् ।

वातार्शसा विप्रकृष्ट निदानम् ।

कषाय कटुतिक्तानि रुक्षशीतलघूनि च ।

प्रमिताल्पाशन तीक्ष्ण मद्य मैथुनसेवनम् ॥

लङ्घन देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च ।

शीतो वातातपस्त्रयो हेतुर्वातार्शसा मत ॥

पित्तार्शसा विप्रकृष्ट निदानम् ।

कटुम्ललवणीणानि व्यायामान्यातपप्रभा ।

देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥

विदाहि तीक्ष्णमुष्णञ्च सर्व्व पानान्न भेषजम् ।

पित्तोत्पन्नानां विज्ञेय प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ॥

कफार्शसा विप्रकृष्ट निदानम् ।

मधुर स्निग्धशीतानि लवणाम्ल गुरुणि च ।

अव्यायामो दिवास्वप्न शय्यासनसुखे रति ॥

प्राग्वातसेवा शीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।

श्लेष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसाम् ॥

त्रिदोषजार्शसा विप्रकृष्ट निदानम् ।

सर्व्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समम् ॥

जनकत्वेन त्रयो दोषा येषां तानि त्रिदोषाणि, त्रिदो

षाशीलक्षणं श्वासरूजाविवन्धे सहजाशोभिः समम् ।

अर्शसा पूर्व्वरूपाणि ।

विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।

कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता ॥

ग्रहणीदोषपाण्डुर्योराशङ्का चोदरस्य च ।

पूर्व्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृत्तये ॥

वातार्शीलक्षणम् ।

गुदाङ्गुरा वह्निनिला शुष्काश्चिमिचिमान्विता ।

स्नानां श्वावारूणां स्तब्धा विशदा परूषा खरा ॥

मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटितानना ।
 विम्बीखर्जूरकर्मन्मुकार्पाभीफलसन्निभा ॥
 केचित् कदम्बपुष्पाभा केचित् सिद्धार्थकोपमा ।
 शिर पार्श्वसकळ्यूर्ववङ्क्षणाद्यधिकव्यथा ॥
 क्षवथूद्गारविष्टम्बहृद्ग्रहरोचकप्रदा ।
 कासश्वासाग्निवैषम्य कर्णनादभ्रमावहा ॥
 तैरात्तो ग्रथित स्तोक सशब्द मप्रवाहिकम् ।
 रुक्फेनपिच्छानुगत विवन्धमुपवेश्यते ॥
 कृष्णत्वङ् नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ।
 गुल्मप्लीहोदराष्टीलासम्भवस्तत एव च ॥

पित्तार्शौलक्षणम् ।

पित्तोत्तरा नोलमुखा रक्तपीतासितप्रभा ।
 तन्वससाविणो विस्मास्तनवो मृदव श्लथ्वा ॥
 शुकजिह्वायुक्तत्खण्डजलौकावक्त्रसन्निभा ।
 दाहपाकज्वरस्त्रेद तृणामूर्च्छारतिप्रदा ॥
 सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चस ।
 यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ् नखादय ॥

कफार्शौलक्षणम् ।

श्लेष्मोत्त्वणा महामूला घना मन्दरुज सिता ।
 उत्तन्नोपचिता स्निग्धा स्तब्धवृत्तगुरुस्थिरा ॥
 पिच्छिला स्तिमिता श्लक्ष्णा कण्ठ्वाद्या स्पर्शनप्रिया ।
 करौरपनसाख्याभास्तथा गोस्तनसन्निभा ॥
 वङ्क्षणाहिन पायुवस्तिनाभिविकर्षिण ।
 सश्वासकासहृत्तासप्रसेकारुचिपीनसा ॥

मेहकृच्छ्रशिरोज्जाड्यशिशिरञ्चरकारिण ।
 क्लैव्याग्निमार्दवच्छर्द्दिरामप्रायविकारदा ॥
 वसाभसकफप्राज्यपुरीषा सप्रवाहिका ।
 न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादय ॥
 सान्निपातिकार्शसा सहजार्शसाञ्च लक्षणम् ।
 सर्वं सर्वात्मकान्याहुर्नक्षणे सहजानि च ॥
 द्वन्द्वजार्शसा लक्षणम् ।

हेतुलक्षणमसर्गाद् विद्याद् द्वन्द्वोत्त्वणानि च ॥
 द्वन्द्वजान्यर्शासि प्रकृतिममसमवायारब्धत्वात् न पृथग्
 गणितानि ।

रक्ताशीलक्षणम् ।

रक्तोत्त्वणा गुदे कीला पित्ताकृतिममन्विता ।
 वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभा ॥
 तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णञ्च गाढविट्कप्रपीडिता ।
 स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तित ॥
 मेकाभ पीड्यते दु खै शोणितक्षयसम्भवै ।
 हीनवर्णबलोत्साहो हतौजा कलुषेन्द्रिय ॥
 विट्श्याव कठिन रुक्षमधोवायुर्न वर्तते ॥
 तनु चारुणवर्णञ्च फेनिलञ्चासृगर्शसाम ।
 कट्यूरुगुदशूलञ्च दौर्बल्यं यदि चाधिकम् ॥
 तत्रानुवन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रुक्षणम् ॥
 शिथिल श्वेतपीतञ्च विटस्निग्ध गुरु शीतलम् ।
 यद्यर्शसा घनञ्चासृक् तन्मुमत् पाण्डु, पिच्छिलम् ॥
 गुद सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणम् ।

श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसा बुधे ॥
 पञ्चात्मा मारुत पित्त कफो गुदवलीत्रयम् ।
 सर्व्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजाना समुद्भवे ॥
 तस्मादर्शसि दु खानि बहुव्याधिकराणि च ।
 सर्व्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥
 गुदवलीत्रये इति च पाठः ।

सुखसाध्यार्शीलक्षणम् ।

वाह्यायान् बलौ जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ।
 अर्शसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥

कष्टसाध्यार्शीलक्षणम् ।

द्वन्द्वजानि द्वितीयाया बलौ यान्याश्रितानि च ।
 कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसवत्सराणि च ॥

असाध्यार्शीलक्षणम् ।

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा बलिम् ।
 जायन्तेऽर्शसि मश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥
 शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पाद ममन्वये ।
 याप्यन्ते दीप्तकायाग्ने प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥
 हस्ते पादे मुखे नाभ्या गुदे वृषणयोस्तथा ।
 शोथो हृत्पार्श्वशूलश्च यस्यासाध्योऽर्शसो हि म ॥
 हृत्पार्श्वशूल सम्मोहश्छर्द्दिरङ्गख रुग्ज्वर ।
 दृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्त्युर्गुदजातुरम् ॥
 दृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रसृतशोणितम् ।
 शोथातिसारसयुक्तमर्शसि क्षपयन्ति हि ॥

मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्व नाभिजानि तु ।
गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ।
यथास्व यथात्मीयलक्षणम् ।

चम्पकोलस्य सम्प्रामिलक्षणञ्च ।
व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माण करोत्यर्शस्त्वचो वह्नि ।
कोलोपम स्थिरखर चम्पकीलन्तु तद् विदु ॥
वार्तन तोदपाकृष्य पित्तादसितरक्तता ।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं मवर्णता ॥

अर्शसा चिकित्सा ।

अर्शसा साधनोपायश्चतुर्धा परिकीर्तित ।
श्लेष्मजक्षार शस्त्राग्निसाध्यत्वादाय उच्यते ॥
यद् वायोरानुलोम्याय यद् अग्निबलवृद्धये ।
अनुपानौषधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्शसै ॥
शुष्कार्शसा प्रलेपादि क्रिया तीक्ष्णा विधीयते ।
साविष्ण रक्तमालोक्य क्रिया कार्यास्रपैत्तिकी ॥
स्रुक्क्षीर रजनीयुक्त लेपाद् दुर्नामनाशनम् ।
कोषातकीरजोघर्षान्निपतन्ति गुदोद्भवा ॥
अर्कक्षीर स्रुक्क्षीर तित्ततुम्बराश्च पल्लवा ।
करञ्जो वस्तभूतञ्च लेपन श्रेष्ठमर्शसाम् ॥
अशौघ्नी गुदजा वर्त्तिर्गुडघोषाफलोद्भवा ।
ज्योत्स्निकाभूलकल्मेन लेपो रक्तार्शसा हित ।
तुम्बोवीज सौंद्भिदन्तु काञ्चीपिष्ट गुडीत्रयम् ।
अशौहर गुदस्थ स्याद्दधि माहिषमश्रुत ॥
महाबोधिप्रदेशस्य पथ्या कोषातकीरज ।

सफेन लेपतो हन्ति लिङ्गवन्ति न सशय ॥
 अपामार्गाङ्घ्रिज क्षारो हरितालेन सयुत ।
 लेपनाल्लिङ्गसम्भूतमर्शो नाशयति ध्रुवम् ॥
 वातातिसारवद् भिन्नवर्त्तस्यर्शास्युपाचरेत् ।
 उदावर्त्तविधानेन गाढविट्कानि चासक्तत् ॥
 विड्विवन्धे हित तक्र यमानोविड्सयुतम् ।
 वातश्लेष्मार्शसा तक्रात् पर नास्तीह भेषजम् ॥
 तत् प्रयोज्य यथादोष सस्नेह रुद्धमेव वा ॥
 न विरोहन्ति गुदजा पुनस्तक्रसमाहता ॥
 हरीतकी तिलान् वात्री मृद्वौका मधुक तथा ।
 परूषकख तोयेन पिबेदशोनिवृत्तये ॥
 सगुडा पिप्पलीयुक्तामभया घृतभर्जिताम् ।
 त्रिवृहन्तीयुता वापि भक्षयेदानुलोमिकीम् ॥
 तिलारुष्करसयोग भक्षयेदग्निवर्द्धनम् ।
 कुष्ठरोगहर श्रेष्ठमर्शसा नाशन परम् ॥
 मल्लिप्त शीरण कन्द पक्ताग्नौ पुटपाकवत् ।
 अद्यात् सतैललवण दुर्नाम्ना विनिवृत्तये ॥
 असिताना तिलानाञ्च प्रकुञ्च शीतवार्यनु ।
 खादतोऽर्शसि नश्यन्ति द्विजदार्ष्याङ्गपुष्टिदम् ॥
 भावित रजनीचूर्णे स्नुहोक्षीरे पुन पुन ।
 वन्धनात् सुदृढ सूत्र क्षिणत्यर्शो न सशय ॥
 रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवद् भिषक् ।
 दुष्टास्त्रेऽनिगृहीते तु शूलानाहावसृग्गदा ॥
 शक्रकाथ सविश्वो वा किवा विष्वशलाटव ।

योज्या रक्तार्शसैस्तद्वज्जोत्स्निकामूललेपनम् ॥
 नवनीततिलाभ्यासात् केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
 दधिसरमथिताभ्यासाद् गुदजा साम्यन्ति रक्तवहा ॥
 समङ्गोत्पलमोचाह्वतिरीटतिलचन्दनै ।
 छागक्षीर प्रयोक्तव्य गुदजे शोणितापहम् ॥
 कोमल नलिणीपत्र पिष्ट्वा खादेत् सशर्करम् ।
 प्रातराज पय पोत्वा रक्तस्त्रावाद् विमुच्यते ॥

सशर्करं कृष्णतिलस्य कल्क
 वस्त्रोपयोभि पिबति प्रभाते
 सद्यो हरत्येव गुदोत्थरक्त

योगोऽयमुक्तो गिरिशेन साक्षात् ॥

कौटज कल्कभादाय पिष्ट्वा तक्रेण बुद्धिमान् ।
 पोत्वा रक्तार्शसो रक्तस्रुतिमाशु नियच्छति ॥
 छागेन पयसा कल्क शतमूलीसमुद्भवम् ।
 पिबेद् रक्तार्शसस्तद्वत् ससित दाडिम रसम् ॥
 मोदको नागराद्याख्यो शौरणो मोदकस्तथा ।
 बाहुशालगुडश्चन्द्रप्रभाद्या गुडिका शुभा ।
 प्राणदा गुडिका लेह कौटजो रक्तवारण ।
 नित्योदितो रसो माणश्रणाद्यच्च लौहकम् ॥
 लौहमग्निमुख नाम सैन्धवाद्यन्तु चूर्णकम् ।
 इत्याद्यानि प्रयोज्यानि दुर्नाम्ना विनिवृत्तये ॥

अत्र पथ्यापथ्यानि ।

वातानुलोमन यद् यत् सर वङ्गिप्रदीपनम् ।
 सुजर पुष्टिद तत् तदन्नपान हित मतम् ॥

(द, २०)

वेगावरोध स्त्रीपृष्ठयानमुत्कटमासनम् ।

यथास्व दोषलञ्चान्नमर्शसं परिवर्ज्येत ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थान

अशाधिकारश्चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

भगन्दराविकारः ।

भगन्दरस्य पूर्वरूपं स्वरूपञ्च ।

कटीकपालनिस्तोद दाह कण्ठ रुजादयः ।

भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे ॥

गुदस्य दण्डले चित्रे पार्श्वतः पिडकार्त्तिकत् ।

भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः ॥

कटीकपालमत्र कटीफलकं, आर्त्तिकत् पौडाकत्

पञ्चविधं वातिकं पेत्तिकं श्लेष्मिकं सान्निपातिकं शल्यजभेदे ।

वातिकं शतपोनकसञ्ज्ञो भगन्दरः ।

कषायरुचैस्त्वतिकोपितोऽनिलः

स्वपानदेशे पिडका कराति याम् ।

उपेक्षणात् पाकमुपति दाहः

रुजा च भिन्नारुणफेनयार्त्तिना ।

ततागमो मूल पुरोषरेतसा

ब्रणेरनेकै शतपोनक वदेत् ॥

रुजादारुण अतिदारुणरुक् ब्रणैरनेकै सूक्ष्ममुखै,
शतपोनकश्चान्नी तद्वत् ।

पैस्तिकमुष्ट्रग्रीवसञ्जमाह ।

प्रकापने पित्तमतिप्रको पित

रुगेति वक्ता पिडका गुदाश्रिताम् ।

तदाश्रपाकाहिमपूतिवाहिनी

भगन्दर तूष्ट्रशिरोधर वदेत् ॥

आश्रपाकाहिमपूतिवाहिनी शीघ्रपाकामुष्णदुर्गन्ध-
वाहिनीञ्च । तदा भगन्दरमुष्ट्रशिरोधर वदेत् । उष्ट्रग्रीवसञ्जा च
पिडकावस्थाया वक्ताकारत्वेन ।

श्लैष्मिक परिस्त्राविसञ्जमाह ।

कण्डूयनो घनस्त्रावी कठिनो मन्दवेदन ।

श्वेतावभास रूफज पारस्त्रावी भगन्दर ॥

कठिन पिडकावस्थायाम् । परिस्त्रावी निरन्तरस्त्रावशील ।

सांन्नपातिक शम्बूकावर्त्तसञ्जमाह ।

बहुवर्णरुजास्त्रावा पिडका गोस्तनोपमा ।

शम्बूकावर्त्तवन्नाडो शम्बूकावर्त्तको मत ॥

शल्यजमुन्मार्गिसञ्जमाह ।

क्षताद् गति पायुगता विवर्जते

हृदिक्षणात् स्यु क्रिमयो विदार्थ्य ते ॥

प्रकुर्वन्त मार्गमनेकधा मुखे-

व्रणस्तमुन्मार्गि भगन्दर वदेत् ॥

एतस्य तिर्यक्कृतभागं पुरोषादिनिगमनादुच्चारि
सञ्ज्ञा ।

तन्त्रविशेषोक्तमर्शोभगन्दरमाह ।

कफपित्ते तु पूर्वोत्थे दुर्नामाश्रित्य कुप्यत ।

अर्शोमूले तत शोथ कण्डूदाहार्तिमान् भवेत् ॥

स शोथ पक्वभिन्नोऽस्य हृदयन् मूत्रमर्शस ।

स्रवत्यजस्रगतिभिर्गम्यमर्शोभगन्दर ॥

अयमन्यतमस्मिन् शतघोनकादीना दोषलक्षणदर्शना
दन्तर्भाव्य ।

घोरा साधयितुं दुःखा सर्व एव भगन्दरा ।

तेष्वमाध्यस्त्रिदोषोत्थ क्षतजस्र विशेषत ॥

वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमय शुक्रमेव च ।

भगन्दरात स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम ॥

भगन्दरात् स्रवन्त इत्यस्मादमी विशेषा इति शेष ।

भगन्दरस्य चिकित्सा ।

गुदस्य श्वयथु दृष्ट्वा विशोष्य शोधयेत् तत ।

रक्तावसेचन कार्यं यथा पाक न गच्छति ॥

उपवामादिना शोषयेत्, वमनविरचनादिना शोधयेत्

रक्तावसेचन जलोकादिभि ।

वटपतेष्टकाशुण्ठीगुडूच्य सपुनर्नवा ।

सुपिष्टा पिडकावस्थे लेप शस्तो भगन्दर ॥

सुहृत्कर्दुग्धदावर्षाभिर्वर्त्ति कृत्वा विचक्षण ।

भगन्दरगति ज्ञात्वा पूरयेत् ता प्रयत्नत ॥

एषा सर्व्वशरीरस्था नाडो हन्यान्न मशय ॥

तिला ज्योतिष्मती कुष्ठ लाङ्गलो गिरिकर्णिका ।

शताह्वा त्रिवृता दन्त्य शोधनाय भगन्दरे ॥

तिलाभया लोघ्नमरिष्टपत्र

निशे वचा लोघ्नमगारधूमस ।

भगन्दरे नाड्युपदशयोश्च

दुष्टव्रणे शोधनरोपणाय ॥

समभागपिष्ट लेपद्वय दद्यात् ।

त्रिफलारससपिष्ट विडालास्थिप्रलेपनम् ।

भगन्दर निहन्त्यशु दुष्टव्रणहर परम् ॥

खदिराम्बुरतो भूत्वा कषाय त्रैफल पिवेत् ।

महिषाक्षविडङ्गाना भगन्दरविनाशनम् ॥

जम्बुकमास भुञ्जीत प्रकारैर्व्यञ्जनादिभि ।

अजीर्णवर्जी मासेन मुच्यते तु भगन्दरात् ॥

नवकार्षिकनाम च सप्तविशतिकस्तथा ।

गुग्गुलु सम्प्रयोक्तव्यो रसस्त्रिविभाग्डक ॥

तैल विष्यन्दन नाम सैन्धवाद्यनिशाद्यके ।

इत्याद्यानि प्रयोज्यानि मेघजानि भगन्दरे ॥

भगन्दरे पथ्यापथ्यव्यवस्था ।

सर्षप शालिमुद्गौ च विलेपी जाङ्गलो रस ।

पटोल शिग्रु वेलाग्र पत्तूर बालमूलकम् ॥

तिलसर्षपयोस्तैल तिक्तवर्गी घृत मधु ।

एवविधानि चान्यानि भगन्दरहितानि हि ॥

विरुद्धान्यन्नपानानि विषमाशनमातपम् ।

व्यायाम मैथुन युग्मं पृष्ठयान गुरुणि च ॥

सवत्सर परिहरिदुपकूटव्रणो नर ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञान निदानचिकित्सितस्थान

भगन्दराधिकार पञ्चविंशोऽध्याय ।

षट्तिंशोऽध्याय ।

व्रणशोथाधिकार ।

व्रणशोथस्य मख्या सामान्यरूपञ्च ।

पृथक् समस्तदोषोत्था रक्तजागन्तुजो तथा ।

व्रणशोथा षडेते स्युः सयुक्ता शोथलक्षणैः ॥

व्रणशोथस्य विशिष्ट रूपम् ।

विषम पच्यते वातात् पित्तोत्थैश्चाचिराचिरम् ।

कफज पित्तवच्छोथो रक्तागन्तुसमुद्भवो ॥

अपक्वस्य व्रणशोथस्य लक्षणम् ।

मन्दोष्णताल्यशोथत्व काठिन्य त्वक्स्वर्णता ।

मन्दवेदनता चापि शोथस्यामख लक्षणम् ॥

पच्यमानस्य लक्षणम् ।

दह्यते दहनेनेव क्षारिण्येव च पच्यते ।

पिपीलिकागणनं व दृश्यते च्छिद्यते तथा ॥

भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनैव च ताड्यते ।
 पीड्यते पाणिनेवान्त सूचीभिरिव तुद्यते ॥
 मोषचोषो विवर्णं स्यादङ्गल्येवावघट्यते ।
 आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविडवत् ॥
 न गच्छेदातत शोथो भवेदाश्मातवस्तिवत् ।
 ज्वरस्तृष्णारुचिश्चैतत् पच्यमानस्य लक्षणम् ।

पक्वस्य लक्षणम् ।

वेदनोपशम शोथो लोहितोऽल्पो न चोन्नत ।
 प्रादुर्भावो बलीनाञ्च तोद कण्डूर्मुहुर्मुहुः ॥
 उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटन त्वचाम् ।
 वस्ताविवाम्बुसञ्चार स्याच्छोथेऽङ्गुलिपीडिते ॥
 पूयश्च पीडयेदेकमन्तमन्ते च पीडिते ।
 तुमुक्षा व्रणशोथस्य भवेत् पक्वस्य लक्षणम् ॥

नर्त्तेऽनिलाद रुड् न विना च पित्त
 पाक कफञ्चापि विना न पूय ।
 तस्माच्चि सर्व्वं परिपाककाले
 पचन्ति शोथास्त्रिभिरेव दोषैः ॥

पचन्ति पाकं प्राप्नुवन्ति ।

कक्षं समाश्रित्य यथैव वङ्गि
 वायूरित सदहति प्रसङ्ग ।
 तथैव पूयो ह्यविनि सृतो हि
 मास शिरा स्नायुमपीह स्वादेत् ॥

कक्षं दृणवनम्

आमं विदह्यमानञ्च सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक् ।
जानोयात् स भवेद् वैद्य शेषास्तस्करवृत्तयः ॥
यश्चिन्नन्त्याममज्ञानाद् यो वा पक्वमुपेक्षते ।
श्वपचाविवमन्तव्यौ तावन्निश्चितकारिणौ ॥

व्रणशोथस्य चिकित्सा ।

आदौ विस्त्रापनं कुर्यात् द्वितीयमवसेचनम् ।
तृतीयमुपनाहन्तु चतुर्थो पाटनक्रियाम् ॥
पञ्चमं शोधनञ्चापि षष्ठं वै रोपणं तथा ।
एतं क्रमा व्रणस्योक्ता सप्तमो वैकृतापहः ॥
विस्त्रापयतीति विस्त्रापनं कर्तव्यमनन्तरं एतेन लङ्घनस्वेदं
प्रलेपादौना ग्रहणम् ।

व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।
तौ च रुक् च दिवास्नप्रात् ताश्च मृत्युश्च मैथुनात् ॥
धुस्तूरमूलं सलवणमुष्णं व्रणस्थित्यारम्भे ।
दत्तं लेपान्नियतं व्रणशोथं हरति बहुदुष्टम् ॥
कल्कं काञ्चिकसपिष्टं स्निग्धशाखोटकत्वचः ।
सुपर्णं इव नागानां वातशोथविनाशनम् ॥
दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा ।
शीतलाश्च गणा सर्वे प्रलेपं पित्तशोथहा ॥
न्यग्राधोऽम्बराश्वत्थं प्लवितसवल्कलैः ।
ससर्पिष्कैः प्रलेपं स्याच्छोथनिर्व्यापणं परम् ॥
अश्वगन्धा तथा रास्ना वृश्चिकाली महौषधम् ।
धुस्तूरमूलमित्येषा प्रलेपं श्लेष्मशोथहा ॥
न रास्ना लेपनं दद्याद् दत्तञ्च पतितं तथा ।

न च पर्युषित शुष्यमाण नैवावधारयेत् ॥
 शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेह पीडन प्रति ।
 न चापि सुखमालिम्पेत् तेन दोष प्रसिच्यते ॥
 वेदनोपशमार्थाय तथा पाकशमाय च ।
 अचिरोत्पतितं शोथे शोणितस्त्रावणं हितम् ॥
 एकतस्तु क्रिया सर्वा रक्तमोक्षणमेकत ।
 रक्तं हि वेदनामूलं तच्चेन्नास्ति न चास्ति रुक् ॥
 स चेदेवमुपक्रान्त शोथो न प्रशमं ब्रजेत् ।
 तस्योपनाहै पक्कम्य पाटनं हितमुच्यते ॥
 शणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपा ।
 अतसी शक्तवच्चैषामुष्णद्रव्यञ्च पाचनम् ॥
 अन्यच्चोष्णं द्रव्यं यवगोधूमधान्यादिकं ब्रणशोथञ्च
 पाचनं भवति ।

तैलेन सर्पिषा वापि ताभ्यां वा शक्तुपिण्डिका ।
 सुखोष्णं शोथपाकायमुपनाहं प्रशस्यते ॥
 सतिला सातमीबीजा द्रव्यक्ला शक्तुपिण्डिका ।
 सकिण्वकुष्ठलवणां शस्ता स्यादुपनाहने ॥
 रोगे व्यधनसाध्ये तु यदादेशं प्रमाणतः ॥
 शञ्च विधाय मतिमान् स्रावयेत् कुशलो भिषकः ॥
 बालवृद्धासहजीर्णभीरुणा योषितामपि ।
 ब्रणेषु ममज्जातेषु भेदनद्रव्यलेपनम् ॥
 चिरविल्बोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः ।
 कपोतः कङ्क गृध्राणां पुरीषाणि च दारणम् ।
 क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणं स्मृतम् ॥

हस्तिदन्तो जले पिष्टो विन्दुमात्रं प्रलेपितः ।
 अत्यन्तकठिने शोथे गोदन्तो भेदनं परः ॥
 द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वङ्मूलानि प्रपीडनम्
 यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥
 व्रणस्य तु विशुद्धस्य क्वाथं शुद्धिकरं परः ।
 पटोलनिम्बपत्रोत्थं सर्व्वत्रेव प्रयुज्यते ॥
 वातिके दशमूलानां क्षौरिणा पैतिके व्रणे ।
 आरग्वधाटे कफजे कषायशोधने हितं ॥
 तिलमेन्धवयष्ट्याह्वं त्रिवृट् निम्बनिशायुगे ।
 सुपिष्टेर्धृतसम्भिष्टौ प्रलेपो व्रणशोधनः ॥
 एकं वा शारिवामूलं सर्व्वव्रणविशोधनम् ॥
 अपेतपूतिमासानां मासस्थानांमरोहताम् ।
 कल्कं 'मरोपणं' कार्य्यस्तिलजो मधुमयुतः ॥
 अश्वगन्धा रुक्मा लोभ्रं कटुफलमधुयष्टिका ।
 समङ्गा धातकीपुष्पपरमं व्रणरोपणम् ॥
 मनशिला समस्त्रिष्टा सलाक्षा रजनीद्वयम् ।
 प्रलेपः सद्यतक्षोद्रस्त्वचसावर्ण्यक्तत् परः ॥
 त्रिफला गुग्गुलुश्चैव सप्ताङ्गाख्यश्च गुग्गुलुः ।
 तैलजात्यादिकं नाम व्रणराक्षससञ्जकम् ॥
 तैलघृतञ्च गौराद्यविडङ्गारिष्टं एव च ।
 भेषजान्येवमादीनि प्रयोक्तव्यानि व्रणे सदा ॥
 अत्र पथ्यापथ्यानि ।
 जीर्णशान्द्योदनं स्निग्धं जीवन्ती च पुनर्नवा ।
 पटोलमृद्गयूषञ्च हितान्येतानि सन्ततम् ॥

अम्ल दधि च शाकञ्च मासमानूपमौदकम् ।

क्षौर गुरुणि चाम्लानि व्रणे च परिवर्ज्येत् ।

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने

व्रणशोथाधिकार षट्त्रिंशोऽध्याय ।

सप्तविंशोऽध्याय ।

— ० —

शरीरव्रणाधिकार ।

द्विधा व्रण परिज्ञेयो दोषजागन्तुभेदत ।

दोषजो दुष्टदोषे स्यादन्य शस्त्रादिसम्भव ।

क्षतमौर्ध्मरूपापि तत्पर्याया उदीरिता ॥

तत्र वातिकस्य लक्षणम् ।

स्तब्ध कठिनमस्पृशो मन्दस्त्रावो मज्जारुज ।

तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसम्भव ॥

स्तब्ध अचल ।

पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

लृण्णा मोह ज्वर क्लेद दाहदुःखावदारणै ।

व्रण पित्तकृत विद्यात् स्रावैर्गन्धैश्च पूतिकै ॥

क्लेद आर्द्रता । दुःख व्यथारूपम् । अवदारणम् । व्रणे

विदारणवत् पौडा ।

श्लेष्मिकस्य लक्षणम् ।

बहुपिच्छो गुरु स्निग्ध स्तिमितो मन्दवेदन ।

पाण्डवर्णोऽल्पसक्तेदश्चिरपाकी कफव्रण ॥

बहुपिच्छ बहुपिच्छिल । अल्पसक्तेद इषदार्द्र ।

रौधिरस्य द्वन्द्वजस्य मान्निपातिकस्य च लक्षणम् ।

रक्तो रक्तस्ती रक्ताद द्वितिज स्यात् तदन्वय ।

तदन्वय द्वित्रिदोषलिङ्गस्वस्वन्ध ।

शुद्धव्रणस्य लक्षणम् ।

जिह्वातलाभोऽतिमृदु स्वस्थ स्निग्धोऽल्पवेदन ।

सुव्यवस्थो निरास्माव शुद्धव्रण इति स्मृत ॥

जिह्वातलाभ तलशब्दोऽत्र स्वरूपार्थ । तेन जिह्वावद्रक्त ।

सुव्यवस्थ उच्छृनतारहित ।

दुष्टव्रणस्य लक्षणम् ।

पूतिपूयातिदुष्टासृक्साव्युत्सङ्गी चिरस्थिति ।

दुष्टव्रणोऽतिगन्धादि शुद्धलिङ्गविपर्यय ॥

उत्सङ्गी कोटरवान् । अतिगन्धादि आदिशब्देन स्नाव

वेदना विवर्णतादयः सगृह्यन्ते ।

सरोद्धव्रणस्य लक्षणम् ।

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यास्ता क्लेदवर्जिता ।

स्थिराश्च पिडकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ॥

कपोतवर्णप्रतिमा पाण्डुधूसरा । स्थिरा विदोर्णता

रहिता । पिडकावन्त मरारणार्था य मासाङ्गरास्तद्युक्ता ।

मरूटव्रणस्य लक्षणम् ।

रूढवर्त्मानमग्रन्यिमशूलमरुज व्रणम् ।

त्वक्स्वण समतल सम्यग्रूढ विनिर्दिशेत् ॥

रूढवर्त्मान मरूटस्त्रावमार्गम् । समतलमनिश्रम ।

सुखसाध्यत्वादिकमाह ।

त्वक्प्रासज सुखे देशे तरुणस्यानुपपन्नम् ।

धोमतोऽभिनव काले सुखे राज्यं सुरु व्रणम् ॥

सुखे देशे मर्मरहितेऽङ्गे । अनुपद्रव उन्नतवर्णाश्वास
कामारोचकादिरहित । वीमत पथ्यसेविन । सुखे काले
हेमन्ते शिशिरे च ।

गुणैरन्यतरेभिर्हीन कच्छो व्रणः स्मृतः ।

मव्वेर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥

एभिस्त्वङ्माजत्वादिभिः । निरुपक्रमः चिरमुपेक्षितः ।

निरुपक्रम इत्यत्र भूर्युपद्रव इति पाठान्तरम् ।

पमा मेदोऽथ मज्जान मस्तुलुङ्गञ्च यः सवेन ।

आगन्तुजो व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भवः ॥

मस्तुलुङ्गं मस्तकाभ्यन्तरस्नेहः ।

कुष्ठिना विषजुष्टानां शोषिणा मधुमेहिनाम् ।

व्रणा कच्छेण सिध्यन्ति येषाञ्चापि व्रणे व्रणाः ॥

अरिष्टलक्षणमाह ।

मद्यागुर्वाज्यं सुमनः पद्मचन्दनचम्पकैः ।

सगन्धा दिव्यगन्धाश्च सुसुर्गन्धा व्रणाः स्मृताः ॥

सुमना जातोः । दिव्यगन्धाः पारिजातादिगन्धाः ।

सगन्धाः समानगन्धाः ।

(८, २१)

ये च ममसु सम्भूता भवन्त्यत्यर्थवेदना ॥
 दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं वह्निं शोताश्च ये व्रणा ।
 दह्यन्ते वह्निरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शोतला ॥
 प्राणमासक्षयश्वासकासारोचकपोडिता ।
 प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा ये चापि ममसु ॥
 क्रियाभिः मस्यगारब्धा न सिद्ध्यन्ति च ये व्रणा ।
 वज्रयेदपि तान् वद्यन्तनात्मना यश ॥
 व्रणस्य चिकित्सा ।

व्रणेषु निखिलेष्वार्ता कोरुर्मर्पिर्निषेचनम् ।
 विधेयं सततं वद्यस्तेन रुक् पात्राभ्यासितम् ॥
 क्षालनं नियतं काष्ठं हि तच्छक्त्यारवाणसा ।
 त्रिफलाया कषायिणा च चन्द्रेणनापि वा ॥
 मृदङ्गारजचूणेन कार्यं द्वादशवारं ॥
 भस्मना यवर्जनापि तिक्तातैरथवाप वा ॥
 मर्पिषा परिदग्धेन तैलेन तिलर्जनेन वा ।
 व्रणं मलेपयेन्नित्यं स तेनाशं प्रशाम्यति ॥
 व्रणं नानावृतं रक्षेत् कदाचिदपि बुद्धिमान् ।
 वाह्यानिन्वसमायोगाद्विह्वलितं भयं भवेत् ॥
 यथा कीटपतङ्गाद्येर्व्याहतं न भवेदहम् ।
 प्राप्नुयान्नाभिघातञ्च सावधानस्तथा भवेत् ॥
 शरिवादिगणक्वाथं मसर्पिष्को व्रणप्रणुत् ॥
 अभया त्रिवृता शुण्ठोमेलानन्दं निशायुगम् ।
 स्त्रणपत्राञ्च श्यामाञ्च शरिवा दारुं नालिनोम् ॥

नागकेशरमेन्द्रोच्च विडङ्ग गन्धपिप्पलीम् ।
क्वाथयित्वा पिबेत्तोयमोर्मी लवणसयुतम् ॥
ईर्मी व्रणौ ।

व्रणहरो रस ।

रस गन्ध विष वङ्गि लौहमभ्र सम समम् ।
सप्तधा पायतोयेन क्वाञ्चनाराभ्रमा त्रिधा ॥
भावयित्वा वटा कुर्याद्राक्तिकाप्रमिता भिषक् ।
रसो व्रणहरा नाम व्रणान् सर्वान् हरेदसौ ॥
व्रणे पथ्यापथ्यानि ।
शोथे यान्यन्नपानानि भेषजानि हितानि च ।
तानि सर्वाणि जानोयाद्व्रणे खु शर्मणे सदा ॥
शोथे शोथव्रणे ।

सद्योव्रणाधिकारः ।

आगन्तुजव्रणस्य निदानम् ।

नानाधारामुखे शस्त्रेर्नानास्थाननिपातितै ।
भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तास्तान् निबोध मे ॥
नाना धारामुखं नि येषां ते शस्त्रैर् अर्धचन्द्र खड्ग-भक्त
कुन्त शूल शरादिभिः । स्थानविशेषोऽपि शस्त्रनिपाततुल्यत्वेन
आकृतिविशेषे हेतुरित्यत उक्तं नानास्थाननिपातितैरिति ।
नानाकृतयः षडाकृतयः । आगन्तुजव्रणः सद्योव्रण इति
नाम्ना च उच्यते ।

तस्याकृतय ।

क्लिन्न भिन्न तथा विद्व क्षत पिच्छितमेव च ।

पृष्टमाहुस्तथा षष्ठ तेषा वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

क्लिन्नस्य लक्षणम् ।

तिर्य्यक्क्लिन्नमृजुर्वापि यो व्रणस्वायतो भवेत् ।

गात्रस्य पातन तद्वि च्छिन्नमित्यभिधीयते ॥

यो व्रण तिर्य्यक्क्लिन्न खड्गादिक्षततिर्य्यक्क्षेदयुक्तः ।
ऋजुर्वापि अथवा खड्गादिक्षत अवक्रो व्रण । आयतो दीर्घ ।
आयत इति तिर्य्यक्क्लिन्नस्य ऋजोश्च विशेषणम् । गात्रस्य
पातन गात्रस्य कदेशस्य कटेन पृथक्करण वा क्लिन्नमित्यभि-
धीयते ।

भिन्नस्य लक्षणम् ।

शक्ति कुन्तेषु खड्गाग्र विषाणैराशयो हत ।

यत् किञ्चित् प्रसवेत् तद्वि भिन्नमित्यभिधीयते ॥

शक्तिकुन्तेषु खड्गाग्रेत्यत्र शक्ति दन्तेषु खड्गाग्रेत्यादि
पाठान्तरम् । आशय कोष्ठ ।

स्थानान्ध्यामाग्निपक्वाना मूत्रस्य रुधिरस्य च ।

हृदुण्डक फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥

तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ।

मूत्रमाग्रेगुदाख्येभ्यो रक्त घ्राणाच्च गच्छति ॥

मूर्च्छा श्वासस्तृपाश्मानमभक्तच्छन्द एव च ।

विण्मूत्रवातमद्गश्च स्वेदसावोऽक्षिरक्तता ॥

लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदोर्गन्ध्यमेव च ।

हृदि शूल पार्श्वयोश्च विशेषश्चाभिधीयते ॥

तस्मिन् कोष्ठे । भिन्ने शक्तादिभि । रक्तपूर्णं कोष्ठे ।
 तस्मादङ्गाङ्गिनात् सुतेन रक्तेन पूणे वा ज्वरादयो जायन्ते ।
 आमाशये पक्काशये च रक्तपूर्णं लक्षणमेदमाह ।
 आमाशयस्य रुधिरं रुधिरं कर्ह्यत्यपि ।
 आधानमतिमात्रञ्च शूलञ्च भृशदारुणम् ॥
 पक्काशयगते रक्ते रुजा गौरवमेव च ।
 अत्र काये विशेषेण शीतता च भवेदिह ॥
 रुजा शूलम् । गौरव पक्काशये । अत्र काये नाभेरधोदेशे
 विशेषेण गौरवमित्यन्वयः । शीतता च भवेदिह इह नाभेरधोदेशे
 शीतता च स्यात् । सा च व्याधिस्वभावात् ।

विद्धस्य लक्षणम् ।

सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयं विना ।
 उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत् ॥
 आशयं विना कोष्ठं विना । उत्तुण्डितं अनिर्गतशल्यम् ।
 निर्गतं वा निर्गतशल्यं वा ।

सशल्यस्य व्रणस्य लक्षणम् ।

श्यावः सशोथः पिडकाचितञ्च मुहुर्मुहुः शोणितवाहनञ्च ।
 सृद्रूतं बुद्बुदतुल्यमासं व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति ॥
 मुहुर्मुहुः शोणितवाहनमिति यदा यदा शल्यं चलन्ति
 तदा तदा रुधिरं वहति । उन्नतं उत्थितमुखम् ।

कोष्ठस्थितस्य शल्यस्य लक्षणम् ।

त्वचोऽतोऽथ शिरादीनि भित्त्वाङ्गं परिहृत्य वा ।
 कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्यादुक्तानुपगमं ॥

त्वच सप्तापि अतिक्रम्य । उक्तानुपद्रवान् प्रनष्टशल्य
विज्ञानीयोक्तान् आटोपानाह्वादात् ।

असाध्यकोष्ठभेदस्य लक्षणम् ।

कोष्ठान्तर्लोहित पाण्डुशीतपाण्डुगराननम् ।

शीतोच्छ्वास रक्तनेत्रमानसश्च निवज्जयेत् ॥

कोष्ठान्तर्लोहित कोष्ठनिवद्धशोणितम् । आनद्धमानाह्वयन्तम् ।

क्षतस्य लक्षणम् ।

नातिच्छिन्न नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम् ।

विषम व्रणमङ्गे यत् तत् क्षत परिकोर्त्तितम् ॥

नातिच्छिन्न नातिदोषघातम् । नातिभिन्न नातिगम्भीर
घातम् । उभयोश्छिन्नभिन्नयोः । विषम व्रणमङ्गे यत् यद्गुण
मङ्गवैषम्यकरम् ।

पिच्छितस्य लक्षणम् ।

प्रहारणौडनाभ्यान्तु यदङ्ग पृथुता गतम् ।

सास्थि तत् पिच्छित विद्याद्रक्तमज्जपरिप्लुतम् ॥

प्रहारो मुक्तरादिना । पौडन कपाटादिना । पृथुता
चिपिटताम् ।

वृष्टस्य लक्षणम् ।

घर्षणादभिघातात् वा यदङ्ग विगतत्वचम् ।

उष्णसावान्वित तत्तु वृष्टमित्यभिधीयते ॥

घर्षणात् कर्कशेष्टकापाषाणवस्त्रादिभिः । विगतत्वच
विगता त्वक् यस्मात् ।

मासशिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिमर्मक्षताना लक्षणम् ।

भ्रम प्रलाप पतन प्रमोहो

विचेष्टन ग्लानिरथोष्णता च ।

सस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्ध्निवात
 स्तोत्रा रुजो वातकृताश्च तास्ता ॥
 मासोदकाभ रुधिरञ्च गच्छेत्
 सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव च ।
 दशार्द्धसंख्येष्वथ विक्षतेषु
 सामान्यतो मर्म्भसु लिङ्गमुक्तम् ॥

पतन भूमौ । विचेष्टन विरुद्ध चेष्टन हस्तपदादि
 प्रक्षेपणादिकम् । मूर्च्छनमिन्द्रियमोह । प्रमोहो मनोमात्र
 मोह । तोत्रा रुजो वातकृताश्च तास्ता दण्डापतानकादय ।
 रुधिरञ्च गच्छेत् मेहन भग गुदास्य घ्राणेभ्य शोणित स्रवेत् ।
 सर्वेन्द्रियाथोपरम इन्द्रियाणा कार्य्यनाश । दशार्द्धसंख्येषु पञ्चसु
 मासादिमर्म्भसु ।

अमर्म्भशिरादीना विज्ञाना पृथग्लक्षणमाह ।

सुरेन्द्रगोपप्रतिम प्रभूत
 रक्त स्रवेत् तत् क्षतजश्च वायु ।
 करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान्
 शिरासु विज्ञास्त्वथवा क्षतासु ॥

सुरेन्द्रगोप लोहितवर्ण कोटविशेष । रोगान् शिरोऽभि-
 तापादीन् । विज्ञासु शरादिना । क्षतासु खड्गादिना ।

कौञ्ज शरीरावयववसाद
 क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजश्च ।
 चिराद्गुणो रोहति यस्य चापि
 त स्नायुविद्ध पुरुष व्यवस्येत् ॥

कौञ्ज विद्धस्याङ्गस्य वक्रता । तुमुला मङ्गती ।

शोथातिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च
 बलक्षय सञ्चत एव शोथ ।
 क्षतेषु सन्धिव्वचलाचलेषु
 स्यात् सन्धिकर्म्भोपरमश्च लिङ्गम् ॥

सर्वत एव शोथ सर्वसन्धीन् व्याप्य शोथ । उपरमो नाश ।
 घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु
 सर्वास्ववस्थासु न चेति शान्तिम् ।
 भिषग्विपश्चिद् विदिताथसूत्र
 स्तमस्थिविद्ध पुरुष व्यवखेत् ॥

सर्वास्ववस्थासु शयनामनादिकासु । विदिताथसूत्र
 ज्ञातशल्यतन्त्र ।

यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मम्मस्वभिताडितेषु ।
 अमम्मशिरादिविद्धलक्षणानि पृथगभिजाय मर्मविद्ध
 लक्षणान्याह यथास्वमेतानीत्यादि । यथास्व शिरादोना विद्वाना
 एतानि लिङ्गानि पृथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रला-
 पादीनि च । अभिताडितेषु विद्धेषु ।

सर्वव्रणानामुपद्रवानाह ।

विसर्प पक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतानक ।
 मोहोन्मादो व्रणे पीडा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रह ॥
 कासश्छर्द्दिरतोसारो हिक्काश्वास सवेपथु ।
 षोडशोपद्रवा प्रोक्ता व्रणाना व्रणचिन्तकै ॥

अथाग्निदग्धस्य निदानमाह ।

तवाग्निर्द्विविधो ज्ञेय स्नेहरूक्षसमाश्रित ।
 स्नेहस्तात्र तु तैलादि रूक्ष लौहादि कथ्यते ॥

अग्निदग्धं चतुर्धा स्यात् पुष्टं दुर्दग्धमेव च ।
 सम्यग्दग्धं तथा तीव्रदग्धञ्च परिकीर्तितम् ॥
 यद्विवर्णमतिपुष्टं तत् पुष्टमभिवोयते ।
 तीव्रदाहव्यथावन्तो यत्र स्फोटो भवन्ति हि ॥
 चिरेण ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धमुदाहृतम् ॥
 ताम्रवर्णमगन्धोर दाहपीडासमन्वितम् ।
 सुसंस्थितञ्च कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरैः ॥
 त्वङ्मांसं यत्र दग्धं स्याद्विग्रेषो वपुषस्तथा ।
 शिरास्त्रायुस्थिसन्धोना तं वदन्त्यतिदग्धकम् ॥

सद्योव्रणस्य चिकित्सा ।

स्रवत्यस्रं व्रणे वासस्तोयसिक्तं प्रयोजयेत् ।
 तेनासरोधो भवति वेदना च प्रशाम्यति ॥
 अपामार्गस्य ससिक्तं पत्रोत्थेन रसेन तु ।
 सद्योव्रणेषु रक्तान्तु प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥
 श्वेतैरण्डैश्च निर्यामं शोणितमृतिरोधकम् ।
 वेदनायां प्रशमनो व्रणदोषहरस्तथा ॥
 शुनो जिह्वाक्षतश्चूर्णं सद्यः क्षतविरोहणम् ॥
 इति साप्ताहिकं कार्यं सद्योव्रणहितो विधिः ।
 सप्ताहात् परतः कुर्याच्छारोव्रणवत् क्रिया ॥
 पित्तविद्रविमोसर्पशमनं लेपनादिकम् ।
 अग्निदग्धव्रणे सम्यक् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥
 नागिकेलभवं तैलं चूर्णोदकसमन्वितम् ।
 प्रयुक्तं शमयेद्दाहं वज्रिदग्धव्रणस्य हि ॥
 महिष्या नवनीतेन क्षीरेण पेषयेत् तिलान् ।

तेन लेपेन दग्धाङ्ग सदाह सुखमश्नुते ॥
 मञ्जिष्ठाद्य तथा तैल पाटलीतैलमेव च ॥
 तथा जीरष्ठत योज्यमग्निदग्धप्रशान्तये ॥
 शरीरद्रवणवच्चात्र क्रिया कार्या भिषग्वरे ॥

नाडीव्रणाधिकार ।

य शीथमाममिति पक्वमुपेक्षतेऽज्ञो
 यो वा व्रण प्रचुरपूयमसाधुवृत्त ।
 अभ्यन्तर प्रविशति प्रविदार्य तस्य
 स्थानानि पूर्वविहितानि तत सपूय ।
 तस्यातिमात्रगमनाद् गतिरिष्यते तु
 नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडो ।
 दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
 सम्मूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ।

वातजाया नाड्या लक्षणम् ।

तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी मशूला
 फेनानुविद्धमधिक स्रवति क्षपासु ॥

पित्तजाया लक्षणम् ।

पित्तात् तृषा ज्वरकरी परिदाहयुक्ता
 पीत स्रवत्यधिकमुष्णमह सु चापि ॥
 ज्ञेया कफाद् बहुघनार्जुन पिच्छस्रावा
 स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनोप्रहृद्वा ॥

अर्जुन श्लेत् ।

त्रिदोषजाया लक्षणम् ।

दाहज्वर श्वसन मूर्च्छन वक्त्रशोषा
यस्या भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ।
तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकीपाद्
घोरामसुक्षयकरोमिव कालरात्रिम ॥
दाषद्वयाभिहित लक्षणदर्शनम्
तिमो गतीर्व्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात् ॥

शल्यनिमित्ताद्या लक्षणम् ।

नष्ट कथञ्चिदनुमागमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति ।
सा फेनिल मथितमृच्छमसृग्विमिश्र
मुष्ण करोति महसा मरुजञ्च नित्यम् ॥

नष्टमदृष्टम् । मागमनु मार्गं लक्ष्योक्तम् । अणुमागमिति
पाठे अणु सूक्ष्मो मागो यस्य तत् शल्यम् । उदीरितेषु त्वगादिषु
मथितमुन्मथितवत् ।

नाडो त्रिदोषप्रभवा न मिथ्ये-

च्छेष्टाश्च तिस्र खलु यत्नसाध्या ॥

नाडोत्रणस्य चिकित्सा ।

नाडोना गतिमन्विष्य शस्त्रेणापाव्य कम्पवत् ।
सर्व्वत्रणक्रमं कुर्याच्छोधनादि यथाविधि ॥
श्वेतैरण्डस्य निव्यास खदिरेण ममायुत ।
हन्ति नाडोत्रणान् सर्व्वान् मृगान् मृगपतिर्यथा ॥
आस्फोतात्तीरसयोगो नाडी नाशयति ध्रुवम् ॥
विडङ्गत्रिफलाकुष्णाचूर्णं लोटं समाक्षिकम् ।

निदानचिकित्सितस्थानम् ।

हन्ति कुष्ठ क्रिमोन् मेह नाडोव्रण भगन्दरान् ॥

कृशदुर्बलभोरुणा गतिर्मम्याश्रिता च या ।

क्षारसूत्रेण ता हिन्द्यान् शस्त्रेण कदाचन ॥

स्वर्जिकाद्य कुम्भिकाद्य तैल भज्जातकाद्यकम् ।

सप्ताङ्गगुग्गुलुञ्चेव नाडोव्रणक्षितपदम् ॥

नाडोव्रणे पथ्यापथ्यानि ।

यद्वायोरानुलोम्याय यच्चाग्निबलवत् ॥

यच्चास्रशुद्धे तत् पथ्यगतीऽन्यच्चात्र गच्छितम् ॥

त्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने नाडोव्रण

व्रणे अग्निदग्धव्रणे नाडोव्रणोऽप्यकार मर्मातिशयोऽप्याय ।

अष्टात्रिंशोऽध्यायः ।

—६३—

उपदशाधिकारः ।

उपदशस्य निदानम् ।

हस्ताभिघातान्नखदन्तपाता-

दधावनादत्युपसंवनाद् वा ।

योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्वे

पञ्चोपदशा विविधापचाराः ॥

प्रधावनात् अप्रच्छान्तिनात् ।

वातिकोपदशस्य लक्षणम् ।

सतोदभेदस्फुरणै सक्कच्छै

सतोद्व्यवस्येत् पवनोपदशम् ॥

पित्तिकख रक्तजस्य च लक्षणम् ।

पोतैर्बहुल्लटयुतै सटाहे

पित्तन ५ क्तात् पिशितावभामै ॥

श्लेष्मिकख लक्षणम् ।

सकण्डुरे शीथयुतैर्महद्भि शुक्लैर्धनस्त्रावयुतै कर्फन ॥

त्रिदोषजख लक्षणम् ।

नानाविधस्त्रावरुजोपपन्न

मसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदशम् ॥

विशीर्णमास क्रिमिभि प्रजग्ध

मुष्कावशेष पर्विवर्जयेच्च ॥

सञ्ज्ञातमात्रे न करोति भूढ

क्रिया नरो यो विषये प्रसक्त ।

कालेन शीथक्रिमिदाहपाक

विशीर्णशिश्रो भ्रियते च तन ॥

लिङ्गवर्त्तलक्षणम् ।

अङ्गुरैरिव सघातरूपय्युपरि मस्थिते ।

क्रमेण जायते वर्त्तिस्त्राम्बुडशिखोपमा ॥

कोषस्याभ्यन्तरे सम्यौ पर्व्वसन्निगतापि वा ।

सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा ।

लिङ्गवर्त्तिरिति ख्याता लिङ्गार्श इति चापर ॥

सघातैर्मासप्रतानै ।

(द, २२)

सुश्रुते क्वचित् स्त्रीणामप्युपदश पठ्यते यथा—
 मेद्रसन्धौ व्रणा केचित् केचित् सर्वाश्रयास्तथा ।
 कुलत्याकृतय केचित् केचित् पद्मदलोपमा ॥
 शीघ्र केचित् विसर्पन्ति ग्रनै केचित् तथापरे ।
 स्त्रीणा पुसाञ्च जायन्ते उपदश सुदारुणा ॥

उपदशस्य चिकित्सा ।

स्निग्धस्निग्धशरीरस्य ध्वजमध्ये शिराव्यध ।
 जलौक पातन वा स्यादूर्ध्वाध शोभन तथा ॥
 सद्यो निर्जितदोषश्च रुक्शोऽथानुपशम्यत ।
 पाको रन्ध्र प्रयत्नेन शिश्रुक्षयकरो हि स ॥
 त्रिफलाया कषायिण भृङ्गराजरसेन वा ।
 व्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदशप्रशान्तये ॥
 त्रिफलाभस्म मधुना प्रलिप्तं व्रणहृत् परम् ॥
 रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया वा समन्वितम् ।
 सक्षौद्रं वा प्रलेपोऽयं सर्व्वलिङ्गगदापहम् ॥
 जयाजात्यश्वमारार्कशम्पाकानां जनैः पृथक् ।
 कृतं प्रक्षालने क्वाथं मेद्रपाके प्रयोजयेत् ॥

धूप ।

वदरार्कमपामार्गस्तथा ब्राह्मणयष्टिका ।
 हिङ्गुलञ्च समं चैषां भागं कृत्वा च धूपनम् ।
 दोषजं कर्मजं हन्यादुपदशादिजं व्रणम् ॥
 त्वचो दारुहरिद्राया शङ्खनाभि रसाञ्जनम् ।
 लाक्षा गोमयनिर्व्यासस्तैलक्षौद्रं धृतं प्रयम् ॥
 एभिस्तु पिष्टैस्तुल्याशैरुपदशं प्रलेपयेत् ।

व्रणाश्च तेन शाम्यन्ति श्वयथुर्दाह एव च ॥
 रसो भैरवनामा च रसगुग्गुलुकस्तथा ।
 तैलञ्चागारधूमाद्य करञ्जाद्य हृत गदे ॥
 उपदशाभिधे देयानीत्याद्यानि भिषग्वरै ।
 चिकित्सा व्रणशोथोक्ता कार्या चात्र विविच्य हि ॥
 अपथ्य व्रणरोगे यद यच्च पथ्य प्रकीर्तितम् ।
 उपदशे तथा तत्तद् विज्ञातव्य विचक्षणै ॥

ओपसगिकोपदश ।

बहुसङ्गरसेवाभ्या सञ्जातो जननेन्द्रिये ।
 व्रण कष्टतरो घोरो नानारोगप्रकाशक ॥
 विषोपदश पापोपदश इत्येवमीरित ।
 स एव हि बुधै पूर्वै कथितश्चोपसर्गिक ॥
 व्याधि सक्तामति स्त्रीत पसि तस्या ततस्तथा ।
 अपत्येषु च जायेत कुलजोऽसौ सुदारुण ॥
 उपदशो द्विधा प्रोक्तो मुख्यगौणप्रभेदत ।
 इन्द्रियस्यादिमो दोषो मुख्योऽन्यो दैहिकस्तथा ॥
 आरभ्य च क्रियाकाल सप्ताहत्रयमध्यत ।
 व्रणो विषोपदशश्च जायते जननेन्द्रिये ॥
 भवेद् दीर्घतर काल यावन्त समतोत्य य ।
 तथा कृच्छ्रतर स स्याद् बहुदुःखप्रदायक ॥
 द्विधा पापोपदशस्य व्रण स्यात् कठिनो मृदु ।
 आद्य सक्तामक कृच्छ्र सर्वदेहप्रतापन ॥
 अपरो न च सक्तामित् कश्चिद्देह न दूषयेत् ।
 एष साध्यतर' प्रोक्तो न च कष्टो यथादिम ॥

पुसो मेदस्य मुण्डे च चर्मखावरके तथा ।
 भगद्वारे भर्गोष्ठे च जायन्ते पिडका स्त्रिया ॥
 समन्तात् कठिनास्तास्तु विट्रोर्णा रसवाटिका ।
 दृढमूला मध्यनिम्ना ज्वरव्रन्नादिदायिका ॥
 मुख्योपदश इत्यस्मिन् शान्तेऽपि पुनरेव हि ।
 विकृति विविधा कुर्यात् तद्विष देहसंस्थितम् ॥
 त्वग्विकाराक्षिगो च केशलोन्नाञ्च सत्तय ।
 ग्रन्थिपीनसकुप्राणि गोणोपदशलक्षणम् ।
 त्वग्विकारादयो गोणोपदशत्वेन लब्धन्ते ।
 विष पापोपदशस्य श्लेष्मग्रन्थिषु संसृतम् ।
 व्रध्नरोग मज्जनयेत् मज्जर बहुद खदम् ॥
 विषोपदशस्य चिकित्सा ।

पिडकामुपदशस्य दहेत् क्षारनिपातत ।
 व्याधिस्तेन शम याति न काश्चिद् व्यापदोऽपरा ॥
 कर्ष शोधितसूतस्य कठिन्यास्तद्वय तथा ।
 यत्नतो मर्दयेत् तावद् यावत् सूतो न दृश्यते ॥
 अस्य गुञ्जाद्वय खादेत् प्रत्यहं त्रि पुटस्थितम् ।
 दन्तवेष्टव्यथायाञ्च लालास्रावे च तत् त्यजेत् ॥
 रसचूर्णस्य कर्पूररसस्यापि निषेवणात् ।
 अनेन विधिनेवासौ गदो घोर प्रशाम्यति ॥
 पलार्धप्रमित चूर्णं तोये पञ्चशरावते ।
 क्षिप्त्वा विलोड्य सम्यक् च चतुर्यामास्तत् परम् ॥
 स्वच्छाशमृद्गङ्गास्य गृह्णीयादतियत्नत ।
 इदं चूर्णोदकञ्चाम्बुनाशन व्रणमेहनुत् ॥

त्रिलि चूर्चनीयेऽस्मिन् रसचूर्णस्य माषकम् ।
 त्रिद्वि सप्तमिन् तावत् यावत् कृष्णप्रभ जलम् ॥
 कृष्णद्रवेन चानेन जालन व्रणहृत् परम् ।
 उपदशे विशेषेण शस्तमेतन्महौषधम् ॥
 साद्विपलमानेऽस्मिन् निक्षिपेन्नवरक्तिकम् ।
 कर्पूररसमेतेन कृत्वा पीतद्रवौषधम् ॥
 व्रण पापोपदशस्य जालयेत् तेन वाग्निना ।
 एतत् परम प्रोक्तमौषधं विबुधैरिह ॥
 विद्रवौ या क्रिया प्रोक्ता ब्रध्नरोगेऽपि सा हिता ॥
 गौणोपदशो विषमे पित्तघ्नश्चास्रगोधनम् ।
 मर भेषजमन्नञ्च पानञ्चापि विनिर्दिशेत् ॥

अनन्ताय वृत्तम् ।

अनन्तामलकोद्राक्षा कार्कालीयुगल वरीम् ।
 एलाह्वय विदारिञ्च मवृक मधुक सुराम् ॥
 त्रिफला खणपर्णाञ्च वोज गोलुरसम्भवम् ।
 दशमूल तालमूली त्रिवृतामिन्द्रवारुणीम् ॥
 नीलिनी शुकशिखराञ्च वोज कर्षप्रमाणत ।
 कल्कोक्त्य पचेत् प्रस्थे सर्पिष शारिवाम्भसा ॥
 वृत्तमेतदनन्तायमुपदशविनाशनम् ।
 रसायन पर वृष्यमस्रदोषनिस्तदनम् ॥
 भेषज कुष्ठशमन वातरक्तहर तथा ।
 गौणे मुख्ये च सयोज्यमुपदशं यथायथम् ॥
 पापप्रमेही वातासी कुष्ठौ पापोपदशवान् ।
 न भजेदङ्गना नापि तद्गदिन्यङ्गना नरम् ॥

रक्तशालि यव मुद्ग घृत शिशुफल तथा ।
 पटोल तिक्तवर्गञ्च निषेवेतोपदशवान् ॥
 दिवानिद्राञ्च गुर्व्वन्न वेगसन्धारण गुडम् ।
 मद्यमायासमस्त्वञ्च वज्जयेदुपदशवान् ॥
 इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 उपदशधिकारोऽष्टत्रिंशोऽध्याय ।

जनचत्वारिंशोऽध्याय ।

— ० —

शूकदोषाधिकार ।
 शूकदोषस्य निदानम् ।
 अक्रमाच्छेफसो वृद्धि योऽभिवाञ्छति मूढधी ।
 व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजा ॥
 अक्रमात् अनुचितवृद्धिकमात् ।
 तस्यायोग्योपाय ।
 भङ्गातकास्थि जलशूकमथाजपत्र
 मन्तर्विदाह्न मतिमान् सह सैन्धवेन ।
 एतद् विरूढवृहतीफलतोयपिष्ट
 मालेपित महिषविड्विमलीकृतेऽङ्गे ॥
 स्थूल महत्तरतुरङ्गमतुल्यमाशु
 श्रेष्ठ करोत्यभिमत न हि सशयोऽस्ति ॥

योग्योपाय ।

अश्वगन्धा वरो कुष्ठ मासौ सिन्धोफलान्वितम् ।

चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैल विपाचयेत् ॥

तत् तैल मेढ्रवच्चोजकर्णपालिविवर्द्धनम् ॥

शूकदोषेषु सर्षपिका ।

गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भगहेतुका ।

पिडका स्नेहवाताभ्या च्छेया सर्षपिका तु मा ॥

शूकदुर्भगहेतुका शूकनिमित्ता दृष्टयोनिनिमित्ता च ॥

अष्टौलिका ।

कटिना विषमैर्भुग्नेर्वायुनाष्टौलिका भवेत् ।

विषमैर्भुग्नेरिति वक्ष्यमाणशूकविशेषणम् ॥

विषमैर्ऋस्तदीघ । भुग्नेर्वक्रै ।

अथिता ।

शूकैर्यत् पूरितं शशद अथितं नाम तत् कफात् ॥

यत्किञ्च सदा शूकै पूरितं तद्गथितत्वाद् अथितमिति ।

कुम्भिका ।

कुम्भिका रक्तपित्तीत्या जास्ववास्थिनिभाशुभा ॥

अशुभा कृष्णा, कुम्भीफलतुल्यत्वात् कुम्भिका ।

अलजी ।

अलजी ख्यात् तथा यादृक् प्रमेहपिडकालजी ।

सा च रक्ता सिता स्फोटोचिता च कथिता बुधै ॥

एषा रक्तपित्तनिमित्ता च्छेया ।

मृदितम् ।

मृदित पीडित यत्तु सरब्ध वातकोपत ॥

शूकदोषे जाते पीडित सत् यत् सरब्ध सशोथ भवति
तल्लिङ्ग मृदितमुच्यते ।

समूढपिडका ।

पाणिभ्या मृशसमूढे समूढपिडका भवेत् ॥

शूकदोषे जाते पाणिभ्या मृशसमूढे पिचिर्ते लिङ्गे,
अत्रापि वातकोपत इत्यनुवर्तते ।

अवमन्य ।

दीर्घा बह्व्रश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु या ।

सोऽवमन्य कफासृग्भ्या वेदनारोमहर्षकत् ॥

दीर्घा दीर्घाङ्गुरा ।

पुष्करिका ।

पिडका पिडकाव्याप्ता पित्तशोणितसम्भवा ।

पद्मकर्णिकसस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा ॥

पिडकाव्याप्ता पाण्डुत क्षुद्रपिडकाव्याप्ता अतएव
पद्मकर्णिकसस्थाना ।

स्पर्शहानि ।

स्पर्शहानिन्तु जनयेच्छोणित शूकदूषितम् ॥

अत्र स्पर्शसहत्वमेव लक्षणम् ।

उत्तमा ।

मुद्गमाधोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च या ।

एषोत्तमाख्या पिडका शूकाजीर्णसमुद्भवा ॥

शूकाजीर्ण पुन पुनर्दुर्वचारित शूकविकृतरूपमेव ।

शतपोनक ।

किद्रेरणमुखैर्लिङ्गं चिर यस्य समन्तत ।

वातशोणितजो व्याधिर्विज्ञेय शतपोनक ॥

शतपोनकश्चालनी, तत्तुल्यत्वाच्छतपोनक ।

त्वक्पाक ।

वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत् ॥

एतस्य लिङ्गं त्वक्पाकलक्षणम् ॥

शोणितार्वुद ।

कृष्णै स्फोटै सरक्ताभि पिडकाभिर्निपीडितम् ।

लिङ्गं वास्तुरजश्चोग्रा ज्ञेय तच्छोणितार्वुदम् ॥

वास्तु व्रणाधिष्ठानं तत्र रज ।

मासार्वुद ।

मासदोषेण जानीयाद्वर्णं माससम्भवम् ॥

मासपाक ।

शौर्यन्ते यस्य मासानि यस्य सर्व्वाश्च वेदना ।

विद्यात् त मासपाकन्तु सर्व्वदोषकृतं भिषक् ॥

शौर्यन्ते गलन्ति, सर्व्वाश्च वेदना वातपित्तकफजा ।

विद्रधि ।

विद्रधि सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥

उक्तं सान्निपातिकविद्रधितुल्यं कथयेत् ।

तिलकालक ।

कृष्णाणि चित्वाण्यथवा शूकानि सविषाणि तु ।

पतितानि पचन्त्याशु मेद्रं निरवशेषतः ॥

कालानि भूत्वा मासानि शीर्यन्ते यस्य देहिन ।
 सन्निपातसमुत्थास्तु तान् विद्यात् तिलकालकान् ॥
 सविषाणीति शृकाना सर्व्वेषामेव सविषवेऽपि विशेषार्थ
 मुक्तम् । कृष्णातिनितुन्यत्वात् तिलकालकसञ्ज्ञा ।

अभाध्या ।

तत्र मासाव्वट्टं यच्च मासपाकश्च य स्मृत ।
 विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालका ॥

शूकरोगस्य चिकित्सा ।

शूकदोषेषु सर्व्वेषु विषघ्नी कारयेत् क्रियाम् ।
 जलौकोभिर्हरेद्रक्त रचयेत्क्षु भोजयेत् ॥
 गुग्गुलु पाययेच्चापि त्रिफलाकायसयुतम् ।
 क्षीरिण लेपसेकाश्च शीतानेव च कारयेत् ॥

दाव्वीतिलम् ।

दाव्वीं सुरसयध्याह्वैर्गृहधूम निशायुतै ।
 सम्पक्क तैलमभ्यङ्गान्मेद्ररोग विनाशयेत् ॥

रसाञ्जन साङ्ख्यमेकमेव

प्रलेपमात्रेण नयेत् प्रशान्तिम् ।

सपूतिप्रयत्नशोथकण्डू-

शूलान्वित सर्व्वमनङ्ग रोगम् ॥

साङ्ख्यमित्यनङ्ग रोगस्य विशेषण, अनङ्ग रोगस्य नामापि
 दूरीकरोतीत्यर्थ ।

सलिख्य सर्व्वपी सम्यक् कषायैरवचूर्णयेत् ।

कषायेष्वेव तैलञ्च कुर्व्वीत व्रणरोपणम् ॥

अष्टौलिका जलौकोभिर्ग्राहयेत् कुशलो भिषक् ।

तथा चानुपशाम्यन्ती कफग्रन्थिवदुद्धरेत् ॥
 स्वेदयेद्ग्रथित शश्वन्नाडोस्वेदेन बुद्धिमान् ।
 सुखोष्णरूपनाहैश्च सुस्निग्धैरूपनाहयेत् ॥
 कुम्भिका पाकमापन्ना भिन्द्याच्छुद्धा तु रोपयेत् ।
 तैलेन त्रिफलालोभ्रतिन्दुकाम्नातकेन तु ॥
 ग्राहयित्वा जलौकाभिरलजी सेचयेत् तत ।
 कषायैस्तेषु सिद्धञ्च तैल रोपणमिष्यते ॥
 वल्लतैलेन कोष्णेन मृदित परिषेचयेत् ।
 मधुरै मर्पिषा सिग्धै सुखोष्णैरूपनाहयेत् ॥
 समूढपिण्डका क्षिप्र जलौकाभिरुपाचरेत् ।
 भित्त्वा पर्यग्गताञ्चापि लेपयेत् क्षौद्रसर्पिषा ॥
 अवमन्ये गते पाक भिन्ने तैल विधीयते ।
 धवाश्वकर्णं पक्ष्णं सल्लकी तिन्दुकीकृतम् ॥
 क्रिया पुष्करिकायान्तु शीता सर्वा प्रयोजयेत् ।
 जलौकोभिर्हरेच्चाष्टक् सर्पिषा चावसेचयेत् ॥
 स्पर्शहान्या हरेद्रक्तं प्रदिह्यान्मधुरैरपि ।
 क्षौरेक्षुरससर्पिर्भि सेचयेच्च सुशीतले ।
 पिण्डकामुत्तमाख्याञ्च वडिशेनोद्धरेद् भिषक् ।
 उद्धृत्य मधुसयुक्तं कषायैरवचूर्णयेत् ॥
 रसक्रिया विधातव्या लिखिते शतपोनके ।
 पृथक्पृथ्वादिसिद्धञ्च देय तैलमनन्तरम् ॥
 क्रिया कुर्याद् भिषक् प्राज्ञस्त्वक्पाकस्य विसपवत् ।
 रक्तविद्रुधिवच्चापि क्रिया शोणितजेऽर्बुदे ॥
 कषायकल्कसर्पीषि तैल चूर्ण रसक्रियाम् ।

शोधन रोपणञ्चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥
 यथास्व सर्पिष पान पथ्यञ्चापि विरेचनम् ।
 दित शोणितमोक्षश्च यच्चापि लघु भोजनम् ॥
 अर्बुद मासपाकञ्च विद्रधि तिलकालकम् ।
 प्रत्याख्याय प्रकुञ्चीत भिषक् सम्यक् प्रतिक्रियाम् ॥

पथ्यापथ्यनिर्णय ।

शुक्ररोगेषु पथ्यानि सर्पि शालिर्यवो वचा ।
 मुद्गयूषो दाडिमञ्च पटोल बालमूलकम् ॥
 गिग्रु ककोटक चैव वेत्तायञ्च कठिल्लकम् ।
 पत्तूर सैन्धव तैल कूपस्थ मलिन तथा ॥
 धारण मूत्रवेगश्च दिवानिद्रा च मैथुनम् ।
 व्यायामो गुरु भोज्यञ्च न हितानि तथा गुड ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 शूकदोषाधिकार जनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

— — —

पारदविकारः ।

शुद्ध स्रोतोऽमृत साक्षादशुद्धस्तु रसो विषम् ।
 अयुक्तियुक्तो रोगाय युक्तियुक्तो रसायनः ॥
 विधिवत् सेव्यमानोऽयं निहन्ति सकलामयान् ।
 तस्य स्मिथोपचारेण भवन्त्येतं महागदा ॥

पौनसो नासिकाभङ्गो दन्तपात शिरोरुजा ।
 भगन्दरो विसर्पश्च नेत्ररोगो मुखामया ॥
 कोष्ठ कण्डूस्त्वग्निवर्ण्य क्षतञ्च नासिकादिषु ।
 कुष्ठोपदशचिह्नानि गात्रेषु विविधानि च ॥
 ग्रन्थिवत् शोथकाठिन्य सरुज फलकोषयो ।
 पक्षाघातो ग्रन्थिवात प्रदाहोऽस्थ्नाञ्च दारुण ॥
 जाड्य मनोविकारश्च सर्व्वं कृच्छ्रतमा गदा ॥

तस्य चिकित्सा ।

अह्नन्यह्नि सेवेत वलि रक्तिचतुष्टयम् ।
 शुद्धगन्धादृते नास्ति भेषज किञ्चिदुत्तमम् ॥

त्रिफलादि काथ ।

त्रिफला कटुकाभीरु पटोलानृतपर्पट ।
 काथ पीत्वा जयेज्जन्तू रोग दुष्टसूतोद्भवम् ॥

सारिवाद्यबलेह ।

शारिवाद्या पलशत जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 तस्मिन् पादावशेषेषु गुडूचो शतमूलिका ॥
 जीवनीयगण त्रिवृत् कटुका त्रिफला तथा ।
 क्षुद्रैला त्रायमाणा च प्रत्येकार्द्धपल मतम् ॥
 सुपिष्ट निक्षिपेत्तत्र शीते मधु पलायकम् ।
 क्षीरानुपानयोगेन पिबेत् तोलकसम्मितम् ॥
 प्रमेहाश्चोपदशश्च सूचककृच्छ्र पीडका ।
 नश्यन्ति त्वपरि रोगा रक्तदुष्ट्या भवन्ति ये ॥
 पारदविकृतिश्चापि सन्देहो नात्र कश्चन ।

(द, २३)

मुक्त सर्व्वेभ्यो रोगेभ्यो बलवर्णाग्निसयुत ॥
 मानवो सिद्धकामोऽस्मात् शीघ्रं भवति निश्चितम् ॥
 पारदविकृतिनाशकान्यौषधानि ।
 वातशोणित कुष्ठोक्त क्वाथगुग्गुलुकादिकम् ।
 शारिवाद्यवलेहञ्च वातरक्तान्तकञ्च यत् ॥
 तत् मर्च्चं योजयेद्द्वैद्यो ज्ञात्वा व्यावेर्बलाबलम् ।
 महारुद्र गुडूच्याख्य कन्दर्पसार नामकम् ॥
 व्रणराक्षस तैलञ्च नाडोव्रण निःसूदनम् ।
 तैलं बृहन्मरीचाद्य यथायोग्यं प्रकल्पयेत् ॥
 पथ्यापथ्यम् ।
 वातरक्ते तथा कुष्ठे पथ्यानि यानि तानि च ।
 शिवतेजोभवे रोगे निर्दिशेत् कुशलो भिषक् ॥
 इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 पारदविकारश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

— ० —

जरुस्तम्भाधिकारः ।

जरुस्तम्भस्य निदानं सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च ।
 शीतोष्णद्रवसंशुष्कं गुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
 जीर्णजीर्णैः तथायास सक्षोभः स्रग्जगारैः ॥
 सन्नेषमेदः पवनः साममत्यर्थं सञ्चितम् ।
 अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत् प्रतिपद्यते ॥

सक्थस्थिनी प्रपूर्व्यान्त श्लेष्मणा स्तिमितेन स ।
तदा स्तभाति तेनोरु स्तब्धो शीतावचेतनौ ॥
परकोयाविव गुरु स्यातामतिभृशव्यथी ।
ध्यानाङ्गमर्हं स्तैमित्य तन्द्राच्छर्द्ध्यरुचिज्वरै ॥
सयुक्तौ पादसदन कृच्छ्रोद्धरण सुप्तिभि ।
तमूरुस्तम्भमित्याहुराव्यवातमथापरे ॥

तस्य पूर्व्वरूपम् ।

प्राग्रूप तस्य निद्रातिध्यान स्तिमितता ज्वर ।
रोमहर्षीऽरुचिश्छर्द्दिर्जङ्घोर्व्वी सदन तथा ॥

तस्यानुपशय ।

वातशङ्खिभिरञ्जानात् तस्य स्यात् स्नेहनात् पुन ।
पादयो सदन सुप्ति कृच्छ्रादुद्धरण तथा ॥
जङ्घोरु ग्लानिरत्यर्थं शश्वच्चादाहवेदने ।
पदञ्च व्यथते न्यस्त शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥
सस्थाने पीडने गत्या चालने चाप्यनीश्वर ।
अन्यनेयौ हि सभग्नावूरु पादौ च मन्यते ॥

तस्यारिष्ट लक्षणम् ।

यदा दाहार्चितोदात्तो वेपन पुरुषो भवेत् ।
जरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम् ॥

जरुस्तम्भस्य चिकित्सा ।

स्नेहाष्टकस्त्राववमन वस्तिकर्म विरेचनम् ।
वर्जयेदाव्यवाते तु यतस्तैस्तस्य कोपनम् ॥
तस्मादत्र सदा कार्यं स्वेदलङ्घन रुक्षणम् ।
भाममेद कफाधिक्यान्मारुत परिरक्षता ॥

यत् स्यात् कफप्रशमनं न तु मारुतकोपनम् ।
 तत् सर्वं सर्वदा कार्यमूर्कस्तम्भस्य भेषजम् ॥
 सर्वो रूक्ष क्रमं कार्यस्तत्रादौ कफनाशनम् ।
 पश्चादूर्वातविनाशाय विधेया निखिला क्रिया ॥
 शिलाजतु गुग्गुलु वा पिप्पलीमथ नागरम् ।
 ऊरुस्तम्भे पिवेन्मूत्रैश्च मूलोरसेन वा ॥
 भस्मातकामृताशुण्ठी दारु पथ्या पुनर्नवा ।
 पञ्चमूलीद्वयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भनिवर्हणम् ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं भस्मातकाथ एव वा ।
 कल्को वा समधुर्देय ऊरुस्तम्भविनाशनम् ॥
 त्रिफला चव्य कटुक ग्रन्थिक मधुना लिङ्गेत् ।
 ऊरुस्तम्भ विनाशाय शिशुकाथ पिवेदपि ॥

अत्र कटुक त्रिकटु ।

क्षौद्रं सर्षपं वल्मीकमृत्तिका सयुतं भिषक् ।
 कुर्यात् प्रलेपनं गाढमूर्कस्तम्भे सवेदने ॥
 कृष्णधुस्तूरमूलञ्च फलञ्च खास्वसाभिधम् ।
 रसोनं मरिचाजोजयन्ती शिशुं सर्षपा ॥
 सर्वार्णवतानि मूत्रेण पिष्टान्युशीकृतानि च ।
 गाढं प्रलेपयेद् वैद्य आख्यवाते भयावहे ॥
 अत्र गुञ्जाभद्रो रसः सहिष्णुसैन्धवो व्यवस्थीयते ।
 एभिश्चेद विधिभिः शान्तिमूर्कस्तम्भो न गच्छति ।
 तत् पाकाभिमुखे तस्मिन् युञ्ज्यात् पाचनमौषधम् ॥
 एक एवातसीकल्कं पाचनं स्यान्निरत्ययम् ।
 शण्वीजस्य कल्कञ्च पाचनार्थं प्रयुज्यते ॥

पाक गते गदे तस्मिन् पाययित्वातुर सुराम् ।
तत शस्त्रक्रिया वैद्य आचरेत् कम्पपारग ॥
सुहृद्भि सान्त्वितस्यास्य दृढमाप्तैर्धृतस्य च ।
सुरामोहितचित्तस्य सावधानो लघुक्रिय ॥
गाढ शोथे निदध्याद्वि शस्त्रमुत्पलपत्रकम् ।
वैद्योऽथ तद विनिष्कृष्य शोफ सम्यक् प्रपीडयेत् ॥
ततो व्रणक्रमं कुर्यात् यान्द् व्याधिर्न शाम्यति ।
एव भाग्यबलाज्जीवेदूरुस्तम्भो कदाचन ॥

ऊरुस्तम्भे पथ्यापथ्यव्यवस्था ।

भोज्या पुराणा गोधूम कोद्रवोद्दालशालय ।
जाङ्गलैरष्टतैर्मासै शकैश्चालवणैर्हितै ॥
शकैरलवणैर्दद्याज्जल तैलाज्य साधितै ।
सुनिषण्णकनिष्पाद्यैर्जिणै शाल्योदन भिषक् ॥
प्रतारयेत् प्रतिस्त्रोतो नदी शीतजला शिवाम् ।
सरश्च विमल शीत स्थिरतोय पुन पुन ॥
गुरुशीतद्रवस्निग्ध विरुद्धासात्मप्रभोजनम् ।
त्यजेदस्त्रञ्च लवणमूरुस्तम्भगदार्दित ॥

इत्यायुर्व्यदविज्ञानं निदानचिकित्सितस्थाने
ऊरुस्तम्भाधिकार एकचत्वारिंशोऽध्याय ।

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

— • —

विद्रध्यधिकारः ।

विद्रधे सम्प्राप्ति सामान्य लक्षणञ्च ।

त्वग्रक्तमासमेदासि सद्रूपास्थिसमाश्रिता ।

दोषा शोथ शनैर्घोर जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम् ॥

महामूल रुजावन्त वृत्त वाप्यथवायतम् ।

स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेय षड्विधश्च स ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ।

षष्ठ्यामपि हि तेषान्तु लक्षणं सम्प्रचक्ष्यते ॥

वातिकस्य विद्रधेर्लक्षणम् ।

कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः ।

चित्रीत्यानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः ॥

विषमं कदाचिदल्पं कदाचिन्महान् । चित्रीत्यानप्रपाकः

चित्री नानाविधौ वायोर्विषमक्रियत्वात् उन्नमप्रपाकौ यश्च
स तथा ।

पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

पक्वोऽुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।

क्षिप्रोत्यानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।

क्षिरोत्यानप्रपाकश्च विद्रधिः कफसम्भवः ॥

तनुपोतसिताश्चैषामास्रावा क्रमशः स्मृताः ॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम् ।

नानावर्णरुजास्त्रावो धाटालो विषमो महान् ।

विषम पच्यते वापि विद्रधि सान्निपातिक ॥

आगन्तुविद्रधे सम्प्राप्तिलक्षणञ्च ।

तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वापथ्यकारिण ।

क्षतोष्मा वायुविस्तृत सरक्त पित्तमीरयेत् ॥

ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिन ।

आगन्तुविद्रधिर्ह्येष पित्तविद्रधिलक्षण ॥

रक्तविद्रधेर्लक्षणम् ।

कृष्णस्फोटोदृत श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वर ।

पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥

अन्तर्विद्रधिमाह ।

पृथक् सम्भूय वा दोषा कुपिता गुल्मरूपिणम् ।

वल्मीकवत् समुन्नद्धमन्त कुर्वन्ति विद्रधिम ॥

गुदे वस्तिमुखे नाभ्या कुक्षौ वङ्गणयोस्तथा ।

वृक्कयो प्लीहि यकृति हृदि वा क्लोन्नि वाप्यथ ॥

तेषामुक्तानि लिङ्गानि बाह्यविद्रधिलक्षणै ॥

अविष्टानविशेषेण लिङ्ग शृणु विशेषत ।

गुदे वातनिरोधश्च वस्ती कच्छाल्पमूत्रता ॥

नाभ्या हिक्काजम्भणे च कुक्षौ मारुतकोपनम् ।

कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्गणोत्थे तु विद्रधौ ॥

वृक्कयो पार्श्वसङ्कोच प्लीहप्रच्छ्वासावरोधनम् ।

सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कासश्च जायते ॥

खासो यकृति हिक्का च क्लोन्नि पेपीयते पय ॥

स्त्रावमार्गमाह ।

नाभेरुपरिजा पक्ता यान्यूर्ध्वमितरे त्वध ।

अध स्तुतेषु जीवेत्तु स्तुतेपृष्ठं न जीवति ॥

अन्यच्च । ऊङ्गु प्रभिन्नेषु मुखान्नराणा

प्रवर्त्ततेऽसृक्महितीहि पूय ।

अध प्रभिन्नेषु तु पायुमार्गाद्

द्वाभ्या प्रवृत्तिस्त्रिह नाभिजेषु ॥

हृन्नाभिवस्तिवर्ज्या ये तेषु भिन्नेषु वाह्यत ।

जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन ॥

वाह्यविद्रधीना साध्यासाध्यत्वमाह ।

साध्या विद्रधय पञ्च विवर्ज्य सान्निपातिक ॥

आध्मात वद्वनिथ्यन्द छर्द्दिहिक्काहृषान्वितम् ।

रुजाश्वाससमायुक्त विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥

आमपक्कविदग्धत्व तेषा शोथवदादिशेत ॥

शोथवन वक्ष्यमाणशोथवत् ।

विद्रधेऽधिकित्वा ।

जलीकापातन शस्त सर्वस्मिन्नेव विद्रधौ ।

मृदुर्विरेको लघून्न खेद पित्तोत्तर विना ॥

वातघ्नमूलकल्कैस्तु वसातेलघृतान्वितै ।

सुखोष्णवह्नी लेप प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥

खेदोपनाहा कर्त्तव्या शिथुमूलसमन्विता ।

यवगोधूममुद्गैश्च सिद्ध पिष्टैश्च लेपयेत् ॥

पुनर्नवादारुविश्वदशमूलभवान्भसा ।

गुग्गुलु रुवुतैल वा पिवेन्मारुतविद्रधौ ॥

पैत्तिक शर्करा लाजामधुकै शर्करायुतै ।
 प्रदिह्यात् क्षीरपिष्टैर्वा पयस्योक्षीरचन्दनै ॥
 पञ्चवल्कलकल्केन घृतमिश्रेण लेपनम् ।
 यष्ट्याह्वाशरिवादूर्वाङ्गाननमूलै मचन्दनै ॥
 क्षीरपिष्टै प्रलेपस्तु पित्तविद्रधिनाशन ॥
 इष्टकासिकतालोह गोशक्तुषपाशुभि ।
 मूत्रपिष्टैश्च मतत स्नेदयेत् क्षेष्मविद्रधिम् ॥
 गोमूत्रपिष्टमिष्टकादिकमुत्स्त्रिय एरण्डादिपत्रैर्वह्ना स्नेद ।
 पित्तविद्रधिवत् सर्वा क्रिया निरवशेषत ।
 विद्रधौ कुशल कुर्याद् रक्तागन्तुनिमित्तयो ॥
 शोभाञ्जनकरिष्यहो हिङ्गुसैन्धवसयुत ।
 अचिराद् विद्रधि हन्ति प्रात प्रातर्निषेवित ॥
 शिशुमूल जले धीत पिष्ट वस्त्रेण गालयेत् ।
 तद्रस मधुना पीत्वा हन्यन्तर्विद्रधि नर ॥
 श्वेतवर्षाभुवो मूल मूल वा वरुणस्य च ।
 जलेन कथित पीतमन्तर्विद्रधिहृत् परम् ॥
 शमयति पाठामूल क्षौद्रयुत तण्डुलाभसा पीतम् ।
 अन्तर्भूत विद्रधिसुप्तमाश्वेव मनुजस्य ।
 अपक्वे लेतदुद्दिष्ट पक्वे तु व्रणवत् क्रिया ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 विद्रधिरोगाधिकारो द्विचत्वारिंशोऽध्याय ।

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—६३—

विस्फोटोऽधिकारः ।

कटुमूलोक्षोष्णविदाहिरुक्ष

क्षारैरजोर्णाध्यशनातपैश्च ।

तथर्तुदोषेण विपर्ययेण

कुप्यन्ति दोषा पवनादयस्तु ॥

त्वचमाश्रित्य ते रक्त मासास्थोनि प्रदूष्य च ।

घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुर सरान् ॥

ऋतुदोषेण ऋतुहेतुकशीतोष्णादोनामतियोगिनः । विपर्ययेण
ऋतूचिताहारविहारवैपरीत्येन । त्वचमाश्रित्य त्वचि
विस्फोटान् कुर्वन्तीत्यर्थः । ज्वरपुर सरान् ज्वरपूर्वान् ।

विस्फोटस्य सामान्य लक्षणम् ।

अग्निदग्धा इव स्फोटा सज्वरा रक्तपित्तजा ।

क्वचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृता ॥

अन्यच्च । यदा रक्तञ्च पित्तञ्च वातेनानुगतं त्वचि ।

अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुते सर्वदेहगान् ।

सज्वरान् दाहसंयुक्तान् विद्याद्विस्फोटकास्तु तान् ॥

वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।

शिरोरुक्शूलभूयिष्ठ ज्वरद्वट्पर्वभेदनम् ।

सक्तश्चावर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥

शूल तोदरूपम् ।

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम् ।

ज्वरदाहरजापाकसावटणासमन्वितम् ।

पीतलोहितवर्णञ्च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥

श्लेष्मिकस्य लक्षणम् ।

कृद्ध्यरोचकजाड्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुता ।

यस्मिन्न रुक् चिरात्पाक स विस्फोट कफात्मक ॥

जाड्य जडत्वमङ्गानाम् ।

द्वन्द्वजानाह ।

वातपित्तकृतो यस्तु कुरुते तीव्रवेदनाम् ।

कण्डूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात् कफवातिकम् ॥

कण्डूर्दाहो ज्वरश्छर्दिरेतैस्तु कफपैत्तिकम् ॥

कण्डूस्तैमित्यगुरुभि कण्डूस्तैमित्यगुरुताभिरित्यर्थ भाव-
प्रधाननिर्देशात् ।

सान्निपातिकस्य लक्षणम् ।

मध्ये निम्नोन्नतोऽन्ते च कठिन स्खलपाकवान् ।

टाहरागटषामोहच्छर्दिमूर्च्छार्ज्जुज्वरा ॥

प्रलापो वेपथुस्तन्द्रा सोऽसाध्य स्यात् त्रिदोषज ।

मध्ये अन्ते च यथाक्रम निम्न उन्नतश्च । निम्नश्चासौ
उन्नतश्चेति निम्नोन्नत । अत्र समासो न मनोहर ।

रक्तप्रकोपजस्य लक्षणम् ।

वेदितव्याश्च रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना ।

गुञ्जाफलसमा रक्ता रक्तसावा विदाहिन ॥

न ते सिद्धि समायान्ति सिद्धैर्योगशतैरपि ॥

पैत्तिकेन हेतुना पित्तस्य हेतुना कटादिना ।

एकदोषोत्थित साध्य कच्छसाध्यो द्विदोषज ।

सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रव ॥

भूर्युपद्रव इत्यत्र विसर्पोक्ता एव उपद्रवा ज्ञेया ।

विस्फोटकस्य चिकित्सा ।

विस्फोटे लङ्घन कार्यं वमन पथ्यभोजनम् ।

यथादोषबल वीक्ष्य युक्तमुक्त विरेचनम् ॥

जीर्णशालिर्यवो मुद्गो मसूरश्चाढकी तथा ।

एतान्यन्नानि विस्फोटे हितानि मुनयोऽब्रुवन् ॥

हे पञ्चमूल्या रास्ना च दार्युशीर दुरालभा ।

गुडूची धान्यक मुस्तमेषा काथ पिबेन्नर ॥

विस्फोटान् नाशयत्याशु समोरणनिमित्तकान् ॥

द्राक्षाकाशमर्यखर्जूरपटोलारिष्टवासकै ।

कटुकालाजदुष्यै सितायुक्तान्तु पैत्तिके ॥

भृनिम्बसवचावासात्रिफलेन्द्रजवल्कलै ।

पिचुमर्दपटोलाभ्या कफजै मधुयुक् शृतम् ॥

किराततिक्तकारिष्ट यक्ष्याह्वाम्बुदवासकै ।

पटोलपर्पटोशीरत्रिफलाकौटजान्वितै ॥

क्वथितैर्द्वादशाङ्गान्तु सर्वविस्फोटनाशनम् ॥

विस्फोटव्याधिनाशाय तण्डुलाम्बुप्रयोजितै ।

वीजै कुटजवृक्षस्य लेप कार्थ्यो विजानता ॥

छिन्नापटोलभृनिम्बवासकारिष्टपर्पटै ।

खदिराब्दयुतै काथो हन्ति विस्फोटकज्वरम् ॥

चन्दन नागपुष्पञ्च सारिवा तण्डुलीयकम् ।

श्रीरौषवल्कल जाती लेप स्याद्वाहनाशन ॥

उत्पल चन्दन लोभ्रमुशीर सारिवाहयम् ।
 एतेषा लेपनादाशु स्फोटदाह प्रशाम्यति ॥
 रक्तदोषहर यद्यद यद्यत् पित्तप्रणाशनम् ।
 सर्व्वमत्र प्रयोक्तव्य विविच्य भिषजा सदा ॥
 इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 विस्फोटाधिकारस्त्रिचत्वारिंशोऽध्याय ।

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

गलगण्डगण्डमालापचोग्रन्यर्ब्वदाधिकार ।

तत्र गलगण्डस्य सामान्य लक्षणम् ।

निवृद्ध श्वयथुयंश्च मुष्कवल्ग्वस्वते गले ।

महान् वा यदि वा क्लृप्सो गलगण्ड तमादिशेत् ॥

अन्यच्च । महान्त शोथमल्प वा हनुमन्यागलाश्रयम् ।

मुष्कवल्ग्वस्वमानन्तु गलगण्ड विनिर्दिशेत् ॥

निवृद्धो दृढ अचलो वा । मुष्कवल्ग्वस्वते गले इत्यत्र गले इति
 हनुमन्योरुपलक्षणम् । तथाच महान्त शोथमल्प वेत्यादि ।

तस्य सम्प्राप्ति ।

वात कफश्चापि गले प्रदुष्टौ

मन्ये च सञ्चित्य तथैव मेद ।

(द, २४)

कुर्वन्ति गण्ड क्रमशः खलिङ्गैः
समाचितं तं गलगण्डमाहुः ॥
खलिङ्गैर्वातकफभेदोलक्षणे ॥

वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।

तोदान्वितं कृष्णशिखावनद्धं
श्यावोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु ।
पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्धपाको
यदृच्छया पाकमियात कदाचित् ॥
वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तो
र्भवेत् तथा तालुगलप्रशोषः ॥

चिरवृद्धपाकः चिरेण वृद्धिः अपाकश्च यस्य स । अथवा
चिरेण वृद्धिर्यस्य स चिरवृद्धिः । नास्ति पाको यस्य स अपाकः ।
ततः चिरवृद्धिश्चासौ अपाकश्चेति चिरवृद्धपाकः ।

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

स्थिरः सवर्णो गुरुकृशकण्डूः
शोतो महाश्वापि कफात्मकस्तु ।
चिराच्च वृद्धिः भजतेऽचिराद्वा
प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ॥
माधुर्य्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
र्भवेत् तथा तालुगलप्रलेपः ॥

मेदोजस्य लक्षणम् ।

स्निग्धो मृदु पाण्डुरनिष्टगन्धो
मेदोभवः कण्डूयुतोऽल्पकृक् च ।

प्रलम्ब्यतेऽलातुवदल्पमूलो
 देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्त ॥
 स्निग्धाम्यता तस्य भवेच्च जन्तो-
 र्गलेन शब्द कुरुते च नित्यम् ॥
 कृच्छ्राच्छ्वसन्त सृदुमर्च्चगात्र
 सवत्सरातीतमरोचकार्तम ।
 क्षीणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्त
 भिन्नस्वरञ्चापि विवर्जयेच्च ॥

गण्डमालाया लक्षणम् ।

कर्कन्धुकोलामलकप्रभाणै
 कक्षास मन्या गल वङ्गणेषु ।
 मेद कफाभ्या चिरमन्दपाकै
 स्याद् गण्डमाला बहुभिश्च गण्डै ॥

कर्कन्धु क्षुद्रवदर । कोल लहहदरम् । चिरमन्दपाकै
 चिरेण मन्द अल्प पाको येषा तै ।

अपचा लक्षणम् ।

ते ग्रन्थय केचिदवासपाका
 स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
 कालानुवच्च चिरमादधाति
 सैवापचीति प्रवदन्ति तज्ज्ञा ॥

ते ग्रन्थय गण्डमालाया एव गण्डा केचिदवासपाका सन्त
 स्रवन्ति केचिन्नश्यन्ति सरोहन्ति अन्ये भवन्ति च कालानुवन्ध
 चिरमादधाति । या गण्डमाला चिर तिष्ठति सा एव अपचो ।

साध्या स्मृता पीनम पार्श्वशूल
कासज्वरच्छर्दियुता त्वसाध्या ॥
निरुपद्रवा अपची साध्या । परन्तु पीनमाद्युपद्रवयुक्ता
सा असाध्या ।

ग्रन्थैर्लक्षणम् ।

वातादयो माममसृक् प्रदुष्टा
मन्दूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नत विग्रथितश्च शोथ
कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्ट ॥

वातादयो वातपित्तकफा प्रदुष्टा सन्त माममसृक् मेद
शिराश्च सन्दूष्य वृत्तोन्नत विग्रथित ग्रन्थिरूप शोथ कुर्वन्ति ।
विग्रथितत्वाद् ग्रन्थि । म पञ्चधा । यथा, वातिक , पैत्तिक
श्लैष्मिक , मेदोज , शिराजश्चेति ।

वातिकस्य ग्रन्थैर्लक्षणम् ।

आयम्यते वृश्चति तुद्यते च प्रभ्रशते मन्यति भिद्यते च ।

क्षणो मृदुर्वस्तिरिवाततश्च

भिन्न स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥

आयम्यते आकृष्य दीर्घं क्रियत इव । वृश्चति आश्रय
छिनत्तीव । प्रभ्रशते खलतीव । भिद्यते विदार्थ्यत इव ।
आततो विस्तारित इव । मृदु न त्वत्यन्तकठिन । अस्र
रुधिरम् । अच्छ प्रकृतम् ।

पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

मन्दह्यते धूप्यति चूष्यते च

पापयते वा ज्वलतीव चापि ।

रक्त सपीतोऽप्यथवापि पित्ताद्

भिन्न सवेद् दुष्टमतीव चास्रम् ॥

सन्दह्यते मृश दाह करोति सकलशरीरं । धूप्यति
अन्तस्ताप करोति । चूष्यते शृङ्गेणैव । पापच्यते मृश पाक
करोति । प्रज्वलतीव अग्निरिव ज्वालायुक्त इव भवति ग्रन्थि ।
अस्र रुधिरम् । अतीव दुष्ट दृष्टादिद्युक्त मज्जविमिश्रञ्च ।
दुष्टमित्यस्य स्थाने उष्णमिति पाठान्तरम् ।

शैशिकस्य लक्षणम् ।

शीतोऽविवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डू

पाषाणवत् सहननोपपन्न ।

चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपाद्

भिन्न सवेच्छुक्लघनञ्च पूयम् ॥

अविवर्णं प्रकृतिवर्ण । पाषाणवत् सहननोपपन्न
सह्यतायुक्त ।

मेदोजस्य लक्षणम् ।

शरीरवृद्धिश्चयवृद्धिरानि

स्निग्धो महान् कण्डूयुतोऽरुजश्च ।

मेद कृतो गच्छति चात्र भिन्नं

पिण्याकसर्पिं प्रतिमन्तु मेद ॥

तिलकल्कसदृश घृतसदृश वा मेद गच्छति सबतीत्यर्थः ।

शिराजस्य लक्षणम् ।

व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुश्च शिराप्रतानम् ।

सङ्कोच सम्पिण्ड्य विशोष्य चापि

ग्रन्थि करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥

ग्रन्थि शिराज स तु लच्छमाध्यो

भवेद् यदि स्यात् सरुजश्चलश्च ।

अरुक् स एवाप्यचलो महाश्च

मर्मोत्थितश्चापि विवज्जनीय ॥

तैस्तैर्वलवद्विग्रहादिभि । आन्निष्य चालयित्वा । सम्पिण्ड्य
सहोक्त्य ।

पञ्चैतानरुजो ग्रन्थीन् मर्मजानचलास्थजेत् ।

कपोलगलमन्यासु दुश्चिकित्स्या हि सन्धिषु ।

अर्बुदस्य मम्राप्ति सामान्य लक्षणञ्च ।

गात्रप्रदेशे कचिदेव दोषा समूर्च्छिता माममरुक् प्रदूष्य ।

वृत्त स्थिर मर्दरुज महान्त

मनल्पमूल चिरवृद्धरपाकम् ॥

कुर्वन्ति गात्रोच्छ्रयमत्यगाध

तदर्बुदं शास्तविदो वदन्ति ॥

महान्त ग्रन्थग्रपेक्षया । अत्यगाध दूरानुप्रविष्टम् । अत-
एवानल्पमूलम् ।

अर्बुदस्य निदान विशिष्ट लक्षणञ्च ।

वातेन पित्तेन कफेन चापि

रक्तेन मासेन च मेदसा च ।

तज्जायते तस्य च लक्षणानि

ग्रन्थे समानानि सदा भवन्ति ॥

रक्तजार्बुदस्य लक्षणम् ।

दोष प्रदुष्टो रुधिर शिराश्च

सङ्कोच्य सम्पिण्ड्य ततस्त्वपाकम् ।

सास्त्रावमुन्नहति मासपिण्ड
मासाङ्गुरैरावृतमाशु वृद्धिम् ॥
स्रवत्यञ्जस रुधिर प्रदुष्ट-
मसाध्यमेतद्गुधिरात्मकन्तु ।
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्
पाण्डुर्भवेद्वर्दपीडितस्तु ॥

दोषोऽत्र पित्तम् । रुधिर शिराश्च सङ्कोच्य सम्पिण्ड्य सङ्गतो-
क्तव्य । मासासृजो सव्वेधवर्द्धेषु दूष्यत्वम् । रक्तजे तु विशेषतो
रक्तदुष्टि । एव मासार्द्धे विशेषतो मासदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो
मासपिण्ड उन्नहति उन्नत करोति । अपाक इषत्पाक यथा
स्यादेवमिति क्रियाविशेषणम् । इषत्पाकश्चैकदेशपाकेन । आशु-
वृद्धि शीघ्रवर्द्धनम् । रक्तक्षयोपद्रवा सुश्रुतोक्ता त्वक्पाकस्यास्त
शोतप्रधानाशिराग्नैरिच्यरूपा तै पीडितत्वात् । अर्बुदपीडित
रक्तार्बुदपीडित ।

मामार्बुदस्य सम्प्राप्तिर्निदानञ्च ।
सुष्टिप्रहारादिभिरर्हतिऽङ्गे
मास प्रदुष्ट जनयेद्धि शोथम् ।
आवेदन स्निग्धमनन्यवर्णं
मपाकमश्मोपममप्रचाल्यम् ॥
प्रदुष्टमासस्य नरस्य गाढ-
मेतद्भवेन्मासपरायणस्य ॥

मास प्रदुष्ट वातेन । आवेदन वेदना रहितमीषवेदन वा ।
अपाक पाकरहितमीषत्पाक वा । मासाशनाभ्यासेन य प्रदुष्ट-
मासस्तस्यैतद्भवति ।

असाध्यत्वम् ।

मासाव्वुदन्त्वेतदसाध्यमाहु
साध्येष्वपोमानि विवर्जयेच्च ।
सम्प्रसृत मम्मसु यच्च जात
स्रोत सु वा यच्च भदेदचाख्यम् ॥

साध्येष्वपि वातजादिष्वपि इमानि वक्ष्यमाणानि
सम्प्रसृतादीनि विवर्जयेच्च । सम्प्रसृत स्रावयुक्त स्रावस्रावा
पाकित्वेऽपि त्वगवदरणात् मनागवगन्तव्य ।

यज्जायतेऽन्यत् खलु पृर्वजाते
ज्ञेय तदध्यव्वुदमव्वुदज्ञै ।
यद्वन्द्जात युगपत् क्रमाद्वा
द्विरव्वुद तच्च भवेदसाध्यम् ॥

अव्वदाना पाकाभावहेतु ।
न पाकमायान्ति कफाधिकत्वाद्
मेदोबहुत्वाच्च विगेषतस्तु
दोषस्थिरत्वाद् ग्रथनाच्च तेषा
सर्वाव्वदान्येव निसर्गतस्तु ॥
अथैषा चिकित्सा ।

यवमुद्गपटोलानि कटु रुक्षञ्च भोजनम् ।
कृद्भि शोणितमोक्षञ्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥
तण्डुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपित ।
हस्तिकर्णपलाशस्य गलगण्ड प्रशाम्यति ॥
सर्षपान् शिशुवीजानि शण्वीजातसीयवान् ।
मूलकस्य च वीजानि तक्रोणाग्नेन पेषयेत् ॥

गलगण्डो गण्डमाला ग्रन्थयश्चैव दारुणा ।
 प्रलेपादेव नश्यन्ति विलय याक्ति सत्वरम् ॥
 जीर्णकर्कारुकरसो विड्सैन्धवसयुत ।
 नश्येन हन्ति तरुण गलगण्ड न सशय ॥
 रक्षोघ्नतैलयुक्तेन जलकुम्भीकभस्मना ।
 लेपन गलगण्डस्य चिरोत्थखापि शस्यते ॥
 रक्षोघ्न सर्षप ।

श्वेतापराजितामूल प्रात पिष्ट्वा पिपेन्नर ।
 सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥
 तिक्तालावुफले पक्वो सप्ताहमुषित जलम् ।
 सद्य स्यान्नलगण्डघ्न पानात् पथ्यान्नसेविनाम् ॥
 काञ्चनारत्वच क्वाथ शुण्ठीचूर्णेन सयुत ।
 मान्निकाढ्य सकृत्पीत क्वाथो वरुणमूलज ॥
 गण्डमाला हरत्याशु चिरकालानुवन्धिनीम् ॥
 पलमर्द्धपल वापि पिष्ट तण्डुलवारिणा ।
 काञ्चनारत्वच पीत्वा गण्डमाला व्यपोहति ॥

काञ्चनारत्वच पलमर्द्धपल वा तण्डुलजलेन पिष्टम् ।
 ऐन्द्रा वा गिरिकर्णा वा मूल गोमूत्रयोगत ।
 गण्डमाला हरेत् पीत चिरकालोत्थितामपि ॥
 अलम्बुषादलोद्भूतस्वरस द्विपल पिबेत् ।
 अपच्या गण्डमालाया कामलायाश्च नाशनम् ॥
 स्वज्जिकामूलकक्षार शङ्खचूर्णसमन्वित ।
 एतेन विहितो लेपो हन्ति ग्रन्थि तथावृद्धम् ॥
 ग्रन्थिष्वामेषु कुर्वीत भिषक् शोथप्रतिक्रियाम् ।

पक्वानुत्पाद्य सशोध्य रोपयेद्वृणभेषजै ॥

ग्रन्थीनमर्मप्रभवानपक्वा-

नुवत्य चाग्नि विदधोत वैद्य ।

क्षारेण चैतान् प्रतिसारयेत्तु

सर्वाश्च सन्निव्य यथोपदेशम् ॥

दन्तीचित्तकमूलत्वक् सोधार्कपयसी गुड ।

भक्ष्मातकास्थि कासीस लेपाच्छिन्द्याच्छिलामपि ॥

ग्रन्थ्यर्बुदादिजिह्वेपो मातृवाहककोटज ॥

ग्रन्थ्यर्बुदाना न यतो विशेष

प्रदेशहेत्वास्ततिदोषदूष्ये ।

अतश्चिकित्सेद्विषगर्बुदानि

विधानविद् ग्रन्थिचिकित्सितेन ॥

मूलकश्च कृत क्षारो हरिद्रायास्तथैव च ।

शङ्खवूर्णेन सयुक्तो लेप सिद्धोऽर्बुदापह ॥

हरिद्रा लोभ्रपत्तङ्गगृहधूममन शिला ।

मधुप्रगाढो लेपोऽय मेदोऽर्बुदहर पर ॥

शियुमूलकयोर्वीज रक्षोघ्न सुरसा यवम् ।

तक्रेणाश्वरिपु पिष्ट्वा लिम्बेद्वर्बुदशान्तये ॥

उपोदिकारसाभ्यक्तास्तत्पत्रपरिवेष्टिता ।

प्रणश्यन्त्यचिरान्नृणा पिडक्तार्बुदजातय ॥

कालाग्निभैरवरसो हेमामृतरसस्तथा ॥

रसो विद्यावल्गभाण्ड्यो गुडिकाक्राञ्चनाभिधा ।

तुम्बीतैल चामृताय तैलञ्च सिन्दूरादिकम् ।

तैल वित्वादिक चैव निर्गुण्डीतैलमेव च ॥
व्योषाद्य चन्द नाद्यञ्च गुप्ताद्य गलगण्डके ।
यथायथ प्रयोक्तव्य बलदोषविभेदत ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
गलगण्डाद्यधिकारश्चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय ।

पञ्चचत्वारिंशोऽध्याय ।

— ० —

वृद्धाधिकार ।

वृद्धे निदानम् ।

क्रुद्धोऽनूर्जुगतिर्वायु शोथशूलकरश्चरन् ।
मुष्कौ वङ्कणत प्राप्य फलकोषाभिवाहिनी ॥
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयो ॥

क्रुद्ध अनूर्जुगतिरधोगतिर्वायु वङ्कणत जङ्घासन्धे मुष्कौ
प्राप्य शोथशूलकरश्चरन् सन् फलकोषाभिवाहिनीर्धमनी
प्रपीड्य फलकोषयोर्वृद्धिं करोति ।

दोषास्त्रमेदोमूत्रान्त्रै म वृद्धिं सप्तधा मत ।

मूत्रान्त्रजावप्यनिलाङ्गुमेदस्तु केवलम् ॥

वृद्धिशब्दोऽत्र सञ्ज्ञाया तिक्प्रत्ययेन निष्यन्न पुलिङ्ग ।

क्तिप्रत्ययान्तो वृद्धिशब्दस्तु खीलिङ्ग ।

वातजस्य वृद्धेर्लक्षणम् ।

वातपूर्णवृत्तिसर्शो रूक्षो वातादहेतुरक् ॥

अहेतुरक् अत्र ईषदर्थे नञ् । तेन स्वल्पादपि विप्रकृष्टात्
कारणात् सक् पीडा यत्र स ।

पित्तजस्य लक्षणम् ।

पक्वोदुम्बरसङ्काश पित्ताद्वाहोभपाकवान् ॥

कफजस्य लक्षणम् ।

कफाच्छीतो गुरु स्निग्ध कण्डूमान् कठिनोऽल्परक् ॥

रक्तजस्य लक्षणम् ।

कृष्णस्फोटोद्भूत पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तज ॥

मेदोजस्य लक्षणम् ।

कफवन्मेदसो वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपम ॥

मूत्रजस्य लक्षणम् ।

मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजं स तु गच्छत ।

अभोभि पूर्णवृत्तिवत् क्षोभं याति सरुड् मृदु ॥

मूत्रकृच्छ्रमव कुर्यात् सञ्चलन् फलकोषयो ॥

मूत्रधारणशीलस्य पुरुषस्य मूत्रजो वृद्धिर्भवति । गच्छत-
स्तस्य स वृद्धिः जलपूर्णचर्मपुटकवत् क्षोभं याति । फल-
कोषयोरधः सञ्चलन् मूत्रकृच्छ्रवद्वाथा कुर्यात् । मूत्रकृच्छ्रमध-
स्याच्च चलयन् फलकोषयो । इतिपाठे फलकोषयोश्चलयन् सन्
अधः स्यात्, तत्र मूत्रकृच्छ्रादेना च स्यादित्यर्थः । चलयन्नित्यत्र
स्वार्थे णिच् चलन्नित्यर्थः ।

अन्तर्वृद्धेर्निदानं लक्षणञ्च ।

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।

धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः ॥

(६, २५)

ज्वरशूलाङ्गसादाद्य त ब्रध्नमिति निर्दिशेत् ॥

दोषोऽत्र सवात कफ ।

वृद्धेश्चिकित्सा ।

वृद्धावत्यशन मागमुपवास गुरुणि च ।

वेगरोऽपृष्ठयान व्यायाम मैथुन त्यजेत् ॥

गुरुणि अन्नानि । अथवा गुरुणि अधिकभारवन्ति
वस्तूनि त्यजेत् गुरुभार नोद्धेदित्यर्थ ।

वातवृद्धौ पिबेत् स्निग्धं यथाप्राप्तं विरेचनम् ।

सक्षीरं वा पिबेत् तैलं मासमेरण्डसम्भवम् ॥

गुग्गुल्वेरण्डजं तैलं गोगूद्रेण पिबेन्नरः ।

वातवृद्धिं जयत्याशु चिरकालानुपन्निनीम् ॥

पित्तग्रन्थिक्रमेणैव पिचवृद्धिमुपाचरेत् ।

जलौकोभिर्हरेद्भक्तं वृद्धौ पित्तममुद्भवे ॥

चन्दनं मधुकं पद्ममुशीरं नीलमुत्पलम् ।

क्षीरपिष्टप्रलेपेन दाहशोथरुजापहम् ॥

त्रिकटुत्रिफलाक्ताथ सक्षारलवणं पिबेत् ।

विरेचनमिदं श्रेष्ठं कफवृद्धिदिगाशनम् ॥

लेपनं कटतीक्ष्णोष्णं स्वेदनं रुक्षमेव च ।

परिषेकोपनाहौ च सर्व्वमुष्णमिच्छेत् ॥

मुहुर्मुहुर्जलौकोभिः शोणितं रक्तजं हरेत् ।

पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रमयुतम् ॥

शोतमालेपनं सत्त्वं सर्व्वं पित्तहरं तथा ।

पित्तवृद्धिक्रमं कुर्यादामे पक्वे च रक्तजे ॥

स्वेदो मेदः समुत्थे तु लेपयेत् सुरसादिना ।

शिरोविरेचनद्रव्यै सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतै ॥
 मस्त्रेद्य सूत्रप्रभव वस्त्रपटेन वेष्टयेत् ।
 मोचय्या पार्श्वतोऽपराध दिग्भ्यो ब्रूहिमुखेन वै ॥
 मुखकोपमगच्छन्त्यानन्तद्वह्नी विचक्षण ।
 वातवृद्धिक्रमं कुर्यात् स्वेदस्तदाग्निना हित ॥
 तैलमेरुज पीत्वा वल्गुसिद्धं पयोऽन्वितम् ।
 आधानशूलोपचितामन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥
 गन्धर्वहस्ततैलेन क्षीरेण विहितं नृतम् ।
 विशालामूलजं चूर्णमन्त्रवृद्धिं विनाशयेत् ॥
 वचासर्षपकल्केन प्रलेपः शोथनाशनः ।
 शिशुत्वक्सर्षपैर्लेपः शोथश्लेष्मानिलापहः ॥
 बहुवारस्य बीजञ्च पिष्ट तस्माद्रक्तै सह ।
 कुरण्डं नाशयेद् भद्रे लेपनान्नात्र संशयः ॥
 न्यग्रोधक्षीरलेपेन ब्रध्नरोगो विनश्यति ॥
 अजाक्षीरेण गोधूमकल्के कुन्दुरुकस्य वा ।
 विलेपनं सुखोष्णं स्याद्ब्रध्नशूलहरं परम् ॥
 अजाजी हवुषा कुष्ठं गोधूमं वदराणि च ।
 काञ्चिकेन समं पिष्ट्वा कुर्याद् ब्रध्ने प्रलेपनम् ॥
 हरीतकी वचा शुण्ठी चित्रता स्पर्णपत्रिका ।
 एलाद्वयं देवपुष्पं काथयित्वा जलं पिबेत् ।
 अनेन प्रशमं यान्ति ब्रध्नकासज्वरा ध्रुवम् ॥
 वृद्धिहरो रसः ।
 रसं गन्धं विषं व्योषं तथा लवणपञ्चकम् ।
 त्रिद्वारं जयपालञ्चं मर्दयेद्वह्निवारिणा ॥

रक्तिमाना वटी कृत्वा पाययेत् पयसा सह ।

अग्नेन प्रशमयान्ति वृद्धिब्रध्नादयो गदा ॥

शतपत्राद्य तैलम् ।

दशमूल तुलामान गन्धाभ्या तत्समा मता ।

वारिद्रोणे पृथक् पक्त्वा पादशेष समुद्धरेत् ॥

आढक कटुतैलस्य तत्कषाये विपाचयेत् ।

स्वरस शतपत्रस्य समृणालच्छदस्य च ॥

तैलतुल्य प्रदातव्य पेष्ठाणीमानि दापयेद् ।

शतपत्र वला रास्ना पाठा मूर्वा च चित्रकम् ॥

भक्तातक वाजिगन्धा सैन्धव खदिर कणा ।

शिशुधुस्तूरमूलञ्च ग्रन्थिक रक्तचन्दनम् ॥

त्रायन्तो सरलोशीर कारवी पणिनीद्वयम् ।

कालीयक च मूशली प्रत्येक पलसम्मितम् ॥

अस्य तैलस्य पक्वस्य शृणु वीर्यमत परम् ।

अण्डवृद्धान्नवृद्धि वा पाङ्गुल्य श्लोपद तथा ॥

पक्षाघात गृध्रसोच्च सर्व्ववातरुजा जयेत् ।

शतपत्रादिक तैल दुर्लभ जगतीतले ॥

रेचन मूत्रकटु यच्च यद्वातस्थानुलोमनम् ।

तत्सर्व्व वृद्धिरोगेषु भेषज परियोजयेत् ॥

तैल गन्धर्व्वहस्ताश्च बृहन्मन्दार तैलकम् ।

रसो वातारिनामा च योज्यान्मन्त्रापराणि च ॥

पर्व्वणि सलिलोच्छ्वासाद् रोगा रसनिमित्तजा ।

वृद्धिश्लोपद गण्डाद्याश्चान्येऽपि श्लेष्मवातजा ॥

वङ्गन्ते वा प्रवर्तन्ते पक्षान्तेऽहितसेविनाम् ।
 उष्णवीर्यं तदा पथ्यं सशुष्कं लघुभोजनम् ॥
 पयोगुणाधिकञ्चान्नं स्नानाभ्यङ्गं विवर्जयेत् ॥
 अनभिष्यन्दि पानान्नं नातिशीता क्रिया तथा ।
 वृद्धिरोगे हिताय स्याद्विपरीतं विवर्जयेत् ॥

श्लोपदाधिकारः ।

श्लोपदस्य सामान्यं लक्षणम् ।

यः सज्वरी वङ्गणजो भृशान्तिः
 शीथो नृणां पादगतः क्रमेण ।
 तच्छ्लोपदं स्यात् करकणनेत्र-
 शिश्रोष्ठनासास्त्रपि केचिदाहुः ॥

वातजः श्लोपदस्य लक्षणम् ।

वातजः कृष्णरुच्छि स्फुटितः तीव्रवेदनम् ।
 अनिमित्तरुजः चास्य बहुशो ज्वर एव च ॥

पित्तजस्य लक्षणम् ।

पित्तजः पीतसङ्काशः दाहज्वरयुतः भृशम् ॥

कफजस्य लक्षणम् ।

श्लैष्मिकन्तु भवेत् स्निग्धं तथा पाण्डुं गुरुं स्थिरम् ॥
 त्रीण्यप्येतानि जानीयाच्छ्लोपदानि कफोच्छ्रयात् ।
 गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति कफं विना ॥

असाध्यं श्लोपदमाह ।

वल्मीकमिव मञ्जात कण्टकैरुपचीयते ।

अब्दात्मकं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः ॥

मासापमत्युन्नतं सर्वलिङ्गं

सकरण्डं स्नेहयुतं विवर्ज्यम् ॥

पुराणोदकभृयिष्ठा सर्वर्तुषु च शीतला ।

ये देशास्तेषु जायन्ते श्लोपदानि विशेषतः ॥

श्लोपदस्य चिकित्सा ।

लङ्घनालेपनस्त्रेदरेचनै रक्ताभोक्षणैः ।

प्रायः श्लेष्महरै रूष्णैः श्लोपदं समुपाययैत् ॥

श्लोपदं प्रलेपः ।

धुस्तरै रण्डनिर्गुण्डी वर्षामू शिशु रर्षयैः ।

प्रलेपं श्लोपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥

वर्षामू श्वेतपुनर्नवाः ।

निष्पिष्टमारनालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।

प्रलेपाच्छ्लोपदं हन्ति वज्रमूलमपि स्थिरम् ॥

रूपिका श्वेतार्कं तस्य मूलस्य वल्कलम्

हितश्चालेपने नित्यं चित्तको देवदारु वा ।

सिद्धार्थशिशुकल्को वा सुखोष्णो मूत्रपेषितः ॥

शाखोटवल्कलकाय गोमूत्रेण युतं पिबेत् ।

श्लोपदानां विनाशाय मेदोदोषनिवृत्तये ॥

रजनी गुडमन्निश्च गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।

वर्षोत्थं श्लोपदं हन्ति दद्रुकुष्ठं विशेषतः ॥

श्लोपदघ्नो रसोऽभ्यासाद् गुडूच्यास्तैलसयुत ॥
 वर्षाभूत्रिफलाचूर्णं पिष्यत्या सह योजितम् ।
 सक्षौद्र श्लोपद हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥
 गन्धर्व्वतैलसिद्धा हरोत्थनी गोऽश्विना पिवति ।
 श्लोपदविवन्धमुक्तो भवत्यसौ ममरात्रेण ॥
 गन्धर्व्वतैल एरण्डतैलम् । गोऽश्विना गोमूत्रेण ।
 धान्यान्त तैलसयुक्तं कफपातविनाशनम् ।
 दीपनञ्चामदोषघ्नमेतच्छ्लोपदनाशकम् ॥
 काष्ठीजेन पिवेच्छूणं सूत्रैर्वा वृद्धदारजम् ॥
 त्रिकटु त्रिफला दारु निवृत्तैला पुनर्नवा ।
 निशाहय देवपुष्पसरणाञ्चेन्वास्त्रणाम् ॥
 क्वाथयित्वा पिवेत् तोयं ययञ्चारसमायुतम् ।
 अनेन प्रशमयान्ति व्याधयः श्लोपदादयः ॥
 शोथाधिकारकथिता क्रियाश्चान् प्रदोजयेत् ।
 वृद्धदारुणं चूर्णं पिष्यमाद्य तथैव च ।
 कृष्णाद्यो मोदकश्चैव घृतं सौरेखराभिः स्मृ ॥
 तथा विडङ्गादितैलं नित्यं नन्दरतस्तथा ।
 श्लोपदघ्ना भवन्त्येते श्लोपदगजकेशरो ॥

श्लोपदे पथ्यापथ्यानि ।

कफघ्नं सारकं पानमन्नं वङ्गिकरञ्च यत् ।
 नाभिष्यन्दकरं पथ्यं ज्ञेयमन्यद्विजानता ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने सुष्कद्वयान्त्वद्वि-
 श्लोपदाधिकारः पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

— ० —

भग्नाधिकारः ।

भग्नस्य भेदमाह ।

भग्न समासाद् द्विविधं हुताशः ।

काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ ।

उत्पिष्टं विश्लिष्टं-विवर्तितानि

तेर्य्यगतं क्षिप्तमधश्च षड्भा ॥

भग्नमित्यत्र भावाये क्तप्रत्ययस्तेन भग्नं भङ्गं स चात्र विश्लेषोऽप्यभिप्रेतः । समासात् सन्निपात् । हुताशं हे अग्निवेशः । काण्डे सन्धिपर्यन्ते एकखण्डे । सन्धौ द्वयोरस्थौ सन्धानस्थाने । तत्र सन्धौ उत्पिष्टादिभेदैः षट्प्रकारं भग्नं भवति । अधः अधोभग्नमित्यर्थः । स्वल्पवक्तव्यत्वेन सन्धिभग्नस्यादौ विवरणम् ।

सन्धिभग्नस्य सामान्यं लक्षणमुत्पिष्ट-

विश्लिष्टयोश्च लक्षणम् ।

प्रसारणाकुञ्चनवर्त्तनोग्रा

रुक् स्पर्शविद्देषणमेतदुक्तम् ।

सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्गं

मुत्पिष्टसन्धेः श्रयथ समन्तात् ॥

विशेषतो रात्रिभवा रुजश्च

विश्लिष्टके तौ च रुजा च नित्यम् ॥

वर्त्तनं परिवर्त्तनम् । उत्पिष्टस्य लिङ्गमाह । उत्पिष्टसन्धेः उत्पिष्टं द्वाभ्यामस्थिभ्यां पिष्टं सन्धिर्यस्य तस्य अथवा

उत्पिष्टश्चासौ सन्धिश्चेति कर्मधारय । समन्तात् उभयभागयो ।
विस्त्रिष्टमाह विस्त्रिष्टके इत्यादि । विस्त्रिष्टजे इतिपाठे विस्त्रेवजे
इत्यर्थ । तौ चेति तौ रात्रिरुक्स्मन्तच्छेद्यौ । रुजा च नित्य
सदा रुजाधिका भवतीत्युत्पिष्टाङ्गेद ।

विवर्त्तितं तिर्य्यगतं क्षिप्ताधीभग्नानां लक्षणानि ।

विवर्त्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रा
स्तिथ्यगते तीव्ररुजो भवन्ति ।
क्षिप्तेऽतिशूल विधमञ्च सकृद्यो
क्षिप्ते त्वधो रुग्विघटश्च सन्धे ॥

विवर्त्तिते विपरोतं वर्त्तिते अस्थिद्वयोपरिवर्त्तिते, पार्श्वरुज
सन्धिस्थितास्थिखण्डद्वयपार्श्वयो रुज ।

काण्डभग्नमाह ।

भग्नञ्च काण्डे बहुधा प्रयाति
समासतो नामभिरेव तुल्यम् ॥
काण्डे त्वच कर्कटकाश्वकर्णौ
विचूर्णितं पिञ्चितमस्थिच्छन्नितम् ।
काण्डेषु भग्नं ह्यतिपातितञ्च
मज्जागतं विष्फुटितञ्च वक्रम् ॥
छिन्नं द्विधा द्वादशधा च काण्डे
स्रस्ताङ्गता शीथरुजातिवृद्धि ।
सपीड्यमाने भवतीह शब्द
स्पर्शासह स्पन्दनतोदशूलम् ॥
सर्वास्त्रवस्थासु न शर्मलाभो
भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ॥

अतः सन्धिभग्नानन्तर काण्डभग्नमाह । कर्कटक अस्थि
 विस्फेषपृथ्वीको मध्ये प्रोन्नत पार्श्वयोरवनत कर्कटतुल्यरूपत्वात्
 कर्कटः । मन्त्रार्थं अण्वर्कटयद्विपुलास्थिमेतद्वद्वर्णम् ।
 विचूर्णितं चूर्णितमस्थि तच्च शब्दस्पर्शाभ्या बोद्धव्यम् । पिञ्चितं
 पिष्टमस्ति ताच्च नियन्तितबहुशोथम् । छसितवित्तष्टम् । काण्डेषु
 भग्न काण्डभग्नम् । यद्यपि कर्कटकादि सर्वमेव काण्डभग्न
 तथापि इयं काण्डभग्नसंज्ञा विशिष्टा । अत्र भग्न भङ्गं द्रुति
 तेन सर्वथा द्रुटितं पृथग्भूतं त्वचि स्थितं यत्र काण्डं तत् काण्ड
 भग्नम् । अतिपातितमशेषेण च्छित्त्वा पातितमस्थि । मज्जागत
 अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्ये प्रविश्य मज्जान्नि सारयति । विस्फुटित
 स्तोकविदीर्णम् । वक्रं स्थानं त्यक्त्वा कुटिलोभूतम् । छिन्नं द्विधा
 एव विदीर्णं सलग्नं अपरं विदीर्णं द्विधाभूतम् । द्वादशधा च
 काण्डे । काण्डे च भग्नं द्वादशधेत्यतथ । काण्डभग्नस्य
 सामान्यं लक्षणमाह सस्ताङ्गतेत्यादि । स्पर्शासहमिति काण्ड-
 भग्नस्य विशेषणम् । शूलं शूलेनैव व्यथा । रुजा सामान्या
 पोडा । सर्वास्वस्थासु शयनासनादिषु ।

कष्टसाध्यमाह ।

अल्पाग्निनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च ।

उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं क्षच्छ्रेण सिध्यति ॥

अनात्मवतो रोगप्रतीकारे यत्नरहितस्य । वातात्मकस्य
 वातप्रकृतेः । उपद्रवैर्ज्वराभ्मानमोहमूत्रपुरीषसङ्गादिभिः ।

असाध्यमाह ।

भिन्नकपालकट्यान्तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतम् ।

जघनप्रतिपिष्टञ्च वर्जयेद्वि विचक्षणः ॥

कपाल जानु नितम्बास रण तालु शङ्ख वल्लभ-रिणोऽस्थीनि
कपालानि । तथा च्युत तथा क्षिप्तम् । प्रतिपिष्टमुत्पिष्टम् ।

पुनरसाध्यमाह ।

असंक्षिष्टकपालञ्च ललाटे चूर्णितञ्च यत् ।

भग्न स्तनान्तरे पृष्ठे शङ्खे मूर्द्ध्नि च वर्जयेत् ॥

असंक्षिष्टकपालमिति शङ्खे पृष्ठे स्तनान्तरे
उरसि । मूर्द्ध्नि चूडास्थाने ।

अपरमसाध्यमाह ।

सम्यक् सहितमप्यस्थि दुर्न्यासाद्दुष्टवन्धनात् ।

सक्षोभाद्वापि यद गच्छेद्विक्रिया तच्च वर्जयेत् ।

सम्यक् सहितमपि सम्यगयोजितमपि अस्थि दुर्न्यासात्
दुःस्थापनात् सन्धस्तमपि दुष्टवन्धनात् सुवद्धमपि सक्षोभात्
अभिघातादिना सञ्चालनात् यद्विक्रिया गच्छेत् विह्वल भवति
तद्वर्जयेत् ।

तरुणास्थीनि नाभ्यन्ते भिद्यन्ते न नवानि तु ।

कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥

तरुणास्थीनि प्राणकर्णाक्षिगुदेषु कोमलास्थीनि नाभ्यन्ते
वक्त्रोभवन्ति । तेनात्र वक्त्रतालक्षण भग्नम् । नलकानि नलादीनि
नाडीवत् सरध्रःस्थिपर्व्वणि भिद्यन्ते अस्थ्यन्तरानुप्रवेशा
दिदीर्यन्ते । कपालानि जानुनितम्बासगण्डतालुशङ्खशरीरोऽस्थीनि
विभज्यन्ते । स्फुटन्ति रुचकानि दन्ता स्फुटन्ति तुष्यन्ति ।
अस्थीनि तरुण नलक कपाल रुचक वलयभेदात्पञ्चविधानि ।

तत्र रुचकानि चेति चक्षाराद्वलयाण्यपि वृथ्यन्तीति बोद्धव्यम् ।
पाण्ड्यो पार्श्वयुगे पृष्ठे वक्षोजठरपायुषु । पादयोरपि चास्थीनि
वलयानि वभाषिरे ॥ इति ।

भग्नस्य चिकित्सा ।

आदौ भग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतलाम्बुना ।
पङ्केनालेपनं कार्यं बन्धनञ्च कुशान्वितम् ॥
सप्ताहादथ सप्ताहात् सौम्येष्वतुषु बन्धनम् ।
साधारणेषु कर्तव्यं पञ्चमे पञ्चमेऽहनि ॥
आग्नेयेषु अग्न्यात् कार्यं भग्नदोषतश्चेन वा ।
तत्रातिशयित्वे बन्धे सन्निवृत्त्यर्थं न जायते ॥
गाढेनापि त्वगादीनां शोफो रुक् पाक एव च ।
तस्मात् साधारणं बन्धं भग्ने शसन्ति तद्विद ॥
भग्ने लेपाय मञ्जिष्ठा मधुकञ्जाखपेषितम् ।
शतधीतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च लेपनम् ॥
रसोनमधुलाक्षाण्यसिताकल्कं समश्रिताम् ।
क्षिन्नभिन्नच्युतास्थ्याञ्च सन्धानमचिराद्भवेत् ॥
सघृतञ्चास्थिमहारं लाक्षागोधूममर्जुनम् ।
सन्धिभग्नेऽस्थिसम्भग्ने पिवेत क्षीरेण वा पुन ॥
पीत वराटिकाचूर्णं पयसा भग्नदोषहृत् ॥
अवनामितसुन्नद्धेदुन्नतञ्चावपीडयेत् ।
अच्चेदतिक्षिप्तमवोगतञ्चोपरि वर्तयेत् ॥
सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणं सर्पिर्मधूत्तरैः ।
प्रतिसार्य कषायैश्च शेषं भग्नवदाचरेत् ॥
भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषकः ।

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहाश्चात्र प्रयोजयेत् ॥

गन्धतैलादिकञ्चात्र भिषग् बुद्ध्वा प्रयोजयेत् ॥

भग्ने पथ्यापथ्यानि ।

मास मासरस क्षीर सर्पिर्यूष कलायज ।

बृहणश्चान्नपानञ्च देय भग्नाय जानता ॥

लवण कटुक क्षारमन्त्रैथुनमातपम ।

व्यायामञ्च न सेवेत भग्नी रुक्षान्नमेव च ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने

भग्नाधिकार षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—६३—

वातव्याध्याधिकारः ।

वातव्याधीना विप्रकृष्ट निदान सम्प्राप्तिश्च ।

रुक्ष शीताल्प लघुन्न व्यवायातिप्रजागरैः ।

विषमादुपचाराच्च दोषास्तृक्स्रवणादपि ॥

लङ्घन प्लवनात्यध्व व्यायामादि विचेष्टितैः ।

धातूनां सक्षयाच्चिन्ता शोकरोगातिकर्षणात् ॥

वेगसन्धारणादामादभिघातादभोजनात् ।

मर्मावाधाद् गजोद्गाश्च शोथयानापतसनात् ॥

देहे स्रोतासि रिक्तानि पूरयित्वानिलो बली ।

करोति विविधान् व्याधीन् सर्वाङ्गैकाङ्गसञ्चयान् ॥

(८, २६)

अव्यक्त लक्षण तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ।
 आत्मरूपन्तु यद् व्यक्तमपायो लघुता पुन ॥
 सङ्कोच पर्वणा स्तम्भो भङ्गोऽस्या पर्वणामपि ।
 रोमहर्षं ग्रन्थापञ्च पाणिपृष्ठ शिरोग्रह ॥
 खाञ्ज्य पाङ्गुल्यकुञ्जत्व शोषोऽङ्गानामनिद्रता ।
 गर्भशुक्र रजोनाश स्यन्दन गात्रसुप्तता ॥
 शिरोनासाघ्नि जलूणा ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम् ।
 भेदस्तोदोऽर्त्तिराक्षेपो मुहुश्चायास एव च ॥
 एव विधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिल ।
 हेतुस्थान विशेषाच्च भवेद्भोगविशेषकत् ॥

कोष्ठाश्रितस्य वातस्य लक्षणम् ।

तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसो ।
 ब्रध्नहृद्रोग गुल्मार्श पार्श्वशूलञ्च मारुते ॥

गुदगतस्य तस्य लक्षणम् ।

ग्रहो विण्मूत्र वातानां शूलाध्वानाश्मशर्करा ।
 जङ्घोरुत्रिक पार्श्वस पृष्ठरोगो गुदे स्थिते ॥

आमाशयगतस्य लक्षणम् ।

रूक् पार्श्वोदरहृन्नाभेस्तृणोद्गार विसूचिका ।
 कास कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशयस्थिते ॥

पक्वाशयगतस्य लक्षणम् ।

पक्वाशयस्थोऽन्तकूज शूलाटोपौ करोति च ।
 कृच्छ्रमूत्र पुरीषत्वमानाह त्रिकवेदनाम् ॥

(आटोपौ वातस्य क्षुब्धत्वम्) ।

ओचादौन्द्रियगतस्य लक्षणम् ।

ओत्तादिविन्द्रियवध कुर्याद् दुष्ट समीरण ॥

त्वग्गतस्य लक्षणम् ।

त्वग्रुक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते ।

आतन्यते सरागा च पर्व्वरुक् त्वग्गतेऽनिले ॥

रक्तगतस्य लक्षणम् ।

रजस्वीव्रा ससन्तापा वैवर्ण्यं कृशतारुचि ।

गात्रे चारु षि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ॥

मासमेदोगतस्य लक्षणम् ।

गुर्व्वङ्ग तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहत यथा ।

सरुक् अमितमत्यर्थं मासमेदोगतेऽनिले ॥

मज्जास्थिगतस्य लक्षणम् ।

भेदोऽस्या पर्व्वणा सन्धिशूल मासबलक्षय ।

अस्त्रप्ल सन्तता रुक् च मज्जास्थि कुपितेऽनिले ॥

शुक्रगतस्य लक्षणम् ।

क्षिप्र मुञ्चति वध्नाति शुक्र गर्भमथापि वा ।

विह्वति जनयेच्चापि शुक्रस्य कुपितोऽनिल ॥

शिरागतस्य लक्षणम् ।

कुर्याच्छिरागत शूल शिराकुञ्चन पूरणम् ।

सवाह्याभ्यन्तरायाम खल्लो कौजमथापि वा ॥

स्नायुगतस्य लक्षणम् ।

सर्वाङ्गैकाङ्ग रोगाश्च कुर्यात् स्नायुगतोऽनिल ॥

सन्धिगतस्य लक्षणम् ।

हन्ति सन्धिगत सन्धीन् शूलशोथौ करोति च ॥

सर्वाङ्गगतस्य लक्षणम् ।

सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरण भञ्जनम् ।

जायन्ते वेदनास्तीव्रा स्फुटन्तीवास्य सन्धय ॥

पित्तकफाहताना प्राणादीना वायूणा लक्षणान्युच्यन्ते ।

प्राणे पित्ताहते च्छर्द्दिर्दाहश्चैवोपजायते ।

दीर्घव्यस्य मदन तन्द्रा वैरस्यञ्च कफाहते ॥

अपाने पित्तयुक्ते तु दाहौष्ण्यप्रकृतमूत्रता ।

अध काये गुरुत्वञ्च शीतता च कफाहते ॥

स्वेददाहौष्ण्यमूर्च्छा स्यु समाने पित्तसहते ।

कफेन सक्ते विण्मूत्रे गात्रहर्षश्च जायते ॥

उदाने पित्तयुक्ते तु दाहो मूर्च्छा भ्रम क्लम ।

अस्वेदहर्षो मन्दोऽग्नि शीतता च कफाहते ॥

व्याने पित्ताहते दाहो गात्रविक्षेपण क्लम ।

स्तम्भोऽथ दण्डकश्चापि शूलशोथौ कफाहते ॥

आक्षेपकस्य सामान्य लक्षणम् ।

यदा तु धमनो सर्वा कुपितोऽभ्येति मारुत ।

तदाक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देह मुहुश्चर ।

मुहुर्मुहुश्चाक्षेपणादाक्षेपक इति स्मृत ॥

गजारूढजनस्येव गात्रविक्षेपण बुधा ।

आहुराक्षेपक व्याधि गात्रस्याक्षेपणाम्मुहु ॥

आक्षेपक विशेषस्यापतन्त्रकस्य लक्षणम् ।

क्रुद्धै स्त्रै कोपनैर्वायु स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते ।

पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ च पीडयन् ॥

धनुर्वन्नमयेद् गात्राण्याक्षेपेभ्योऽप्येत् तथा ।

स कच्छादुच्छेदुच्चै स्तब्धाक्षोऽथ निमीलक ॥

कपोत इव कूजच्च नि सच्च सोऽपतन्त्रक ॥

अपतानकस्य लक्षणम् ।

दृष्टि सस्तभ्य सञ्चाञ्च हत्वा कण्ठेन कूजति ।

हृदि मुक्ते नर स्वास्थ्य याति मोहं वृते पुन ॥

वायुना दारुण प्राहुरेके तदपतानकम् ॥

दण्डापतानकस्य लक्षणम् ।

कफान्वितो भृश वायुस्तास्त्रेव यदि तिष्ठति ।

दण्डवत् स्तम्भयेद् देहं स तु दण्डापतानक ॥

तासु धमनीषु ।

धनु स्तम्भस्य लक्षणम् ।

धनुस्तुल्यो नमेद् यस्तु स धनुस्तम्भसञ्चित ।

विवर्णवद्वदनं सस्ताङ्गो नष्टचेतन ॥

प्रस्वेदवान् धनु स्तम्भो दशरात्र न जीवति ॥

विवर्णवद्वदनं मुखकपोलादीनां विवर्णलं, चिबुकस्य

वद्वत्वं ज्ञेयम् ।

अन्तरायामस्य लक्षणम् ।

अङ्गुली गुल्फजठरहृद वक्षोगल सञ्चित ।

स्नायुप्रतानमनिलो यदाक्षिपति वेगवान् ॥

विष्टब्धाक्ष स्तब्धनुर्भग्नपार्श्वं कफ वमन ।

अभ्यन्तर धनुरिव यदा नमति मानव ॥

तदास्याभ्यन्तरायाम कुरुते मारुतो बली ॥

वाह्यायामस्य लक्षणम् ।

वाह्यस्नायुप्रतानस्थो वाह्यायाम करोति च ।

तममाध्य बुधा प्राहुर्वक्ष कट्यूरुभञ्जनम् ॥

आक्षेपस्य दोषानुबन्धादि भेदेन चत्वारो भेदा ।
 कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवल ।
 कुर्यादाक्षेपकश्चान्य चतुर्थमभिघातजम् ॥
 गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाच्च य ।
 अभिघातनिमित्तश्च न सिध्यत्यपतानक ॥
 गते वेगे भवेत् स्वास्थ्य सर्व्वेष्वक्षेपकादिषु ॥
 कुजस्य लक्षणम् ।

हृदय यदि वा पृष्ठमुन्नत क्रमशः स्रक् ।
 क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात् तदा त कुजमादिशेत् ॥
 पक्षवधस्य लक्षणम् ।

गृहीत्वार्धं तनोर्वायु शिरास्त्रायुर्विशोष्य च ।
 पक्षमन्यतम हन्ति सन्धिवन्धान् विमोचयन् ॥
 कृत्स्नार्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतन ।
 एकाङ्गरोग त केचिदन्ये पक्षवध विदुः ॥
 सर्वाङ्गरोगस्तद्वच्च सर्व्वकायाश्रितेऽनिले ॥
 दाह सन्तापमूर्च्छा स्युर्वायौ पित्तसमन्विते ।
 शैत्यशोथ गुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफावृते ॥
 शुद्धवातहत पक्ष कृच्छ्रसाध्यतम विदुः ।
 साध्यमन्येन सयुक्तमसाध्य क्षयहेतुकम् ॥
 क्षयहेतुक धातुक्षयकुपित शुद्धवातजमित्यर्थः ।

अर्हिस्य सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च ।

उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादत कठिनानि वा ।
 हसतो जृम्भतो वापि भाराद् विषमशायिन ॥
 शिरोनासौष्ठ चिवुक ललाटेक्षण सन्धिग ।

अर्ह्यत्यनिलो वक्त्रमर्हित जनयेत तत ॥
 वक्रोभवति वक्त्रार्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।
 शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् ॥
 ग्रीवा चिवुक दन्ताना तस्मिन् पार्श्वे च वेदना ।
 तमर्हितमिति प्राहुर्व्याधि व्याधिविशारदा ॥
 वातात् पित्तात् कफाच्च स्यात् त्रिविध तत् समासत ।
 लालास्रावो व्यथा कम्प स्फुरण हनुवाग्ग्रह ॥
 ओष्ठयो श्वयथु शूलञ्चाद्वि ते वातजे भवेत् ।
 पीतमास्य ज्वरस्तृष्णा पित्तजे मोहधूपने ॥
 गण्डे शिरसि मन्याया शोथ स्तम्भ कफात्मके ॥

अहितस्यासाध्यस्य लक्षणम् ।

क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिण ।
 न सिध्यत्यर्हित गाढ त्रिवर्षं वेपथ्वस्य च ॥
 हनुग्रहस्य निदानं लक्षणञ्च ।
 जिह्वा निर्लेखनाच्छुष्म भक्षणादभिघातत ।
 कुपितो हनुमूलस्य स्रस्यित्वानिलो हनुम ॥
 करोति विवृतास्यत्वमथवा सवृतास्यताम ।
 हनुग्रहः स तेन स्यात् कक्काच्चर्वण भाषणम् ॥
 स्रस्यित्वा अध कृत्वा, निर्लेखन कर्षणम् ।

मन्यास्तम्भस्य निदानं लक्षणञ्च ।

दिवास्वप्रासमस्थानं विकृतोर्ध्वं निरीक्षणै ।
 मन्यास्तम्भः प्रकुरुते स एव श्लेष्मणावृत ॥
 जिह्वास्तम्भस्य लक्षणम् ।
 वाग्वाहिनी शिरासस्थो जिह्वा स्तम्भयतेऽनिल ।
 जिह्वास्तम्भः स तेनान्नं पानं वाक्प्रेषणीयता ॥

शिरोग्रहस्य लक्षणम् ।

रक्तमाश्रित्य पवनं कुर्यान्मूर्ध्वधरा शिरा ।
रुक्षा सवेदना कृष्णा सोऽसाध्य स्याच्छिरोग्रह ॥
गृध्रस्या लक्षणम् ।

स्फिक्पूर्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घा पद क्रमात् ।
गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्रन्दते मुहुः ॥
वाताद् वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः ।
वातजाया भवेत् तोदो देहस्यातीव वक्रता ॥
जानुजङ्घोरु सन्धीना स्फुरणं स्तम्भता भृशम् ।
वातश्लेष्मोद्भवायास्तु गौरव वज्रिमाह्वयम् ॥
तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ॥

विश्वच्या लक्षणम् ।

तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
वाह्नौ कर्मन्त्रयकरौ विश्वचीं सा निगद्यते ॥
विश्वाचीत्यपि पाठः । कण्डरा महास्नायवः । तलं
हस्तस्योपरिभागः । तलशब्दोऽत्र उपरिवाचकः । यथा,
भूतलमिति । तेनायमर्थः । या बाहुपृष्ठतः वाह्नौ पृष्ठमारभ्य
तलं प्रतिहस्ततलं यावत्तच्चैकृत्य अङ्गुलीनां या कण्डरा ता
सन्दूष्य वाह्नौ प्रसारणा कुञ्चनादि कर्मन्त्रयकरौ भवति सा
इह वातव्याविषु विश्वचीत्युच्यते । वाह्नोरिति द्वित्वं सम्भव-
परम् । एकस्मिन्नपि वाह्नौ विश्वची भवति ।

क्रोष्टुकशीर्षस्य लक्षणम् ।

वातशोणितजं शीथो जानुमध्ये महारुजः ।
त्रेयं क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलं क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥
क्रोष्टुकं शृगालः ।

खञ्जस्य पङ्क्तौश्च लक्षणम् ।

वायु कव्याश्रित सक्थ कण्डरामाक्षिपेद् यदा ।

खञ्जस्तदा भवेज्जन्तु पङ्क्तु सक्थोर्द्वयोर्वधात् ॥

कलायखञ्जस्य लक्षणम् ।

प्रक्रामन् वेपते यस्तु खञ्जन्निव च गच्छति ।

कलायखञ्ज त विद्यान्मुक्तसन्धि प्रवर्द्धनम् ॥

प्रक्रामन् गमनमारभमाण । कलायखञ्ज इति शास्त्रे

रूढा सञ्ज्ञा न तु यौगिकी ।

वातकण्टकस्य लक्षणम् ।

रूक् पादे विषमे न्यस्तं श्रमाद् वा जायते यदा ।

वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥

पाददाहस्य लक्षणम् ।

पादयो कुरुते दाह पित्तासृक् सहितोऽनिल ।

विशेषतश्चक्रमणात् पाददाह तमादिशेत् ॥

पादहर्षस्य लक्षणम् ।

हृष्येते चरणौ यस्य भवेताञ्चापि सुप्तकौ ।

पादहर्ष स विज्ञेय कफवात प्रकोपज ॥

हृष्येते रोमाञ्चितौ भवत । सुप्तकौ भिनि भिनि युक्तौ

इति भावमिच्छ ।

वाहुशोषस्य लक्षणम् ।

असदेशि स्थितो वायु शोषयेदसवन्धनम् ।

असवन्धनशोषात् ख्याद् वाहुशोष सवेदन ॥

शिरा, सङ्कोच्य वाहुस्था स क्षुर्यादववाहुकम् ॥

मृक मिन्मिण गद्गदाना लक्षणम् ।

आवृत्य वायु सफ़फो धमनो शब्दवाहिनी ।
नरान् करोत्यक्रियकान् मृक मिन्मिण गद्गदान् ॥
अक्रियकान् वचनक्रियाव्यतिक्रमयुक्तान् ।

तूण्या लक्षणम् ।

अग्रे या वेदना याति वर्धो मूत्राशयोत्थिता ।
भिन्दतीव गुदोपस्थ सा तूणो नामतो मता ॥

प्रतितूण्या लक्षणम् ।

गुदोपस्थोत्थिता या तु प्रतिलोम प्रधाविता ।
वेगै पक्षाशय याति प्रतितूणीति सोच्यते ॥

आध्मानस्य लक्षणम् ।

साटोपमत्यग्ररुजमाध्मातमुदर भृशम् ।
आध्मानमिति जानीयाद् घोर वातनिरोधजम् ॥

प्रत्याध्मानस्य लक्षणम् ।

विमुक्तपार्श्वं हृदय तदेवामाशयोत्थितम् ।
प्रत्याध्मान विजानीयात् कफव्याकुलितानिलम् ॥
विमुक्तपार्श्वं हृदय पार्श्वं हृदये विहाय जात तदेवाध्मान
कफव्याकुलितानिल कफेन विरुद्धवातम् ।

वाताष्टीलाया लक्षणम् ।

नाभेरधस्तात् सञ्जात सञ्चारो यदि वाचल ।
अष्टोलावद् घनो यस्मिन् रङ्गमायत उन्नत ॥
वाताष्टीला विजानीयाद् वह्निर्माग्वरोधिनीम् ॥

प्रत्यष्ठीलाया लक्षणम् ।

एतामेत रुजोपेता वातविण्मूत्र रोधिनीम् ।

प्रत्यष्ठीलामिति वदेज्जठरे तिर्य्यगुत्थिताम् ॥

वस्तिवातस्य लक्षणम् ।

मारुतेऽविगुणे वस्ती मूत्र सन्त्यह् प्रवर्तते ।

विकारा विविगञ्जात प्रतिलोमे भवन्ति च ॥

वेपथोर्गच्छणम् ।

सर्वाङ्गकम्प शिरसो वायुर्वेपथुसञ्जक ॥

शिरस शिर कम्प इत्यर्थ । वायुर्वायुरोग ।

खल्लग्रा लक्षणम् ।

खल्लौ तु पादजङ्घोरु करमूलावरगोटनो ॥

स्थाननामानुरूपैश्च लिङ्गै ऽप्याग्नं विनिर्द्दिशेत् ॥

सर्व्वेष्वेतेषु ससर्गं पित्ताद्यैरुपसञ्चयेत् ॥

हनुस्तम्भाद्दिताक्षेप पक्षाघातापतानका ।

कालेन महताध्याना यद्वात् सिध्यन्ति वा न वा ॥

नवान् बलवतस्वेतान् सावयेन्द्रिरुपद्रवान् ॥

विसर्पं दाहकं सङ्गमूर्च्छारुच्यग्निमाह्वै ।

क्षीणमासबल वाता घ्नन्ति पञ्चवधादय ॥

शून सुप्तत्वच भग्न कम्पाध्याननिपीडितम् ।

अर्त्तिमन्त नरञ्चाशु वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्य प्रकृतिस्थित ।

वायु स्यात् सोऽधिक जीवेद् वोतरोग समा शतम् ॥

वातव्याधीना चिकित्सा ।

स्नाह्वन्तलवणै स्निग्धैराहारैर्वातरोगिण ।
 अभ्यङ्ग स्नेह वस्त्याद्यै सर्वानिवोपपादयेत् ॥
 विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते क्षीर पिबेन्नर ।
 आमाशयस्थे शुद्धस्य यथारोगहरी क्रिया ॥
 आमाशयगते वाते च्छर्दिताय यथाक्रमम् ।
 रुक्ष स्वेदो लङ्घनञ्च कर्तव्यं वर्ज्जदीपनम् ॥
 पक्काशयगते वाते हित स्नेह विरेचनम् ॥
 कार्थ्यो वस्तिगते वापि विधिर्वस्तिविशोधन ।
 त्वङ्मासासृक् शिराप्राप्ते कुर्याच्चासृग् विमोक्षणम् ॥
 स्वेदाभ्यङ्गावगाहाद्य हृद्य चान्न त्वगान्श्रिते ॥
 स्नेहोपनाहाग्निकर्म वन्धनोन्मर्दनानि च ।
 स्नायुसन्ध्यस्थि सम्प्राप्ते कुर्याद् वाते विचक्षण ॥
 शीता प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ।
 विरेको मासमेद स्थे निरूहा शमनानि च ॥
 वाह्याभ्यन्तरत स्नेहैरस्थिमज्जगत जयेत् ॥
 हृद्यान्नपान शुक्रस्थे बलशुक्रकर हितम् ।
 विवह्वमार्गा शुक्रन्तु दृष्ट्वा दद्याद् विरेचनम् ॥
 गर्भे शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुथ्यताम् ।
 सितामधुक काश्मर्यै र्हितमुत्थापने पय ॥
 शिरोगतेऽनिले वात शिरोरोगहरी क्रिया ॥
 व्यादिताखे हनु स्निग्धामङ्गुष्ठाभ्या प्रपीड्य च ।
 प्रदेशिनौभ्याञ्चोन्नम्य चिवुकोन्नमन हितम् ॥
 बलाया पञ्चमूत्र्या वा क्षीर वातार्हिते पिबेत् ।

छागयूप समर्पिष्क काथञ्च दशमूलजम् ॥
 अर्दिते पित्तजं शीतान स्नेहाश्चैव विनिर्दिशेत् ।
 घृतवस्ति प्रसेकञ्च क्षीरवस्ति तथैव च ॥
 जिह्वोभूताननो मूको दाहवान् योऽर्दितो भवेत् ।
 कुप्यात प्रतिक्रिया तस्य वातपित्तविनाग्निनीम् ॥
 कफघ्नी कफजं कुप्यात क्रिया निरवशेषत ।
 वमन शोथमगुक्ते कुर्याद् वीन्य बल भिषक् ॥
 छागलाघ्य हृत तैल महाभाषाख्यञ्च तथा ।
 अर्दित क्षपयेदाशु विरेकश्चात्र शम्यते ॥
 आयामयोर्दितवद् वाह्याभ्यन्तरगो क्रिया ।
 तैलद्रोण्याञ्च शयनमान्तरोऽत्र सुदुस्तर ॥
 वलामाषात्मगुप्ताश्च रोहिषाख्य तथा लणम् ।
 परण्डमूलमित्येषा काथो हन्त्यर्दित गदम् ।
 पक्षाघात विश्वर्चाञ्च पाने नखे च योजित ॥
 रसोनकल्क नवनीत मिश्र
 खादेन्नरो योऽर्दितरोगयुक्त ।
 तस्मादित नाशयतीह शीघ्र
 वृद्ध वनानामिव मातरिष्वा ॥
 पञ्चमूलोरुञ्च काथो दशमूलोजतोऽथवा ।
 रुक्ल खेदस्तृपा नख मन्वास्तथे प्रशस्यते ॥
 अर्दिते कफजं शस्त तैलञ्च दशमूलजम् ।
 महालक्ष्मीविलामादि तथा चार्द्रकलेपनम् ।
 जर्णातन्तुमयैर्वस्त्रे पौडास्थानस्य बन्धनम् ॥
 कुक्कुटाण्डद्रवैरुष्णै सैन्धवाज्य समन्वितै ।

श्रोत्रा समदयेत तेन मन्यास्तम्भ प्रशाम्यति ॥
 वाताद् वाग्धमनौदुष्टौ स्नेहगरुषधारणम् ॥
 वातघ्नैर्दशमूल्या च नर कुञ्जमुपाचरेत् ।
 स्नेहैर्मामरसैर्वापि प्रवृद्ध त विवर्जयेत् ॥
 आधाने नङ्गन पाणितापश्च फलवर्त्तय ।
 दीपन पाचनञ्चैव वस्तिश्चाप्यत्र शोधन ॥
 कर्षमात्रा भवेत् कृष्णा त्रिवृता स्यात् पलोन्मिता
 खण्डादपि पल ग्राह्य चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
 मधुना शाणकमित लिह्यादाधाननाशनम् ॥
 दारु हैमवती कुष्ठ शताह्वा हिङ्गु मैन्धवै ।
 लिम्बेदुष्णैरस्तपिष्टै शूलाधानयुतोदरम् ॥
 प्रत्याधाने समुत्पन्ने कुर्याद् वमन लङ्घने ।
 दीपनादीनि युञ्जीत पूर्ववद् वस्तिकम् च ॥
 प्रत्यष्टीलाशूलकयोरन्तर्विद्रधि गुल्मघ्न ।
 क्रिया कार्या च हिङ्गादि चूर्ण कोष्णाश्रसा हितम् ।
 हिङ्गादि चूर्णम् ।

हिङ्गुग्रन्थिक धान्यजीरक वचा चव्याग्निपाठा शटी
 वृन्तास्त नवणत्रय चिकटुक क्षारद्वय दाडिमम् ।
 पथ्या पौष्कर वेतसास्त हवुषा योज्य तदेभि कृत
 चूर्ण भावित मेतदारुकरसै स्याद् बीजपूरद्वयै ॥
 तैलमेरण्डज वापि त्रिफलाकाथसयुतम् ।
 मासमेक पिबेत् प्रातर्गृध्रस्थूरग्रहापहम् ॥
 शिफालिकादलकाथो मृदग्निपरिसाधित ।
 दुर्वार गृध्रसीरोग पीतमात्र समुद्धरेत् ॥

पिष्टैरण्डफल क्षीरे पक्ता विश्वौषगान्दितम् ।
 पायसो भक्षितो नित्य गृध्रसी कटिशूलनुत् ॥
 एरण्डमूल विल्वञ्च बृहती कण्टकारिका ।
 कषायो रुचकोपेत पीतो वद्ध एवस्तिगम् ।
 गृध्रसीज हरेच्छूल चिरकालानुबन्धि च ॥
 बृहन्निम्बतरो सारो वारिणा परिपेषित ।
 पीत प्रणाशयेत् क्षिप्रमसाध्यामपि गृध्रसीम् ॥
 रक्तावसेचन कार्थ्यमभीक्ष्ण वातकण्टके ।
 पिवेदेरण्डतैल वा दहेत् सूचोभिरेव वा ॥
 वातरक्तक्रम कुर्यात् पाददाहे विशेषत ॥
 मसूर विदनै पिष्टे शृतशीतेन वारिणा ।
 चरणौ लेपयेत् सम्यक् पाददाहप्रशान्तये ॥
 नवनीतेन सलिप्तौ वङ्गिना परितापितौ ।
 मुच्येते चरणौ क्षिप्र परितापात् सुदारुणात् ॥
 पादहर्षे तु कर्त्तव्य कफवातहरो विधि ॥
 दशमूलीवला माषकाथ तैलाज्य मिश्रितम् ।
 साय भुक्त्वा पिबेन्नस्य विश्वच्यामववाहुके ॥

माषादितैलम् ।

माष सिन्धु वला रास्ना दशमूलक हिङ्गुभि ।
 वचा शिवजटाख्याभि मित्र तैल सनागरम् ॥
 ऊङ्ग भक्ताशनाङ्गन्याद वाहुशोषाववाहुको ।
 विश्वचीमुद्धताञ्चापि पक्षाघात तथार्दितम् ॥
 खल्लग्रा स्निग्धान्तलवणै खेदोन्मर्द्दीपनाहनम् ॥
 कुष्ठसैन्धवयो कल्काशुक्रतैलसमन्वित ।

सुखोष्णो मर्दनं योज्य खल्लीशूलनिवारण ॥

कोल कुलत्थ सुरदारु रास्ने

भाषातसीतैल फलानि कुष्ठग ।

वचा शताह्वा यवचूर्णं मल्ल

मुष्णानि वातामयिना प्रदेह ॥

फलानि त्रिफला ।

दशमूली कषायेण मातुतुङ्गरसेन च ।

शृतेन तैलेनाभ्यङ्ग शिरोवस्तिश्च तद्गृहे ॥

तद्गृहे शिरोग्रहे ।

तृण्याञ्च प्रतितृण्याञ्च प्रशस्ता स्नेहवन्तय ।

पिवेद् वा स्नेहलवण पिप्पल्यादिमथाम्बना ॥

स्नेहलवण घृतादि स्नेहपदार्थयुक्त लवणम् ।

वला दूर्वात्वचश्चूर्णं सहित कर्पसम्मितम् ।

पिवेत् कुडवदुग्धेन मुहुर्मूत्रेण शान्तये ॥

पथ्या विभौत धात्रीणा चूर्णं चूर्णं मृतायस ।

मधुना सह सलीढ मुहुर्मूत्रेण शान्तिकृत् ॥

यवक्षारस्य चूर्णन्तु सयोज्य सितया सह ।

भक्षयेन्नियत तेन प्रशाम्येन्मूत्र नियह ॥

आमलक्यास्तु कल्केन वस्तिभाग प्रलेपयेत् ।

तेन प्रशाम्यति क्षिप्र दारुणो मूत्रनिग्रह ॥

मेहनस्याथ योनिर्वा मुखस्याभ्यन्तरे शनै ।

घनसारयुता वर्त्ति धारयेन्मूत्र नियहे ॥

गुग्गुलु क्रोष्टुशीर्षे तु गुडूची त्रिफलाम्बसा ।

क्षीरेणैरण्ड तैल वा पिवेद् वा वृद्धदारकम् ॥

रमैस्तित्तिरिमासस्य पोतेर्गुगुलु सयुतै ।
 वातरक्तक्रियाभिश्च जयेज्जम्बकमस्तकम् ॥
 माषात्मगुप्ता वातारि वाद्यालक जटाशृतम् ।
 हिङ्गुसैन्धव सयुक्त पक्षाघात विनाशयेत् ॥
 ग्रन्थिकाग्निकणा शुण्ठी रास्ना सैन्धव कल्कितम् ।
 माषकाथशृत तैल पक्षाघात व्यपोहति ॥

माषात्मगुप्तातिविषारूवूक
 रास्ना शताह्वा लवणै सुपिष्टै ।

चतुर्गुणै माष वला कषाये
 तैल शृत ङ्गन्ति हि पक्षाघातम् ॥

पक्षाघातसमाक्रान्त सुतीक्ष्णैश्च विरेचनै ।
 शोधयेद् वस्तिभिश्चापि व्याधिरिव प्रशाम्यति ॥
 सव्वाङ्गगतमेकाङ्गगतञ्चापि समीरणम् ।
 तैलावगाहनं हन्ति तीयवेगमिवाचल ॥
 पक्षाघातेऽर्दिते चापि धनु स्तम्भेऽपतन्त्रके ।
 अन्येष्वपि च ससैक शस्यते तैलावगाहनम् ॥
 वाच्यायामेऽन्तरायामे वस्तिस्तीक्ष्ण विरेचनम् ।
 पृष्ठपदे च शोताम्भ सेचनं हितमुच्यते ॥
 सन्धिदामच्चरोधूमो धूमश्च फणिफेनज ।
 मद्यञ्च कनकद्राव आयामौ द्वौ निवारयेत् ॥
 पत्रञ्च कानक वोज पिष्ट्वा तेन प्रलेपयेत् ।
 आयामिन पृष्ठवश स तेन सुखमाप्नुयात् ॥
 महामाषाख्यं तैल मायामावर्दितं तथा ।
 हनुग्रहं विश्वचीञ्च निहन्त्याच्चाववाहुकम् ॥

प्रायशः सर्व्वातेषु विरेकः स्नेहः सेवनम् ।
तथानुवामनः स्नेहः स्वेदश्चापि प्रशस्यते ॥

त्रैलोक्यचिन्तामणि रसः ।

हीरः सुवर्णः सुसृतश्च तारः
मेघा मम तीक्ष्णरजश्चतुर्णाम् ।
मम मृताभ्र रससिन्दूरश्च
निधियश्च तीक्ष्णश्च तथाश्मनो वा ॥
श्वले द्रवेणैव कुमारिकाया
गुच्छाप्रमाणा वटिका प्रकुर्यात् ।
त्रैलोक्यचिन्तामणिरेष नाम्ना
मप्रज्य सम्यक् गिरिजा दिनेन ॥
हन्ध्यामयान् योगशतैर्विवर्ज्या-
मप्रप्रणाशाय मुनिप्रणीतः ।
अस्य प्रसादेन गदानशेषान्
जरः विनिर्जित्य सुखं विभाति ॥

न्निग्ने श्लेष्मण्यार्द्रकण्ड रसेन पाययेत् सुवी ।
शष्के च भ्राजिकेणैव पित्ते घृतसितायुतम् ॥
श्लक्ष्णिं स्मरुते सम्यक् दुष्टे च समता गते ।
कणाचर्णं जौद्रयुतं प्रमेहे दुग्धसयुतम् ॥
बलवर्णाग्निजननं कासघ्नं कफवातजित् ।
आयुः पुष्टिकरो वृष्यः सर्वरोगनिःसूदनः ॥

तारशब्देनात्र शुद्धमौक्तिकमेवोच्यते न तु रजतम् ।
स्वर्णं सुशुद्धञ्च मौक्तिकमिति पाठान्तरदर्शनात् ।

कल्याणलेहश्च रसोनपिण्ड
त्रयोदशाङ्ग किल गुग्गुलुश्च ।

इत्येवमादीनि च भेषजानि
ज्ञेयानि वातामयसूदनानि ॥

चतुर्मुखरसश्चापि चिन्तामणश्चतुर्मुख ।
योगीन्द्राख्यो रसो वातचिन्तामणिरसस्तथा ॥
वातरोगेषु सर्वेषु रसराजोऽपि युज्यते ॥
छागाद्य नकुलाद्यञ्च दृढमत्र प्रशस्यते ॥

श्रीविष्णु नारायण भाषनाम
प्रसारणी नामक तैलवर्ग ।

सम्यक् प्रयुक्तोऽनिलरोगसघ
हत्वा ध्रुव बुद्धिबले विधत्ते ॥

वातरोगे पथ्यापथ्यनिर्णय ।

सर्वत्सरोषिता शालि षष्टिकास्तैलसर्पिणी ।
ग्राम्यान्पौदकानाञ्च यूषो माषकुलत्थयो ॥
नवीन तिल गोधूम वार्त्ताकु लशुनानि च ।
रोहितो मदगुर शृङ्गी वर्ष्मी च कवयीक्ष्णौ ॥
द्राक्षा दाडिम जम्बीर परूषकफलानि च ।
स्निग्धोष्णानि च भोज्यानि स्निग्धोष्णमनुलेपनम् ॥
एवविधानि सर्वाणि हितानि वातरोगिणाम् ॥
प्रजागरो वेगरोध अमश्छर्दिश्च लङ्घनम् ।
दृणधान्य कलायश्च चणको राजभाषक ॥
कठिलकश्च निष्ठावबीज विम्बी कशेरुकम् ।
शीतमम्ब विरुद्धान्न व्यवायो भ्रमण बहु ॥

एवविधानि सर्वाणि न हितान्यनिलामये ।
विशेषादर्दिताश्चानवता स्नान विगर्हितम् ॥

आगन्तुज पक्षाघाताधिकारः ।

पक्षाघातो द्विधा ज्ञेयो दोषागन्तुजभेदतः ।
दोषज कथित पूर्वमधुनागन्तुज शृणु ॥
आगन्तुजोऽपि द्विविधः पक्षाघातः प्रकीर्त्यते ।
आद्यः पारदसम्भूतो द्वितीयो नागजः स्मृतः ॥
नागजः सीमकजः ।

तत्र पारदजः पक्षाघातस्य निदानम् ।
रमसस्पर्शमातव्यात् तद्भूमस्य च सेवनात् ।
पक्षाघातो भवेद्यस्तु स ज्ञेयः पारदोद्भवः ॥
तस्य लक्षणम् ।

आदौ बाह्वोर्बलध्वंसस्ततः कम्पः प्रजायते ।
प्रेषते सक्थिनो चापि कायः सर्वस्ततः परम् ॥
गदो चलति नृत्तान् वै दृष्टं द्रव्यं न लापेत् ।
स्पष्टं प्रभाषितुञ्चापि चर्वितुञ्च न च क्षमम् ॥
ततस्तस्यातिनिद्रा च प्रलापो बलमक्षयः ।
हृत्क्ष्मासो वक्त्रिणाशश्च दन्तध्वंसः क्वचित् स्मृतिः ॥
शान्तिर्भवति कम्पस्य विधृतेऽङ्गे रमामये ।
नागामयस्य लिङ्गानि शृणुतातः समापन्तः ॥
अत्र वै शब्दस्य इवाथे प्रयोगः । स्मृतिर्लालास्रावः ।

अस्य चिकित्सा ।

सुप्त्य चिकित्सितञ्चास्य निदानपरिवर्जनम् ।
निदानसेविनो व्याधिर्नैष गच्छ विनिवर्तते ॥
स्वेद सञ्जनन सर्व्व मूत्रकृच्छ विरचनम् ।
रक्तदोषहर चात्र शर्मद भेषज मतम् ॥
गन्धक परम ग्राहुभेषज पारदामये ॥
नेपालनिम्बतोयेन सेव्यो लौहोऽस्य शान्तये ॥

नागज पक्षाघातस्य निदानम् ।

चित्रकृत्प्रमुखा ये हि नागैः कम्प प्रकुर्व्वते ।
ये वा व्यवहरन्त्यस्य पात्र तेषां ततो गद ॥
अस्य लक्षणम् ।
अङ्गुलीस्तु समारभ्य मणिवन्ध ततोऽखिलम् ।
व्याधिर्वाप्नोति दौर्ब्बल्य तत्रैक लक्षण महत् ॥
असे प्रकोष्ठे तोदश्च बाह्वोश्च परिशीर्णता ।
नीलिमा दन्तवेष्टे च शूल चिह्नानि चास्य वै ॥
अस्य चिकित्सा ।
स्वेदन भेदन चापि कुष्ठघ्न यच्च भेषजम् ।
तत्सर्व्वमिह ससेव्य कृत्वा हेतुविवर्जनम् ॥

वेपथुवाताधिकारः ।

— ० —

वेपथुवातस्य निदानम् ।

वातप्रकोपिपानान्नैर्जरसा सुरथा तथा ।
कशेरुमज्जरोगाच्च वेपथ्वनिलसम्भव ॥

तस्य लक्षणम् ।

अदौ हस्त समारभ्य कदाचिद्वापि मस्तकम् ।
 भ्रमात् कृच्छ्रतर सर्वं देह व्याप्नोति वेपथु ॥
 स ना शक्नोति सम्यङ् न चलितुञ्चाभित पतेत् ।
 गच्छेच्चातिद्रुतमिव निद्रितोऽपि च वेपते ॥
 नाहार भक्षयेत् सम्यग् वक्रकायो भवत्यपि ।
 चिवुकञ्च समारोप्य वक्षोऽस्थन्यवतिष्ठते ॥
 घृताङ्गं कम्पते चापि न शक्नोत्यपि भाषितुम् ।
 ततो बहुप्रलापश्च चेतनापरिवर्जित ॥
 स्त्रयप्रवृत्तविष्मूत्रं श्वामी प्राणास्त्यजत्यपि ।
 अतोऽयं दारुणो व्याधिर्नोपिच्छो जीवनेषिणा ॥

तस्य चिकित्सा ।

बृहण मेषजं सर्वं ज्ञेयं वेपथुवातहृत् ।
 वातव्याधिहरं तैलं घृतञ्च निखिलं हतम् ॥
 वातव्याधिषु यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च कीर्तितम् ।
 ज्ञेयं वेपथुवाते तत् पथ्यञ्चापथ्यमेव च ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने अक्षेपकापतानक
 दण्डापतानक धनुस्तम्भान्तरायाम बाह्यायाम कुञ्ज पञ्चवधा-
 दित हनुग्रह मन्यास्तम्भ जिह्वास्तम्भ शिरोग्रह गृध्रमी
 विश्वची क्रोष्टुकर्णैर्ष खञ्ज पङ्गु कलायखञ्ज वात-
 कण्टक पाददाह पादहर्ष बाहुशोष मूक मिन्निण
 गद्गद तूणी प्रतितूणी आश्मान प्रत्याश्मान वाता
 शीला वस्तिवात वेपथु खल्लौ प्रभृति वात
 व्याधि आगन्तुजपक्षाघात वेपथुवाताधि-
 कार सप्तचत्वारिंशोऽध्याय ।

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

— ० —

आमवाताधिकारः ।

आमवातस्य निदानं सम्प्राप्तिश्च ।

विरुद्धाहारचेष्टा मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।

स्निग्धभुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वतस्तथा ॥

वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रवावति ।

तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनो प्रतिपद्यते ॥

वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः ।

स्रोतास्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥

जनयत्याशु दौर्बल्यं गौरवं हृदयस्य च ।

व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसञ्ज्ञोऽतिदारुणः ॥

स्निग्धभुक्तवतो व्यायामं कुर्वत इति मिलितो हेतुः ।

आमवातस्य सामान्यलक्षणम् ।

युगपत् कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।

स्तब्धश्च कुरुतो गात्रमामवातम उच्यते ॥

तस्यापरलक्षणम् ।

अङ्गमर्होऽरुचिस्तृणा चालस्य गौरवज्वरः ।

अपाकशून्यताङ्गानामामवातस्य लक्षणम् ॥

शून्यता शोथः ।

स कष्टसर्व्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।

हस्तपादशिरो गुल्फत्रिकजानूरुसन्धिषु ॥

करोति सरुजशोथयत्र दोषप्रपद्यते ।

स देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः ॥

जनयेत् सोऽग्निदौर्बल्य प्रसेकारुचि गौरवम् ।
 उज्जाह्वानि वैरस्य दाहश्च बहुमूत्रताम् ॥
 कुक्षौ कठिनता शूल तथा निद्राविपर्ययम् ।
 तट् च्छदि भ्रम मृच्छाश्च हृदग्रह विडविवद्वताम् ॥
 जाड्यान्तकूजमानाह कष्टाश्चान्यानुपद्रवान् ॥
 तस्य पिशितानि लक्षणानि ।

पितात् सदाहरागश्च सणूल पक्वात्तजम् ।
 स्तिमित गुरु कण्ठूक कफजुष्ट तमादिशेत् ॥
 एकदोषानुग साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।
 सर्वदेहचरै शोथै स कृच्छ्र सान्निपातिक ॥
 आमवातस्य चिकित्सा ।

लङ्घन स्वेदन तिक्त टोपनानि कटृनि च ।
 विरेचन स्नेहनञ्च वस्तयश्चाममारुते ॥
 रुक्ष स्वेदो विधातव्यो बातुक्वापुटकैस्तथा ।
 उपनाहाश्च कर्तव्यास्तोऽपि स्नेहविवर्जिता ॥
 आमवाताभिभूताय पोडिताय पिपासया ।
 पञ्चकोलेन ससिद्ध पानोद्य हितमुच्यते ॥
 शुष्कमूलतयूष वा यूष वा पाञ्चमीलिकम् ।
 सौवोर काञ्जिक वापि ण्डरीर्णाज्जृण्णम् ॥
 शतपुष्पा वचा शिगु खट्व वरुणत्वच ।
 सहदेवी च वर्षाभृ शटी चापि प्रसारणी ॥
 सतर्कारीफल हिङ्गु शुक्त काञ्जिक पेक्षितम् ।
 आमवातहर श्रेष्ठ सुखोष्ण लेपन हितम् ॥
 तर्कारीफल जयन्तीफलम् ।

हिस्सा केसुकमूलञ्च शिग्रु वल्मीकमृत्तिका ।
 मूत्रेणैतानि सपिथ्य चोपनाहाय कल्पयेत् ॥
 चित्रक कटुका पाठा कलिङ्गातिविषामृता ।
 देवदारु वचा सुस्त नागरातिविषाभया ॥
 पिवेदुष्णाभ्मुना नित्यमामवातस्य भेषजम् ॥
 अत्र अतिविषाशब्दस्य वारह्योल्लेखात् तस्या भागद्वय
 देयम् ।

रास्नापञ्चकम् ।

रास्ना गुडूचीमेरुण्ड देवदारु महौषधम् ।
 पिवेत् सार्वार्द्धिके वाते सामे सन्ध्यस्थिमज्जगे ॥

रास्नासप्तकम् ।

रास्नामृतारग्वध देवदारु
 त्रिकण्टकैरण्ण पुनर्नवानाम ।
 क्वाथ पिवेन्नागरचूर्णमिथ
 जङ्घोरुपार्श्वं त्रिकपृष्ठशूली ॥

रास्नापञ्चक रास्नासप्तकयोरुष्णे क्वाथे विरेचनार्थमेरुण्डतैल
 प्रक्षिपन्ति वृद्धा ।

आमवात गजेन्द्रश्च शरीरवनचारिण ।
 एक एव निहन्तासावेरुण्ड स्नेहकेशरी ॥
 भृष्टाद्यात् कटुतैलेऽनै सहारग्वधपल्लवम् ।
 किवास्त्रकाञ्जिके पक्त्वा खादेदामानिलापहम् ॥
 चूर्णं श्लक्ष्णं नागरस्य काञ्जिकेन पिवेत् सदा ।
 आमवात प्रशमनं कफवातहरं परम् ॥

(द, २८)

त्रिवृत् सैन्धव शुण्ठीनामारनालेन चूर्णितम् ॥
पोत्वा विरिच्यते जन्तुरामवातहर परम् ॥

आमप्रमाथिनो वटिका ।

सोरक रविमूलञ्च गन्धक लौहमभ्रकम् ।
पिष्टारग्वधतोयेन कुर्यान्माषमिता वटोम ॥
त्रिवृत्क्वाथे च सा सेव्या कफामघनिसूदनौ ।
आमवातप्रशमनौ वटिकामप्रमाथिनौ ॥

आमवाताद्विवज्ज रस ।

रस गन्धक लौहाभ्र फणिफेन सम समम् ।
सप्तधा यावशूकस्य मर्दयेद्विजयाभ्रसा ॥
ततो माषाद्वमानाञ्च विदध्याद्वटिका भिषक् ।
यथादोषानुपानेन प्रदद्यादामवातिने ॥
आमवात महाघोर प्रमेहानपि विशतिम् ।
आमवाताद्रि वज्राख्यो रसो हन्ति न सशय ॥
चूर्णं वैश्वानर नाम रसोनपिण्डमेव च ।
यौगराजगुग्गुलु च सिहनादाख्य गुग्गुलु ॥
तथा त्रिफलादिलौह विडङ्गादिकलौहकम् ।
पञ्चाननरसलौह वातगजेन्द्रसिंहकम् ।
आमवातेश्वररस आमवातारि नामिका ॥
वटिका आमवातारिरसादीन्यामवातके ।
यथादोषानुपानानि युक्त्या योज्यानि यत्नत ॥
तैल वृहत् सैन्धवाद्य तैल विजयभैरवम् ।
महामाषाभिध तैल छागलाद्य तथैव च ।
छागलाद्यष्टतञ्चैव आमवातनिसूदनम् ॥

आमवाते पथ्यापथ्य व्यवस्था ।

वास्तूकशाक सारिष्टशाक पौनर्नव हितम् ।
 पटोल लशुनञ्चैव वार्त्ताकु कारवेल्लकम् ॥
 यवान्न कोरदूषान्न पुराण शालिषष्टिकम् ।
 लावकाना तथा मास हित तन्त्रेण सस्कृतम् ॥
 हितञ्च यूष कौलत्थ कालाय चणकस्य च ।
 रुच्य दद्याद् यथासात्मग्राममातहितञ्च यत् ॥
 दधि मत्स्यो गुड क्षीर दुष्टनीरमुपोदिका ।
 विरुद्धमशन पूर्वो वायुर्वेगस्य रोधनम् ॥
 निशया जागर शीततोयस्य परिषेवणम् ।
 न हितान्यनिले सामे व्यवायातिशयोऽपि च ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 आमवाताधिकारोऽष्टचत्वारिंशोऽध्याय ।

ऊनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

उदावर्त्तानाहाधिकार ।

अधश्चोर्ध्वञ्च भावाना प्रवृत्ताना स्वभावत ।
 न वेगान् धारयेत् प्राज्ञो वातादीना जिर्जीविषु ॥
 उदावर्त्तस्य विप्रकृष्ट निदानम् ।
 वातविण्मूत्र जृम्भाशु क्षवीङ्गारवर्मेन्द्रियै ।
 क्षुत्तृणाच्छोसनिद्राणा हृत्थोदावर्त्तसम्भव ॥

इन्द्रियमत्र शुक्रम् । अत्र तृतीया सहार्था । धृत्या
वेगविघातेन ।

त्रयोदशविधश्चासौ भिन्न एतैस्तु कारणै ॥

उदावर्तस्य सामान्य लक्षणम् ।

यत्रोर्ध्वं जायते वायोरावर्तं स चिकित्सकैः ।

उदावर्त इति प्रोक्तो व्याधिस्तत्रानिल प्रभु ॥

आवर्तो भ्रमः ।

अपानवातनिरोधजोदावर्तस्य लक्षणम् ।

वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गो ध्यान क्लमो रुजा ।

जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥

सङ्गः अप्रवृत्तिः । ध्यानमाधाम् । रुजा जठरे । अन्ये
रोगाः तोदशूलगुल्मादयः ।

पुरीषनिरोधजस्य लक्षणम् ।

आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च

सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः ।

पुरीषमास्यादथवा निरेति

पुरीषवेगेऽभिहिते नरस्य ॥

पुरीषवेगे धारिते सति आटोपः सम्यग् गुडगुडशब्दः ।
शूलमिति पक्वाशये, परिकर्त्तिका गुदे कर्त्तनवत् पीडा,
जर्द्धवात उद्गारः ।

मूत्रनिरोधजस्य लक्षणम् ।

वस्तिमेहनयोः शूलमूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ।

विनामी वङ्गणानाहः स्थासिद्धमूत्रनिग्रहे ॥

विनामो व्यथया वपुषो नमनम् । वङ्गणानाहो वङ्गणयो-
राकर्षणवद्गथा ।

जृम्भानिरोधजस्य लक्षणम् ।

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा
जम्भोपघातात् पवनात्मका स्युः ।
तथाक्षिनासावदनामयाश्च
भवन्ति तीव्रा सह कर्णरोगैः ॥

अश्रुनिरोधजस्य लक्षणम् ।

आनन्दज वाप्यथ शोकज वा
नेत्रोदक प्राप्तमसुञ्चतो हि ।
शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च
भवन्ति तीव्रा सह पीनसेन ॥

हृक्कानिरोधजस्य लक्षणम् ।

मन्यास्तम्भ शिरःशूलमर्दिताङ्गवभेदकौ ।
इन्द्रियाणाञ्च दीर्घलक्ष्यं क्षवथो ह्यादु विनियहात् ।

उद्गारनिरोधजस्य लक्षणम् ।

कण्ठाख्यपूर्णत्वमतीव तोद
कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः ।
उद्गारवेगेऽभिहतो भवन्ति
घोरा विकारा पवनप्रसृता ॥

तोदो हृदि आमाशये च । कूजोऽव्यक्तशब्दः । उदरे
वायोरप्रवृत्तिः । घोरा विकारा हृक्कादयः ।

दान्तिनिरोधजस्य लक्षणम् ।

काण्डूकोठारुचिव्यङ्ग शोथपाण्ड्रामयज्वरा ।

कुष्ठहृत्तासवीसर्पाश्छर्दि निग्रहजा गदा ॥

शुक्रनिरोधजस्य लक्षणम् ।

मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च

शोथो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।

शुक्राशसरी तत्स्रवण भवेच्च

ते ते विकारा विहते तु शुक्रे ॥

तत्स्रवण शुक्रसाव ते ते विकारा वातकुण्डलिकादयः ।

क्ष्माविघातजस्य लक्षणम् ।

तन्द्राङ्गमर्द्दविरुचि अमश्च

क्षुधोऽभिघातात् क्लेशता च दृष्टे ।

हृणाभिघातजस्य लक्षणम् ।

कण्ठाश्लशोष अवणावरोध-

स्तृणाभिघाताद्दृष्टे व्यथा च ॥

श्वासनिरोधजन्य लक्षणम् ।

अन्तस्य निश्वासविनिग्रहेण

हृद्रोगमोहावथवापि मुक्ता ॥

निद्राविघातजस्य लक्षणम् ।

जृम्भाङ्गमर्द्दोऽक्षिशिरोऽतिजाड्य

निद्राविघातादथवापि तन्द्रा ॥

अतिजम्भ्य सौरव, शिताभात्तान्निगौरवमिति तन्त्रान्तरे
पाठात् ।

वेगरोधजमुदावर्तमभिधाय रुक्षादिकुपितवातजमाह ।

तस्य निदानसम्प्राप्तिपूर्वक लक्षणम् ।

वायु कोष्ठानुगो रुक्षै कषायकटुतिक्तकै ।

भोजनै कुपित सद्य उदावर्तं करोति च ॥

वातमूत्रपुरीषाशुकफमेढोवह्निनि वै ।

स्रोतास्युदावर्तयति पुरीष चातिवर्तयेत् ॥

ततो हृदस्थिशूलार्त्तो हृन्नासारतिपीडित ।

वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नर ॥

श्वासकासप्रतीश्यायदाहमोहदृषाज्वरान् ।

वमिहिकाशिरीरोगमन श्रवणविभ्रमान् ॥

ब्रह्मनद्याश्च लभते विकारान् वातकोपमान् ॥

उदावर्तयति निरुणद्धि, न तु विडादीन् अधोगमयति ।

मनोविभ्रम रज्जौ सर्पज्ञान, श्रवणविभ्रम अन्यथा श्रवणम् ।

असाध्यस्योदावर्तस्य लक्षणम् ।

दृष्ट्वाहर्दिपरिक्षिष्टं क्षीणं शूलैरुपद्रुतम् ।

शक्तवमन्तं मतिमानुदावर्तिनमुत्सजेत् ॥

अनाहस्य लक्षणम् ।

अस्य शक्तदं वा निश्चितं क्षमेण

भूयो विवक्ष्य विगुणानिलेन ।

मञ्जर्त्तमानं न शशास्त्रसेन

विकारमानाहमुदाहृत्यति ॥

यथास्य पूर्ववत् ।

आमजस्थानाहस्य लक्षणम् ।

तस्मिन् भवन्त्यामसमुद्भवे तु
दृष्ट्वाप्रतिश्यायशिरोविदाह्वा ।
आमाशये शूलमथो गुरुत्व
हृत्स्तम्भ उद्गारविघातनञ्च ॥

शक्तस्तच्चयजस्य लक्षणम् ।

स्तम्भ कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे
शूलोऽथ मूर्च्छा शक्तो वमिष्य ।
श्वासश्च पक्वाशयजे भवन्ति
तथालसोक्ता'न च लक्षणानि ॥

पक्वाशयजे शक्तस्तच्चयजे आनाहे । स्तम्भशब्द कटीपृष्ठयो
स्तम्भतावाची । मूत्रपुरीषयोरप्रवृत्तिवाची च । अलसोक्तानि
लक्षणानि । आधानवातविघातादीनि । श्वास इत्यत्र शोथ
इति पाठान्तरम् ।

उदावर्त्ताना चिकित्सा ।

सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नञ्च ।
वायो क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥
अधोवातनिरोधोत्थे उदावर्त्ते हित मतम् ।
स्नेहपान तथा स्वेदो वर्त्तिर्वस्तिर्हितो मतः ॥
पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत् ॥
सौवर्चलाख्या मदिरा मूत्रे त्वभिहते पिबेत् ।
एकामप्यथ मद्येन क्षीरं वापि पिबेन्नरः ॥
धात्रीफलानां खरस सजलं वा पिबेत् त्रयहम् ।

रसमश्वपुरीषस्य गर्हभस्याथवा पिबेत् ॥
 भद्रदारु घन मुर्वा हरिद्रा मधुक तथा ।
 कोलप्रमाणानि पिबेदान्तरीक्षेण वारिणा ॥
 दुस्पर्शास्त्ररस वापि कषाय ककुभस्य च ।
 एर्वारुवीज तोयेन पिबेद् वा लवणान्वितम् ॥
 पञ्चमूलीशृत क्षीर द्राक्षारसमथापि वा ।
 योगाश्च वितरेत् तत्र सर्वथैवाश्मरीभिद ॥
 दुष्पर्गा दुरालभा ।

स्नेहस्वेदैरुदावर्त्त जृम्भज समुपाचरेत् ।
 अश्वमोचोऽश्वजे कार्यं स्निग्धस्निग्धस्य देहिना ॥
 क्षवरोधभवे तीक्ष्णप्राण नस्यार्कदर्शनै ।
 प्रवर्त्तयेत् क्षुत सक्त स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ॥
 उद्गारस्यावरोधे तु स्नेहिक धूममाचरेत् ॥
 कृद्भिर्निग्रहसञ्जाते वमन लङ्घन हितम् ।
 विरेचमञ्चात्र मत तैलेनाभ्यञ्जन तथा ॥
 वस्तिशुद्धिकरै सिद्ध चतुर्गुणजल पय ।
 आवारिनाशात् कथित पीतवन्त प्रकामत ॥
 रमयेयु प्रिया नार्थ्य शुक्रोदावर्त्तिन परम् ।
 तस्याभ्यङ्गोऽवगाहश्च मदिरा चरणायुधा ॥
 शालि पयोनिरूहश्च हित मैथुनमेव च ॥
 क्षुब्धघाते हित स्निग्धमुष्णमन्नञ्च भोजनम् ।
 तृष्णाघाते पिबेन्नन्य यवागू वापि शीतलाम् ॥
 भोज्यो रसेन विश्रान्त अमश्वासातुरो नर ।
 निद्राघाते पिबेत् क्षीर स्वप्याच्चेष्टकथारत ॥

रुद्धादिकुपितवातजोदावर्त्तस्य चिकित्सा ।
 हिङ्गुमाचिकसिन्धूयै पिष्टैर्वर्त्ति विनिर्भिन्ताम् ।
 घृताभ्यक्ता गुदे न्यसेदुदावर्त्तविनाशिनीम् ॥
 फलवर्त्ति ।

युञ्जान्नाराचचूर्णादीन्बोधधानि यथायथम् ।
 उदावर्त्तं तथानाहे यद् वायोश्चानुलोमनम् ॥
 आनाहस्य चिकित्सा ।

तुल्यकारणकार्यत्वादुदावर्त्तहरी क्रियाम् ।
 आनाहेषु च कुर्वीत विशेषश्चाभिधीयते ॥
 त्रिवृत् कृष्णा हरीतक्यो द्विचतु पञ्चभागिका ।
 गुडेन तुल्या गुटिका हरत्त्वानाहमुत्क्षणम् ॥
 मूत्रकृच्छ्रप्रशमनी तथा चाप्यतिरेचनीम् ।
 सर्वथैव प्रयुञ्जीत क्रियामानाहशान्तये ॥
 सुजरञ्च सर यद्दयदन्न पानञ्च पुष्टिदम् ।
 उदावर्त्तं तथानाहे सेव्य वर्ज्यं ततोऽन्यथा ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 उदावर्त्तानाहाधिकार ऊनपञ्चाशत्तमोऽध्याय ।

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

—६३—

उन्मादाधिकारः ।

उन्मादस्य निरुक्तिः ।

मदयन्त्युद्गता दोषा यस्मादुन्मार्गमाश्रिता ।
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ॥

तस्मैवावस्थाभेदेन सन्नान्तरम् ।
स चाप्रवृत्तस्तरुणो मदसञ्जा विभर्भि च ॥

उन्मादस्य विप्रकृष्ट निदानम् ।

विरुद्धं दुष्टाशुचि भोजनानि
प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।
उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वकः
मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टा ॥

तस्य सन्निकृष्ट निदानं सख्या च ।
एकैकं सर्वशब्दं दोषैरत्यर्थं मूर्च्छितैः ।
मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥
विषादो भवति षष्ठश्च यथास्त्रं तच्च शेषजम् ॥

तस्य सम्प्राप्तिः ।

तरल्यसत्त्वस्य मला प्रदुष्टा-
बुद्धेर्निवास हृदयं प्रदूष्य ।
स्रोतास्यधिष्ठाय मनोवहानि
प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥

तस्य सामान्य लक्षणम् ।

धोविभ्रम सत्त्वपरिप्लवश्च
पर्याकुला दृष्टिरधोऽरता च ।
अवङ्मवाक्त्व हृदयश्च शून्य
सामान्यमुन्मादगदह्य लिङ्गम् ॥

वातिकोन्मादस्य निदानादि ।

रुक्ताल्प शीतान्न विरेक धातु
क्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्ध ।
चिन्तादि दुष्ट हृदय प्रदूष्य
बुद्धि स्मृतिश्चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥
अस्थानहास्य स्मितनृत्यगीत
वागङ्ग विक्षेपण रोदनानि ।
पारुष्य कार्श्यारुण वर्णताश्च
जीर्णे बलक्षानिलजह्य रूपम् ॥

पैत्तिकोन्मादस्य निदानानि ।

अजीर्ण कटुस्त्र विदाह शीतै
भोज्यैश्चिर पित्तमुदीर्णवेगम् ।
उन्मादमत्युग्र मलात्मकस्य
हृदि स्थित पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥
अमर्ष सरम्भ विनग्नभावा
सन्तर्ज्जनाभिद्रवणौष्ण्य रोघा ।
प्रच्छाय शीतान्न जलाभिलाषा
पीता च भा पित्तकृतस्य लिङ्गम् ॥

श्लैष्मिकस्य निदानं सम्प्राप्तिं लक्षणञ्च ।

संपूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य

सोष्णं कफो मन्मणिं सप्रदुष्ट ।

बुद्धिं स्मृतिश्चाप्युपहत्य चित्तं

प्रमोहयन् सजनयेद् विकारम् ॥

वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकञ्च

नारौविविक्तप्रियता च निद्रा ।

हृदिश्च लाला च बलञ्च भुक्ते

नखादिशैक्लान् कफात्मके स्यात् ॥

सान्निपातिकस्य निदानं लक्षणञ्च ।

यं सान्निपातप्रभवोऽतिघोरं

सर्वं समस्तं स च हेतुभिः स्यात् ।

सर्वाणि रूपाणि विभर्ति तादृगं

विरुद्धं भैषज्यविधिर्विवर्ज्यम् ॥

मनोदुःखजस्य निदानादि ।

चैरैनरेन्द्रपुरुषैरभिस्तथान्यै-

वित्रासितस्य धनवान्धवसन्नयाद् वा ।

गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरसो-

र्जायते चोत्कटतरो मनसो विकारः ॥

चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसञ्चो

गायत्यथो हसति रोदिति चापि भूढः ।

विषजस्य लक्षणम् ।

रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभा सुदीन
श्यावाननो विषकृतऽथ भवेद् विसृज ॥

उन्मादानामरिष्ट लक्षणम् ।

अवाङ्मुखस्तृन्मुखो वा क्षीणमासबलो नर
जागरुको ह्यसन्देहमुन्मादेन विनश्यति ॥

भौतिकस्योन्मादस्य लक्षणम् ।

अमर्त्यवाग् विक्रम वीर्यचेष्टो
ज्ञानादि विज्ञान बलादिभिर्य
उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य
भूतोत्थमुन्माद मुदाहरेत तम ॥

देवाविष्टस्य लक्षणम् ।

सन्तुष्ट शुचिरतिदिव्य माख्यगन्धो
निस्तन्द्रीरवितथ सस्फुट प्रभाषी ।
तेजस्रो स्थिरनयनो वरप्रदाता
ब्रह्मण्यो भवति नर स देवजुष्ट ॥

दैत्याविष्टस्य लक्षणम् ।

सस्वेदो हिजगुरुदेव दोषवक्ता
जिह्वाक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टि ।

सन्नुष्टो भवति न चान्नपानजातै-
र्दुष्टात्मा भवति न देवशत्रुजुष्ट ॥
विमार्गर्दष्ट कुमार्गरत ।

गन्धर्वविष्टस्य लक्षणम् ।
हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
स्वाचार प्रियपरिगीत गन्धमाल्य ।
नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्द
गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्य ॥

हृष्टात्मा हृष्टजीवात्मा, पुलिन तोयोत्थित तट, वनान्तर
वनमध्य, तयो सेवी । चारु चाल्पशब्दमिति हसनक्रिया-
विशेषणम् ।

यक्षाविष्टस्य लक्षणम् ।
ताम्राक्ष प्रियतनू रक्तवस्त्रधारौ
गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक् सहिष्णु ।
तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै
यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्य ॥

पित्ताविष्टस्य लक्षणम् ।
प्रेतानां न दिशति सस्तरिषु पिण्डान्
शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्र ।
मासेषु स्निग्धगुडपायसाभिलाषी
तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्ट ॥

प्रेतानां मृतानां पितॄणां दिशति ददाति । अपसव्यवस्त्रं
दक्षिणस्कन्धकृतोत्तरीयम् ।

नागाविष्टस्य लक्षणम् ।

यस्तूर्व्यां प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
सृक्कण्ठो मुहुरपि जिह्वयावलेढि ।
क्रोधालुर्धृतमधुदुग्धपायसेप्सु
विज्ञेयं स खलु भुजङ्गमेव जुष्टम् ॥

राक्षसाविष्टस्य लक्षणम् ।

मासाष्टमं विविधं सुराविकारलिप्सु
निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।
क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारौ
शौचद्विड् भवति स राक्षसैर्गृहीतः ॥

ब्रह्मराक्षसाविष्टस्य लक्षणम् ।

देवविप्रगुरुद्वेषो वेदवेदाङ्गनिन्दकः ।
आत्मपीडाकरोऽहिंस्रो ब्रह्मराक्षससेवितः ॥

पिशाचाविष्टस्य लक्षणम् ।

उद्धस्तः क्लृप्तपक्षो विरुद्धभाषी
दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः ।
बह्वाशो विजनवनान्तरोपसेवी
व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः ॥

उद्धस्त इत्यत्र उद्धस्त इति पाठे नग्न इत्यर्थः ।

ग्रहा हिसाथ पूजार्थं वा नरान् गृह्णन्ति ।
 तत्र हिसार्थं गृहीतस्य लक्षणम् ।
 स्थूलाक्षो द्रुतमटन सफेनवामी
 निद्रालु पतति च कम्पते च योऽति ।
 यश्चाद्रि द्विरदनगादिविच्युत स्यात्
 सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशेऽब्दे ॥

देवादोनामाविशसमय ।

देवग्रहा पौर्णमास्यामसुरा मन्धयोरपि ।
 गन्धर्वा प्रायशोऽष्टम्या यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ॥
 कृष्णक्षये हि पितर पञ्चम्यामपि चौरगा ।
 यक्षासि राक्षो पिशाचाश्चतुर्दश्या विशन्ति हि ॥
 दर्पणादीन् यथाच्छाया शीतोष्ण प्राणिनो यथा ।
 स्वमणि भास्करार्चिश्च यथा देहञ्च देहघृक् ।
 विशन्ति न च दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिण ॥

उन्मादस्य चिकित्सा ।

वातिके स्नेहपान प्राग् विरेक पित्तसम्भवे ।
 कफजे वमन काथ परो वस्त्यादिक क्रम ॥

अपस्मारे यदुद्दिष्ट कर्मकल्याणसाधनम् ।
 उन्मादेऽपि च तत्कार्यं सामान्याद् दोषदूषयो ॥

जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च त सदा ।
 रक्षेदुन्मादिन यन्नात् सद्य प्राणहर हि तत् ॥

समोज्य पिकमास त निर्व्वति स्वापयेत् सुखम् ।

त्यक्त्वा स्मृतिमतिभ्रश सञ्ज्ञा लब्ध्वा प्रबुध्यते ॥

ब्राह्मी कुष्माण्डीफल षड्ग्रन्था शङ्खपुष्पिका स्वरसा ।

दृष्ट्वा उन्मादहृत पृथगेति कुष्ठमधुमिश्रा ॥

कुष्माण्डवोजकल्काञ्च मधुना दिवसत्रयम् ।

पीत्वोन्माद महाघोर व्यपहाय सुखी भवेत् ॥

पुराणमयवा सर्पि पिवेत् प्रातरगतन्द्रित ॥

तर्ज्जन दासन दान सान्त्वन हर्षण तथा ।

विस्मयो विस्मृतेर्हेतोर्नयन्ति प्रकृति मन ॥

सिद्धायको हिङ्गु वचा करञ्जी देवदारु च ।

मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभोत्वक् कटुत्रयम् ॥

समाशानि प्रियङ्गुश्च शिरोषो रजनोद्वयम् ।

वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगद पानमञ्जनम् ॥

नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्तन तथा ।

अपस्मार विषोन्माद ग्रहालक्ष्मोप्रशान्तये ॥

भूतेन्द्रेण भय हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।

सर्पिरेतेन सिद्ध वा सगोमूत्र तदर्थकत् ॥

तूष्णं हिङ्गु लवण वचा कटकरोहिणी ।

शिरोषस्य करञ्जस्य वोज श्वेताश्च सर्षपा ॥

गोमूत्रपिष्टैरेतैर्वा वर्त्तिर्नैवाक्षने हिता ।
चातुर्थकमपस्मारमुन्मादञ्च नियच्छति ॥

इष्टद्रव्यविनाशेन मनो यस्याभिहन्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राप्त्या सान्त्वाह्वानै शम नयेत् ॥

कामशोक भयक्रोधहर्षैर्षा लोभः सन्भवान् ।
परस्पर प्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शम नयेत् ॥
गन्धर्वैः पितृभिर्देवैरुन्मत्तस्य च बुद्धिमान् ।
वर्जयेदञ्जनादीनि तौक्ष्णानि क्रूरमेव च ॥

कृष्णा मरिच मिन्धूत्य मधु गोपित्त निर्मितम् ।
अञ्जन सर्व्वभूतोक्त्य महोन्माद विनाशनम् ॥

निम्बपत्र वचा हिङ्ग, सर्पनिर्मर्मीक सर्षपै ।
डाक्तिन्यादिहरो धूपो भूतोन्माद विनाशन ॥

घृत पानीयकल्याण क्षीरकल्याणक तथा ।
हिङ्गाद्य चैतस चैव महापैशाचक घृतम् ।
शिवाघृतञ्च वेद्येन योज्यमुन्मादशान्तये ॥
तैल नारायण वापि महानारायण तथा ।
उन्मादेषु प्रयोक्तव्यमिति चक्रेण भाषितम् ॥
चतुर्मुखरसश्चैव तथोन्मादगजाङ्गुश ।
इत्यादयः प्रयोक्तव्यः रसा उन्मादशान्तये ॥

उन्मादे पथ्यापथ्यानि ।

रक्तशालिर्यवो मुद्गो गोधूम कौन्ममामिषम् ।
 धन्वोद्भवरसो द्राक्षा कपित्थ नारिकेलकम् ॥
 वास्तूकञ्च तथा ब्राह्मी कुष्माण्डस्य फल महत् ।
 पटोल धारोष्णपय शतघौत तथा हवि ॥
 पुरातन नूतनञ्च सुशोतमनुलेपनम् ।
 हितान्युक्तान्यथोन्मादे विस्वमशन सुरा ॥
 उष्णाशन तीक्ष्णवीर्यं पत्रशक कठिलकम् ।
 तिक्तानि निखिलान्येव व्यवायो निशि जागर ॥
 निद्रादृष्ट्या क्षुधादीना बलाद् वेगविधारणम् ।
 सर्वाणि क्रूरकर्माणि मतानि न शुभाय च ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 उन्मादाधिकार पञ्चाशत्तमोऽध्याय ।

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

— ० —

स्मरोन्मादाधिकारः ।

स्मरोन्मादस्य निदानम् ।

उन्मादो दयिताप्राप्ते शुक्रस्य विह्वलतरपि ।
 जननेन्द्रियदोषाच्च वैगुण्यादनिलस्य च ॥
 पुरुषस्य तथा नार्थ्या स्मरोन्माद इतीरित ॥

तस्य लक्षणम् ।

स्तब्धता वेपन श्वाभ्यं प्रलाप पाण्डुता तथा ।

चिन्ताधैर्यं रोदनञ्च लक्षणं स्मरजे मदे ॥

चक्षुरागस्तदनु मनसः सङ्गतिर्भावना च

व्यावृत्तिः स्यात्तदनु विषयग्रामतश्चेतसोऽपि ।

निद्राच्छेदस्तदनु तनुता निम्नपल ततोऽनू

न्मादो मृच्छा तदनु मरणं व्युदशा प्रक्रमेण ॥

तस्य चिकित्सा ।

प्रियमेलनमेवैकं स्मरोन्मादस्य भेषजम् ।

उन्मादो बभूवते तत्र क्रोधोत्पादनमेव वा ॥

अभयादिचूर्णम् ।

अभया त्रिवृता द्राक्षा कुटजस्य फलवचा ।

इन्द्रवारुणिकामूलं पिप्पली गजपिप्पली ॥

सुरप्रियं विषा वङ्गि शशाङ्कं सूर्यं एव च ।

एतच्चूर्णं पिबेन्नित्यं स्मरोन्मादनिवृत्तये ॥

स्मरोन्मादापह्ना प्रोक्ता सेविता तु हरीतकी ॥

मेदोहृद्भेषजं यच्च यत्कफस्य निवारकम् ॥

स्मरोन्मादे प्रयोक्तव्यं तत्तदनुष्ठापं भिषग्वरैः ॥

हितं प्रकीर्तितञ्चात्र शुक्रमेहघ्नमौषधम् ॥

वातानुलोमनं यच्च सुपाच्यं वङ्गिदीपनम् ।

अन्नान्नं याजयेत् प्राज्ञो विपरीतं विवर्जयेत् ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने

स्मरोन्मादाधिकारः एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्याय ।

— ॐ —

गदोद्देशाधिकार ।

गदोद्देशख स्वरूपम् ।

विना व्याधि व्याधिश्ङ्का गदोद्देश इतीरित ।

पदार्थत्वाभाववत्त्वादपदार्थगदश्च स ॥

अपदार्थगदस्य निदानम् ।

कायिन मनसा भूयान् अम शोको बलक्षय ।

नैराश्य मानहानिश्च गदोद्देशो महाभयम् ॥

दुरदृष्ट बीजदोष सत्त्वस्याभाव एव च ।

अपदार्थगदश्चैते हेतव कथिता बुधै ॥

तस्य लक्षणम् ।

अङ्गुतस्य गदस्यास्य लक्षणान्यङ्गुतानि च ॥

कोऽप्येव मन्यते नूनमुदर भुजगोऽविशत् ।

कोष्ठे भ्रमत्यसौ नित्य भुङ्क्ते यङ्गुच्यते मया ॥

निर्यास्यति पथा केन केनोपायिन नङ्गप्रति ।

किं विधास्यति न। जाने दृश्ये वाह दुरात्मना ॥

कोऽपि वा मनुते भेको ममैको मूर्ध्नि सस्थित ।

विघट्टयति मस्तिष्क मारयिष्यति मा ध्रुवम् ॥

कोऽपीत्य चिन्तयेच्चित्र काय काचमयो मम ।

सञ्जातोऽयमती रच्य सदाघातात् प्रयत्नत ॥

इत्येव बहुरूपाभिव्यर्थचिन्ताभिराकुल ।

अपदार्थगदो शुष्येत् सदा भोत सदासुखी ॥

बहुधा बोधितोऽप्येष सान्त्वितोऽपि पुन एन ।
चित्ताद् भ्रम दूरोकर्तुं भ्रम न शक्नोति न साध्वसम् ॥
यश्चास्य कथयेद्भ्रान्तिं तस्मै द्रुह्यात् नित्यश ।
प्रीयते च गदोद्देगी व्याधे सत्त्वात्ववादिनि ॥
गदोद्देगवता कोष्ठे कस्मिंश्चिदनुभूयते ।
सुतीव्रा वेदना प्राय पाककोष्ठे विशेषत ॥
जिह्वा स्यात् कफलिप्तास्य पूति श्वासो निरेति च ।
उतक्लेशश्च तथा वान्तिरित्यञ्च जीर्णलक्षणम् ॥
प्राख्यस्य स्पर्शशक्तेश्च पाण्डुत्वमुदरामय ॥

पाककोष्ठे आमाशये ।

हृदि साघातिको व्याधि केन वाप्यनुभूयते ।
गदोद्देगवतान्येन पुरुषत्वस्य सन्नय ॥
ज्वर सततकोऽन्येन दुष्प्रतीकार्य एव च ।
किमाश्चर्यं वेपनाद्य जायते च तदा तदा ॥
इत्य बहुविधकारा व्याधय कल्पनाकृता ।
भ्रमरूपा प्रजायन्ते नि सत्त्वानामभेदसाम् ॥
शक्यन्ते व्याधयो वक्तुं नैते निरवशेषत ।
बुद्धिमङ्गिर्लक्षणोया यथास्य दोषलक्ष्म च ॥
प्रायश षोडशादव्वाङ् नच पञ्चाशत् परम् ।
व्याधिरिष प्रदृश्येत हेतुस्तत्र मनोगति ॥
मामि मासि रज स्रावात् सर्वे शुध्यन्ति धातव ।
अत स्नायुगद स्त्रीणामेष प्रायो न जायते ॥

गदोद्देगस्य चिकित्सा ।

सान्त्वनाश्वासनस्नेहहर्षणैः परिचर्यया ।

अपदार्थगदाक्रान्त चिकित्सेत् तर्पणेन च ॥
 पाचन वङ्गिक्तद यच्च यट् वातम्यानुलोमनम् ।
 पित्तहृन्नातिकफकृत् तद् युञ्ज्यादत्र भेषजम् ॥
 वातव्याध्युदितान्यत्र तैलानि च घृतानि च ।
 युक्त्या युञ्ज्याद्विषकप्राज्ञो भेषजञ्च रसायनम् ॥
 गदो मिथ्येति न वटेद्विषगस्य कदाचन ।
 स यद्ववीति वृत्तान्तं शृणुयादवधानवान् ॥

अत्र पथ्यापथ्य व्यवस्था ।

हृद्य स्निग्धञ्च पानान्नं सुपाच्य देहपोषणम् ।
 अपदार्थगदे प्रोक्तं शुभायान्यत्र शर्माणि ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञानं निदानचिकित्सितस्थानं
 गदोद्देशाधिकारं द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

— ० —

मूर्च्छाधिकारः ।

मूर्च्छाया निदानं सम्प्रार्तिश्च ।

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
 वेगाघातादभीघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥
 करणायतनेषूग्रा वाह्येष्वभ्यन्तरेषु च ।
 निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥

बहुदोषस्याधिकदोषस्य नत्वनेकदोषस्य, तथा सति मूर्च्छां
त्रिदोषजैव स्यात्, तथैवास्तु को दोष ? अत्र पृथग्दोषाणां
मूर्च्छाणां वक्ष्यमाणत्वान् । वेगाघातात् मलादे अभिघातात्
लगुडादिना, ह्रीनसत्त्वस्य स्वल्पसत्त्वगुणस्य अर्थादधिकतमो
गुणस्य, यत उक्त, मूर्च्छां पित्ततम प्रायेति । करणायतनेषु
करण मन तस्यायतनेषु स्वस्थानेषु बाह्येषु कम्पेन्द्रियेषु,
आभ्यन्तरेषु बुद्धीन्द्रियेषु ।

तस्य सामान्य लक्षणम् ।

सन्नावहासु नाडीषु पिहितस्वनिलादिषु ।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ।
सुखदुःखव्यपोहोच्च नर पतति काष्ठवत् ।
मोहो मूर्च्छेति तामाहु षड्विधा सा प्रकीर्तिता ॥
वातादिभि शोषितेन मद्येन च विषेण च ।
षट्स्वप्नेतासु पित्तन्तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥

तस्या पूर्वरूपम् ।

हृत्पोडा जृम्भण ग्लानि सन्नादौर्ब्बल्यमेव च ।
सर्वासा पूर्वरूपाणि यथास्व ता विभावयेत् ॥
सन्नादौर्ब्बल्य असम्यग्ज्ञानत्वम् । यथास्व ता विभावयेत्
ता मूर्च्छा यथास्व वातजादिभेदेन जानीयात् व्यक्तरूपावस्थायाम्
न तु पूर्वरूपावस्थायाम् ।

वातजाया मूर्च्छाया लक्षणम् ।

नील वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम् ।
पश्यस्तम प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ॥

(द, ३०)

वेपथुश्चाङ्गमर्हश्च प्रपौडा हृदयस्य च ।

काश्य श्यावारुणाच्छाया मूर्च्छायि वातसम्भवे ॥

नील नीलवर्णं, कृष्ण कज्जलाभं, अरुण अलङ्कारागम् ।

तम प्रविशति मूर्च्छति । श्यावारुणाच्छाया गात्रस्य ।

मूर्च्छाया मूर्च्छायोऽपि पर्याय । यत उक्तम् । सञ्ज्ञोपघातो

मूर्च्छायो मूर्च्छा स्यान्मूर्च्छन तथा । कश्मल प्रलयो मोह

सञ्ज्ञासस्तु मृतोपम इति ।

पित्तजाया लक्षणम् ।

रक्त हरितवर्णं वा वियत पीतमथापि वा ।

पश्यस्तम प्रविशति सखेदश्च प्रबुध्यते ॥

सपिपास ससन्तापो रक्तपीतारुणेक्षण ।

सभिन्नवर्चा पीताभो मूर्च्छायि पित्तसम्भवे ॥

कफजाया लक्षणम् ।

मेघसङ्काशमाकाश तमोभिर्वा घनैर्वृतम् ।

पश्यस्तम प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥

गुरुभि प्रातृतैरङ्गैर्यथैवाद्र्णे चर्मणा ।

सप्रसेक सहृत्तासो मूर्च्छायि कफसम्भवे ॥

मेघसङ्काश शुभ्रमेघसङ्काशमित्यर्थ । घनैर्निविडैस्तमोभि
रन्धकारै । गुरुभिरङ्गैरुपलक्षित ।

चरकोक्त त्रिदोषजमूर्च्छा लक्षणम् ।

सर्वाकृति सन्निपानादपस्मार इवागत ।

स जन्तु पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितै ॥

अपस्मार इवागतस्तेन सहृताभिघातेन पतित चिरेण
प्रतिबुध्यते च तर्हि तयो को भेद इतल आह । सान्निपातिक

मूर्च्छाय फेनवमनदन्तघट्टनाद्विविक्तत्यादिभिर्विभक्त्येष्टितै
विनापि पातयति ।

रक्तजाया निदानम् ।

पृथिव्यम्बस्तमोरूप रक्तगन्धस्तदन्वय ।
तन्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवा ॥
द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुह्यति ॥

रक्तेन मूर्च्छितस्य लक्षणम् ।

स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजा गूढोच्छ्वासस्य मूर्च्छित ॥

मद्यजाया विषजायाश्च निदानम् ।

गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययो ।
त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहौ स्याता यथेरितौ ॥
त एव गुणा लघुरुक्ताशुविशदादय ।

मद्यजाया लक्षणम् ।

मद्येन प्रलपन् श्रुते नष्टविभ्रान्तमानस ।
गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरा यावन्न याति तत ॥

विषजाया लक्षणम् ।

वेपथु स्वप्नदृष्ट्या स्युस्तमश्च विषमूर्च्छित ।
वेदितव्य तीव्रतर यथास्व विषलक्षणै ॥

विषस्य मूलकन्दफलपत्रक्षीरादिभेदभिन्नस्य यथास्व
लक्षणमुक्तं सुश्रुते कल्पस्थाने, तल्लक्षणं मद्यापिचया तीव्रतर
वेदितव्यम् ।

मूर्च्छा पित्ततम प्राया रज पित्तानिलाद् भ्रम ।

तमोवातकफात तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥

सन्नानाशसाधर्मगात् मूर्च्छाभ्रमतन्द्रानिद्राणा को भेद ?
इत्यत आह । मूर्च्छा पित्ततम प्रायेत्यादि ।

भ्रमरोगस्य लक्षणम् ।

एतद् भ्रमति विश्वं वा देहं वा भ्रमति स्वकम् ।

ज्ञानमेवविधं प्रोक्तं भ्रमरोगाभिधानकम् ॥

तन्द्राया लक्षणम् ।

इन्द्रियार्थेष्वसवित्तिर्गैरिव जृम्भणं क्लमः ।

निद्रार्तस्येव यस्येति तस्य तन्द्रा विनिर्दिशेत् ॥

इन्द्रियार्थेषु विषयेषु असवित्तिरसम्यग्ज्ञानम् । इति
इन्द्रियार्थासम्यग्ज्ञानादि । यस्येत्यत्र यस्मिन् इति पाठान्तरे
ईहा चेष्टा जृम्भादिरूपं कायिकव्यापारः ।

निद्राया लक्षणम् ।

यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानं क्लमान्विताः ।

विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥

कर्मात्मानं इन्द्रियाणि ।

सन्नरासस्य सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च ।

वाग्देहमनसा चेष्टामाप्तिप्यातिबला मलाः ।

सन्धस्यन्धबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥

स ना सन्नराससन्नरस्तु काष्ठीभूतो मृतोपमः ।

प्राणैविमुच्यते शीघ्रं मुक्ता सद्य फला क्रियाम् ॥

आप्तिप्यं विन्यस्य । सन्धस्यन्ति मूर्च्छयन्ति । प्राणायतनं
हृदयम् । सन्नरस्तु मूर्च्छन्ति । काष्ठीभूतं क्रियारहितं अतएव
मृतोपमः । सद्य फला क्रिया सूचोव्यधनाञ्जनावपौडकपिकच्छु-
वर्षणादिरूपम् ।

दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनाम् ।

स्वयमप्युपशाम्यन्ति सन्नप्राप्तो नौषधैर्विना ॥

मदश्च मूर्च्छायाश्च मदमूर्च्छाया । मद अप्रवृद्ध
उन्माद । मूर्च्छाया मूर्च्छा । मूर्च्छाया इति मूर्च्छायशब्दस्य
जसि रूपम् । मूर्च्छायशब्दो मूर्च्छाशब्दस्य पर्याय । मदो
मूर्च्छाश्च नौषधैरुपशाम्यन्ति, वेगहानौ स्वयमपि च उप
शाम्यन्ति । सन्नप्राप्तस्तु कदापि स्वयं नोपशाम्यति, तच्छान्तये
भेषजमवश्यं प्रयोक्तव्यम् ।

शैशवसन्नप्राप्तस्य निदानं लक्षणञ्च ।

दुष्टस्तन्यस्य पानाच्च सदा शीतगृहे स्थिते ।

वातातपविहीने वा दुष्टानिलविदूषिते ॥

पानाशनविहारैश्च दोषलैर्बहुभिः शिशुः ।

सन्नप्राप्ताख्येन रोगेण पीड्यते क्रिमिभिस्तथा ॥

उत्तारनयनं स ख्यादाक्षिमाङ्गस्त्वसन्नकः ।

दारुवत्पतितो भूमौ दृढकायो मृतोपमः ।

नाम्ना शैशवसन्नप्राप्तो गदोऽयं शिशुपीडनः ।

क्रिया सद्य फला चात्र रेचनञ्च हितं मतम् ॥

मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।

सेकावगाहौ मणयः सहारा

शीताः प्रदेहा व्यजनानिलश्च ।

शीतानि पानानि च गन्धवन्ति

सर्वान्सु मूर्च्छास्त्रनिवारितानि ॥

रक्तजायान्तु मूर्च्छाया हितं शीतक्रियाविधिः ॥

मृदुवोर्यं हितं मद्य मूर्च्छायै मद्यसम्भवे ।

सेवन फण्णिफेनस्य स्तोकमात्रस्य चाश्वसा ॥
 वमन पोतमद्यस्य मद्यमूर्च्छाहर मतम् ॥
 शीतक्रियाश्च निखिला निद्रा चात्र हिता मता ॥
 विषजाया विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥
 कोलमज्जोषणोशीरकेशर शीतवारिणा ।
 पोत मूर्च्छा जयेल्लोढा कृष्णा वा मधुसयुता ।
 पीन पयश्च धारोष्ण मूर्च्छायान्तकर परम् ॥

मूर्च्छायस्य मूर्च्छाया अन्तकर नाशकम् ।
 शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवै ।
 अज्जन स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचै ।
 अज्जन मस्यगारब्ध मधुसिन्धुशिलोषणै ।
 प्रमोहद्रोहि भवति भाषित भिषजा वरै ॥
 मधुकसारसिन्धूत्यवचोषणकणा समा ।
 श्लक्ष्ण पिट्वाश्वसा नस्य कुर्यात् सन्नोदयाय च ॥
 पिबेत् दुरालभाक्ताथ सघृत भ्रमशान्तये ।
 त्रिफलाया प्रयोगो वा प्रयोग पयसोऽपि वा ॥
 रसायनाना कौश्वस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥
 रसायनाना शिलाजत्वादि रसायनौषधानाम् । कौश्व
 सर्पिर्दशाब्दिकम् ।

मधुना हन्त्यपयुक्ता त्रिफला रात्रौ गुडार्द्रक प्रातः ।
 सप्ताहात् पथ्यभुजो मदमूर्च्छाकामलोन्मादान् ॥

सत्र्यासस्य चिकित्सा ।

प्रभूतदोषस्तमसोऽतिरेकात्
 सम्मूर्च्छितो नैव विबुध्यते य ।

सत्र्यस्तसञ्च स हि दुश्चिकित्स्यो
नरो भिषग्भि परिकीर्तितोऽसौ ॥

अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमा प्रथमनानि च ।
सूचिभिस्तोदन शस्त दाह पीडा नखान्तरे ॥
लुञ्चन केशलोम्नाच्च दन्तैर्दशनमेव च ।

आत्मगुप्तावघर्षश्च हितस्तस्यावबोधने ॥

अवपीड कल्कीकृतौषग्य नासापुटे दानम् । प्रथमन
औषधचूर्णस्य द्विमुख्या नाडिकया मुखवातेन दानम् । तस्य
सत्र्यस्तस्य ।

मूर्च्छास्वपि च सर्वांसु सत्र्यासाध्ये तथा गदे ।
अपस्मारोन्मादहरान् योगान् युक्त्या प्रयोजयेत् ॥

शैशवसत्र्यासस्य चिकित्सा ।

व्याधौ शैशवसत्र्यासे निदानाना निराकृतौ ।

विदध्यान् सर्व्वथा यत्न कमदोषहर तथा ॥

कुर्थाच्च रुतुतैलेन रसचूर्णेन वा पुन ।

रेचन शिशुसत्र्यासे स्वेदस्तचोदरे हित ॥

अरोगिण्या शिशु वात्रया स्तन्य शुद्ध प्रपाययेत् ।

स्तन्यस्य शोधन वापि कुर्व्याद् यस्या पिबेत् स तत् ॥

स शिशु । तत् स्तन्यम् ।

क्रिमिजे शिशुसत्र्यासे क्रिमीणा हरण हितम् ॥

कणामधुयुत सूत मूर्च्छाया प्राशयेद्विषक् ॥

सूत मारितम् ।

ताम्रचूर्णं समोशौर केशर शीतवारिणा ।

पीत मूर्च्छा द्रुत हन्याद् वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

शुण्ठीकणाश्रताह्वाश्च साभया गुडसयुता ।
 प्राशिता नाशयत्याशु भ्रमरोग सुदारुणम् ॥
 ताम्र दुरालभाक्ताथै पीतन्तु घृतसयुतम् ।
 निवारयेद्भ्रम शीघ्र सशयोऽत्र न विद्यते ॥
 सैन्यव श्वेतमरिच सर्षपा कुष्ठमेव च ।
 वस्त्रमूत्रेण सम्पिष्ट नस्य तन्द्रानिवारणम् ॥
 वस्त्रमूत्रेण ऋगमूत्रेण ।

शिरोषवीज लशुन पिप्पली लवणोत्तमम् ।
 मन शिलाञ्च मधुना श्लक्ष्ण यत्नेन मर्दयेत् ॥
 तस्याञ्जनेन तन्द्राशु सनिद्रा विनिवर्तते ॥
 तन्दिण सुखशय्याया प्रकाम स्वापयेद्भिषक् ॥
 निद्रानाशय चिकित्सा ।

पिप्पलीचूर्णयुक्तस्य गुडस्य परिलेहनात् ।
 चिरादपि च सनष्टा निद्रामाप्नोति मानव ॥
 इक्षुर पीतकी माषा सुरा मास घृत पय ।
 गोधूमगुडमत्स्याश्च निद्रा कुर्वन्ति देहिनाम् ॥
 शक्राशनमज्जाक्षीर पादलेपात् तदर्थकम् ॥

मूर्च्छान्तकरस ।

सिन्दूर माक्षिक हेम शिलाजलवयसौ तथा ।
 शतमूल्या विदार्याश्च स्वरसेन विभावयेत् ॥
 श्लक्ष्ण पिष्ट्वा तत कुर्व्याद् वटिका वल्गुसम्भिता ।
 रसो मूर्च्छान्तको हन्यादसौ मूर्च्छा शिवोदित ॥

तैल नारायणाद्यञ्च कल्याणाद्य तथा घृतम् ।

मूर्च्छास्त्रपि च सर्वासु सन्यासे च प्रयोजयेत् ॥

अत्र पथ्यापश्च व्यवस्था ।

यवो लोहितशालिश्च वार्त्ताकुश्च पटोलकम् ।

यूषा जाङ्गलमासख रोहिताद्यास्तथा भषा ॥

धारोण गोपयस्तक्र स्नान नद्या जलेऽमले ।

हितान्येतानि मूर्च्छाया सन्यासाख्ये तथा गदे ॥

तीक्ष्ण द्रव्य क्रिया तीक्ष्णा वेगानाञ्च विधारणम् ।

क्रोधशोकाद्यभिभव इत्येतैर्वर्ज्ये गद ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने मूर्च्छाभ्रमसन्नार

शैशवसन्नारसनिद्रानाशाधिकारस्त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्याय ।

चतु.पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

—६३—

अपस्माराधिकार ।

अपस्मारस्य निदान सम्प्राप्तिश्च ।

चिन्ताशोकादिभिर्दोषा क्रुद्धा हृत्स्रोतसि स्थिता ।

छत्वा स्मृतेरपध्वसमपस्मार प्रकुर्वते ॥

तस्य सूत्रा ।

वातात् पित्तात् कफात् सर्व्वेर्दोषैः स ख्याच्चतुर्विध

तस्य सामान्य लक्षणम् ।

तम प्रवेश सरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृति ।

अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरतरो हि स ॥

दोषोद्रेकहतस्मृतेरिति पाठे दोषोद्रेकहतस्मृते पुरुषस्य
इत्यर्थः ।

तस्य पूर्वरूपम् ।

हृत्कम्प शून्यता खेदो ध्यान मूर्च्छा प्रमूढता ।

निद्रानाशश्च तस्मिन् भविष्यति भवन्त्यथ ॥

वातिकस्यापस्मारस्य लक्षणम् ।

कम्पते प्रदशेद् दन्तान् फेनोद्गमो श्वसित्यपि ।

अभितोऽरुण कृष्णानि पश्येद्वृषाणि चानिलात् ॥

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम् ।

पोतफेनाङ्गवक्त्राच्च पोतासृग् रूपदर्शन ।

सदृशोष्णानल व्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिके ॥

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

शुक्लफेनाङ्गवक्त्राच्च शीतो हृष्टाङ्गजो गुरु ।

पश्येच्छुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिके मुच्यते चिरात् ॥

सान्निपातिकस्य लक्षणं तस्यारिष्टत्वं तथैतरेषामरिष्टं लक्षणञ्च ।

समस्तैर्लक्षणैरेतैर्विज्ञातव्यस्त्रिदोषजः ।

अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः ॥

प्रस्फुरन्तः सुबहुशः क्षीणः प्रचलितभ्रुवम् ।

नेत्राभ्याञ्च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥

अपस्मारस्य प्रकीपकाल ।

पक्षाद वा द्वादशाह्वाद् वा मासाद् वा कुपिता मला ।

अपस्माराय कुर्वन्ति वेग किञ्चिदथान्तरम् ॥

देवे वर्षत्यपि तथा भूमौ बीजानि कानिचित् ।

शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रया ॥

अपस्मारस्य चिकित्सा ।

तैलेन लशुन सेव्य पयसा च शतावरी ।

ब्राह्मी रसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजम् ॥

चूर्णे सिद्धार्थकादीना भक्तितैरथवापि तै ।

गोमूत्रपिष्टै सर्वाङ्गलिप्तै शाम्यत्यपस्मृति ॥

सिद्धार्थ शिशु कटुङ्ग किण्विहीभि प्रलीपनम् ।

चतुर्गुणे गवा मूत्रे तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥

निर्गुण्डीभववन्दाक नावनस्य प्रयोगत ।

उपैति सहसा नाशमपस्मारो महागद ॥

मनोह्वा तार्क्ष्यशैलश्च शक्तत् पारावतस्य च ।

अञ्जनाङ्गन्यपस्मारमुन्मादश्च विशेषत ॥

मनोह्वा मन शिला । तार्क्ष्यशैल रसाञ्जनम् ।

नकुलोलूक मार्जार गृध्रकीटाहि काकजै ।

तुण्डै पक्षै पुरीषैश्च धूपन कारयेद् भिषक् ॥

य खादेत् क्षीरभक्ताशी माक्षिकेण वचारज ।

अपस्मार महाघोर चिरोत्थ स जयेद् ध्रुवम् ॥

कुष्माण्डऋफलोत्थेन रसेन परिपेषितम् ।

अपस्मारविनाशाय यथ्याह्व स पिबेत् त्रयहम् ॥

मास्यास्तु नावनाद् धूमादशनाच्च महागद ।

अपस्मारश्चिरोत्योऽपि सदा एव विनश्यति ॥
 पञ्चकोल समरिच त्रिफला विडसैन्धवम् ।
 कृष्णाविडङ्ग पूतीक यमानी धान्यजीरकम् ॥
 पीतमुष्णाम्बुना चूर्णं वातश्लेष्मामयापहम् ।
 अपस्मारे तथोन्मादेऽप्यर्शुं सु ग्रहणीगदे ॥
 आमवाते महाघोरे शोथे शूले च शस्यते ।
 एतत् कल्याणक चूर्णं नष्टस्याग्नेश्च दीपनम् ॥
 पञ्चगव्यं महत् स्वल्पं महाचैतससत्तकम् ।
 कुष्माण्डाख्यं तथा सर्पो रसश्च चण्डभैरव ॥
 भूतभैरवनामा च तैलं नारायणाभिधम् ।
 तथा पलङ्कषाद्यञ्च हितान्युक्तान्यपस्मृती ।

अत्र पथ्यापथ्य व्यवस्था ।

सर्पिं पुरातनं मुग्धा गोधूमा रक्तशालयः ।
 कूर्मामिषं धन्वरसो दुग्धं ब्रह्मीदलं वचा ॥
 पटोलं वृद्धकुष्माण्डं वास्तूकं स्वादु दाडिमम् ।
 शोभाञ्जनं नारिकेलं परुषामलकं तथा ॥
 एव विधानि चान्यानि सुखदानि स्मृतिक्षये ॥
 चिन्ता शोको भयं क्रोः स्वशुचीन्यशनानि च ।
 मद्यं मत्स्यो विरुद्धान्नं तीक्ष्णोष्णं गुरु भोजनम् ॥
 आयासोऽतिव्यवायश्च पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ।
 विस्मयाघाटफलं शाकं निद्राक्षुत्तृड्विनिग्रहः ॥
 तोयावगाहनं शैलद्रुमाद्यारोहणं तथा ।
 इत्यादीनि स्मृतिध्वसे वर्जनीयानि यत्नतः ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 अपस्माराधिकारं चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

योषापस्माराधिकारः ।

योषापस्मारस्य निदानम् ।

शोणितस्य क्षयाद्वापि तथाधिव्यादजोर्णत ।
कोष्ठरोधान्मनोभङ्गादत्युद्देगाच्च शोकत ॥
रजोऽभावाच्च योषाणां जरायुविकृतेस्तथा ।
अशक्तेरपि नैष्ठुर्यात् पत्युरस्त्रेहतस्तथा ।
वैषम्यजन्यादाधेश्च योषापस्मारसन्नक ।
गदं सञ्जायते कृच्छ्रो मनोदेहप्रतापन ॥
योषितामेव बाहुल्यादयत एष भवेद् गद ।
अपस्मारप्रकृतिकस्तेनाद्यैषाभिधा मता ॥
कालोऽस्य यौवनं व्याधेर्नाव्वाग् द्वादशवषत ।
परं पञ्चाशतो वापि व्याधिरैष प्रजायते ॥

अस्य पूर्वरूपम् ।

हृद्गुजा जृम्भणं सादो वर्ष्मणो मनसोऽपि च ।
भवेद्भविष्यति गदे योषापस्मारसन्नके ॥

अस्य लक्षणम् ।

वैचित्त्यं बुद्धिविभ्रान्तिर्हास्यं क्रन्दनमेव च ।
उच्चैः क्रोशं प्रलपनं ज्योतिर्द्वेषस्तथा भ्रमः ।
श्रौङ्गल्यं श्वासकृच्छ्रं कण्ठामाशयवेदना ।
प्राबल्यं स्पर्शशक्तेश्च क्वचिदङ्गे सदा व्यथा ॥

(द, ३१)

अलीकवर्तुलोत्थानमाकण्ठमुदरादपि ।
सदस्य बुद्धिमूर्च्छा च व्याधावस्मिन् प्रजायते ॥

अस्य चिकित्सा ।

यद् धातुपोषकं पानमन्नमौषधमेव च ।
कोष्ठशुद्धिकरञ्चापि तत्तदत्र प्रयोजयेत् ॥
मूर्च्छायां शीततोयेन सेकं शिरसि चक्षुषो ।
शिरोविरेचनं वापि प्रयोज्य तन्निवृत्तये ॥
अत्र प्रयोजयेत् सख्यं मूर्च्छापस्मारभेषजम् ॥
जरायुदोषं निखिलं प्रतिकुर्याद् यथाविधि ॥
योषापस्मरणं मान्त्र्यैः प्रियदानाञ्च शाम्यति ॥

बृहन् भृतभैरवगसः ।

द्विगुणं स्वर्णसिन्दूरं तत्समं हेमभस्मकम् ।
मुक्ता प्रवालं कान्तायो राजपट्टं समं मतम् ॥
कन्यानीरेण समर्द्धं मेकपण्यां रसेन च ।
पत्रैरेरण्डजैर्वद्धा धान्यराशौ निधापयेत् ॥
त्रिदिनान्ते समुद्धृत्य वल्लमात्रा वटीं चरेत् ।
एकैका वटिका खादेत् त्रिफला शर्करा-युताम् ॥
अथवा पयसा सार्द्धं भूतोन्मादं विनाशिनोम् ।
अपस्मारं महाघोरं योषापस्मारमेव च ॥
हन्त्यवश्यं मदं मूर्च्छां विविधा वातवेदना ॥

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्याय ।

— — —
मदात्ययाधिकार ।

ये विषस्य गुणा प्रोक्तास्तेऽपि मद्ये प्रतिष्ठिता ।
तेन मिथ्योपचारिण भवत्युग्रो मदातय ॥
किन्तु मद्य स्वभावेन यथैवान्न तथा स्मृतम् ।
अयुक्तियुक्त रोगाय युक्तियुक्त तथानृतम् ॥
प्राणा प्राणभृतामन्न तदयुक्त्या हिनस्त्यसून् ।
विष प्राणहर तच्च युक्तियुक्त रसायनम् ॥
विधिना मात्रया काले हितैरन्नैयथाबलम् ।
प्रहृष्टो य पिबेन्नद्य तस्य स्यादनृतोपमम् ॥
स्निग्धैस्तदन्नैर्मासैश्च भक्ष्ये च सह सेवितम् ।
भवेदायु प्रकर्षाय बलायोपचयाय च ॥
कम्यता मनसस्तुष्टिस्तेजो विक्रम एव च ।
विधिवत् सेव्यमाने तु मद्ये सन्निहिता गुणा ॥

मद्यपानजाश्चतुर्विधा मदावस्था ।

बुद्धिस्मृति प्रीतिकर सुखश्च
पानान्न निद्रारतिवर्द्धनश्च ।
सपाठ गीतस्वर वर्द्धनश्च
प्रोक्तोऽतिरम्य प्रथमो मद्यो हि ॥

द्वितीयो मद ।

अव्यक्त बुद्धिस्मृतिवाग् विचेष्ट
सोन्नत लीलाकृतिरप्रशान्त ।

आलस्य निद्राभिहतो मुहुश्च

मध्येन मत्त पुरुषो मदेन ॥

तृतीयो मद ।

गच्छेदगस्या न गुरुश्च मन्येत्

खाद्येदभक्ष्याणि च ऽष्टसञ्च ।

ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि

मदे तृतीये पुरुषोऽस्वतन्त्र ॥

चतुर्थो मद ।

चतुर्थं तु मदे मूढो भग्नदार्ढ्यं निष्क्रिय ।

कार्यकार्यविभागाज्ञो मृतादप्यपरो मृत ॥

को मद तादृश गच्छेदुन्मादमिव चापरम ।

बहुदोषमिवामूढ कान्तार स्ववश कृती ॥

निर्भक्तमेकान्तत एव मद्य

निषेव्यमाण मनुजेन नित्यम् ।

आपादयेत् कष्टतमान् विकारा

नापादयेच्चापि शरीरभेदम ॥

क्रुद्धेन भोतेन पिपासितेन

शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।

व्यायाम भाराध्व परिक्षितेन

वेगावरोशमिहतेन चापि ॥

अत्यम्बु भक्ष्यावततोदरेण

साजीर्णभुक्तेन तथाबलेन ।

उष्णाभितप्तेन च सेव्यमान

करोति मद्य विविधान् विकारान् ॥

पानात्यय परमद पानाजीर्णमथापि च ।

पानविभ्रममुग्रञ्च यत्कद्रोण करोति तत् ॥

तत अविधिपीत मद्यम् ।

वातिकस्य मदात्ययस्य लक्षणम् ।

ह्रिकाश्वामगिर कम्प शार्श्वशूलप्रजागरै ।

विद्याद बहुप्रलापस्य वातप्राय मदात्ययम् ॥

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम् ।

तृष्णाटाह ज्वरस्वप्न मोहातिसार विभ्रमै ।

विद्याद्वगति वर्णस्य पित्तप्राय मदात्ययम् ॥

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

शुद्धरोचक हृत्प्रास तन्द्रास्तैमित्य गौरवै ।

विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्राय मदात्ययम् ॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम् ।

चेयन्निदोषजश्चापि सर्वैर्लिङ्गैर्मदात्यय ॥

परमदस्य लक्षणम् ।

श्लेष्मोच्छयोऽङ्गगुस्ता विरसास्यता च ।

विण्मूत्र सक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च ।

लिङ्ग परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा

स्तृष्णा रुजा सिरसि सन्धिषु चापि भेद ॥

पानाजीर्णस्य लक्षणम् ।

आभानमुग्रमथचोद्विगण विदाह

पानेऽजरा समुपगच्छति लक्षणानि ।

उद्विगण वान्तिरुद्गारो वा । पीयत इति पान मद्यम् ।

अजरा अजीर्णत्वम् ।

पानविभ्रमस्य लक्षणम् ।

हृन्नात्रतोद कफसस्रव कण्ठधूम-
मूर्च्छा वमि ज्वर शिरोरुजन प्रदाहा ।
वेष सुरान्नविक्रतेष्वपि तेषु तेषु
त पानविभ्रममुशन्त्यखिलेन धीरा ॥

अखिलेनेति भावप्रधानो निर्देश अखिलतयेत्यर्थः ।

मद्यपानज यक्ष्मद्रोगः ।

मद्याना मतताभ्यामात तीव्रमद्यनिषेवणात् ।
निरन्नादपि पानाच्च यक्ष्मद्रोगा भवन्ति हि ॥
यक्ष्मद्रोगाधिकारे तान् मलक्षणचिकित्सितान् ।
पुण्यसचनकेभ्यो वो व्यासतोऽहमकीर्तयम् ॥

मदात्ययादीनामुपद्रवाः ।

हृक्काज्वरै वमथु वेपथु पार्श्वशूला
कासभ्रमावपि च पानहत भजन्ते ॥

नेषामरिष्ट लक्षणानि ।

हीनोत्तरीष्ठमतिशीतममन्ददाह
तैल प्रभास्यमपि पानहत त्यजेत्तु ।
जिह्वीष्ठदन्त मसित त्वथवापि नील
पीते च यद्य नयने रुधिरप्रभे वा ।

मदात्ययादीना चिकित्सा ।

मद्योत्थानाञ्च रोगाणा सद्यमेव हि भेषजम् ।
यथा दहनदग्धाना दहनस्वेदन हितम् ॥
मिथ्यातिहीन मद्येन यो व्याधिरुपजायते ।
समेनैव निपीतेन मद्येन स हि शाम्यति ॥

मद्य सौवर्चलव्योषयुक्त किञ्चिज्जलान्वितम् ।
 जीर्णमद्याय दातव्य वातपानात्ययापहम् ॥
 मुद्गयूष सितायुक्त स्वादुर्वा पैशितो रम ।
 पित्तपानात्यये योज्या सर्व्वतश्च क्रिया हिमा ।
 मद्य पुगातन तत्र शीतवीर्य्यमथापि वा ।
 द्राक्षात्मलकतोयाक्त सितया सह शस्यते ।
 पानात्यये कफोद्भूते लङ्घनञ्च यथाबलम् ।
 दीपनोयौषधोपेत पिबेन्नद्य ममाहित ॥
 सर्व्वजे सर्व्वमेवेद प्रयोक्तव्य चिकित्सितम् ।
 आभि क्रियाभिर्मिश्राभि शान्ति याति मदात्यय ॥
 मद्य खर्ज्जूर मृद्बीका वृक्षाम्नाम्नाक दाडिमै ।
 परूषकै सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत ॥
 (जले चतुष्पले शीते क्षुण्ण द्रव्यपलं क्षिपेत ।
 मृत्पात्रे मर्दयेत् सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेत ।)
 द्राक्षा कपित्थफल दाडिम पानक यत्
 तत् पानविभ्रमहर मधुशर्करान्ध्रम् ॥
 पथ्याक्ताथेन समिद्ध घृत धात्रीरसेन वा ।
 मर्पि कल्याणक वापि मदमूर्च्छाहर पिबेत ॥
 मद्य पीत्वा यदि ना तत्क्षणं भवलेढि शर्करा सघृताम् ।
 जातु न मदयति मद्य मनागपि प्रथितवीर्य्यमपि ॥
 प्रसङ्गात् कोद्रवादिमदचिकित्सा लिख्यते ।
 सगुड कुष्माण्डरस शमयति मदमाशु कोद्रवजम् ।
 धत्तूरजञ्च दुग्ध सशर्कराञ्चाशु पानेन ॥
 सच्छर्दि मूर्च्छातिमार मद्य पूगफलोद्भवम् ।

सद्यः प्रशमयेत् पीतमातृमेवैरि शीतलम् ॥
 जातीफलमदः शीघ्रं हन्ति पथ्या निषेविता ।
 शीततोयावगाहश्च शर्करा दधियोजिता ।
 विभीतमद्य शान्त्यर्थमेतदेव चिकित्सितम् ॥
 हिता मदात्यये प्रक्ता शालि मुह्य यवा मिता
 पयः पटोल खर्जूर दाडिम नारिकेलकम् ॥
 द्राक्षा गन्त्री विचित्रान्न हृद्य मद्य परूषकम् ।
 लावतित्तिरिदन्त्रैश्च शशाङ्कगाविजो रसः ॥
 शिशिरः पवनो धाराऽऽह चन्द्रस्य रश्मयः ।
 चन्दनालेपनं स्नानं प्रियानिङ्गनमेव च ॥
 ताम्बूलं पूम्पानञ्च लावणं स्वेदनाञ्जने ।
 वर्ज्यं न्यखिलतीक्ष्णानि व्यापै मद्यसमुद्भवे ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 मदात्ययाधिकारः पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

— ० —

तत्त्वोन्मादाधिकारः ।

तत्त्वोन्मादस्य स्वरूपम् ।

अहो मम महद्भाग्यं लब्ध्वा यत् ब्रह्मणः कृपा ।
 इत्येव भ्रमजो मोहस्तत्त्वोन्माद इतीरितः ॥

तत्त्वोन्मादो हर्षमौख्य ब्रह्ममोहश्च स स्मृत ।
 वृथाधीप्रभवो व्याधिरय सङ्गिर्निरूपित ॥
 किरूप कुत्र वा ब्रह्म नैतज्जानाति कोऽप्यहो ।
 पुराणैर्दर्शनैर्वा न लब्ध यद् ब्रह्मदर्शनम् ॥
 एकेशकर्तृक विश्व वदन्त्यन्ये निरौश्वरम् ।
 ब्रह्माण्ड ब्रह्मतर्केण व्याकुल बहुधा वृथा ॥
 मान दुरुह सत्ताय मास्ता दूरे दयादिकम् ।
 अनिर्णीतमनिर्णय तदेवमवधारय ॥
 मदय ब्रह्म कुर्व्वेतज्जह्येन मम वैरिणम् ।
 धन देहि यशो देहि देहि राज्यमकण्टकम् ॥
 विशालनेत्रा सुदती पीनोन्नतपयोधराम् ।
 नितम्बिनी क्षीणमध्या स्मरकेलिकलाविदम् ॥
 नित्य नर्मप्रिया तन्वी रम्भोर रसिकेश्वरीम् ।
 मद्गता नित्यसन्तुष्टा सुन्दरी देहि कामिनीम् ॥
 इत्यमर्थनमात्रेण ब्रह्म भोत ससम्भ्रमम् ।
 भ्रान्तबुद्धे न मन्यस्व प्रार्थित साधयिष्यति ॥
 कदाचित् प्रार्थना कापि यदि ते सफला भवेत् ।
 विद्धि तत काकतालीय तत्र ब्रह्म न कारणम् ॥
 न स्तवैर्हृष्यति ब्रह्म नापि द्वेष्टि च निन्दया ।
 अस्तिवादो प्रियो नास्य नास्तिवादी न चाप्रिय ॥
 न मुखेऽनादरस्तस्य बहुमानो न पण्डिते ।
 धनिनो वा भय नास्य न दरिद्रे च ताडनम् ॥
 श्वपाके यवने वापि ब्रह्मणे वेदपारगे ।
 मद्यपे गणिकासक्ते मालातिलकधारिणि ॥

शुचौ वाप्यशुचौ साध्व्या वेश्याया बालवृद्धयो ।
 सर्वत्रैव सम ब्रह्म विश्वरूप सनातनम् ॥
 एवभूतस्य तख्येयमिति मखीतये कृति ।
 तत्त्वोन्माद्यति यस्तस्य व्याधिरुन्माद एव हि ॥
 (तत्त्वोन्माद इत्यत्र उन्मादशब्दो भावकृता निष्पन्न ।)
 प्रायशो बुद्धिहीनानामसता नौचचेतसाम् ।
 व्याधिरेषोऽभिजायेत कदाचिन्महतामपि ॥

तत्त्वोन्मादस्य निदानम् ।

अतिप्रगाढाच्चित्तस्य धर्माद्यभिनिवेशनात् ।
 व्याधिस्तत्त्वोन्मादो नाम जायते वातकोपतः ॥
 तस्य लक्षणम् ।

ब्रह्ममोहे प्रमूढत्वं स्थिरास्यन्दा कनोनिका ।
 चक्षुरुन्मोलितं सुप्तिर्गतिरोधोऽथ वाग्मिता ॥
 दम्भोग्रभावौ विक्षेपो हास्यं दैव्यञ्च रोदनम्
 एवम्भूतानि लिङ्गानि तत्त्वोन्मादे भवन्ति हि ॥

तस्य चिकित्सा ।

स्नायुस्थैर्य्यंकरं यदयत् तथा वातानुलोमनम् ।
 भेषजं पानमन्नञ्च तत्तदत्र प्रयोजयेत् ॥

श्रीखण्डादिचूर्णम् ।

श्रीखण्डं शारिवा श्यामा सुशली मधुकं विडम् ।
 फलत्रयं निशाद्वन्दमुत्पलं नागकेशरम् ॥
 मासीमिन्दुरकं बालमुशीरं गिरिमृत्तिकाम् ।
 वलां नागवलाञ्चैव भिषगीकत्रं चूर्णयेत् ॥

पयसा धारयोष्णेन शाण्मस्य प्रपाययेत् ।
अनेन नाशमायान्ति तत्त्वोन्मादादयो गदा ॥

चैतन्योदयरस ।

हेमाभ्र मौक्तिक सूत गन्धक जतुकायसी ।
तुगाक्षीर शशाङ्गञ्च भावयित्वा वरान्धसा ॥
रक्तिमाना वटी कृत्वा च्छायाया परिशीषयेत् ।
शतावर्थ्यन्धसा शान्त्यै तत्त्वोन्मादस्य पाययेत् ॥
शतवीतष्टताभ्यङ्गोऽसमे च मधुसर्पिषी ।
आच्य सलिलमिश्रञ्च ब्रह्ममोहे परीषधम् ॥
कदाचित् ताडनाद्यैश्च ब्रह्ममोह प्रशम्यति ।
गदे त्वप्रकृते तस्मिन् प्रहार एव भेषजम् ॥

अप्रकृते कृत्रिमे ।

अपस्मारहर यच्च वातव्याधिहर तथा ।
घृततैलादिक सर्व्वं ब्रह्ममोहे प्रशस्यते ॥

अत्र पथ्यापथ्य व्यवस्था ।

धारोष्ण गोपय शस्त शालयश्च पुरातना ।
यवमुहृतिलाश्चापि निखिल चानुलोमनम् ॥
परिहास प्रिये सार्द्धं प्रियाभिश्च सहासनम् ।
इत्येतानि हितान्यत्र विपरीतान्यशर्मणे ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
तत्त्वोन्मादाधिकार षट्पञ्चाशत्तमोऽध्याय ।

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

— ० —

अचलवाताधिकार ।

अचलवातस्य स्वरूपम् ।

यथैव सस्थया जन्तुर्भीहमाप्नोति चेत् तत ।
परनोऽपि तया तिष्ठेत् सापिचेत् क्लेशकृद् भृशम् ॥
स गदोऽचलवाताख्योऽचलमस्थानमेव च ।
तादवस्थगदश्चापि तथैवापरिवर्त्तक ॥
वातागते समस्थानात् पृव्वभावस्थितेस्तथा ।
तथैवापरिवृत्तेश्च मत नाम चतुष्टयम् ॥

तस्य निदानम् ।

चिन्तनान् क्षीणधातुत्वाद्भयात् सत्त्वस्य सत्त्वयात् ,
वोजटोषवशाच्चैव जायतेऽपरिवर्त्तक ॥

तस्य लक्षणम् ।

स्पर्शहानिरचेष्टत्व पेशीना दृढता तथा ।
मूर्च्छनञ्च विनाक्षेप चिह्नान्यपरिवर्त्तके ॥
असामान्य गदस्यास्य लिङ्ग प्राक्मस्थया स्थिति ।
कदाचिच्छासभूयस्त्व धमन्या क्षुद्रता तथा ॥
पूर्वरूप विना व्याधि सहसैव प्रकाशते ।
ग्रीवादार्य शिर पीडा कदाचिच्चलचित्तता ॥
पूर्वरूपत्वेन प्रक शते इति शेष ।

अचलवातस्य चिकित्सा ।

यथा गदवतश्चित्त प्रसन्नमवतिष्ठते ।
सर्वथा तद्विधातव्यं तद्वि मुख्यं चिकित्सितम् ॥
शीर्षिणीं शीताम्बुसेकश्च चन्दनादिप्रलेपनम् ।
तथा मेषोपयः पानं विधेयं मृदु रीचनम् ॥

हिङ्गाद्यं चूर्णम् ।

हिङ्गुचन्दनशीताश्च दारुं दारुनिशा निशा ।
फलत्रयसुशीरश्च मधूकं मधुकं सुराम् ॥
सञ्चूर्णैकत्र पयसा पिवेच्छीताम्बुना तथा ।
अनेनाचलवातास्थो याति नाशं गदो भ्रुवम् ॥

सिन्दूरं पयसा पीत्वा गदो स्वास्थ्यमवाप्नुयात् ॥
वातामयहरं यच्च यद् यन्मूर्च्छाहरं तथा ।
तत्तद् विविच्य योक्तव्यं यथादोषानुपानकम् ॥

अत्र पथ्यापथ्यानि ।

अपस्मारे च मूर्च्छायां तथा वातामयेऽपि च ।
यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च तत्तदेवात्र सम्मतम् ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
अचलवाताधिकारः सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

खञ्जनिकाधिकारः ।

खञ्जनिकस्य निदानम् ।

खञ्जन्यदनसातत्यादनिलो विकृत गतः ।

सक्थि सञ्जनयेद्व्याधिघार खञ्जनिकाभिधम् ॥

खञ्जनीति द्विदलमेदः । तस्या निरन्तरभक्षणात्

खञ्जनोरोगः ।

खञ्जनी यामुने देशे बाहुल्येन प्रजायते ।

तस्या समशनात् तत्र पौड्यन्ते व्याधिना जनाः ॥

वातामयाधिकारे या प्रोक्ता कलायखञ्जता ।

सैवायमिति कैश्चिद्वा कैश्चिद्धान्द्रोऽभिमन्यते ॥

अस्यानुपशयः ।

शैत्येनार्द्रतया चापि व्याधिरेव विवर्द्धते ॥

स्त्रीभ्यः पुंसामय व्याधिर्बाहुल्येनाभिजायते ॥

अस्य लक्षणम् ।

सुप्तोत्थितस्योषसि जानुसन्धौ

रुजा च गुर्वी च दृढा च जङ्घा ।

ककुब्जतौ क्षीणबला ततो ना

सोऽङ्गुष्ठमाकृष्य चलेत् सुकृच्छ्रम् ॥

वक्रत्वं जानुसन्धेश्च जङ्घायाश्चापि शीर्षता ।

पादसंस्थानवैरूप्यमरतिश्चात्र सभवेत् ॥

अस्य चिकित्सा ।

आरोग्यमिच्छता त्याज्य खञ्जनीद्विदलाशनम् ।

निदानसेविनो यस्मान्न व्याधिर्विनिवर्त्तते ॥

वातघ्न पोषणं यच्च पानमन्नञ्च भेषजम् ।

प्रयोज्यमिह तत्सर्वं विविच्य भिषजा सदा ॥

वला गन्धत्वन माषा त्रिवृता कटुरोहिणीम् ।

क्वाथयित्वा पिबेत्तोयं खञ्जन्यामयशान्तये ॥

वातामयहर सर्पिस्तैलञ्चात्र प्रयोजयेत् ॥

खञ्जनिकारि रस ।

कुपीलुरजतायासि सभाव्यार्जुनवारिणा ।

मुहमात्रा वटी कृत्वा शोषयेत् सूर्यरश्मिना ॥

पक्षपात घोरतर गद खञ्जनिक तथा ।

रस खञ्जनिकार्थ्याख्यो हरेदाशु न सशय ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने

खञ्जनिकाधिकारोऽष्टपञ्चाशत्तमोऽध्याय ।

ऊनषष्टितमोऽध्यायः ।

—६३—

ताण्डवरोगाधिकार ।

हिमवच्छिखरे रम्ये सिद्धर्षिगणसेविते ।

सुगन्धिसुमन शोभिफलवद्बहुपादपे ॥

श्रुतद्विजकुले शान्तौ श्वापदैर्बहुभिर्वृतैः ।

चटमूले समासीनमात्रेय ज्ञानसागरम् ॥
 आयुर्वेदमहाचार्यं तपोदीप्तकलेवरम् ।
 उरभ्रो भक्तिमानग्रे कृताञ्जलिरभाषत ॥
 कथं ताण्डवरोगस्य जन्म चिह्नानि कानि च ।
 कथञ्च स्यात् प्रतीकारं सर्वं मे कृपया वद ॥
 श्रुत्वैतां प्रार्थनां धीर शिष्याय शिष्यवत्सल ।
 वचनैर्वक्तुमारभे व्यक्तार्थैस्तदृषीश्वर ॥
 ताण्डवरोगस्य निदानम् ।

आत्रेय उवाच ।

प्रीतोऽस्मि भक्तिमन् वत्स ब्रुवे यच्छ्रोतुमिच्छसि ।
 यद दत्तायावदत् पूर्वं ब्रह्मा लोकपितामह ॥
 अत्यातङ्गादतिक्रोधादतिहर्षाद्बलक्षयात् ।
 कर्षणात् स्वप्नरोधाच्च विड्वन्धात् क्रिमिसञ्चयात् ॥
 आशानाशादभिघातात् स्त्रीणामृतुविपर्ययात् ।
 कशेरुकामज्जनश्चात्युग्रभावात् प्रजायते ॥
 व्याधिस्ताण्डवनामा स प्राणिना क्लेशकृत् पर ।
 अङ्गानां ताण्डवादस्य ताण्डवाख्या बुधैः कृता ॥
 कैशोरे वयसि प्रायः स्त्रीणाञ्चापि विशेषतः ।
 व्याधिरेषोऽभिजायित वृद्धानाञ्च बलक्षयात् ॥

ताण्डवरोगस्य लक्षणम् ।

वामबाहुं समारभ्य प्रायः आदौ ततोऽपरम् ।
 ततः पादौ ततोऽङ्गानि चालयेत् ताण्डवामय ॥
 मुष्टिना किमपि द्रव्यं सम्यग्धारयितुं क्षमम् ।
 समर्पयितुमास्ये वाप्यदनीयं न ताण्डवी ॥

नृत्यन्निव चलत्येव वीभत्सैर्मुखचेष्टितै ।
 अधीर सतत निष्ठेन्निद्राया कम्पवर्जित ॥
 वोभत्सैर्मुखचेष्टितैरुपलक्षित ।
 ताण्डवरोगस्य चिकित्सा ।
 वृहण रेचनञ्चैव वक्त्रेर्वर्णावर्द्धनम् ।
 औषध पानमन्नञ्च प्रयोज्य ताण्डवे गदे ॥
 क्रिमिसञ्चयसम्भूते कार्ये क्रिमिविनाशनम् ।
 रजोरोधभवे व्याधौ रजसस्तु प्रवर्त्तनम् ॥
 श्यामामनन्ता मधुक त्रिवृता चन्दनद्वयम् ।
 एलाद्वय तथा धात्री क्वाथयित्वा जल पिवेत् ॥
 अनेन प्रशम याति ताण्डवाख्यो गदो ध्रुवम् ॥
 ताण्डवारि लौहम् ।
 दारु रामठ कर्पूर यशदायो यथोत्तरम् ।
 प्रगृह्य चतुरावृत्त्या विभाव्य विजयाम्बुना ॥
 कुपीलुजकषायेण पार्थस्य स्वरसेन च ।
 षड्रक्तिका वटी कृत्वा युञ्ज्यात् ताण्डवशान्तये ॥
 अत्र दध्यादि ।
 वृहण पानमन्नञ्च स्नान स्रोतस्वतीजले ।
 शयन क्लेशशून्य यत् कर्म तच्चेह शर्मणे ॥
 कर्षणाद्यखिल प्रोक्तमशुभाय पुरातनै ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 ताण्डवाधिकार जनघटितमोऽध्याय ।

षष्ठितमोऽध्यायः ।

— ० —

स्नायुशूलाधिकार ।

स्नायुशूलस्य स्वरूपम् ।

स्नायुष्वतीव या घोरा तच्छाखाष्वपि वा पुन ।
वेदना स्नायुशूलाख्या सा भवेत् प्राणपीडनी ॥

व्याधे स्थानम् ।

वाह्यो शोष्णस्तथा सक्थोरन्यस्याङ्गस्य वा पुन ।
त्वचो निम्नस्थितास्तेव वस्त्रसासु गदो भवेत् ॥

वस्त्रसासु स्नायुषु ।

शूलोऽय निखिलाङ्गेषु भवेत् तीव्ररुजाकर ।
विशिष्टाङ्गभवस्यास्य विशिष्टाख्या च वर्त्तते ॥
ऊर्ध्वभेदार्धभेदौ चाप्यधोभेदस्तथैव च ।
मुण्डमुण्डार्धकस्त्रिगुजगदानामभिधा क्रमात् ॥

तत्रोर्ध्वभेदस्य निदानम् ।

बलरक्तक्षयाद्यापि वृक्कमस्तिष्कदोषत ।
अजीर्णाद् दशनव्याधिरूर्ध्वभेदो गदो भवेत् ॥

तस्य लक्षणम् ।

ललाटेऽक्षिपुटे निम्ने गण्डे नखोष्ठ एव च ।
जिह्वापार्श्वेऽधरे दन्ते शूलवद् दाहवच्च या ॥
एकस्मिन् प्रायशः पार्श्वे वेदना सुखमण्डले ।
ऊर्ध्वभेदाख्यया सोक्तागदङ्कारैः क्रमैधिनी ॥

क्रमैधिनी क्रमशो वर्जिता ।

अस्यानुपशय ।

शीतानिलस्य सस्पर्शाद् देहकम्पाच्च वर्धते ।

स्नायुभेदस्य विङ्गतेरङ्गभेदे भवेद् गद ॥

अर्धभेदस्य निदानम् ।

आर्द्रस्थानस्थितेऽपि शीतयोगाद् बलक्षयात् ।

अर्धभेद प्रजायेत दुष्टवाताम्बुसेवनात् ॥

तस्य लक्षणम् ।

यार्धं व्याप्य भवेत् तीव्रा वेदना सुखमण्डले ।

वामे च प्रायशः पार्श्वे सार्धभेद प्रकीर्त्यते ॥

वाणेनेव शिरोविद्ध व्यथतेऽति सुदारुणम् ।

कदाचित् क्रममालम्ब्य विरामश्चात्र वा महान् ॥

बाहुल्येन च नारोणा व्याधिरेष प्रजायते ।

प्रादुर्भावो वयःस्थस्य यौवने ह्यधिको मतः ॥

अधोभेदस्य निदानम् ।

विड्विरोधाच्छ्रमाच्छीताद् दौर्बल्यादामवाततः ।

आर्द्रस्थानस्थितेर्गर्भदोषात् स्थान्निम्नभेदकः ॥

निम्नभेदक अधोभेदः ।

तस्य लक्षणम् ।

स्फिचूर्तजानुसन्ध्योश्च पश्चिमे च क्वचित् पदे ।

जङ्घाया वापि यच्छूलमधोभेदः स उच्यते ॥

एकस्मिन् प्रायशः सकृदि शूलोऽयं स्थान्निशावली ।

बाहुल्येनैव वयसि प्रौढ एव प्रजायते ॥

स्नायुशूलस्य चिकित्सा ।

यदग्नेर्दीपन किञ्चिद् यद् वा स्याद् बलवर्धनम् ।

वातानुलोमन यच्च स्नायुशूले तदौषधम् ॥

स्नायुशूलहर चूर्णम् ।

एलाह्वयमुशीरञ्च चन्दन शारिवाह्वयम् ।

मेदाह्वन्व निशाह्वन्व गुडूची विश्वभेषजम् ॥

फलत्रय यमानीञ्च रौप्य सर्व्वसम तथा ।

एकीकृत्य वल्ग्वमान पाययेद् गव्यसर्पिषा ॥

स्नायुशूलहर नाम चूर्णमेतद्वरेद्भुवम् ।

निखिल स्नायुशूलञ्च सर्व्वान् वातामयास्तथा ॥

मिहिरोदयो रस ।

माक्षिक रजत लौह सिन्दूर वङ्गिवारिणा ।

भावयित्वा विमर्द्याथ कृत्वा रक्तिमिता वटी ॥

एकैका खादयेदासा त्रिफलाङ्गिरहर्मुखे ।

मिहिरोदयनामाय स्नायुशूल रसो हरेत् ॥

प्रयोज्य दारु गरल मर्द्दभेद प्रशान्तये ।

विरतौ तत् प्रयोक्तव्यं न प्रकोपे कटाचन ॥

मदिराश्रुतसाराख्य लौह क्षोद कुपीलुज ।

सेव्यान्येतानि विधिना स्नायुशूलस्य शान्तये ॥

स्वेदसेक प्रलेपाश्च स्नायुशूलेषु योजयेत् ।

तौत्र विरेचनञ्चात्र विदध्यान्मलसञ्चये ॥

घृत तैलादिकं योज्यमनिलामय नाशनम् ।

स्नायुशूलेषु सर्व्वेषु भेषजञ्च रसायनम् ॥

अत्र पथ्यापथ्य विधि ।

यत् पथ्य यदपथ्यञ्च वातव्याधौ प्रकीर्तितम् ।

तथैव स्नायुशूलेषु निर्णोति विवुधैरिति ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने

स्नायुशूलरोगाधिकार षष्टितमोऽध्याय ।

एकषष्टितमोऽध्यायः ।

— ० —

क्लोमरोगाधिकार ।

क्लीहाक्षुद्रान्नयोर्मध्यमन्नपाकादिकर्मणि ।

सहायभूतमध्यास्ते क्लोम तच्च तिलाभिधम् ॥

गुर्व्वतिस्लिग्ध भोज्यैश्चाप्यभिघातादिभिस्तथा ।

वृद्धिस्तस्य मृदुत्वञ्च तत्र शोणितसञ्चय ॥

विद्रविर्वा भवेत्तत्र व्याधयोऽन्ये च दारुणा ।

एव विकृतिमापन्ने तिलके वङ्गिसञ्चय ॥

उत्क्लेशो वमन कार्श्य पाण्डुता सदन भ्रम ।

ऊर्ध्वीदरे तथा तीव्रा काठिन्यमपि चोष्णता ॥

शूलाभान प्रसेकाश्च विद्रधौ महतौ च ढट् ।

शिला चाप्यश्मरीतुल्या सुकष्टाप्यत्र जायते ॥

तस्य चिकित्सा ।

यद्भङ्गेर्दीपन यच्च मारुतखानुलोमनम् ।

अन्नपानौषध सर्व्वं तत्तत् क्लोमप्रातुरे हितम् ॥

अभयादिक्वाथ ।

अभयामलक दारु धन्याक विखभेषजम् ।
द्राक्षा च शारिवेल्लेषा क्वाथ क्लोमगदापह ॥

यो य ममाशयेद्व्याधि क्लोम्नि त तमवेक्ष्य च ।
क्रिया ससाधयेद् वैद्यो यथादोष यथाबलम् ॥
सुरेन्द्रमोदकश्चैव रसश्च शशिशेखर ।
क्लोमरोगे प्रयोक्तव्य विविच्य भिषजा सदा ।
सुरेन्द्राभवटी चैव वातपित्तहर च यत् ॥

तत्र पथ्यापथ्यानि ।

अनुग्राह्यन्नपानानि क्लोमामयनिपीडित ।
सेवेतोग्राणि सर्वाणि यत्नत परिवर्जयेत् ॥
इत्यायुर्वेदविज्ञानं निदानचिकित्सितस्थाने
क्लोमरोगाधिकार एकषष्टितमोऽध्याय ।

द्विषष्टितमोऽध्याय ।

— ० —

वृक्कामयाधिकार ।

वृक्कामयस्य पूर्वरूपम् ।

त्वग्रुक्षोणा वेगवतो धमनी कठिना तथा ।
निद्रानाशो वज्रिमान्ध शोथोऽक्षि च मुखे पदे ॥
वृक्कामयस्य पूर्वाणि रूपास्थाहुर्भिषग्वरा ॥

वृक्कामयस्य लक्षणम् ।

रक्ताल्पत्वान्मुखस्य स्यात् पाण्डुत्व कटिवेदना ।
 त्वक् शुष्का स्नेहहीना च धमनी द्रुतगामिनी ॥
 वल्लिमान्धमजीर्णञ्च भक्तद्देशो व्यथोदरे ।
 अन्तोद्गारस्तथा च्छर्द्दिर्हृद्वेप श्वासकच्छता ॥
 मूत्राल्पत्व सदा वेगो विशेषान्निशि जायते ।
 मूत्रकाले च शिश्नाग्रे मनाग्दाहोऽनुभूयते ॥
 वृक्कयोर्विक्लतिश्चास्मिन् विशेषाज्जायते गर्दे ।
 यवत्प्लीहहृदाच्चापि सा सदैव प्रजायते ॥
 कर्णनादो दृष्टिदोष शिरोघ्रीवासवेदना ।
 शाखासु गौरव मूर्च्छा वृक्करोगस्य लक्षणम् ॥

वृक्कामयस्य निदानम् ।

रक्तस्य परिवृत्त्या हि जायते वृक्कवैकृतम् ॥

अस्य चिकित्सा ।

यन्मूत्रल शोणित शोधनञ्च
 यत् पोषण वल्लिविवर्द्धनञ्च ।
 वृक्कस्य रोगे परियोजयेत् तद्
 व्याधेर्वल वोढ्य भिषग् विधिञ्च ॥
 रसो विवर्द्धयेद्ग्राधिमतस्त नेह योजयेत् ॥

सर्वतोभद्रा वटो ।

हेमरौप्याभ्रलौहानि जतु गन्धक माक्षिकम् ।
 वटो रक्तिमिता कुर्याद्विमर्द्य वरुणाभ्रसा ॥
 वटोय सर्वतोभद्रा निखिलान् वृक्कजान् गदान् ।

हरेद्वस्तिभवाद्यापि शूल वीर्यञ्च वर्द्धयेत् ॥
 रसायनाधिकारोक्तान्यौषधान्यत्र योजयेत् ॥
 न चास्ति शमने किञ्चिन्निर्दिष्टमस्य भेषजम् ।
 पथ्यैर्बल्यै सुपाच्यैश्च भिषगेन प्रयापयेत् ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 वृक्कामयाधिकारो द्विषष्टितमोऽध्याय ।

द्विषष्टितमोऽध्याय ।

— ० —

मूत्रकृच्छ्राधिकार ।

मूत्रकृच्छस्य विप्रकृष्ट निदानम् ।

व्यायामतीक्ष्णौषध रुक्षमद्य-

प्रसङ्गनृत्यद्रुत पृष्ठयानात् ।

आनूपमत्स्याध्यशनानजीर्णात्

खुर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणा तथाष्टौ ॥

तीक्ष्णौषध राजिका शूण्णादियुक्तम् । रुक्षेति मद्य-
 विशेषणम् । प्रसङ्गं सन्ततं सेवा । नृत्यं नर्तनम् । नित्येति
 द्वितीयं पाठः । द्रुतपृष्ठयानात् अश्वादिना गमनात् । आनूप
 प्रचुरजलदेशस्तत्सम्भवो मत्स्यः । अष्टौ वातिक पैत्तिकं श्लैष्मिकं
 सान्निपातिकं शल्यजं पुरीषजं शुक्रजाश्मरीजानि ।

मूत्रकृच्छ्रस्य सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च ।

पृथङ्गला स्त्रै कुपिता निदानै
सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्ती ।
मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति
यदा तदा मूत्रयतीह कच्छात ।

वातिकमूत्रकृच्छ्रस्य लक्षणम् ।
तीव्रा च रुग् वङ्गणवस्तिमेद्रे
स्वल्प मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ॥

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम् ।

पीत सरक्त सरुज सदाह
कृच्छ्र मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥

कृच्छ्रमिति क्रियाविशेषणम् ।

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।
वस्ते सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ
मूत्र सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥

सन्निपातिकस्य लक्षणम् ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाताद्
भवन्ति तत् कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् ॥

शल्यजस्य लक्षणम् ।

मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहितेषु च ।
मूत्रकृच्छ्रं तदाघाताज्जायते भृशदारुणम् ॥
वातकृच्छ्रेण तुल्येन तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥
(द, ३३)

मूत्रवाहिषु स्रोतसु शब्देन कण्टकादिना क्षतेषु
सञ्चतीक्ष्णतेषु अथवा अभिहतेषु सुष्यादिभिरभिहतेषु तदाघातात्
मूत्रमार्गाघातात् ।

पुरीषजस्य लक्षणम् ।

शक्तस्तु प्रतीघातादायुर्विगुणता गत ।

आध्मान वातशूलञ्च मूत्रसङ्गं करोति च ॥

शुक्रजस्य लक्षणम् ।

शुक्रो दोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधाविते ।

सशुक्रं मूत्रयेत् कृच्छ्रं हस्तिमेहनशूलवान् ॥

उपहते दूषिते ।

अश्मरीजस्य लक्षणम् ।

अश्मरीहेतुं तत्पूर्वं मूत्रकृच्छ्रमुदाहरित ॥

अश्मरी हेतुर्यस्य तत् अश्मरीहेतुकम् । तत्पूर्वं अश्मरो
पूर्वं अश्मरीकृच्छ्रमित्यर्थः । अश्मरीहेतुकञ्चापि मूत्रकृच्छ्र-
मुदाहृतम् । इतिभावप्रकाशः ।

अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे ।

विशेषेण शर्कराया शृणु कीर्तयतो मम ॥

पच्यमानाश्मरी पित्ताच्छ्रोष्यमाणा च वायुना ।

विमुक्तकफसन्धाना क्षरन्ती शर्करा मता ॥

सुश्रुते शर्कराजमपि मूत्रकृच्छ्रमुक्तं अत्र तु तस्य नवमसंख्या
निरासार्थमाह अश्मरी शर्करा चैवेत्यादि । सम्भवः कारण-
तुल्ये सम्भवः लक्षणे ययोस्ते । पित्तेन पच्यमाना मूत्रशुक्र-
श्लेष्मसहितः । प्रथमं पित्तेन द्रव्यनर्कभाणां पच्यमाना पश्चाद्वातेन
शोषिता कफेनाश्लिष्टा अश्मरी सैव विमुक्तकफसन्धाना

त्यक्तकफाश्लेषा सती शर्करारूपा मूत्रमार्गात् क्षरन्ती शकरा
मता । एवावता किञ्चिदेव भेद ।

शर्कराया उपद्रवा ।

हृत्पौडा वेपथु शूल कुक्षावग्निश्च दुर्बल ।
तथा भवति मूर्च्छा च मूत्रकृच्छ्रश्च दारुणम् ॥
तथा शर्करया ।

मूत्रकृच्छ्रस्य चिकित्सा ।

अभ्यञ्जनस्नेहनिरूहवस्ति
स्वेदोपनाहोत्तरवस्तिसेकान् ।
स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धाम्
दद्याद्रसाश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥

अमृता नागर धात्री वाजिगन्धाश्च गोक्षुरम् ।
क्वाथयित्वा पिबेद्वातमूत्रकृच्छ्री समाक्षिकम् ॥

सेकावगाहा शिशिरा प्रदेहा-
ग्रैश्चो विधिर्वस्तिपयो विरेका ।
द्राक्षा विदारीक्षुरमो घृतञ्च
शस्तानि पित्तप्रभवे च कृच्छ्रे ॥

लृणपञ्चकनिर्यूहस्तेन सिद्ध पयोऽथवा ।
पित्तकोपसमुद्भूत मूत्रकृच्छ्रं विनाशयेत् ॥
शतावरीरस पीत ससित पित्तकृच्छ्रनुत् ॥

क्षारोष्ण तीक्ष्णौषधमन्नपान
स्वेदो यवान्न वर्मन निरूह ।
तक्रञ्च तिक्तौषधसिद्धतैल
सभ्यङ्गपान कफमूत्रकृच्छ्रे ॥

तन्नेत्रेण युक्तं सतिवारकस्य
 बीजं पिबेन्मूत्रविघातहेतोः ।
 पिबेत् तथा तण्डुलधावनेन
 प्रबालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥
 त्रिदोषघ्नो विधिः कार्यो मूत्रकृच्छ्रे त्रिकात्मिके ॥
 मूत्रकृच्छ्रेऽभिघातोत्प्रे वातकृच्छ्रक्रिया हिता ॥
 वस्ति स्वेदस्तथाभ्यङ्गो मूत्रकृच्छ्रे पुरीषजे ॥
 लेह्यं शुक्रविवन्धोत्प्रे शिलाजतु समाक्षिकम् ॥
 त्रिकण्टकारग्वदभकाश
 दुरालभा पर्वतभेद पथ्या ।
 निघ्नन्ति पीता मधुनाश्मरोज
 सम्प्राप्तमृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रम् ॥
 इर्व्वारुचपुष्पौबीजकल्कस्तु सितया सह ।
 स्थलपद्मरसो वापि सेवितो मूत्रकृच्छ्रनुत् ॥
 घृतं त्रिकण्टकाद्यञ्च मूत्रकृच्छ्रान्तको रसः ।
 भेषजान्येवमादीनि शर्मणे मूत्रकृच्छ्रिणाम् ॥
 अत्र पथ्यापथ्यानि ।
 अन्नपानमनुग्रहं यन्मूत्रलघ्नानुलोमनम् ।
 हितमत्र विजानीयाद्विपरीतसुखाय न ॥
 इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 मूत्रकृच्छ्राधिकारस्त्रिषष्टितमोऽध्यायः ।

चतु षष्टितमोऽध्याय ।

— ० —

मूत्राघाताधिकार ।

मूत्राघातस्य निदानम् ।

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश ।

प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादय ॥

मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातादयोरय भेद । मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रत्व-
मतिशयित ईषद्विवन्ध , मूत्राघाते तु विवन्धो बलवान् कृच्छ्रत्व-
मल्पम् । मूत्रविघाताद्यैर्मूत्रवेगधारणादिभि । आद्यशब्देन
पुरीषशुक्रवेगविघातादीना रुक्षाशनादीनाञ्च ग्रहणम् । वात
कुण्डलिकादयस्त्रयोदशविकारा मूत्राघातसामान्याख्यया
उच्यन्ते ।

वातकुण्डलिका ।

रौच्याद्देगविघाताद् वा वायुर्वस्तौ सवेदन ।

मूत्रमाविश्य चरति विगुण कुण्डलीकृत ॥

मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुज सप्रवर्तते ।

वातकुण्डलिका तान्तु व्याधि विद्यात् सुदारुणम् ॥

रौच्यात् कायस्य । वेगविघातात् मूत्रादिवेगनिरोधात् ।

आविश्य आवृत्य मूत्रमिति रौच्यादिभिर्वेगविघातादिभिश्च
विगुणो दुष्ट कुण्डलीकृत आवर्त्तवद्वस्ताविव भ्रमस्तिष्ठति ।

अष्टौला ।

आभ्रमपयन् वस्तिगुद रुद्धा वायुश्चलोन्नताम् ।

कुर्यात् तोत्रार्त्तिमष्टौला मूत्रविण्मार्गरोधिनीम् ।

वायु वस्तिगुदं रुद्ध्वा तदन्तर्गतं मूत्रं मलञ्च निरुध्य
वस्ति गुदञ्च आध्मापयन् आध्मातं कुर्वन् अष्टौला अष्टौलातुल्य
अन्यं कुर्यात् । चलोन्नता चलामुन्नताञ्च ।

वातवस्ति ।

वेगं विधारयेद् यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।
निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेर्वास्तगतोऽनिलः ॥
मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिर्कुक्षिनिपीडितः ।
वातवस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥
अकुशलो मूर्खः । तस्य पुरुषस्य वस्तेर्मुखं निरुणद्धि ।
वस्तिर्कुक्षिनिपीडितः वस्ती कुक्षौ च निपीडितः सर्पिण्डितो
वायुरिति सम्बन्धः ।

मूत्रातीतः ।

चिरं धारयती मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते ।
मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतं स उच्यते ॥

मूत्रजठरः ।

मूत्रस्य वेगेऽभिहतं तदुदावर्त्तहेतुकम् ।
अपानं कुपितो वायुरदरं पूरयेद् भृशम् ॥
नाभेरधस्तादाधानं जनयेत् तीव्रवेदनाम् ।
तन्मूत्रजठरं विद्यादग्निवस्तिनिरोधजम् ॥
तदुदावर्त्तहेतुकमिति तदुदावर्त्ती मूत्रवेगवारण-
जनितोदावर्त्तः स एव हेतुर्यस्य आधानस्य तदाधानं कुर्यात् ।
तदुदावर्त्तहेतुक इति पाठे हेतुरेव हेतुकं स्वार्थं कन् तत
तदुदावर्त्तस्य हेतुकं कारणम् । अपानो वायु आधानादिकं
कुर्यादित्यर्थः । अथवा तदुदावर्त्ती हेतुर्यस्य कुपितस्य अपानस्य

अपानकोपस्येति यावत् । कुपितोऽपान अपानकोपस्येति
द्वयोस्तुल्यार्थत्वमेव । अधोवस्तिनिरोधज वस्तेरधोदेशे विवन्ध-
कारकम् ।

मूत्रोत्सङ्ग ।

वस्तौ वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनि ।

मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाह्यत ॥

स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाथ नीरुजम् ।

विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसञ्ज्ञितः ॥

नाले मेद्रे । मणौ मेहनग्रन्थौ । सज्जेत निरुजं स्यात् ।

सरक्तं प्रवाह्यत कण्ठहृद्गलेन सशब्दं मूत्रपुरीषवातानामधः प्रेरणं
प्रवाह्यत तेन कुपितेन वायुना वस्तादिभेदात् सरक्तं मूत्रं
स्रवेदित्यर्थः ।

मूत्रक्षयः ।

रुक्षस्य क्षान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।

मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेता तदाह्वयम् ॥

तदाह्वयं मूत्रक्षयसञ्ज्ञितम् ।

मूत्रग्रन्थिः ।

अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तं स्थिरोऽल्पं सहसा भवेत् ।

अश्रमरीतुल्यरुग्ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥

अन्तर्वस्तिमुखे वन्तिमुखस्याभ्यन्तरे अल्पं क्षुद्रामलक-
प्रमाणं । ननु स्थानवेदनान्कारणानामभिन्नत्वेऽपि अश्रमर्या सह
अस्य को भेदः ? उच्यते । अश्रमरी क्रमशः सञ्चयेन स्यात् अयन्तु
सहसा भवेदिति भेदः । अपरो भेदः । अश्रमर्या पित्तादिकं
कुप्यति अत्र तु रक्तमेव । यतः ऊक्तं तन्तान्तरे “रक्तं

वातकफाददुष्ट वस्तिद्वारे सुदारुणम् । ग्रन्थि कुर्यात् सकृच्छ्रेण
सृजेन्मूत्र तदावृतम् ॥ इति ।

मूत्रशुक्र ।

मूत्रितस्य स्त्रिय यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् ।
स्थानाच्च्युत मूत्रयत प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ॥
भस्मोदकप्रतीकाश मूत्रशुक्र तदुच्यते ॥

मूत्रितस्य मूत्रवेगयुक्तस्य शुक्र स्थानात् स्वस्थानाच्च्युत
पश्चाद्वायुना उद्धत ऊर्ध्वं नीत सत् भस्मोदकप्रतीकाश भस्म-
सहितजलसदृश प्रवर्तते । तत् मूत्रशुक्र उच्यते ।

उष्णवात ।

व्यायामाध्वातपै पित्त वस्ति प्राप्यानिलान्वितम् ।
वस्ति मेद्र गुदञ्चैव प्रदहत् स्रावयेदध ॥
मूत्र हारिद्रमथवा सरक्त रक्तमेव वा ।
कृच्छ्रात् पुन पुनर्जन्तोरुष्णवात वदन्ति तम् ॥

सरक्तमीषल्लोहितम् ।

मूत्रमाद ।

पित्त कफो द्वावपि वा सहन्येतेऽनिलेन चेत् ।
कृच्छ्रान्मूत्र तदा पोत श्वेत रक्त घन सृजेत् ॥
सदाह रोचनाशङ्खचूर्णवर्ण भवेच्च तत् ।
शुष्क समस्तवर्ण वा मूत्रसाद वदन्ति तम् ॥

सहन्येते घनोक्रियेते । शुष्कमल्पम् । समस्तवर्ण उक्त-
सकलवर्णयुक्तम् ।

विङ्गविघात ।

रुजदुब्बलयोर्वातिनोदावत्त शङ्कद् यथा ।

मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्समृष्ट तदा नर ॥

विङ्गन्ध मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विङ्गविघात विनिर्द्दिशेत् ॥

उदावर्त्त ऊर्ध्व नीतम् । विङ्गन्धमित्यत्र वाशब्दो
योजनीय ।

वस्तिकुण्डलम् ।

द्रुताध्वलङ्घनायामैरभिघातात् प्रपीडनात् ।

स्वस्थानाद्वस्तिरुहत्त स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥

शूलस्यन्दनदाहार्त्ती विन्दु विन्दु स्रवत्यति ।

पीडितस्तु रुजेश्वारा सस्तम्भोद्देशनार्त्तिमान् ॥

वस्तिकुण्डलमाहुस्त घोर शस्त्रविषोपमम् ।

यवनप्रबल प्रायो दुनिवारमबुद्धिभि ॥

तस्मिन् पित्तान्विते दाह शूल मूत्रविवर्णता ।

श्लेष्मणा गौरव शोथ स्निग्ध मूत्र घन सितम् ॥

द्रुताध्वलङ्घन शीघ्र मागचलनम् । उहत्त उत्थित

स्यन्दन किञ्चिच्चलनम् । घोर मारकम् ।

श्लेष्मरुद्धविलो वस्ति पित्तोदोर्णो न सिध्यति ।

अविभ्रान्तविल साध्यो न च य कुण्डलीकृत ॥

स्याद्वस्ती कुण्डलीभूते दृग्गोह श्वास एव च ॥

विल वस्तिमुखरन्ध्रम् । पित्तोदीर्ण उपचितपित्त ।

अविभ्रान्तविल कफेन अनाहतविल न च कुण्डलीकृत स
साध्य । एतेन कुण्डलीभूतोऽसाध्य । कुण्डलीभूतस्य अयमर्थ
कफेन विलावरोधात् तत्र वात कुण्डलाकारेण तिष्ठतीत्यर्थ ।

मूत्राघातस्य चिकित्सा ।

मूत्राघातान् यथादोष मूत्रकृच्छ्रहरैर्जयेत् ।
 वस्तिमुत्तरवस्तिञ्च दद्यात् स्निग्ध विरेचनम् ॥
 कल्कमिर्व्वारुवीजानामक्षमात्र समैन्धवम् ।
 धान्यान्लयुक्त पीत्वैव मूत्राघाताद्विमुच्यते ॥
 यवक्षार गुडोन्मिश्र पिबेत् पुष्पफलोद्भवम् ।
 रस मूत्रविवन्धन शर्कराशरिनाशनम् ॥
 मपत्रफलमूलस्य काथ गोक्षुरकस्य च ।
 पिबेन्मधुसितायुक्त मूत्राघातादिरोगनुत् ॥
 शृतशीतपयोऽन्नाशी चन्दन तण्डुलाम्बुना ।
 पिबेत् सशर्कर श्रेष्ठमुष्णवातविनाशनम् ॥
 धान्यगोक्षुरककाथकल्कयुक्त घृत हितम् ।
 मूत्राघाते मूत्रदोषे शुक्रदोषे च दारुणे ॥
 उशीराद्यभिध तैल मूत्रघातप्रशान्तिकृत् ॥
 मूत्रकृच्छ्रेऽश्मरीरोगे भेषज यत् प्रयुज्यते ।
 मूत्राघातेषु सर्वेषु तद् युञ्ज्याद्देशकालवित् ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने

मूत्राघाताधिकारश्चतु षष्ठितमोऽध्याय ।

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ।

अश्वस्यधिकारः ।

अश्वस्यनिदानम् ।

वातपित्तकफैस्त्रिभुवनशुक्रजापरा ।

प्रायः श्लेष्माश्रया सर्वा अश्वस्यं कुर्यमोपमा ॥

श्लेष्माश्रया श्लेष्मसमवायिकारणा शुक्रजा विना ।

शुक्रजायास्तु शुक्रस्यैव समवायिकारणत्वात् । अन्ये तु शुक्रा
श्वस्यमपि कफकारणत्वमिच्छन्ति । प्रायः शब्दश्चात्र विशेषार्थः ।
यमोपमा चिकित्सा विना ।

अश्वस्यसम्प्राप्तिः ।

विशेषयद्वस्तिगतसशुक्र

मूत्रसपित्तपवनकफवा ।

यदा तदाश्वस्युपजायते तु

क्रमेण पित्तेष्विव रोचनागो ॥

पवनो वस्तिगतसशुक्रमूत्रसपित्तकफवा श्लेष्मसुपनयेत्
यदा तदाश्वस्यो भवति । क्रमेण क्रशमो वर्द्धमाना गो पित्तेषु
रोचनेवेत्यन्वयः ।

अश्वस्यरीणा पूर्वलक्षणम् ।

नैकदोषाश्रया सर्वा अथासा पूर्वलक्षणम् ।

वस्त्याश्चान्तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ॥

मूत्रे वस्तसगन्धत्वमूत्रकृच्छ्रज्वरोऽरुचिः ॥

नैकदोषाश्रयास्त्रिदोषजा । वस्तश्छगलक

तासा सामान्य लक्षणम् ।

सामान्यलिङ्ग रुड्नाभि सेवनोवस्तिमूर्धसु ।
 विशीर्णधार मूत्र स्यात् तथा मागनिरोधने ॥
 तद्व्रपायात् सुख मेहेदच्छ गोमेदकोपमम् ।
 तत्सक्षोभात्क्षते सास्रमायासाञ्चातिरुग्भवेत् ॥
 वस्तिमूर्ध्ना नाभेरधोदेश । विशीर्णधार सविच्छेदवारम् ।
 तथा अश्रमर्या । मार्ग मूत्रवाहिस्रोत । तद्व्रपायात् कदाचित्
 वायुना अश्रमर्या मूत्रमार्गादन्यत्र गमनात् । मेहेत् मूत्रयेत् ।
 गोमेदकोपम गोमेदको मणि किञ्चिन्नोहितस्तद्वर्णम् ।
 तत्सक्षोभात् तस्या अश्रमर्या सञ्चारात् वर्षणेन मूत्रवहे स्रोतसि
 क्षते जाते सास्र सरक्त मेहेत् । आयासात् प्रवाहनादिजनितात् ।
 वातोत्त्वणाया अश्रमर्या लक्षणम् ।

तत्र वाताद्भृश चार्त्तो दन्तान् खादति वेपते ।
 गृह्णाति मेहन नाभि पीडयत्यनिश कणन् ॥
 सानिल सुञ्चति शक्नुहुर्मैहति विन्दुश ।
 श्यावारुणाश्रमरी चाद्य स्याञ्चिता कण्टकैरिव ॥
 कणन् आर्त्तनाद कुर्वन् । सानिल सशब्द मूत्रप्रवृत्त्यर्थ
 कृतातिकुत्थनात् ।

पित्तोत्त्वणाया लक्षणम् ।

पित्तेन दह्यते वस्ति पच्यमान इवोष्णता ।
 भङ्गातकास्थिमस्थाना रक्ता पीतासिताश्रमरी ॥

कफोत्त्वणाया लक्षणम् ।

वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुक् ।
 अश्रमरी महती श्लक्ष्णा मधुदण्डीथवा सिता ॥

शुक्राश्मर्या निदानम् ।

शुक्राश्मरी तु मज्जता जायते शुक्रशरणात् ॥

अव्ययानामनेकार्थत्वात् तुशब्दोऽत्रावधारणार्थः । तेन
महतामेव न तु बालानां वक्ष्यमाणसम्प्राप्तेरसम्भवात् । न च
शुक्राभावो वाच्यः । तर्हि षड्वातुल्यं स्यात् ।

शुक्राश्मर्या सम्प्राप्तिः ।

स्थानाच्च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ।

शोषयत्युपमगृह्य शुक्रं तच्छुक्रमश्मरी ॥

अनिलो मैथुनवेगेन स्थानच्च्युतः शुक्रं मैथुनवेगनिवारणेन
धृतं तत् मुष्कयो मेद्वसहितयो मेद्ववृषणयोरन्तर इति ।
मेद्ववृषणमध्यगतवस्तिमुखे उपमगृह्य ण्कौकृत्य शोषयति ततः
शुक्राश्मरी तथाभूतः शुक्रमेव अश्मरी ।

शुक्राश्मर्या लक्षणम् ।

वस्तिरुद्धूतकृच्छ्रत्वमुष्कश्वयथुकारिणी ।

तस्यामुत्पन्नमात्राया शुक्रमेति विलीयते ॥

पौडिते त्वक्काशेऽस्मिन्नश्मर्ये च शर्करा ।

सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते ॥

तस्याः शुक्राश्मर्यामुत्पन्नमात्रायाः शुक्रमेति सूत्रमार्गात्
प्रवर्तते यदि सा कथमपि विलीयते विलयं याति । सा कथं
विलयं याति तदाह । पौडिते त्वक्काशेऽस्मिन्नित्यादि । तु
शब्दोऽत्र अवधारणे । तेन अस्मिन्नैव अवकाशे स्थाने मेद्ववृषणयो
रन्तरे पौडिते मतिः सा विलीयते अन्तर्लीना भवति । अवस्था
मेदादश्मरी शर्करा सिकता च भवतीत्याह । अश्मर्ये च
शर्करेति चकारात् सिकता च भवतीत्यर्थः । शर्करासिकतयोश्च

मेदो महत्त्वात्त्वत्वाभ्या बोद्धव्य । कथमश्मरो शर्करा भवतीत्याह
मा भिन्नमूर्तिरित्यादि । सा अश्मरी ।

शर्कराया पातनमवरोधश्च ।

अणुशो वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे ।

निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे निरुध्यते ॥

मूत्रस्रोत प्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान् ॥

दौर्बल्यं सदनं काश्यं कुन्निशूलमथारुचिम् ।

पाण्डुत्वमुष्णावातश्च दृष्ट्वा हृत्पौडनं वमिम् ॥

कुर्यादिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । उष्णावातो मूत्राघातविशेषः ।

अश्मरो शर्करा सिकतानामरिष्टमाह ।

प्रसूननाभिवृषणं वदन्मूत्रं रजातुरम् ।

अश्मरो क्षपयत्वाशु शर्करासिकतान्विता ॥

रजातुरं शून्योडितम् । शर्करा सिकता चेति नाम-

द्वयमन्वर्थम् ।

अश्मर्याश्चिकित्सा ।

अश्मरो दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ।

श्रीषधैस्तरुणं साध्यं प्रवृद्धश्छेदमर्हति ॥

तस्य पूर्व्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ।

तेनास्यापचयं यान्ति व्याधेर्मूलान्यशेषतः ॥

वारुणं वल्कलं शुगठी वीजं गोक्षरसम्भवम् ।

तान्मूली कुलत्पञ्च कुमादिपञ्चमूलकम् ॥

शर्कराक्षारसयुक्तं काथयित्वा जलं पिबेत् ।

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रं वस्तिमेहनशूलनुत् ॥

त्रिकाण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसयुतम् ।

अजाक्षीरेण पातव्यमश्मरीणा प्रशान्तये ॥
 प्रपिबेत् तालमूल्या वा कल्क व्युषितवारिणा ।
 तेनैवाथ गवाक्षा वाप्यश्मरीगदशान्तये ॥
 यो नागिकेलकुसुम सत्तार वारिणा पिष्ट्वा ।
 पिबति च तस्य दिनैकान्निपतति घोराश्मरी नूनम् ।
 आनन्दयोग पाषाणभिन्न सर्पिश्च वारुणम् ।
 कुलत्याद्य तथैवान्यङ्गेषजञ्चाश्मरीप्रणुत् ॥
 घृतै क्षारै कषायैश्च क्षीरै सोत्तरवस्तिभि ।
 यदि नोपशम गच्छेच्छेदस्तत्रोत्तरो विधि ॥
 अक्रियाया ध्रुवो मृत्यु क्रियाया सशयो भवेत् ।
 अत शस्त्र प्रयोक्तव्यमिति मन्यामहे वयम् ॥
 आतुर स्वगणञ्चास्य समापृच्छ्य भिषग्वर ।
 स्मृतेश्वर प्रयुञ्जीत शस्त्र शस्त्रक्रियापटु ॥

प्रयोच्ये शस्त्रे स्निग्धस्निग्धस्यातुरस्य मूलाधारे सव्ये
 दक्षिणे वा पार्श्वे सेवनी यवमात्रेण सुक्तावचारयेच्छस्त्रमश्मरी
 प्रमाणम् । यथा च न भिद्यते चूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत चूर्णमल्ब-
 मप्यवस्थित हि पुन परिहृद्धिमेति तस्मात् समस्तामग्रवक्त्रेणा-
 ददीत । स्त्रीणान्तु वस्तिपार्श्वगतो गर्भाशय सन्निहृष्ट । तस्मा-
 न्नासामुत्सङ्गवत् शस्त्र पातयेदतोऽन्वया मूत्रसावी व्रणो भवेत् ।

एषण्णान्विष्य वै शल्य तत शस्त्र प्रयोजयेत् ।

व्रणक्रिया हृते शल्ये पथ्येनैनाञ्च वर्त्तयेत् ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने

अश्मर्यधिकार पञ्चषष्टितमोऽध्याय ।

षट्षष्टितमोऽध्यायः ।

— ८ —

प्रमेहाधिकारः ।

प्रमेहस्य निदानम् ।

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि
आभ्युदकानूपरसं पयांसि ।
नवान्नपानं गुडवक्ततञ्च
प्रमेहहेतुं कफकृच्च सर्व्वम् ॥

मेहानां सम्प्राप्तिः ।

मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च
क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रदूष्य ।
करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णै-
स्तानेव पित्तं परिरूष्य चापि ॥
क्षीणेषु दोषेष्ववल्लभ्य धातून्
मन्दूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलञ्च ॥
साध्या कफोत्था दश पित्तजा षट्
याप्या न साध्या पवनाच्चतुष्क ।
समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वा-
न्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥

कफोत्था दश साध्या समक्रियत्वात् । कफजेषु मेहेषु कफो
दोषो, मेदप्रभृतयो दूष्याः । कफं कटुतिक्तादिक्रियाभिः शाम्यति
मेदप्रभृतयोऽपि ताभिरेव क्षयं यान्ति । अतएव एकक्रिययैव

दोषस्य दूष्यस्य च शान्तौ तेषां सुखसाध्यता । पित्तजा षट्
याप्या विषमक्रियत्वात् । पित्तजेषु पित्त दोष , मेद प्रभृतयो
दूष्या । मधुरादि पित्तहर किन्तु मेदोवर्द्धकम् । तथा कटुकादि
मेदोहर किन्तु पित्तवर्द्धकम् । अतएव पित्तिकेषु मेहेषु एवभूता
कापि क्रिया नास्ति यया दोषस्य दूष्यस्य च द्वयोरेव शान्ति
म्यात् । उभयो प्रशमनी क्रिया परस्पर विरुद्धा , तेनैव तेषां
याप्यता । वातजाश्चत्वारो महात्वादत्वात् (गन्धौरधात्वव
कषकत्वादाशुकारित्वाद्वा) असाध्याः । अथवा व्याधिमहिम्नैव
ते तादृशा इति ।

कफ सपित्त पवनश्च दोषा
मेदोऽस्रशुक्रास्त्वसालसीका ।
मज्जा रसौज पिशितञ्च दूष्या
प्रमेहिणा विशतिरेव मेहा ॥

मेहानां प्रव्वरूपम् ।

दन्तादीनां मलाब्धत्वं प्राग्रूप पाणिपादयो ।
दाहश्चिकणता देहे दृष्ट्वा स्नाद्वाऽस्यञ्च जायते ॥

तेषां साधारण लक्षणम् ।

सामान्य लक्षणं तेषां प्रभृतावलम्ब्यता ॥
दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्सयोगविशेषतः ।
मूत्रवर्णादिभेदेन मेदो मेहेषु कल्प्यते ॥

उदकमेहस्य लक्षणम् । १

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
मेहत्युदकमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छिलम् ॥

इक्षुमेहस्य लक्षणम् । २

इक्षोरसमिवात्थर्थं मधुरश्चेक्षुमेहत ॥

सान्द्रमेहस्य लक्षणम् । ३

सान्द्रोभवेत् पर्युषित सान्द्रमेहेन मेहति ॥

सान्द्रमेहेन यन्मेहति मृतयति तत् पर्युषित सन्
सान्द्रोभवेत् असान्द्र सान्द्र भवेत् सान्द्रोभवेत् घनोभवेदित्यर्थः ।

सुरामेहस्य लक्षणम् । ४

सुरामेहो सुरातुल्यमुपर्युच्छमधो घनम् ॥

पिष्टमेहस्य लक्षणम् । ५

सहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुल सितम् ॥

पिष्टेन पिष्टमेहेन । सहृष्टरोमा सन् मेहति ।

शुक्रमेहस्य लक्षणम् । ६

शुक्राभ शुक्रमिश्र वा शुक्रमेहो प्रमेहति ॥

सिकतामेहस्य लक्षणम् । ७

मूत्ताणन् सिकतामेहो सिकतारूपिणो मलान् ।

मलोऽत्र प्रकरणात् कफः ।

शीतमेहस्य लक्षणम् । ८

शीतमेहो सुबहुशो मधुर भृशशीतलम् ॥

शनैर्मेहस्य लक्षणम् । ९

शनैः शनैः शनैर्मेहो मन्द मन्द प्रमेहति ॥

लालामेहस्य लक्षणम् । १०

लालातन्तुयुत मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥

एते दश कफजाः ।

क्षारमेहस्य लक्षणम् । १

गन्धवर्णरसस्पर्श क्षारेण क्षारतोयवत् ॥

क्षारेण क्षारमेहेन ।

नीलमेहकालमेहयोर्लक्षणम् । २।३

नीलमेहेन नीलाभ कालमेहौ मसीनिभम् ॥

हारिद्रमेहस्य लक्षणम् । ४

हारिद्रमेहौ कटुक हरिद्रासन्निभ दृढत् ॥

माञ्जिष्ठमेहस्य लक्षणम् । ५

विस्म माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् ॥

रक्तमेहस्य लक्षणम् । ६

पिप्पलुमुष्ण सलवण रक्ताभ रक्तमेहत ॥

एते षट् पित्तजा ।

वसामेहस्य लक्षणम् । १

वसामेहो वसामिश्र वसाभ मूत्रयेन्मुहु ॥

मज्जमेहस्य लक्षणम् । २

मज्जाभ मज्जमिश्र वा मज्जमेहौ मुहुमुहु ॥

क्षौद्रमेहस्य लक्षणम् । ३

कफाय मधुर रुच क्षौद्रमेह वदेद्बुध ॥

हस्तिमेहस्य लक्षणम् । ४

हस्ती मत्त इवाजस्य मुत्र वेगविवर्जितम् ।

सलसीक विवद्वच्च हस्तिमेहौ प्रमेहति ॥

एते चत्वारो वातजा ।

कफजमेहानामुपद्रवा ।

अविपाकोऽरुचिश्छर्द्दिर्निद्रा कास सपीनस ।

उपद्रवा प्रजायन्ते मेहाना कफजम्भनाम् ॥

पित्तजानामुपद्रवा ।

वस्तिमेहनयोस्तोदी मुष्कावदरश्च ज्वर ।

दाहस्तण्णान्निका मूर्च्छा विडम्बेद पित्तजम्भनाम् ॥

वातजानामुपद्रवा ।

वातजानामुद्रावर्त्त कम्पनग्रह लोलता ।

शूलमुन्निद्रा शोष कास आसश्च जायते ॥

मेहानामरिष्टलक्षणम् ।

यथोक्तोपद्रवारिष्टमतिप्रकृतमेव च ।

पिडकापीडित गाढ प्रमेहो ऋन्ति मानवम् ॥

जात प्रमेहो मधुमेहिनो वा

न साध्यरोग स हि बीजदोषात् ।

ये चापि केचित् कुलजा विकारा-

भवन्ति ताश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥

मधुमेहिनो जात प्रमेहो न साध्यरोग साध्यो रोगो
यथेति तादृशो न भवति । अत्र मधुमेहशब्देन मेहमात्र
बोध्यम् । अत्र प्रसङ्गात् कुलजानामर्थेषामपि रोगाणामसाध्यत्व
माह ये चापि केचिदित्यादिना । कुलजा पितृपितामह-
मातृमातामहादिजाता ।

सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिण ।

मधुमेहत्वमाय न्ति तदामाध्या भवन्ति हि ॥

मधुमेहे मधुसम जायते स किल दिग्ग ।

क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ॥

आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽग्निमित्तं प्रदर्शयन् ।

क्षणात्क्षोणं क्षणात् पूर्णं भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ॥

मधुसमं सूत्रमिति शेषः । स मधुमेहो द्विधा जायते ।

यथा धातुक्षयाद्वा दोषावृतपथे सति वा वायौ क्रुद्धे स जायते ।

धातुक्षयात् तथा पित्तादिना दोषेण मार्गावरणादिति द्विधा

वायौ कोपेन मधुमेहो जायत इत्यर्थः । आवृतो दोषलिङ्गानिति

आवृतः आवृतवातकृतः । येन पित्तादिना आवृतो वातस्तस्य

पित्तादेर्वातस्य च लिङ्गानि दर्शयन् । अग्निमित्तं अकस्मात् ।

क्षणात्क्षोणं क्षणात् आवरणेन पुनः पूर्णं भवन् कृच्छ्रसाध्यो
भवति ।

मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति ।

सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्य्याच्च तनोरतः ॥

मेहनिवृत्तेर्लक्षणम् ।

प्रमेहिनो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम् ।

विशदं तिक्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते ॥

प्रमेहपिडकानां नामानि सख्या च ।

शराविका कच्छपिका जालिनी विनतालजी ।

मसूरिका सषपिका पुच्छिणी च विदारिका ॥

विद्रधिश्चेति पिडका प्रमेहोपेक्षया दश ॥

तत्र शराविकाया लक्षणम् ।

सन्धिमर्म्मसु जायन्ते मासलेषु च धामसु ।

अन्तोक्षता च तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ॥

तद्रूपा शरावरूपा ।

कच्छपिकाया लक्षणम् ।

मदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका वृधे ॥

जालिन्या लक्षणम् ।

जालिनी तीव्रदाहा तु मासजालसमावृता ॥

विनताया लक्षणम् ।

अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाप्यदरेऽपिवा ।

महतो पिडका नोला विनता नाम सा स्मृता ॥

अवगाढौ रुजाक्लेदौ यस्या सा ।

अलज्या लक्षणम् ।

रक्तासिता स्फोटचिता दारुणा त्वलजी भवेत् ॥

मसूरिकाया लक्षणम् ।

मसूरफलसंस्थाना विज्ञेया सा मसूरिका ॥

सर्षप्या लक्षणम् ।

गौरसर्षपसंस्थाना तत्रमाणा च सर्षपो ॥

पुच्छिण्या लक्षणम् ।

महत्यल्पचिता ज्ञेया पिडका चापि पुच्छिणी ॥

विदारिकाया लक्षणम् ।

विदारौकन्दवृक्षा कठिना च विदारिका ॥

विद्रधिकाया लक्षणम् ।

विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा ।

ये यन्मया स्मृता मेहास्त्रेषामेतास्तु तन्मया ।

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ॥

तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहा ॥

पीडकानामुपद्रवा ।

ढट्कासमाससङ्गोथमोहहिकामदज्वरा ।

विसर्पी मर्मसरोध पिडकानामुपद्रवा ॥

मर्मसरोध हृदयावरोध ।

पिडकानामरिष्ट लक्षणम् ।

गुदे हृदि शिरस्यसे पृष्ठे मन्मसु चोल्लिता ।

सोपद्रवा दुर्बलाग्ने पिडका परिवज्जयेत् ॥

प्रमेहस्य चिकित्सा ।

स्थूल प्रमेहो बलवानिहैक

कृशस्तथान्य परिदुर्बलश्च ।

सबृहण तत्र कृशस्य कार्यं

मशोधन दोषबलाधिकस्य ॥

ऊर्ध्वं तथाधश्च मलेऽपनीते

मेहेषु सन्तर्पणमेव कार्यम् ।

मशोधन नार्हति य प्रमेहो

तस्य क्रिया सशमनी विधेया ।

रुक्षमुद्वर्तन गाढ व्यायामो निशिजागर ।

यच्चान्यच्छ्लेष्मपित्तघ्न वहिरन्तश्च तद्धितम् ॥

सर्वमेहहरो धातृरा रस नौद्रनिशायुत ।

कषायस्त्रिफलादारुमुस्तकैरक्षवा कृत ॥

त्रिफलादारुदार्यब्दकाथ क्षौद्रेण मेहहा ॥

पीती रसो गुडूच्या वा मधुना मेहनाशन ॥

शतावर्था रम नीत्वा क्षीरेण सह य पिबेत् ।

प्रमेहा विशतिस्तस्य क्षय यान्ति न सशय ॥

आमदुग्ध ममजल य पिवेत् प्रातरुत्थित ।
 नि सशय शुक्रमेह पुराणस्तथ नश्यति ॥
 शुक्रमेहहरस्तद्वच्छान्मल्या मूलजो रस ॥
 प्रयोगो फणिकेनस्य मूत्रभूयस्त्वनाशन ॥
 व्यायामजातमखिल भजन् मेहान् व्यपोहति ।
 पादतश्छत्ररहितो भिक्षाशी मुनिवद् यत ॥
 योजनानां शत गच्छेदधिक वा निरन्तरम् ।
 मेहान् जेतुं वने वापि नीवारामलकाशन ॥
 वज्रेश्वररमश्चैव रसश्च तारकेश्वर ।
 पञ्चाननरसो मेहकुलान्तकरसस्तथा ॥
 सोमेश्वररस सोमनाथश्चेन्द्रवटी तथा ।
 चन्द्रप्रभावटी चैव वसन्तकुसुमाकर ।
 तथा विडङ्गादिनीहोऽटिका शुक्रमाढका ।
 दाडिमाद्य दृढं चैव कदम्बादिदृढं तथा ।
 प्रमेहमिहिर तैलमरिष्टो देवदारुज ।
 भेषजान्येवमार्दानि प्रशस्तानि च मेहिनाम् ॥

अत्र पथ्यापथ्यानि ।

श्यामाककोद्रवोद्दालगा मूत्रचनकाढकी ।
 कुलत्याय चिता भोज्ये पुराणा मेहिना मदा ॥
 जाङ्गल तिक्तशाकञ्च यवान्नञ्च अमो मधु ।
 एतदन्यच्छर्कराद्य श्लेष्मलञ्च न शर्मेण ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 प्रमेहाधिकार षट्षष्टितमोऽध्याय ।

सप्तषष्ठितमोऽध्याय ।

— ० —

बहुमूत्र मधुमेहाधिकार ।

बहुमूत्रस्य निदानम् ।

स्त्रीणामतिप्रसङ्गाद्वा शोकाच्छ्रमविवर्जनात् ।
आभिचारिकदोषाच्च गरदोषात्तथैव च ॥
आप सर्वशरीरेभ्य क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च ।
तस्मात्ता प्रच्युता स्थानान्मूत्रमार्गं ब्रजन्ति च ॥
प्रसन्ना विमला शीता ससिता नीरुज सिता ।
स्रवन्ति चातिमात्रन्तु दौर्बल्य गतिहीनता ॥
नीरस शिथिलत्वन्तु मुखतालु विशेषणम् ।
सोमरोग इति ज्ञेयो देहे सोमजयान्मृणाम् ॥
सोऽतिक्रान्त क्रमेणैव स्रवेन्मूत्रमभीक्ष्णम् ।
मूत्रातिसारमप्येव तमाहुर्वलनाशनम् ।
तेन दृष्ट्याभिभूतोऽसौ पलं पिबति चाधिकम् ॥
कदलीना फल एक धात्रीफलरस मधु ।
शर्करापयसा पीतमपा धारणमुत्तमम् ।
कदलीना फल पक्व विदारौच्य शतावरीम् ।
क्षीरेण पाथयेत् प्रातरपा धारणमुत्तमम् ॥
धात्रीफलस्य रसक मधुना च पिबेत् सदा ।
बहुमूत्र क्षयं कुर्यात् क्षीरेण वासकस्य च ॥
तालकन्दश्च तरुण खर्जूर कदलीफलम् ।

(द, ३५)

पयसा पाययेत् प्रातर्मूत्रातीसार नाशनम् ॥
 मासचूर्णं समधुक विदारौ शर्करा मधु ।
 पयसा पाययेत् प्रातः सोमरोगविनाशनम् ॥
 अहिफेन प्रयोगेण मूत्ररोधो भवेद्भ्रुवम् ॥

बहुमूत्रान्तक लौह ।

रस गन्धमयोऽभ्रश्च वङ्ग सर्व्वं सम समम् ।
 रसस्य पादिकं हेम रन्नापुष्परसेन च ॥
 मर्हयित्वा वटी कार्थ्या चणकाभानुपानत ।
 रसो गुडूच्या दानव्यो बहुमूत्रान्तकाभिध ॥
 लौहो हन्ति सोमरोग प्रमेहाश्चैव विशतिम् ।
 मधुमेह बहुमूत्र मूत्रातिसारमेव च ॥

कदल्यादिष्टत धात्रीष्टतश्च तारकेश्वर ।

सोमनाथ हेमनाथ बहुमूत्रान्तका रसा ॥

प्रमेहमिहिर, तैल मालतीकुसुमाकर ।

रसो वसन्तकुसुमाकरश्च बहुमूत्रके ।

भेषजान्येवमादीनि प्रयोज्यानि भिषग्वरैः ॥

बहुमूत्ररोगे पथ्यापथ्यानि ।

यव गोधूम मांसानि क्षीरमुद्धतसारकम् ।

व्याग्रामो भ्रमणञ्चापि हिताय सोमरोगिणाम् ॥

ऐन्नवञ्चाम्बुपानञ्च फलमाम सुखाशनम् ।

अहिताय विनिर्दिष्ट भिषग्भिः शास्त्रकोविदैः ॥

सोमरोगमूत्रातिसाराधिकारः ।

— ० —

तयोर्निदान लक्षणञ्च ।

अव्यायामो विलासित्वं गुर्वभिष्यन्दि भोजनम् ।
प्रध्यानं मैथुनं मद्यं दुष्टास्त्रं गुडवैकृतम् ॥
आभिचारिकं दोषञ्च भयशोकौ गरस्तथा ।
मर्मघातो यक्षदुष्टं स्नायुमण्डलं वैकृतम् ॥
दिवानिद्रातिनिद्रा वा शुश्रूषा रोगिणा सदा ।
चिरञ्चैकविधे कार्ये मानसे मनसि स्थितिः ॥
उष्णाभितप्तदेहस्य तत्क्षणं शीतसेवनम् ।
नियतं नगरे वासस्तथा वेगविनिग्रहः ।
एतैरेवस्त्रिधै रन्यै कारणैरतिसेवितैः ॥
आपः सर्व्वशरीरेभ्यः क्षुब्धन्ति प्रस्रवन्ति च ॥
तस्मात्ता प्रच्युता स्थानान्मूत्रमार्गं व्रजन्ति च ।
प्रसन्ना ससिता शीता निर्गन्धा नोरुजः सिता ॥
तुर्गन्धा मन्ददाहा वा चातिमात्रं स्रवन्ति च ।
अहोरात्रे मूत्रमानं यावत् प्रस्थचतुष्टयम् ॥
रात्रिपर्य्यपित मूत्रमुपर्य्यच्छमधोघनम् ।
सकण्डूः पिडका दुष्टक्षतो वा चर्मसत्त्वयः ॥
जायते मूत्रमार्गे च रोगी सीदति चाधिकम् । •
गात्रदाहोऽधिका दृष्ट्वा जिह्वा शुष्का सकण्टका ।
तीक्ष्णाग्निरग्निमान्द्यं वा क्लेशता गाढविट्कता ॥
त्वग् रूक्षा स्नाननेत्रलपेशी शिथिलकोमला ।
शिरोवूर्णनं मालस्य सङ्कोचो हृदयस्य च ।

अशक्तिर्मेथुने वापि स्त्रीष्वहर्षो बलक्षय ॥
 उद्देगो मुखमालिन्य मरति सर्व्वकर्मसु ।
 मेद क्षयोऽतिमात्रन्तु सुखतालु विशेषणम् ॥
 सोमरोग इति ज्ञेयो देहे सोमक्षयान्नृणाम् ।
 सोऽतिक्रान्त क्रमेणैव स्रवेन्मूत्र मभीक्ष्णश्च ॥
 मूत्रातिसारमध्येव तमाहुर्बलनाशनम् ।
 तेन दृष्ट्वाभिभूतोऽसौ जल पिबति चाधिकम् ॥
 मूर्च्छा प्रलापवोसर्पं दुष्टव्रण क्षतक्षयै ।
 आविशेन्मरण रोगी चाभिन्यासाद्युपद्रवै ॥
 निदाघे जायते रोगो निदाघे च प्रकुप्यति ।
 कदाचिच्छीतकाले वा जायते दारुणो हि स ॥
 निदानैर्बहुमूत्रोक्तैर्मधुमेहोऽपि जायते ॥
 इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 बहुमूत्रसोमरोगाधिकारः सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ।

अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ।

—१४०३४०—

शुक्रमेहाधिकारः ।

शुक्रमेहस्य निदानम् ।

योऽनात्मवानविधिना कुर्वते रेतसो व्ययम् ।

शुक्रमेहाभिधस्तस्य गदो भवति दारुण ॥

अविधिना अतिसङ्गमेन करकर्मणा वा ।

शुक्रमेहस्य लक्षणम् ।

मलमूत्रातिवेगेन तथा कामस्य वेगत ।
 स्त्रीसृष्टिदृष्टिस्मरणादपि रेत पतेत्तथा ॥
 निद्राया रमणीसङ्गानुभावात् सपतेदपि ।
 रोगेऽति प्रबले शिश्वे शिथिलेऽपि च तत्पतेत् ॥
 तन्द्रावेशेऽथ शयने तत्पतेदत एव च ।
 न शक्नुयाद्गदौ नारी सन्तोषयितुमश्वपि ॥
 ततो यायाद्वाग्यहीनो ध्वजभङ्गाख्यमामयम् ।
 वृथा जीवति स क्लृप्तो मरणं तस्य जीवनम् ॥
 अग्निमान्द्य कोष्ठरोध शिरस परिघूर्णनम् ।
 अजीर्णमतिसारश्च दृष्टेर्दुर्बलता तथा ॥
 नेत्रान्ते नीलिमा शुक्रमेहस्योपद्रवा इमे ॥

शुक्रमेहस्य चिकित्सा ।

शुक्रमस्य रक्षणं कार्यं शुक्रमेहेऽतियत्नत ।
 अन्नपानौषध सर्वं विधेयं धातुपोषकम् ॥
 कुष्ठं कशेरुका दास् त्रिफला रजनीद्वयम् ।
 पार्थ चन्दनं शैवालं दूर्वागुरुं वलास्तथा ॥
 शुक्रमेहहरो ज्ञेयः काथ एषा सशर्करा ॥
 शुक्रमेह हरेदाशु मधुनामलकौरसः ॥
 शास्त्रलौरसयोगेन जतु सिन्दूरसेवनम् ।
 सेवनं मास्त्रिकस्यापि शुक्रमेहहरं मतम् ॥
 स्वरसेनामृतायाश्च शुक्रमेह हरेच्छुभा ॥
 शुभा वशलोचना ।

स्वप्ने शुक्रच्युतिर्न स्याद् यदि चाद्यात् सुरप्रियम् ॥

सुरप्रिय कावावचिनोति भाषा ।

सकर्पूराहिफेनस्य सेवनञ्च तदर्थं कृत् ॥

माक्षिकादि चूर्णम् ।

माक्षिक पारद गन्ध खर्पर गिरिमृत्तिकाम् ।

शिलाजत्वभ्रूलौहानि शास्त्राख्या कुसुम त्वचम् ॥

विदारो मोक्षुर वीज चैकत्र परिमर्दयेत् ।

माषमात्र प्रयुञ्जीत शुक्रमेह निवृत्तये ॥

कामचूडामणि रस ।

भौक्तिक माक्षिकञ्चैव स्वर्णभस्म पृथक् पृथक् ।

कर्पूर जातिकोषञ्च जातीफल लवङ्गकम् ॥

वङ्गभस्म तथा ग्राह्य रूष्यञ्चापि तदर्द्धकम् ।

चातुर्जातञ्च सग्राह्य सर्वमेकत्र चूर्णितम् ॥

शतभूलोरसेनैव भावयेत् सप्तवारकम् ।

ततो गुञ्जाप्रमाणेन वटिका भिषजा कृता ॥

अनुपान विशेषेण रोगाकर विनाशिनी ।

शैत पयोऽनुपानञ्च कामिनी कामयेच्छतम् ॥

वोर्ध्वहीनो भवेत् यस्तु यो वा स्यात् पतितध्वज ।

सोऽशीतिवार्षिको वापि युवेव रमतेऽङ्गना ॥

भेषजैर्विविधै कि स्यात् अन्यैश्च शतसंख्यकै ।

फल न किञ्चित्त्रास्ति केवल गौरव मुहुः ॥

नात परतर किञ्चिदस्ति पुष्टिकरञ्च भुवि ।

अत सर्वप्रयत्नेन सेव्य भूमिभुजा सदा ॥

विशेषाद्भ्वजभङ्गाश्च सप्ताहेन विनाशयेत् ।

प्रमेह मूत्ररोगञ्च मन्दाग्निं शययितुं तथा ॥
 रक्तदोषञ्च नारीणां पानाद्दोषं विनश्यति ॥
 कामधेनुरसञ्चैव शिलाजतु वटी तथा ।
 चन्दनाद्यासवञ्चैव प्रशस्तं शास्त्रलोच्यतम् ॥
 चन्द्रप्रभा नाम वटी वटिका शुक्रमातृका ।
 प्रमेहमिहिरं तैलं तैलं पल्लवसारकम् ।
 भेषजान्येवमादीनि शुक्रमेहहराणि हि ॥
 शुक्रमेहे पथ्यापथ्यानि ।

अभिष्यन्द्यतितीक्ष्णञ्च पानान्नं वङ्गिसूर्ययो ।
 सन्तापं क्षीप्रसक्तिञ्च वेगरोधं प्रजागरम् ॥
 क्रोधं शोकं दिवानिन्द्रा लङ्घनञ्चातिचिन्तनम् ।
 अत्यालस्यमसत्सङ्गं शुक्रमेहो विवर्जयेत् ॥
 अनुग्रहं पोषणं शुक्रवर्जकं यद्भवेदिह ।
 अन्नं पानं शुभं ज्ञेयं विपरीतं न शर्मणे ॥

औपसर्गिकमेहाधिकारः ।

बहुसङ्घरं सम्भोगं प्रक्षिन्नेन्द्रियया पुमान् ।
 स्त्रिया सङ्गम्य सम्भूतो गदमाप्नोति दारुणम् ॥
 मूत्रनाद्यन्तरस्थानां त्वगस्य श्लेष्मवाहिणी ।
 व्रणितावाहरेत् क्लेदं व्रणमेहं स उच्यते ॥
 औपसर्गिकं मेहञ्च तस्य नामान्तरं मतम् ।

मेह आगन्तुकश्चापि स कैश्चित् परिभाष्यते ॥
 आरभ्य सङ्गमनिशा संख्यया या च सप्तमी ।
 एतद्व्रवहिते काले प्रायशो जायते गद ॥
 कण्डू शिश्नाग्रतस्तस्य समुत्थान मुहुर्मुहुः ।
 तीव्रवेदनया चापि मुहुर्मूत्र प्रवर्त्तनम् ॥
 स्फीतिर्निङ्गस्य लौहित्य कोषे ब्रध्ने च वेदना ।
 कदाचित् क्लेदसरुद्धमार्गत्वादतिरुक् स्रवेत् ॥
 मूत्र दाहेन घोरिण द्विधर वा प्रवर्त्तते ।
 नरेद्वा क्षतज मेद्रान्मूत्रकाले कदाचन ॥
 सन्तत तनुरास्राव स्रवेदादौ ततोऽतनु ।
 स तावत् पुनराशुष्यन् पीतिमान प्रयाति च ॥
 कालो लघ्वी व्यथा कुर्याद्वगधिञ्च दुष्प्रतिक्रियम् ।
 आमवाताक्षिरोगाद्या ज्ञेयाश्चास्य ह्युपद्रवा ॥
 औपसर्गिक मेहस्य चिकित्सा ।

व्रणमेही त्यजद् यत्नादव्यवाय सोऽर्हितो यत ।
 स्त्रियाश्च परिभुक्ताया आमय जनयेच्च तम ॥
 भेषज पानमन्नञ्च निषेवेतानुलोमनम् ।
 व्रणघ्न मूत्रजनन क्रियामुग्रा विवर्जयेत् ॥
 कोष्णे जाल्या वराया वा क्वाथे शिश्न निमज्जयेत् ।
 वेदनोपशमस्तेन व्याधेश्च बलसक्षय ॥
 आभानिर्य्यासतोयञ्च यवक्षारयुत पिबेत् ।
 सजल क्षीरमाम वा व्रणमेह निवृत्तये ॥
 पिबेद्वा शारिवाक्काथ सक्षार नरसारकम् ॥
 श्यामामनन्ता कट्टीञ्च वीज गोक्षुर सन्धवम् ।

गन्धाश्मनरसाराभ्या काथयित्वा जल पिवेत् ॥
एक सुरप्रियफल मेहमागन्तुक हरेत् ॥
वराभापिप्पलीनाञ्च व्रणमेहनिवृत्तये ।
कुर्यादुत्तरवस्तिञ्च कषायेण प्रयत्नत ॥

महाभ्रवटिका ।

त्रि सप्तकृत्व सम्भाव्य भृङ्गराजाम्भसाभ्रकम् ।
तेन गन्ध रस त्वौह हेम चाभ्राहंसस्मितम् ॥
वराकाथेन समर्धं वटिका रक्तिकोन्मिताम् ।
औपसर्गिक मेहस्य नाशाय दापयेद्भिषक् ॥

कन्दर्परस ।

रसो गन्ध प्रबालञ्च काञ्चन गिरिमृत्तिका ।
वैक्रान्त रजत शङ्ख मौक्तिकञ्च सम समम् ॥
न्यग्रोधस्य कषायेण भावयित्वा च सप्तधा ।
वल्बोन्माना वटी कृत्वा त्रिफलाकाथवारिणा ॥
सुरप्रियस्याज्जुनस्य काथेनाभाभ्रसापि वा ।
औपसर्गिक मेहस्य शान्त्यर्थं विनियोजयेत् ॥

ओजोमेहाधिकारः ।

— ० —

अभिघाताग्निमान्यामबाताजीर्णविसृचिका ।
विषमज्वरशोथार्द्यैर्यक्ष्णकासादिभिस्तथा ॥
वृक्षयो शोणितस्त्रीतोविक्लतेरसदोषत ।

लसिकाशुक्ल पूयास्त्रैर्युक्ते मूत्रे तथा नृणाम् ॥
 स्त्रीणां गर्भागमे चैव कटुकक्षारवर्जितैः ।
 मधुरौ जस्करद्रव्यभक्षणै रतिमात्रतः ॥
 गुरुपथ्युषितानाञ्च भोजनादतिभोजनात् ।
 नवधान्यादिगोधूम ह्रस्वडिम्बातिसेवनात् ॥
 दूषिते शीतले तीये स्नानपानावगाहनात् ।
 एभिर्निदानैरन्यैश्च दूषितादोजसो भवेत् ॥
 ओजोमेहः स विज्ञेय आयुर्बलनिष्कन्तनः ।
 शारीरिकश्चमवशात् तथान्येनैव हेतुना ॥
 द्रुत शोणितसञ्चारात् प्रकृतेश्च विपर्ययात् ।
 ओजो विकृतिमापन्नः ह्रस्वाण्डश्चेतभागवत् ॥
 पिष्टतण्डुलवद्वाथ सह मूत्रेण सञ्चवेत् ।
 मेदो क्षयो भवेत्तत्र ज्वरारोचकयोस्तथा ॥
 शोथेऽग्निमान्द्ये सञ्जाते गदोऽसाध्यो न सशयः ।
 अन्यथा कृच्छ्रसाध्योऽसौ यत्नात् जीवति मानवः ॥

अथ चिकित्सा ।

विचार्य दोषपूष्यादीन् निदानं परिवर्जयेत् ।
 चिकित्सेत गदाक्रान्तं दोषद्रूष्यानुसारतः ॥
 अयं प्रधानमगदं हितमत्र विशेषतः ।
 वर्जनीयं रसोद्भूतमौषधं शिवमिच्छता ॥
 ओजोक्लासजदौर्बल्यं दूरीकुर्यात् प्रयत्नतः ॥

चन्दनादि ।

चन्दने नखद द्राक्षा गुडूची मधुक स्फटौ ।
 धात्री च काथ एतेषां ओजोमेहोपशान्तिस्ततः ॥

तथा हारिद्र माञ्जिष्ठ मेह्नादीना परीषधम् ।
 सोपद्रवाणा कथित कृपाद्रैव शम्भुना ॥
 अजमोदादि चूर्णम् ।
 अजमोदामृता शुण्ठी गुडूची त्रिफला त्रिवृत् ।
 वीज गोक्षुरज दारुनिशा श्वामा नृसारकम् ॥
 चूर्णमेषा माषमित सेवित यत्नतो हरेत् ।
 ओजपिष्टादिजान् मेहान् द्रुत भास्वान् यथा तम ।
 दाडिमाद्य घृत चन्द्रप्रभा नाम वटी तथा ॥
 मुक्तावङ्गेश्वरश्चैव वसन्तकुसुमाकर ।
 चन्दनाद्यासवोऽरिष्टो देवदारुसमुद्भव ।
 प्रमेहमिहिर तैल तथा मेहाधिकारिकम् ॥
 अगद चात्र युञ्जीत नित्य कुशलमिच्छता ॥

चन्दनासव ।

चन्दने सरल देवदारु दारुनिशा निशा ।
 त्रिवृत् चित्रकमूलञ्चागुरु धात्री सुरप्रियम् ॥
 शतमूल्याश्मभिष्ट वासात्वचश्च सारिवाहयम् ।
 लक्ष्मणायास्तथा मूल वावरोवरुणत्वचौ ॥
 प्रत्येक पलिक ज्ञेय द्राक्षाया पलविशकम् ।
 धातकी षोडशपला तुलामाना सिता तथा ॥
 मानिकार्द्धपल सर्व्व जलद्रोणद्वये क्षिपेत् ।
 मासमेक भाण्डमध्ये सपिधाने निधापयेत् ॥
 चन्दनासव इत्येष रोगानीकनिवृत्तन ।
 शुक्रदोष रजोदोष मूत्रदोष सुदारुणम् ॥
 निवृन्ति विविधान् मेहान् कृच्छ्रमष्टविध तथा ।

चतस्रश्मरीस्तद्वन्मूत्राघातास्त्रयोदश ॥
 अन्तर्वृद्धि पाण्डुरोग कामलाञ्च हलीमकम् ।
 कास श्वास तथा कुष्ठमग्निमान्द्यमरोचकम् ॥
 औपसर्गिकमेहाश्च नाशयेदविकल्पत ।
 भाषित श्रीमहेशेन लोकानां हितकारिणा ॥
 पथ्यापथ्यव्यवस्था ।

लघु बल्य पुराणञ्च धान्यमुद्गयवादिकम् ।
 वार्त्ताकुञ्च पटोलञ्च काकीडुश्चरक तथा ॥
 कारवेलादिकं शस्त वर्जयेन्मधुरं गुरु ।
 मासं मत्स्यान् तथा ध्वानमातपाग्निनिषेवणम् ॥
 दूषितातिशीततोयं स्नानपानावगाहनम् ॥

लसिकामेहाधिकारः ।

अस्य निदानं लक्षणञ्च ।

मधुराणां फलानाञ्च मूलानाञ्च गुडोद्भवाम् ।
 द्रव्याणाञ्चातियोगाञ्च तथैवातिपरिश्रमात् ॥
 मानसश्चमशौलानां वर्जयित्वा तु कायिकम् ।
 गुरु पर्युषितं क्लिन्नाभिष्यन्दिद्रव्यभोजनात् ॥
 आनूपं मत्स्यं मासादि भोजनादतिभोजनात् ।
 एभिर्निर्दम्यै सदुष्टो यस्तत् पक्ताश्चस्तथा ॥

वृक्षयोर्मूलकोषे च जनयित्वा क्षत ततम ।
 मूलमार्गेण तरल प्रयरक्ताटिसन्निभम् ॥
 समेदस्क सलसिक नराणां स्नावयेन्मुहुः ।
 सालक्तकपयस्तुल्य मूल सम्यक् प्रवर्त्तयेत् ॥
 कदाचिज्जायते मूल प्रयरक्तादिभिर्घनम् ।
 स्थूल सूतनिभ तस्मादधिका जायते व्यथा
 दोषदूष्यादिभेदेन मूलस्य क्लामवर्जने ।
 तथा वर्णविभेदश्च जायते मेज्जिन सदा ॥

अस्य वातिकस्य लक्षणम् ।

वातजी लसिकामेहे चाग्नगन्धि सशोणितम् ।
 आमिक्षाजलवन्मूल मुहुर्मूत्रयते नरम् ॥
 विश्लिष्टा सन्धयस्तस्मिन् मल सम्यङ् न नि सरेत् ॥

अस्य पित्तिकस्य लक्षणम् ।

घन सपूय मूत्रञ्च पित्तिकेऽधिकपूतिमतम् ।
 जायते चास्यवैरस्य सन्ताप करपादयो ॥

अथ श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

श्लैष्मिके लसिकामेहे मूल शुक्लं तथाविलम् ।
 तथा पर्युषिते तस्मिन्नुपर्यच्छमधीघनम् ॥
 क्षुशाशो वङ्गणकटिव्यथा सम्यक् प्रजायते ॥

अस्य द्वित्रिदोषस्य लक्षणम् ।

द्वित्रिदोषभवे मेहे मिश्र लक्षणमीक्ष्यते ॥

अस्य साध्यासाध्यादिकम् ।

सुसाध्योऽसौ भवेद्यूनामल्पकालभवो गदः ।
 नोचेदसाध्यो दुःसाध्यो भवेदेव न मशयः ॥

(द, ३६)

कदाचित् प्रबलीभूय प्रशाम्येत् पथ्यसेवनात् ।
तत पुनवर्द्धमान कालात् कालवश नयेत् ॥

अस्य चिकित्सा ।

तिन्दुकादि ।

तिन्दु विल्व विडङ्गञ्च व्याघ्रो धात्री च जाम्बवी ।
वव्वूल लोहितञ्चैव खदिर रक्तचन्दनम् ॥
एषा क्वाथो हरेन्मेहान् लसिकाख्य सुदारुणम् ।
तथा माञ्जिष्ठमेह्यादि नानोपद्रवसयुतम् ॥

चन्दनादिचूर्णम् ।

रक्ताङ्ग वव्वूलरस प्रियङ्गु
जम्बाम्रवीजन्द्रयव यमानो ।
वन्ध्या च सा मोचरसो गुडूची
लौहस्य भस्म सममेव सर्व्वम् ॥
मात्रैकमासप्रमिता विधेया
प्रोक्त महेशेन च चन्दनादि ।
चूर्णं प्रमेहान् सकलाश्च तूर्णं
सपूयरक्त लसिकाख्यमेहम् ॥
सोपद्रव हन्ति तथाग्निमान्द्य
दृष्ट्वाज्वरारोचकरोगसघान् ॥

सोमनाथरसो हेमनाथो वङ्गेश्वरस्तथा ।

चन्द्रप्रभास्या गुडिका तथैव चन्दनासव ॥

तैल पल्लवसाराख्य श्रीगोपालाभिष तथा ।

युञ्ज्यात् युक्त्यनुसारेण व्याधौ चास्मिन् प्रयत्नत ॥

अत्र पथ्यापथ्यम् ।

रक्तशाल्मीदन मुद्ग यवा वास्तूकमेव च ।
 पालका चैव वेचाय कर्कोटो कदली तथा ॥
 हिमालयप्रदेशे च वासो वा सुस्थचित्ता ।
 हितानेतान् निषेवेत गुर्वभिष्यन्दि भोजनम् ।
 मत्स्य मास तथा रौद्रसेवाधान परिश्रमम् ।
 वर्जयेत् यत्नतो धोमानायुरारोग्यवृद्धये ॥
 त्रायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने शुक्रमेहौप-
 सर्गिकमेह लसिकामेहाधिकारोष्टपष्टितमोऽध्यायः ।

जनसप्ततितमोऽध्यायः ।

— ० —

ध्वजभङ्गाधिकारः ।

क्लैव्यस्य लक्षणं सख्या निदानञ्च ।

क्लौव स्यात् सुरताशक्तस्तद्भाव क्लैव्यमुच्यते ।
 तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते ॥
 तैस्तैर्भावैरह्वयैस्तु रिरसोर्मनसि क्षते ।
 ध्वज पतत्यधो नृणां क्लैव्यं ससुप्रजायते ॥
 द्वेषस्त्रीसम्प्रयोगाच्च क्लैव्यं तन्मानसं स्मृतम् ॥
 कटुकाम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।
 पित्ताच्छुक्रजयो दृष्टं क्लैव्यं तस्मात् प्रजायते ॥

अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारत ।
 ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥
 महता मेदुरोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत् ॥
 वीर्यहानिशिराच्छेदान्मेहनानुद्धतिर्भवेत् ॥
 बलिन क्षुब्धमनसो निरोधाद् ब्रह्मचर्यत ।
 षष्ठ क्लैव्य स्मृत तत्तु शुक्रस्तम्भनिमित्तजम् ॥
 बलिन पुष्टस्य, क्षुब्धमनस कामात् सचलितमनस,
 ब्रह्मचर्यममेथुन तस्मात् निरोधात् शुक्रस्य क्लैव्य भवति ।
 जन्मप्रभृति यत् क्लैव्य सहज तद्वि सप्तमम् ॥
 असाध्य सहज क्लैव्य मर्मच्छेदाच्च यद्ववेत् ।
 मर्मच्छेदात् वीर्यवाहिशिराच्छेदात् ।
 स्त्रीणामपि भवेत् क्लैव्य रेतक्षरण रोधकम् ।
 क्लीवास्तृप्ति न गच्छन्ति नार्यं पसङ्गमेन च ॥
 अथ क्लैव्यचिकित्सा ।
 क्लैव्यानामिह साध्याना कार्यी हेतुविपर्यय ।
 मुख्य चिकित्सित यस्मान्निदानपरिवर्जनम् ॥

पुष्पधन्वा ।

हरज भुजग लौह चाभ्रक वङ्गचूर्ण
 क नक विजय यष्टी शाल्मली नागवल्लो ।
 घृत मधु सित दुग्ध पुष्पधन्वा रसेन्द्रो
 रमयति शतरामा दीर्घमायुर्बलञ्च ॥
 कनकादि क्रायेन भावयित्वा घृतादिभिर्योजयेत् ॥
 अश्वगन्धाघृत चैवाघृतप्राशघृत हृत्त-
 चन्द्रोदय सिद्धसूतो मकरध्वज एवच ॥

स्वल्पचन्द्रोदयश्चैव बृहच्चन्द्रोदयस्तथा ।
 पूर्णचन्द्ररसस्तथा त्रैलोक्यचिन्तामणिक ॥
 तथा कामाग्निदर्पण कामदीपक एव च ।
 तथा शास्त्रलोकल्पाख्य कामाग्निदीपनस्तथा ॥
 तथा चन्दनादितैल श्रीगोपालाख्यमेव च ।
 ध्वजभङ्गे प्रदेय श्रोमदनानन्द मोदक ॥
 वाजीकरणवृथोक्त रसायनकर तथा ।
 भेषज भिषजा योत्र क्लैव्यरोगप्रशान्तये ॥

अत्र पथ्यम् ।

शाली षष्टिक गोधूम मसूर चनकादय ।
 ह्रैयङ्गवीन दुग्ध च नवनोत सुरा सिधु ॥
 चटको वर्तकश्चैव तित्तिरो चरणायुध ।
 शश हरिण क्वागाना मासानि कोमलानि च ॥
 द्राक्षा दाडिम खर्जूर जाम्बवाम्ब फलानि च ।
 पथ्यान्येतानि वस्तूनि ध्वजभङ्ग हराणि हि ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 ध्वजभङ्गाधिकार जनसप्ततितमोऽध्याय ।

सप्ततितमोऽध्यायः ।

— ० —

मेदोरोगाधिकार ।

तस्य विप्रकृष्ट निदानम् ।

अव्यायामदिवास्वप्नस्नेहलाहारसेविन ।

मधुरोऽन्नरस प्राय स्नेहान्मेदो विवर्द्धयेत् ॥

अन्नरस आमद्रव । स मधुर सन् स्नेहात् मेदो विवर्द्धयेत् ।

मेदसावृतमार्गत्वात् पुण्यन्त्यन्ये न धातव ।

मेदस्तु चीयते तस्मादशक्त सर्व्वकर्मसु ॥

क्षुद्रश्वासतृषामोहस्वप्नक्रथनसादनै ।

युक्त क्षुत् स्वेददौर्गन्धैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनै ॥

मेदस्तु सर्व्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।

अतएवोदरे वर्त्तते प्रायो मेदस्त्रिनो भवेत् ॥

मेदसावृतमार्गत्वाद्वायु कोष्ठे विशेषत ।

चरन् सन्धुक्ष्यत्यग्निमाहार शोषयत्यपि ॥

तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारश्चाभिकाङ्क्षति ।

विकाराश्चाप्नुते घोरान् काञ्चित् कालव्यतिक्रमात् ॥

स मेदस्त्री आहारं शीघ्रं जरयति पुनर्भोक्तुञ्च काङ्क्षति ।

स दीप्ताग्निं कालव्यतिक्रमात् भोजनकालातिक्रमात् ।

एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ ।

एतौ हि दहन्त स्थूलं वनदावो यथा वनम् ॥

एतौ अग्निमारुतौ विशेषादुपद्रवकरौ भवत । एतौ हि

वनदाव वनमिव स्थूलं मेदस्त्रिणं दहतो नाशयत । वनदावो

यथा वनमित्यत्र वन दावानलो यथा इति पाठान्तरम् । दाव
शब्दस्यैव वनाग्नौ शक्तौ पुनर्वनशब्दप्रयोग स्पष्टार्थं करकङ्कण-
न्यायेन वा ।

मेदस्यतीव सवृद्धे सहसैवानिलादय ।

विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयत्याशु जीवितम् ॥

अतिस्थूलस्य लक्षणम् ।

मेदमासातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तन ।

अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥

अयथोपचयोत्साहो न यथा उपचयो मासोपचय उत्-
साहश्च यस्य स ।

मेदोरोगस्य चिकित्सा ।

अमचिन्ताव्यवायाध्वच्चौद्रजागरणप्रिय ।

हन्यवश्यमतिस्थौल्यं यवश्यामाकभोजन ॥

अस्वप्नञ्च व्यवायञ्च व्यायामं चिन्तनानि च ।

स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तुं क्रमेणातिप्रवर्द्धयेत् ॥

क्षार वातारिपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिवेन्नर ।

सहितं भक्तमण्डेन मेदोवृद्धिनिवृत्तये ॥

प्रातर्मधुयुतं वारिं सेवितं स्थौल्यनाशनम् ॥

उष्णमन्नस्य मण्डं वा पिवन् कृशतनुर्भवेत् ॥

क्षौद्रेण त्रिफलाक्वाथं पीतो मेदोहरः स्मृतः ॥

व्योषाग्नित्रिफलासुखविडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।

खादन् सर्वान् जयेद्रोगान् मेदं श्लेष्मामवातजान् ॥

पिप्पली मधुना सेव्या मेदं कफविनाशिनी ॥

धत्तूरपत्रस्वरसेन गाढ-
 मुहूर्त्तन स्थौल्यहर प्रदिष्टम् ॥
 सचव्यजीरकव्योषहिङ्गुसौवर्चलानला ।
 मस्तुना शक्तव पीता मेदोन्ना वज्रिदीपना ॥
 समभागेन समुदितचूर्णात् षोडशगुणा शक्तव ।
 हरीतकीन्तु सपिथ देहमुहूर्त्तन नर ।
 पश्चात् स्नान प्रकुर्वीत स्वेददौर्गन्ध्यशान्तये ॥
 शिरोषलामज्जकहेमलोध्रै-
 स्त्वग्दोषसस्वेदहर प्रघर्ष ।
 शरीरदौर्गन्ध्यहर प्रदेह
 पत्राम्बुलोध्राभयचन्दनानाम् ॥
 नवकगुग्गुलुञ्चैवामृताद्या गुग्गुलुस्तथा ।
 लौह्रसायनादीनि मेदोरोग हराणि हि ॥
 पथ्यापथ्यानि ।
 कफघ्न कर्षण यद्दुग्धदन्त्रपानक्रियादिकम् ।
 मेदोरोगे निषेव्य तद्विपरीत सुखाय न ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 मेदोरोगाधिकार सप्ततितमोऽध्याय ।

एकसप्ततितमोऽध्याय ।

अथ मुखरोगाधिकार ।

तत्रादावोष्ठरोगानाह ।

आनूपपिशित क्षार दधि मत्स्यातिसेवनात् ।

मुखमध्ये गदान् कुर्युः क्रुद्धा दोषा कफोत्तरा ॥

ओष्ठरोगाणा निदान सख्या च ।

पृथग् दोषे समस्तैश्च रक्तजो मासजस्तथा ।

भेदोज्झाभिघातोऽप्य एवमष्टौष्ठजा गदा ॥

तत्र वातिकस्थौष्ठरोगस्य लक्षणम् ।

कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ सप्राप्तानिलवेदनौ ।

दाह्येते परिपाद्येते चौष्ठौ मारुतकोपत ॥

परुषौ रुक्षौ । दाह्येते विदार्येते । परिपाद्येते किञ्चिद्
विदीर्णत्वचौ क्रियेते ।

पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

चीयेते पिडकाभिस्तु सर्जाभि समन्तत ।

सदाहपाकपिडकौ पीताभासौ च पित्तत ॥

सर्जाभि पैत्तिकरुगन्विताभि ।

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडकाभिरवेदनौ ।

कण्डूमन्तौ कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरु ॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम् ।

मकत् कृष्णौ सकत् पीतौ सकच्छेती तथैव च ।

सान्निपातेन विज्ञेयावनेकपिडकान्वितौ ॥

रक्तजस्य लक्षणम् ।

खर्जूरफलवर्णाभि पिडकाभिर्निपीडितौ ।

रक्तोपसृष्टौ रुधिर स्रवत शोणितप्रभौ ॥

मासजस्य लक्षणम् ।

मामदुष्टौ गुरु स्थूलौ मासपिण्डवद्वतौ ।

जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥

जन्तव क्रिमय मूर्च्छन्ति वर्धन्ते मुखादुभयत मृकण्ड्यौ ।

मेदोजस्य लक्षणम् ।

सर्पिर्मण्डप्रकीकाशौ मेदसा कण्डूरी गुरु ।

अच्छ स्फटिकसङ्काशमास्राव स्रवतो भृशम् ॥

तयोर्ब्रणो न सरोहेभृदुत्वच्च न गच्छति ॥

सर्पिर्मण्डो घृतस्योपरितन स्वच्छभाग । तयोरिति
तादृशयो ।

अभिघातजस्य लक्षणम् ।

क्षतजाभौ विदीर्यते पीड्यते चाभिघातत ।

मथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ॥

मथितौ मृदिताविव अतएव क्षतजाभौ रुधिराभाविति
सङ्गतम् ।

ओष्ठरोगाणां चिकित्सा ।

गलदन्तमूलदशनच्छेदेषु रोगा कफास्रभूयिष्ठा ।

तस्मादेतेष्वसक्तद् रुधिर विस्त्रावयेद् दुष्टम् ॥

चतुर्विधेन स्नेहेन मधूच्छिष्टयुतेन च ।

चतुर्विधेन स्नेहेन तैलघृतवसामज्जरूपेण ।

वेध शिराणा वमन विरेक

तिक्तस्य पान रसभोजनञ्च ।

शीतान् प्रदेहान् परिषेचनञ्च ॥

पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्यात् ॥

शिरोविरेचन धूम स्वेद कवल एव च ।

हृते रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठकोपे कफात्मके ॥

मेदोजे शोधिते भिन्ने स्वेदिते कवलो हित ।

प्रियङ्गु त्रिफला लोभ्र सच्चौद्र प्रतिसारणम् ॥

दन्तजिह्वा मुखाना यक्षूर्ण कल्कावलेहकै ।

शनैर्घर्षणमङ्गल्या तदुक्त प्रतिसारणम् ॥

ओष्ठरोगेष्वशेषेषु दृष्ट्वा दोषमुपाचरेत् ।

तेषु व्रणत्व जातेषु व्रणवत् समुपाचरेत् ॥

दन्तसेष्ट रोगाणा नामानि सङ्ख्या च ।

शीतादो गदित पूर्वं दन्तपुष्पकस्तथा ।

दन्तवेष्ट शौषिरश्च महाशौषिर एव च ॥

तत परिदर प्रोक्तस्ततस्तूपकुश स्मृत ।

वैदर्भश्च तत प्रोक्त खलीवद्वन एव च ॥

अधिमासकनामा च दन्तनाड्यश्च पञ्च च ।

दन्तविद्भिर्धिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु षोडश ॥

तत्र शीतादय लक्षणम् ।

शोणित दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्तते ।

दुर्गन्धीनि सक्तणानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥

दन्तमासानि शीर्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
श्रीतादो नाम स व्याधि कफशोणितसम्भव ॥

दन्तपुष्पटस्य लक्षणम् ।

दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते महान् ।
दन्तपुष्पटको नाम स व्याधि कफरक्तज ॥

दन्तवेष्टस्य लक्षणम् ।

स्रवन्ति पूय रुधिरचला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्ट स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भव ॥

शौषिरस्य लक्षणम् ।

श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तज ।
लालास्रावी कण्डूरश्च स ज्ञेय शौषिरो गद ॥

महाशौषिरस्य लक्षणम् ।

दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते ।
दन्तमासानि पचन्ते मूखश्च परिवाप्यते ॥
यस्मिन् स सर्व्वजो व्याधिर्महाशौषिरसञ्चक ॥
तालु चाप्यवदीर्यते चकाराद् दन्तवेष्टश्चाप्यवदीर्यते ।

सप्तरात्रान्भारकश्चाय यत आह भोज ।

महाशौषिर इत्येष सप्तरात्रान्निहन्त्यसून् इति ।

परिदरस्य लक्षणम् ।

दन्तमासानि शीर्यन्ते यस्मिन् छीवति चाप्यसृक् ।
पित्तासृक् कफजो व्याधिर्ज्ञेय परिदरो हि स ॥

उपकुशस्य लक्षणम् ।

वेष्टेषु दाह पाकश्च ताभ्या दन्ताश्चलन्ति च ।
अर्घाटिता प्रस्रवन्ति शोणित मन्दवेदनम् ॥

आध्मायतेऽसृते रक्त मुख पूति च जायते ।

यस्मिन्नुपकुश स स्यात् पित्तरक्तसमुद्भव ॥

आघाटता घृष्टा ।

वैदर्भस्य लक्षणम् ।

घृष्टेषु दन्तमूलेषु सरम्भो जायते महान् ।

चलन्ति च यदा यस्मिन् स वैदर्भीऽभघातज ॥

सरम्भ शीघ्र । चलन्ति चेति चकाराद वेदनादाहपाका ।

खलीवर्द्धनस्य लक्षणम् ।

मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रजेदन ।

खलीवर्द्धनसन्नोऽसौ सञ्जाते रुक् प्रगाम्यति ॥

सञ्जाते दन्ते ।

अधिमासस्य लक्षणम् ।

हानव्ये पश्चिमे दन्ते महाशोथो महारुज ।

लालास्रावी कफकृतो विज्ञेय सोऽधिमासक ॥

हानव्ये हनुभवे पश्चिमे अन्ये दन्ते । आक्रेलदन्तेति

यस्य भाषा ।

दन्तनाडीना लक्षणम् ।

दन्तमूलगता नाड्य पञ्च ज्ञेया यथेरिता ॥

यथेरिता, यथा नाडीव्रणे वातपित्त कफ सन्निपातागन्तु

निमित्ता दन्तनाड्य कथितास्तथात्रापीत्यर्थः ।

दन्तविद्रधेर्लक्षणम् ।

दन्तमासमलै सास्रैर्वाह्वान्त श्वयथुर्महान् ।

सदाहरुक् सवेद भिन्न पूयास्र दन्तविद्रधि ॥

दन्तमासमलै दन्तवेष्टगतदोषै सास्रै सरक्ते हेतुभि ।

(द, ३७)

दन्तवेष्टरोगाणां चिकित्सा ।

शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागर सर्षपान् ।

नि क्वाथ्य त्रिफलाञ्चापि कुर्याद् गण्डूषधारणम् ॥

तैल घृत वा वातघ्न शोतादे सप्रशस्यते ॥

कुष्ठ दार्वी लोध्रमन्द समङ्गा

तत पाठा तेजनी पीतिका च ।

चूर्णं शस्त्र घर्षणं तद द्विजानां

रक्तस्राव हन्ति कण्डू रजाञ्च ॥

कासीस लोध्र कृष्णा मन शिला प्रियङ्गुतेजोह्वा ।

एषा चूर्णं मधुयुक् शीतादे प्रतिमामहरम् ॥

दन्तपुष्पटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ।

सपञ्चलवणं क्षारं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥

शिरोविरेकश्च हितो नस्य स्निग्धश्च भोजनम् ।

विस्राविते दन्तवेषे व्रणन्तु प्रतिमारयेत् ।

लोध्रं पत्तङ्गं मधुक लाक्षाचूर्णैर्मधुधुतैः ॥

चलदन्तस्थिरकरं कार्यं वकुल चर्वणम् ॥

भद्रमुस्ताभया व्योषविडङ्गारिष्टपल्लवैः ।

गोमूत्रपिष्टैर्गुटिका क्रायाशुष्का प्रकल्पयेत् ॥

ता निधाय मुखे सुप्याच्चलदन्तातुरो नरः ।

नातः परतरं किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥

शीषिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्ता रसाञ्जनैः ।

सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ॥

क्रिया परिदरे कुर्याच्छीतादोक्ता विचक्षणः ॥

सशीधोभयतः काय शिरस्योपकुशे तथा ।

काष्ठोदुम्बरिका पत्रैर्ब्रूण विस्त्रावयेद् भिषक् ॥
 लवणैर् चौद्रयुक्तैश्च सव्योषैः प्रतिसारयेत् ॥
 शस्त्रेणोद्धृत्य वैदर्भं दन्तमूलानि शोधयेत् ।
 ततः चारं प्रयुञ्जीत क्रिया सर्वाश्च शीतला ॥
 उद्धृत्याधिकदन्तान् ततोऽग्निमवचारयेत् ।
 क्रिमिदन्तकवच्चात्र विधिः कार्यो विजानता ॥
 क्षित्वाधिमास सच्चौद्रे रेतैश्चूर्णैः रूपाचरेत् ।
 वचातेजस्विनी पाठा स्वर्जिका यावश्शूकजैः ॥
 चौद्र द्वितीया पिप्पल्य कबले चात्र कौर्त्तिता ।
 पटोल निम्ब त्रिफला कषायश्चात्र धारणे ॥
 नाडीव्रणहरं कम्प दन्तनाडीषु कारयेत् ।
 य दन्तमधिजायते नाडो त दन्तमुद्धरेत् ॥
 क्षित्वा मासानि शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत् ।
 उद्धृत्य च दहेच्चापि क्षारेण ज्वलनेन वा ॥
 गतिर्हि नस्ति हन्वास्थि दशने समुपेक्षिते ।
 तस्मात् समूलं दशनं निहरेद् भग्नमस्थि च ॥
 उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं प्रसवेदति ।
 रक्ताभिषेकात् पूर्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति हि ॥
 काणं सञ्जायते जन्तुरर्हितं तस्य जायते ।
 चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवोद्धरेद् भिषक् ॥
 कषायैर्जाति मदनं कटुकं स्वादुकण्टकैः ।
 लोभ्रखदिर मञ्जिष्ठा यष्ट्याह्वैश्च कृतैस्तथा ॥
 तैलं घृतं वा सपक्वं हन्याद् दन्तगता गतिम् ॥

विदध्युक्त विधि युक्त विदध्याद् दन्तविद्रुधौ ।
शस्त्रकर्म नरस्तत्र कुशलेनैव कारयेत् ॥

दन्तरोगाधिकारः ।

— ० —

दन्तरोगाणां नामानि सख्या च ।

दालन कथित पूर्वं कृमिदन्तक एव च ।

प्रोक्ता भञ्जनको दन्तहर्षो वै दन्तशर्करा ।

कपालिकात्र कथिता श्यावदन्तक एव च ।

करालसन्न इत्यष्टौ दन्तरोगा प्रकीर्त्तिता ॥

तत्र दालनस्य लक्षणम् ।

दीर्घ्यमाणेष्विव रुजा यत्र दन्तेषु जायते ।

दालनो नाम स व्याधि सदागतिनिमित्तज ॥

सदागतिनिमित्तज वायुजनित इत्यर्थः ।

कृमिदन्तस्य लक्षणम् ।

कृष्णच्छिद्रश्चल सावी ससरम्भो महारुजः ।

अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥

ससरम्भो दन्तमूलशोथयुक्तः । तत्रैव सावी वोद्धव्यः ।

अनिमित्तरुजः अवघट्टनादिनिमित्त विनैव महारुजावान् ।

भञ्जनकस्य लक्षणम् ।

वक्रं वक्रं भवेद् यत्र दन्तभङ्गश्च जायते ।

कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकः सन्नकः ॥

दन्तहर्षस्य लक्षणम् ।

शीतरुद्ध प्रवातान्तर्यर्शानामसहा द्विजा ।
यत्र शुर्वीतपित्ताभ्या दन्तहर्ष स कीर्तित ॥
अन्यच्च । शीतमुष्णञ्च दशना सहन्ते स्पर्शनं न च ।
यस्य त दन्तहर्षन्तु व्याधि विद्यात् समीरणात् ॥

दन्तशर्कराया लक्षणम् ।

मलो दन्तगतो यस्तु कफश्चानिलशोषित ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥

कपालिकाया लक्षणम् ।

कपालेष्विव दीर्यत्सु दन्तेषु समलेषु च ।
कपालिकेति विज्ञेया दन्तच्छिद दन्तशर्करा ॥

श्यावदन्तकस्य लक्षणम् ।

योऽष्टद्विभ्येण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषत ।
श्यावता नीलता वापि गत स श्यावदन्तक ॥
दग्ध दग्धइव कृष्णवर्ण ।

करालस्य लक्षणम् ।

शनै शनै प्रकुर्वते यत्र दन्ताश्रितोऽनिल ।
करालान् विकटान् दन्तान् न करालो स सिध्यति ॥

दन्तरोगाणा चिकित्सा ।

दन्तरोगेषु सर्वेषु क्लेदहृद् दोषसङ्घनुत् ।
मेषज योजयेद् विद्वान् दृष्ट्वा दोषबल भिषक् ॥
फलान्यन्तानि शीताम्बु रुक्षान् दन्तधावनम् ।
तथातिकठिन भक्ष्य दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥

लाक्षाद्य तैलम् ।

तैल लाक्षाग्नौ क्षीरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत् ।
 द्रव्यैः पलमितैरेतैः क्वाथैश्चापि चतुर्गुणैः ॥
 लोभ्रं कट्फलं मञ्जिष्ठा पद्मकेशरं पद्मकैः ।
 चन्दनोत्पलं यक्ष्याद्वैस्तत् तैलं वदने धृतम् ॥
 दालनं दन्तचालञ्च दन्तमोक्षं कपालिकाम् ।
 हन्यादाशु गदानेतान् कुर्याद् दन्तानपि स्थिरान् ।
 लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥

जयेद् विस्त्रावणैः स्निग्धमचलं क्रिमिदन्तकम् ।
 तथावपीडैर्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ।
 भद्रदार्व्यैः दिवर्षाभूलैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
 हिङ्गुं सोष्णञ्च मतिमान् क्रिमिदन्ते प्रयोजयेत् ॥
 वृहती भूमिकदम्बं पञ्चाङ्गुलं कण्टकारिकां क्वाथः ।
 गण्डूषस्तैलयुतं क्रिमिदन्तकवेदनाशमनम् ॥
 स्नेहानां कवला कोष्णा सर्पिषस्तैवृतस्य च ।
 निर्य्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षं प्रमर्द्दन् ॥
 अक्षिसन् दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद् भिषक् ।
 लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् ॥
 दन्तहर्षं क्रियाञ्चात्र कुर्यान्निरवशेषतः ।
 कपालिकां कच्छतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥

जिह्वारोगाधिकारः ।

— 63 —

जिह्वारोगाणा निदान नामानि सख्या च ।

वातज पित्तजश्चापि कफजोऽलाससन्नक ।
उपजिह्विका च गदा जिह्वाया पञ्च कीर्तिता ॥

तत्र वातजस्य जिह्वारोगस्य लक्षणम् ।
जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता
भवेच्च शाकच्छनप्रकाशा ॥

पित्तजस्य लक्षणम् ।
पित्तात् सदाहैरुपचीयते च
दीर्घं सरक्तैरपि कञ्चुकैश्च ॥

कफजस्य लक्षणम् ।
कफेन गुर्वी वहला सिता च
मासोच्छ्रयै शाल्मलिकण्टकाभै ॥

अलासस्य लक्षणम् ।
जिह्वातले य श्वयथु प्रगाढ
सोऽलालसन्न कफरक्तमूर्ति ।
जिह्वा स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो
मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥

प्रगाढ' प्रकर्षेण गाढो दारुण । कफरक्तमूर्ति कफरक्ताभ्या
मूर्तिर्यस्य स कफरक्तज इत्यर्थ । जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र
बोद्धव्य , भृशपाकेन पित्तञ्च । अतस्त्रिदोषजोऽयमसाध्यत्वञ्चास्य ।

उपजिह्विकाया लक्षणम् ।

जिह्वाग्ररूप श्वयथुर्हि जिह्वा

सुन्नम्य जात कफरक्तयोनि ।

प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्त

प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥

जिह्वाग्ररूपो जिह्वाग्राकृति ।

जिह्वारोगाणा चिकित्सा ।

जिह्वागतविकाराणा शस्त शोणितमोक्षणम् ।

गुडूचोपिप्पलीनिम्बकवल कटुभि सुख ॥

ओष्ठकोपे त्वनिलजे यदुक्त प्राक् चिकित्सितम्

कण्टकेष्वनिलोत्पेषु तत्कार्यं भिषजा खलु ॥

पित्तजेषु निवृष्टेषु नि स्मृते दुष्टशोणिते ।

प्रतिसारणगण्डूषनस्यानि मधुर हितम् ॥

कण्टकेषु कफोत्पेषु लिखितेष्वसृज क्षये ।

पिप्पल्यादिर्मधुयुत कार्यस्तु प्रतिसारणे ॥

उपजिह्वान्तु सलिख्य चारेण प्रतिसारयेत् ।

शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥

व्योषच्चारामयावह्निचूर्णमेतद्वर्षणम् ।

उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमभिस्त्रैलञ्च पाचयेत् ॥

तालुरोगाधिकारः ।

तालुरोगाणा नामानि सख्या च ।

गलशुण्डी तुण्डिकेर्यध्रुव कच्छप एव च ।

ताल्वर्दुदक्ष कथितो माससघात एव च ॥

तालुपुप्फुटनामा च तालुशोषस्तथैव च ।

तालुपाकश्च कथितस्तालुरोगा अमी नव ॥

तच्च गलशुण्ड्या लक्षणम् ।

श्लेष्मासृग्भ्या तालुमूलात् प्रवृद्धो

दीर्घ शोथो धातवस्तिप्रकाश ।

हृणाकासश्वासजुष्ट वदन्ति

वैद्या व्याधि गलशुण्डीति नाम्ना ॥

तुण्डिकेर्या लक्षणम् ।

शोथ स्थूलस्तोददाहप्रपाकी

प्रागुक्ताभ्या तुण्डिकेरी मता तु ।

तुण्डिकेरी वनकार्पासीफल, तत्तुल्या ।

अध्रुवस्य लक्षणम् ।

मन्द शोथो लोहित शोणितोत्थो

ज्ञेयोऽध्रुव सज्वरस्तीव्ररक् च ॥

कच्छपस्य लक्षणम् ।

कूर्मोन्नतोऽवेदनोऽशौघजन्मा

रोगो ज्ञेय कच्छप श्लेष्मणा तु ॥

ताल्वर्द्धस्य लक्षणम् ।

पद्माकार तालुमध्ये तु शोथ

विद्याद्रक्तादर्वुद प्रोक्तलिङ्गम् ॥

पद्माकार पद्मकर्णिकाकेशरैरिव पाञ्चतो दीर्घैर्मासाङ्गुरै-
र्बेष्टितम् । प्रोक्तलिङ्ग पूर्वोक्तरक्तार्वुदलिङ्गम् ।

माससघातस्य लक्षणम् ।

दुष्ट मास श्लेष्मणा नीरुजञ्च

ताल्वन्तस्य माससघातमाहुः ॥

तालुपुष्पटस्य लक्षणम् ।

नीरुक् स्थायी कोलमात्र कफात्मा

मेदोयुक्त पुष्पटस्तालुदेशे ॥

तालुशोषस्य लक्षणम् ।

शोषोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालु

श्वासी वातात् तालुशोषोऽयमुक्तः ॥

तालुपाकस्य लक्षणम् ।

पित्तं कुर्यात् पाकमत्यर्थघोर

तालुन्येन तालुपाकं वदन्ति ॥

तालुरोगाणां चिकित्सा ।

कुष्ठोषणं वचा सिन्धु कणा पाठाप्लवैरपि ।

मक्षौद्रैर्भिषजा काय्यं गलशुण्डोप्रघर्षणम् ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमन्दशेनाकृष्य गलशुण्डिकाम् ।

हेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु सस्थिताम् ॥

अतिच्छेदात् स्रवेद् रक्तं ततो हितोर्म्बयेत च ।

हीनच्छेदाद् भवेच्छोथो लालास्रावो भ्रमस्तथा ॥

तस्माद् वैद्य प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विशारद ।
 गलशुण्डीन्तु सखिद्य कुर्यात् प्राप्तामिमा क्रियाम् ॥
 पिप्पल्यतिविषा कुष्ठ वचा मरिच नागरै ।
 क्षौद्रयुक्तै सलवणैस्ततस्ता प्रतिसारयेत् ॥
 वचामतिविषापाठारास्त्राकटुकरोहिणौ ।
 निष्काथ्य पिचुमर्हच्च कवल तत्र कारयेत् ॥
 तुण्डिकैर्यध्वे कूर्मैः सघाते तालुपुष्पटे ।
 एष एव विधि कार्य्यो विशेषाच्छस्त्रकर्म च ॥
 तालुपाके तु कर्त्तव्य विधान पित्तनाशनम् ।
 मेहस्वेदो तालुशोषे विधिश्चानिलनाशन ॥

गलरोगाधिकारः ।

— ० —

गलरोगाणां नामानि सख्या च ।

रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च ।
 अधिजिह्वश्च वलयोऽलासनामैकवृन्दक ॥
 ततो वृन्द शतघ्नौ च गिलायु कण्ठविद्रधि ।
 गलौघश्च स्वरघ्नश्च मासतानस्तथैव च ॥

पञ्चानां रोहिणोनां सामान्या सम्प्राप्तिः ।

गलेऽनिल पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
 प्रदूष्य मासञ्च तथैव शोणितम् ।

गलोपसरोधकरैस्तथाङ्गुरै-

निहन्त्यसून् व्याधिरय हि रोहिणी ॥

अनिलो मूर्च्छित प्रवृद्ध । पित्तकफौ च मूर्च्छितौ पित्त
वा मूर्च्छित कफो वा मूर्च्छित । सर्वा एव रोहिण्य सन्नि
पातजा, उल्कर्षाद् वातजादिव्यपदेश ।

तत्र वातजाया रोहिण्या लक्षणम् ।

जिह्वा समन्ताद् भृशवेदनास्तु

मासाङ्गुरा कण्ठनिरोधना स्युः ।

सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा

वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥

जिह्वासमन्तात् जिह्वाया मव्यत । वातात्मकोपद्रवगाढयुक्त
स्तम्भादिभिरतिशयव्यथ।भिर्युक्ता ।

पित्तजाया लक्षणम् ।

क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका

तोव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ॥

कफजाया लक्षणम् ।

स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका

गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु ॥

त्रिदोषजाया लक्षणम् ।

गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवैर्या

त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा ॥

रक्तजाया लक्षणम् ।

स्फोटैश्चिता पित्तममानलिङ्गा

साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ॥

रक्तजतरासा सहारकत्वावधि ।

सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहात् कफसमुद्भवा ।
पञ्चाहात् पित्तसम्भूता सप्ताहात् पवनोत्थिता ॥
यद्यप्येताश्चतस्रो हि प्रोक्ता सामान्यतोऽशुभा ।
तथा सद्येव सहस्रौ भव तिस्र क्रिया विना ॥

कण्ठशालूकस्य लक्षणम् ।

कोलास्थिमात्र कफसम्भवो यो
ग्रन्थिर्गले कण्ठकशूकभूत ।
खर स्थिर शस्त्रनिपातसाध्य-
स्त कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥

कण्ठकशूकभूत कण्ठकवच्छूकवच्च वेदनाजनक ।

अधिजिह्वस्य लक्षणम् ।

जिह्वाग्ररूप शयथु कफात्तु
जिह्वोपरिष्ठादसृजैव मिश्रात् ।
त्रयोऽधिजिह्व खलु रोग एष
विवर्ज्येदागतपाकमेनम् ॥

जिह्वोपरिष्ठादित्यनेन जिह्वातलजामुपजिह्वा व्यावर्त्तयति ।

वलयस्य लक्षणम् ।

बलास एवायतमुन्नतञ्च
शोथ करोत्यन्नगति निवार्य्य
त सर्व्वथैवाप्रतिवार्य्यवैर्य्य
विवर्जनीय वलय वदन्ति ॥

(ट, ३८)

अलासस्य लक्षणम् ।

गले तु शोथ कुरुत प्रवृद्धौ
श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।
मर्मच्छिद दुस्तरमेतदाहु
रलाससञ्च भिषजो विकारम् ॥

मर्मच्छिद हृदयमर्मणि च्छेदेनेव वेदनाजनकम् । अस्य
वलाश इत्यपि सञ्ज्ञा ।

एकवृन्दस्य लक्षणम् ।

वृत्तोन्नतोऽन्त श्वयथु मदाह
मकण्डूकोऽपाक्वसृदुर्गन्धश्च ।
नाम्नैकवृन्द परिकीर्त्यतेऽसौ
व्याधिर्वलासञ्चतजप्रसूत ॥

अन्त गलमध्ये । अपाकी ईषत्पाकी । असृदु ईषन्मदु ।

वृन्दस्य लक्षणम् ।

ममुन्नत वृत्तममन्ददाह
तौव्रज्वर वृन्दमुदाहरन्ति ।
तच्चापि पित्तञ्चतजप्रकोपाद्
विद्यात् सतोद पवनात्मकन्तु ॥

शतघ्ना लक्षणम् ।

वर्त्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी तु
चित्रातिमात्र पिशितप्ररोहै ।
अनेकरुक् प्राणहरो त्रिदोषा
ज्ञेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ॥

घना कठिना । अनेकरुक् वातपित्तकफजतीटदाह-
कण्डूदियुक्ता । शतघ्नीसट्टशी लौहकण्टकसङ्घना शतघ्नी
महतो शिना तत्तुल्या यत प्राणविनाशिनी ।

गिलायोर्लक्षणम् ।

ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्र
स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्ति ।
मलच्छते सक्तमिवाशनञ्च
स शस्त्रमाध्यस्तु गिलायुसञ्च ॥

गलविद्रवैर्लक्षणम् ।

सर्व्वं गल व्याप्य समुत्थितो य
शोथो रुज सान्तं च यत्र सर्व्वं ।
स सर्व्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु
तथैव तुल्य खलु सर्व्वजस्य ॥

गलौघस्य लक्षणम् ।

शोथो महानन्नजलावरोधी
तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघ परिकौर्त्त्यतेऽसौ ॥

स्वरघ्नस्य लक्षणम् ।

यस्ताम्यमान श्वसिति प्रसक्त
भिन्नस्वर शुष्कविमुक्तकण्ठ ।
कफोपदिग्धेष्वनिनायनेषु
ज्ञेयं स रोग श्वमनात् स्वरघ्न ॥

ताम्यमानस्तम पश्यन् । शुष्कविमुक्तकण्ठ शुष्को
विमुक्तोऽस्त्राधोन कण्ठो यस्य स । अस्त्राधीनता किमपि
गलितुमशक्यत्वात् । अनिलायनेषु वायुवर्त्मसु । श्वसनात्
वानात् ।

मासतानस्य लक्षणम् ।

प्रतानवान् य श्वयथु सुकष्टो

गलोपरोध कुरुते क्रमेण ।

स मासतानेति विभर्त्ति सञ्ज्ञा

प्राणप्रणुत् सर्व्वकृतो विकार ॥

प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकष्ट अतिशयित कष्ट
यत्र स ।

विदार्या लक्षणम् ।

सदाहतोद श्वयथु सुताम्र

अन्तर्गले पूतिविशीर्ण मासम् ।

पित्तेन विद्याद् वमने विदारी

पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते ॥

स पुरुषो येन पार्श्वेन विशेषाद् बाहुभ्येन शेते तस्मिन्
पार्श्वे सा विदारी भवति ।

गलरोगाणां चिकित्सा ।

रोहिणीनान्तु साध्यानां हित शोणितमोक्षणम् ।

वमन धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म च ॥

वातजान्तु हृते रक्ते नवणै प्रतिसारयेत् ।

सुखोष्णान् स्नेहगण्डूषान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णश ॥

विस्त्राय पित्तमम्भृता सिताक्षौद्र प्रियङ्गुभि ।

चर्षयेत् कवलो द्राक्षापरुषै कथितैर्हित ॥
 अगारधूम कटुकै कफजा प्रनिसारयेत् ॥
 खेता विडडदन्तीषु सिद्ध तैल ससैन्धवम् ।
 कवले च तथा नखे योजयेत् तस्य शान्तये ॥
 पित्तवत् साधयेद् वैद्यो रोहिणी रक्तसन्धवाम् ॥
 विस्राव्य कण्ठशालूक साधयेत् तुण्डिकेरीवत् ।
 एककाल यवान्नञ्च भुञ्जीत म्लिग्धमल्पश ॥
 उपजिह्वकवचापि साधयेदधिजिह्वकम् ॥
 एकहृन्दन्तु विस्राव्य विधि शोधनमाचरेत् ।
 एकहृन्दमिव प्रायो हृन्दञ्च समुपाचरेत् ॥
 मिलाबुञ्चापि यो व्याधिस्तञ्च शस्त्रेण साधयेत् ।
 अमर्मस्थ सुसम्पक्व छेदयेद् गलविद्रधिम् ॥
 सर्वकण्ठरोगाणा सामान्यचिकित्सा ।
 कण्ठरोगेष्वसृङ् मोक्षैस्तोक्ष्यैर्नस्यादि कर्मभि ।
 चिकित्सकश्चिकित्सान्तु कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥
 क्वाथ दद्याच्च दार्वीत्वङ् निम्बद्राक्षाकलिङ्गजम् ।
 हरीतकी कषाय वा माक्षिकेण समन्वितम् ॥
 कटुकातिविषा दारु पाठा मुस्त कलिङ्गका ।
 गोमूत्रकथिता पेया कण्ठरोगविनाशना ॥
 जवाग्रज तेजवतीञ्च पाठा
 रसाञ्जन दासनिशा सक्लणाम् ।
 क्षौद्रेण कुर्याद् गुटिका मुखेन
 ता धारयेत् सर्वगलामयेषु ॥

समस्तमुखरोगाणां निदानं सख्या च ।

पृथग्दोषैस्त्रयो रोगाः समस्तमुखजा स्मृताः ।

स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्ताद्

यत्नाचितं सर्व्वसरं स वातात् ॥

पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

रक्तैः सदाहैस्तनुभिः सुशीतैः

र्यत्नाचितं चापि स पित्तकोपात् ॥

अवेदनैः कण्डूयुतैः सवणैः

र्यत्नाचितं चाभिसवैः कफेन ॥

समस्तमुखरोगाणां चिकित्सा ।

वातात् सर्व्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥

पित्तात्मके सर्व्वसरे शुद्धकायस्य देहिना ।

सर्व्वं पित्तहरं कार्य्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥

प्रतिसारणं गण्डूषमधुसशोधनानि च ।

कफात्मके सर्व्वसरे क्रमं कुर्यात् कफापहम् ॥

जातीपत्रास्मृताद्राक्षावासादाव्वीफलत्रिकैः ।

कायं क्षौद्रयुतं शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥

क्षणाजीरककुष्ठेन्द्रयवचर्व्वणतस्त्यहात् ।

मुखपाकव्रणं क्लेददैर्गन्धसुपशाम्यति ॥

कार्य्यञ्च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्व्वणम् ॥

पटोलनिम्बजम्बाम्मालतीनवपल्लवैः ।

पञ्चपल्लवजं श्रेष्ठं कषायो मुखधावने ॥

हरिद्रा निम्बपत्राणि मधुकं नीलमुत्पलम् ।

तैलमेभिर्विपक्ताव्य मुखपाकहृत् परम् ॥
 सहाचराभिध तैलमरिमेदादिक तथ ।
 लाक्षाद्य वकुलाद्यञ्च वटिका खदिरादिका ॥
 दन्तमस्कारक चूण मुखरोगहृगे रस ।
 भेषजान्येवमादीनि निघ्नन्ति मुखजान् गदान् ॥

मुखरोगे पथ्यापथ्यानि ।

अन्नपानादिक यच्च सुजर वृद्धिदोषनम् ।
 व्रणदोषहृत् तत्तन्मुखरोगे हित मतम् ॥
 दन्तकाष्ठ स्नानमल्ल मल्यमानूपमामिषम् ।
 दधि क्षीर गुड माष रुक्षान्न कठिनाशनम् ॥
 अवीमुखेन शयन गुर्वभिथन्दकारि च ।
 मुखरोगेषु सर्वेषु दिवानिद्राञ्च वर्ज्यमेत् ॥

समस्तमुखरोगाणामेकत्र गणना ।

स्युरष्टावोष्ठयोर्द्रन्तमूले तु दशषट् तथा ।
 दन्तेष्वष्टौ रसन्नाया पञ्च खुर्नव तालुनि ॥
 कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रय सर्व्वसरा स्मृता ।
 एव मुखामया सर्व्वे सप्तषष्टिर्मता जुषे ॥

असाध्यमुखरोग ।

ओष्ठप्रकोपे वर्ज्या स्युर्मासरक्तत्रिदोषजा ।
 दन्तवेष्वेषु वर्ज्यौ तु त्रिलिङ्गगतिश्रीषिरौ ॥
 दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदालनभञ्जना
 जिह्वारोगेष्वलासस्तु तानुजेष्वर्जुद तथा ॥
 स्वरघ्नो वलयो वृन्दो वलासश्च विदारिका ।
 गलौघो मासतानश्च शतघ्ने रोहिणी गले ॥

असाध्या कीर्तिता ह्येते रोगा दश नवोत्तरा ।
 तेषु चापि क्रिया वैद्य ममाख्याय समाचरेत् ॥
 मुखस्य स्वरूपम् ।
 ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च ।
 गलो गलादिसकल सप्ताङ्ग मुखमुच्यते ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 मुखरोगाधिकार एकसप्ततितमोऽध्याय ।

द्विसप्ततितमोऽध्याय* ।

— ० —

नासारोगाधिकार ।

नासारोगाणां नामानि सख्या च ।
 आदौ च पीनस प्रोक्त पूतिबन्धस्ततः परम् ।
 नासापाकोऽत्र गणित पूयशोणितमेव च ॥
 क्षवथुर्ध्वशुर्दन्ति प्रतीनाह परिस्रव ।
 नासाशोष प्रतीक्षाया पञ्च सप्ताङ्गदानि च ॥
 चत्वार्षर्शासि चत्वार शोथाश्चत्वारि तानि च ।
 रक्तपित्तानि नासाया चतुस्त्रिंशद् गदा स्मृता ॥
 तेषु पीनसस्य लक्षणम् ।
 आनद्धते शुष्यति यस्य नासा
 प्रक्लेदमायाति च धूप्यते च ।

न वेत्ति यो गन्धरसाश्च जन्तु

जुष्टं व्यवस्येत् तमपीनसेन ॥

आनह्यते स्वासशोषित कफेनावध्यते अवर्ध्यत इति
यावत् । प्रक्लेदमाद्रता गच्छति । धूप्यते सन्ताप्यते । गन्धरसान्
गन्धान् सुरभीन् असुरभीश्च न वेत्ति नासाया अनङ्गल तच्च
हेतु । तथा रसान् मधुरादीश्च न वेत्ति, नासारोगारम्भक-
दोषेण रसनाया अपि दुष्टे । व्यवस्येत् जानीयात् । आपीनस-
पीनसौ द्वावपि शब्दौ स्तु ।

अनुक्तमग्रहार्थमाह ।

तच्चानिलश्लेष्मभव विकार

ब्रूयात् प्रतीक्षायसमानलिङ्गम् ॥

त विकार पीनसप्रतीक्षायसमानलिङ्गं वातश्लैष्मिक
प्रतीक्षायतुल्यलक्षणं ब्रूयात् ।

पूतिनस्यस्य लक्षणम् ।

दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूलात्

सन्दूषितो यस्य समोरणस्तु ।

निरिति पूतिर्मुखनासिकाभ्या

त पूतिनस्य प्रवदन्ति रोगान् ॥

दोषैः पित्तकफरक्तैः । अत्र रक्तस्यापि दोषत्व दोषसाह-
चर्यात् । विदग्धैर्दुष्टैः । सन्दूषित पूतिभाव नीत । पूतिनस्य
नासाया भवो नस्यो वायुः, पूतिर्नस्यो यत्र स पूतिनस्यस्तम् ।

नासापाकस्य लक्षणम् ।

घ्राणाश्रित पित्तमरूषि कुर्याद्

यस्मिन् विकारे बलवाञ्च पाकः ।

त नासिकापाक इति व्यवस्येद्

विक्लेदकोथावथवापि यत्र ॥

विक्लेद आर्द्रता । कोथ पूतिभाव ।

पूयरक्तस्य लक्षणम् ।

दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तो

नल्लाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तै ।

नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्र

त पूयरक्त प्रवदन्ति रोगम् ॥

क्षवथोर्लक्षणम् ।

घ्राणाश्रिते मर्मणि सप्रदुष्टो

यस्यानिलो नासिकया निरेति ।

कफानुयातो बहुशोऽतिशब्द

स्त रोगमाहु क्षवथ गदज्ञा ॥

घ्राणाश्रिते मर्मणि शृङ्गाटके ।

आगन्तुजक्षवथु ।

तौक्ष्णीपयोगादभिजिघ्रता वा

भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद् वा ।

सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्म

न्युदघर्षितेऽन्य क्षवथुर्निरेति ॥

तौक्ष्णीपयोगात् राजिकादिभक्षणात् । अर्कनिरीक्षणात्
सूर्यदर्शनात् । तरुणास्थिमर्मणि तरुणास्थि नामावशास्थि,
तच्च मर्म च तरुणास्थिमर्म, तस्मिन् । इन्द्रेणैकत्वम् । अन्य
आगन्तुज ।

भ्रशथोर्लक्षणम् ।

प्रभ्रशते नासिकया तु यस्य
सान्द्रो विदग्धो लवण कफस्तु ।
प्राक्सञ्चितो मूर्ध्नि पित्ततप्त-
स्त भ्रशथु व्याधिमुदाहरन्ति ॥

दीप्तस्य लक्षणम् ।

घ्राणे भृश दाहसमन्विते तु
विनि सरद् धूम इवेह वायु ।
नासा प्रदीप्ते च यस्य जन्ता
व्याधिन्तु त दीप्तमुदीरयन्ति ॥
प्रदीपेव प्रज्वलितेव ।

प्रतीनाहस्य लक्षणम् ।

उच्छ्वासमार्गन्तु कफ सवातो
रुन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेत् तम् ॥

स्रावस्य लक्षणम् ।

घ्राणाद घन पीतसितस्तनुवा
दोष स्रवेत्स्रावमुदाहरेत् तम् ॥
दोषोऽत्र कफ ।

नासाशोषस्य लक्षणम् ।

घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन
पित्तेन गाढ परिशोषितेन ।
कृच्छ्राच्छसित्यर्द्धमधश्च जन्तु
र्यस्मिन् न नासापरिशोष उक्त ॥

प्रतीक्षायस्य सद्योजनकनिदानपूर्विका सम्प्राप्ति ।

सन्धारणाजीर्णं रजोऽतिभाण्य-

क्रोधर्तुवैषम्यशिरोऽभितापै ।

सजागरातिस्वपनाम्बुशता

वश्यायकैर्मैथुनवाष्पसेकै ॥

सस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो

वायु प्रतिक्षायमुदीरयेत् तु ॥

वाष्पसेको रोदनम् ।

तस्य चयादिक्रमजनकनिदानपूर्विका सम्प्राप्ति ।

चय गता मूर्ध्वान् मारुतादय

पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।

प्रकोप्यमाणा विविधैः प्रकोपणै

स्ततः प्रतीक्षायकरा भवन्ति हि ॥

प्रतीक्षायस्य पूर्वरूपम् ।

क्षवप्रवृत्ति शिरसोऽभिपूर्णता

स्तम्भोऽङ्गमर्हं परिहृष्टरोमता ।

उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा-

नृणां प्रतिक्षाय पुरः सरा स्मृता ॥

शिरसोऽभिपूर्णता शिरसो भारेणैव व्याप्ति । अपरे
पृथग्विधा घ्राणधूमायन तालुविदारण नासामुखस्त्रावादयो
विदेहोक्ता बोधव्या ।

वातिकस्य प्रतीक्षायस्य लक्षणम् ।

आनद्धा पिष्टिता नासा तनुस्त्रावप्रसेकिनी ।

गलताल्लोष्ठशोषश्च निस्तोद शङ्खयोस्तथा ॥

क्षवप्रवृत्तिरत्यर्थं वक्त्वैरस्यमेव च ।
भवेत् स्वरूपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥
आनङ्गा स्तब्धा । अपिहिता न पिहिता अतएव तनु
स्त्रावप्रसेकिनी । पिहितेति पाठे सापिधानेव ।

पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

उष्ण सपीतक स्त्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके ।
कृशोऽतिपाण्डु सन्तप्तो भवेदुष्णाभपीडित ॥
नासया तु सधूमाग्नि वमतीव स मानव ॥
सपीतक द्रष्टव्योत्तवर्ण ।

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

घ्राणात् कफकृते श्वेत कफ शीत स्रवेद् बहु ।
शुक्लावभास शूनाक्षो भवेद् गुरुशिरा नर ॥
गलताल्बोष्ठशिरसा कण्डूभिरतिपीडित ॥

साम्निपातिकस्य लक्षणम् ।

भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्मात् सन्निवर्त्तते ।
सपक्वो वाप्यपक्वो वा स सर्वप्रभव स्मृत ॥
अत्र यद्यपि दोषत्रयलिङ्गानि नोक्तानि तथापि तानि
त्रेयानि त्रिदोषजत्वात् ।

दुष्टप्रतिश्यायस्य लक्षणम् ।

प्रक्षिद्यति मुहुर्नासा पुनश्च परिशुष्यति ।
पुनरानक्षते वापि पुनर्विन्त्रियते तथा ॥
नि श्वासो वाति दुर्मन्धो नरो गन्धान् न वेत्ति च ।
एव दुष्ट प्रतिश्याय जानीयात् कच्छसाधनम् ॥

(द, ३८)

आनह्यते विवक्षा भवति । विव्रियते अविवक्षा स्यात् ।
 क्लेशशेषविवक्षा नैककालं भवन्ति, किन्तु यदा यदा यद् यद्
 दोषाधिक्यं भवति तदा तदा तत्तद्दोषकृतं स स बोद्धव्यं इति
 न विरोधः । कृच्छ्रसाधनं असाध्यं कष्टसाध्यञ्च । अथञ्च
 पञ्चानामिव अवस्थान्तरतया अनन्यत्वान्न षष्ठः ।

नृणां दुष्टं प्रतिश्यायं सर्व्वजञ्च न सिध्यति ॥

रक्तजस्य लक्षणम् ।

रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्रावः प्रवर्त्तते ।
 पित्तप्रतिश्याये कृतैर्लिङ्गैश्चापि समन्वितः ॥
 ताम्नाक्षश्च भवेज्जन्तुरोघातः प्रपोडितः ।
 दुर्गन्धोच्छ्वासवक्त्रश्च गन्धानपि न वेत्ति स ॥
 सर्व्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।
 दुष्टता यान्ति कालेन तदासाध्या भवन्ति हि ॥
 मूर्च्छन्ति क्रिमयश्चात्र श्वेता स्निग्धास्तथाणवः ।
 क्रिमितोयः शिरोरोगस्तुल्यः तेनास्य लक्षणम् ॥
 अत्र एषु प्रतिश्यायेषु कफजा एव क्रिमयो भवन्तीति ।
 वाधिर्य्यमान्धमन्त्रत्वघोराश्च नयनामयान् ।
 शोथोग्निसादकासाश्च वृद्धा कुर्व्वन्ति पौनसम् ॥

चतुस्त्रिंशत्संख्यापूरणमाह ।

अर्बुदं सप्तधा शोथाश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधम् ।
 चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं घ्राणेऽपि तद् विदुः ॥
 अर्बुदानि सप्त वातपित्तकफसन्निपातरक्तमासं भेदो
 जानि । शोथाश्चत्वारो वातपित्तश्लेष्मसन्निपाताः । अर्शासि

चत्वारि वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजानि । रक्तपित्तानि चत्वारि
वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजानि । एतानि यथोक्तलिङ्गानि घ्राणेऽपि
सम्भवन्ति ।

चिकित्साभेदार्थं पीनसखामपक्वलक्षणमाह ।

शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनु मर ।

क्षामं छीवति चाभीक्ष्ण्यमामपीनसलक्षणम् ॥

आमलिङ्गान्वितं श्लेष्मा घनं खेषु निमज्जति ।

स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्वपीनसलक्षणम् ॥

आमलिङ्गान्वितं श्लेष्मा आमलिङ्गैः शिरोगुरुत्वाभि-
र्युक्तं पश्चात् घनं निविडं अथच खेषु नासारन्ध्रेषु निमज्जति
सक्तो भवति ।

नासारोगाणां चिकित्सा ।

सर्व्वेषु पीनसेष्वादी निर्व्वातागारगो भवेत् ।

स्नेहस्वेदप्रधमनधूमगण्डूषधारणम् ॥

वासो गुरुणा सुघनशिरसपरिवेष्टनम् ।

लघूणा लवणस्निग्धमुष्णभोजनमद्रवम् ॥

कट्फलपौष्करशृङ्गी व्योषयासश्च कारवी ।

एषा चूर्णकषायवा दद्यादाद्रकजैरसैः ॥

पीनसे स्वरभेदे च नासास्रावे हलीमके ।

सन्निपाते कफे वाते कासे श्वासे च शस्यते ॥

व्योषचित्रकतालीशतिलिङ्गिकाम्बवेतसम ।

मचव्याजजितुल्याशमेलात्वक्पत्रपादिकम् ॥

व्योषादिकमिदं शूर्णं पुराणगुडमिश्रितम् ।

पीनसश्वासकासघ्नरुचिस्वरकरपरम् ॥

व्याघ्रीतैलम् ।

व्याघ्रो दन्ती वचा शिशु सुरसा व्योषसिन्धुजै ।
सिद्ध तैल नसि क्षिप्त पूतिनस्य गदापहम् ॥

कलिङ्ग हिङ्गुमरिच लाक्षास्वरसकट्फले ।
व्योषोग्राशिशुजन्तुघ्नैरवपीड प्रशस्यते ।
तैरेव मूल सयुक्तै कटुतैल विपाचयेत् ।
अपीनसे पूतिनस्ये शमन परिकीर्तितम् ॥
घृतगुग्गुलु मिश्रस्य सिक्थकस्य प्रयत्नत ।
धूम क्षवथु रोगघ्न भ्रशथुघ्नश्च निर्दिशेत् ॥
शुण्ठीकुष्ठ कणाविल्वद्राक्षा कल्ककषायवत् ।
तैल पक्वमथाज्य वा नस्यात् क्षवथुनाशनम् ॥

नस्य हित निम्ब्वरसाञ्जनाभ्या
दीप्ते शिर स्वेदनमल्पशस्तु
नस्य कृते क्षीरजलावसेकान्
शसन्ति भुञ्जीत च मुह्ययूषे ॥
नासास्रावे घ्राणयोर्वद्वयमुख्यै
नान्द्रा देया येऽवपीडाश्च पथ्या ।
तीक्ष्णा वूमा देवदार्व्वग्निकाभ्या
मास त्वाज पथ्यमत्रोपदिष्टम् ॥
नासापाके पित्तहर विधान
कार्यं सर्व्वं वाह्यमाभ्यन्तरञ्च ।
हृत्वा रक्त क्षीरिहृक्षत्वचश्च
योज्या सेके सर्पिमश्च प्रदेहा ॥

प्रतिश्यायेषु सर्व्वेषु गृह वातविवर्जितम् ।

वस्त्रेण मुखण्येन शिरसो वेष्टनं हितम् ॥

विडङ्ग सैन्धव हिङ्गु गुग्गुलुश्च मन शिला ।

वचैतच्चूर्णमाघ्रात प्रतिश्याय विनाशयेत् ॥

घृततैलसमायुक्तं शक्रधूमं पिबेन्नर ।

स धूमं स्नात् प्रतिश्यायकासहिक्काहर पर ॥

चातुर्ज्जातकचूर्णं वा घ्रेयं वा कृष्णजीरकम् ॥

पुटपक्कं जयापत्रं तिलसैन्धवसंयुतम् ।

प्रतिश्यायेषु सर्व्वेषु शीतलं परमौषधम् ॥

जयापत्रं विजया भङ्गेति यावत् ।

पिप्पल्यं शिग्रुवीजानि विडङ्गमरिचानि च ।

अवपीडं प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणे ॥

शिरसोऽभ्यञ्जनैः स्वेदेनस्यैर्मन्दोष्णभोजनैः ।

वमनैर्धूमपानैश्च तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥

क्रिमिघ्ना ये क्रमा प्रोक्तास्तान् वै क्रिमिषु योजयेत् ।

लावणानि क्रिमिघ्नानि मेघजानि च बुद्धिमान् ॥

रक्तपित्तानि शोथश्च तथार्शास्त्र्यर्बुदानि च ।

नासिकायाः स्युरेतेषां स्वस्वं कुर्याच्चिकित्सितम् ॥

गृहधूमकणादारुक्षारनक्ताहसैन्धवैः ।

सिद्धं शिखरिवोजैश्च तैलं नासार्शसं हितम् ॥

नासारोगेषु मतिमान् भिषग् दोषबलावलम् ।

बुद्धा चित्राभयादीनि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥
 चित्राभया चित्रकहरीतकी ।
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 नासारोगाधिकारो द्विसप्ततितमोऽध्यायः ।

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

— ० —

नेत्ररोगाधिकारः ।

नेत्रस्य परिमाणम् ।

विद्याद्वद्वाङ्मूल बाहुल्यं स्वाङ्गशोदरसम्मितम् ।
 द्वद्वाङ्मूलं सर्वतः सार्धं भिषङ् नयनमण्डलम् ॥
 द्वद्वाङ्मूलप्रमाणं स्थूलं यस्य तत् । अङ्गुलीनां स्थूलं यत्
 वैषम्यात् । पुनराह स्वाङ्गशोदरसम्मितम् । द्वद्वाङ्मूलं सर्वतः
 सार्धमिति आयामविस्ताराभ्यां बोद्धव्यमिति ।

नेत्रायामत्रिभागान्तु कृष्णमण्डलमुच्यते ।

कृष्णात् सप्तमभिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदा ॥

मण्डलानि च सन्धिश्च पटलानि च लोचने ।

यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च ॥

पञ्चवर्त्मक्षेत्रकृष्णदृष्टोना मण्डलानि तु ।

अनुपूर्वन्तु ते मध्याश्चत्वारोऽन्त्या यथोत्तरम् ॥

पञ्चवर्त्मगतं सन्धिवर्त्मशुक्लगतोऽपरः ।

शुक्लकृष्णगतस्त्वन्य कृष्णदृष्टिगतीऽपर ॥

तत कनीनकगत षष्ठश्चापाङ्गग स्मृत ॥

हे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्थन्यानि चाक्षिणि ।

जायते तिमिर येषु व्यधि परमदारुण ॥

तेजोजलाश्रित बाह्य तेष्वन्यत पिशिताश्रयम् ।

मेदस्तृतीय पटलमाश्रित त्वस्थि चापरम ॥

पञ्चमाश्रयसम दृष्टस्तेषा बाहुल्यमिष्यते ॥

तत्र तेजो रक्त जल रस तेन रसरक्ताधारमित्यर्थ ।

स्नाङ्गोदरस्थूनस्य नेत्रस्य पञ्चमाश्रयसम तेषा चतुर्णा पटलाना
मिलिताना बाहुल्य स्थूल्यमिष्यते ।

दृष्टेर्लक्षणम् ।

मसूरदलमात्रान्तु पञ्चभूतप्रसादजाम् ।

खद्योतविस्फुलिङ्गाभा सिद्धा तेजोभिरव्ययै ।

आवृता पटलेनाक्षो र्वाक्षेण विवराकृतिम् ।

शीतासात्म्या नृणा दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तका ।

मसूरदलमात्रा नेत्रगतकृष्णभण्डलमध्यस्थमसूरद्विदल-
प्रमाणाम् । पञ्चभूतप्रसादजा प्रसन्नपञ्चभूतात्मिकाम् । खद्योत-
विस्फुलिङ्गाभा निमेषै कदाचित् खद्योताभा खद्योतवत्,
निमेषाभावे विद्योतमानत्वाट विस्फुलिङ्गवत् । अव्ययैश्चिरस्थायि
भिस्तेजोभि सिद्धामुत्पन्नाम् । विवराकृति सच्छिद्राम् । अक्षो-
र्वाक्षेण पटलेन रसरक्ताधारभूतेन आवृताम् । इति नेत्रस्वरूपम् ।

नेत्ररोगाणा सख्या ।

द्वादश व्याधयो दृष्ट्या तत्रैवान्यौ गदावुभौ ।

कृष्णभागे तु चत्वारो दशैक शुक्लभागज ॥

वत्स न्येको विशतिश्च पञ्चजौ द्वौ प्रकीर्तितौ ।
 नव सन्धिषु सर्व्वस्मिन् नेत्रे सप्तदशोदिता ॥
 एव नेत्रे समस्ता स्युरष्टसप्ततिरामया ॥
 तत्र दृष्टौ अन्यौ चरकोक्तौ सुश्रुतोक्तषट्सप्तति
 सख्येभ्योऽधिकौ ।

सुश्रुतोक्तानां नेत्ररोगाणां सख्या ।
 वाताद् दश तथा पित्तात् कफाच्चैव त्रयोदश ।
 रक्तात् षोडश विज्ञेया सर्व्वजा पञ्चविंशति ॥
 वाह्नी पुनर्द्वौ नयने रोगा सट्सप्तति स्मृता ॥

नेत्ररोगाणां निदानम् ।

उष्णाभितप्तस्य जले प्रवेशाद्
 दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च ।
 स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च-
 च्छर्द्देर्विघाताद् वमनातियोगात् ॥
 द्रवात् तथान्नान्निशि सेविताच्च
 विण्मूत्रवातागमनिग्रहाच्च
 प्रसक्तसरोदनकोपशोका
 च्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥
 तथा ऋतूनाच्च विपर्य्ययेण
 क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ।
 वाय्वग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च
 तथोपदशादमत प्रमेहात् ॥
 सूतस्य योगादविशोधितस्य
 शुक्ताग्नाग्नाम्नकुलत्यमाषात् ।

दुष्टाखुपानादतिशीघ्रयाना

क्षेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषा ॥

स्वेदात् स्विद्यते अनेनेति स्वेद अग्न्यादि तस्मात् । रजो-
धूमनिषेवणात् नेत्रेण । शिरोऽभिघातात् शिरसि प्रहारात्
अर्द्धावभेदकादिशिरोरोगाद्वा । ऋतूना विपर्ययेण ऋतुचर्या-
विपरीताचरणेन । क्लेश कायादिदुःख तेन अभिघातात् ।
वाय्वग्रहात् अश्रुवेर्गविघातात् । असत उपटशात् प्रमेहादिति
पापोपदशात् पापप्रमेहाच्च ।

तेषा सम्प्राप्ति ।

शिरानुसारिभिर्दीर्घैर्विगुणै रूर्ध्वमाश्रितै ।

जायन्ते नेत्ररोगेषु रोगा परमदारुणा ॥

नेत्रभागीषु नेत्रस्य दृष्ट्याद्यवयवेषु ।

प्रथमपटलगतस्य दोषस्य स्वभाव ।

प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थित ।

अव्यक्तानि स रूपाणि सर्वाण्येव प्रपश्यति ॥

प्रथमे पटले आभ्यन्तरे न तु बाह्ये । अव्यक्तानि ईषद
व्यक्तानि ।

द्वितीयपटलगतस्य दोषस्य स्वभाव ।

दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीय पटल गते ।

मल्लिका मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ॥

मण्डलानि पताकाश्च मरीचीन् कुण्डलानि च ।

परिप्लवाश्च विविधान् वर्षमभ्र तमासि च ॥

दूरस्थानि च रूपाणि मन्यते स समीपत ।

समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ॥

यत्नवानपि चाल्पार्थ सूचीच्छिद्रं न पश्यति ॥

तृतीयपटलगतस्य स्वभावः ।

ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्तात् तृतीय पटल गते ।

महान्धपि च रूपाणि च्छादितानीव वाससा ॥

कर्णनासाक्षियुक्तानि विपरीतानि वेक्षते ।

यथादोषश्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ॥

अधः स्थिते समीपस्थ दूरस्थ चोपरिस्थिते ।

पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानि न पश्यति ॥

समन्ततः स्थिते दोषे मङ्गुलानां पश्यति ।

दृष्टिमध्यगते दोषे स एक मन्वते द्विधा ॥

द्विधा स्थिते त्रिधा पश्येद् बहुधा चानवस्थिते ॥

चतुर्थपटलगतस्य स्वभावः ।

तिमिराख्यं स वै दोषश्चतुर्थ पटल गतः ।

रूपाणि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशं स उच्यते ॥

अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे मन्त्रागदे ।

चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीणि च विद्युतः ॥

निर्मलानि च तेजसा भ्रान्तिष्णूनि च पश्यति ।

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचमज्ञितः ॥

दोषोऽत्र रोगः चतुर्थ पटलं वाञ्छ्य पटल गतः स
तिमिराख्यं तिमिरदर्शनेन तिमिरमस्यास्तीति तिमिरं अर्थं
आदित्वादच् । तस्य लक्षणमाह रूपादीत्यादि सर्वतः सर्वत्र ।
लिङ्गनाशं लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनन्वेति लिङ्गं दृष्टितेजः तस्य
नाशोऽस्मिन्निति लिङ्गनाशः । अस्मिन्नपि तिमिराख्ये तमोभूते

तमस्तुल्ये अत्र भूतशब्दस्तुत्यर्थं भूत प्राण्यतोते समे त्रिवित्य
मरात् । नातिरूढे अप्रौढे नवे चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च
पश्यति । तेजासि अग्न्यादे । भ्राजिष्णूनि रत्नसुवर्णादीनि ।
अस्मिन् प्रौढे चिरजे चन्द्रादीनपि न पश्यतीत्याशयः ।
नीलिकाकाचसञ्चित नीलिकाकाचेति नामान्तराभ्या युक्त ।

दृष्टिरोगाणां नामानि सख्या च ।

दृष्ट्याश्रया षट् च षडेव रोगा

षट् लिङ्गनाशा हि भवन्ति तत्र ।

वातेन पित्तेन कफेन सर्व्वे

रक्तात् परिस्त्राय्यभिधश्च षष्ठे ॥

तथा नर पित्तविदग्धदृष्टि

कफेन चान्यस्त्वथ धूमदर्शी ।

यो ऋस्त्रजात्यो नकुलान्धता च

गन्धौरमज्ञा च तथैव दृष्टि ॥

दृष्ट्याश्रया रोगा षट् षट् द्वादशेत्यर्थः । तत्र लिङ्गनाशा
षट् तान् विवृणोति वातेनेत्यादि । पित्तविदग्धदृष्ट्यादयश्च
षट् । एव दृष्ट्याश्रया द्वादश रोगा । लिङ्गनाशो दृष्टितेजसो
नाश इत्यर्थः ।

तत्रैवान्यौ गतौ ज्ञेयौ सनिमित्तानिमित्तकौ ॥

वातिकस्य लिङ्गनाशस्य लक्षणम् ।

वातेन खलु रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ।

आविलान्यरूपाभानि व्याविज्ञानीव मानव ॥

आविलानि कलुषाणि अरूपाभानि अव्यक्तलोहित्य
युक्तानि ।

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम् ।

पित्तेनादित्यस्वद्योतशक्रचापतडिदगुणान् ।

नृत्यतश्चैव शिखिन सर्व्व नीलञ्च पश्यति ॥

आदित्यादीना गुणान् रूपाणि ।

सैम्भिकस्य लक्षणम् ।

कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ।

पश्येदसूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यभ्रे वै चाभ्रसङ्गवम् ।

सलिलप्लावितानीव परिजाद्यानि मानव ॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम् ।

सान्निपातेन चित्राणि विप्रुतानीव पश्यति ।

बहुधा वा द्विधा वापि सर्वाण्येव समन्तत ॥

होनाधिकाङ्गान्यथवा ज्योतीष्यपि च पश्यति ॥

चित्राणि नानावर्णीनि, विप्रुतानि विपरोतानि । वैपरीत्य
विष्टणोति बहुधेत्यादि ।

रक्तजस्य लक्षणम् ।

पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमासि विविधानि च ।

हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानव ॥

परिस्त्रायिनो लक्षणम् ।

रक्तेन मूर्च्छितं पित्तं परिस्त्रायिनमाचरेत् ।

तेन पीता दिश पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम् ॥

विकीर्यमाणान् व्याप्यमानान्, तेजोभिरग्न्यादिभिरिव ।

वच्छामि षड्विध रागैर्लिङ्गनाशमत परम् ॥

वातादिजनितैर्नेत्रवर्णैरपि स षड्विध ॥

रागोऽरुणो मारुतत प्रदिष्टो
 क्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात ।
 कफात् सित शोणितत सरक्त
 समस्तदोषप्रभवो विचित्र ॥

अरुण मण्डल वाताच्चक्षुल परुष तथा ।
 पित्ततो मण्डल नील कास्याभ वा सपीतकम् ॥
 श्लेष्मणा बहल स्निग्ध शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।
 चलत्पद्मपलाशस्थ शुक्लो विन्दुरिवाश्वस ॥
 मृद्वमाने तु नयने मण्डल तद् विसर्पति ।
 मण्डलन्तु भवेच्चित्र लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ॥
 प्रवालपद्मपत्राभ मण्डल शोणितात्मकम् ।
 रक्तज मण्डल दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम् ॥
 परिक्लायिनि रोगे स्यान्क्लान नीलमथापि वा ।
 दोषक्षयात् स्वय तत्र कदाचित् स्यात्तु दर्शनम् ॥

रक्तज पित्तानुगामिरक्तज, स्थूलकाचारुणप्रभ स्थूल
 काचस्येव प्रभा यद्य तत्, एतेन स्थौल्यमरुणत्वञ्च बोध्यते ।
 दोषक्षयादित्यादि तत्र परिक्लायिनि रोगे कालान्तरेण दोष-
 क्षयात् कदाचित् स्वयमेव दर्शनं स्यात् ।

यथास्व दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥

पित्तविदग्धदृष्टेर्लक्षणम् ।

पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टि
 पीता भवेद् यस्य नरस्य दृष्टि ।
 (द, ४०)

पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्
 स वै नर पित्तविदग्धदृष्टि ॥
 प्राप्ते तृतीय पटलन्तु दोषे
 दिवा न पश्येन्निशि वोक्षते स ।
 रात्रौ स शीतानुगृहीत दृष्टि
 पित्ताल्पभावात् सकलानि पश्येत् ॥

पित्तेन दृष्टि गतेन दृष्टौ प्रथमद्वितीयपटलगतेनेत्यर्थ ।
 द्वितीयश्लोकस्य प्रथमचरणे दोषशब्द पित्तस्य बोधक ।

श्लेष्मविदग्धदृष्टेर्लक्षणम् ।

तथा नर श्लेष्मविदग्धदृष्टि
 स्नान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ।
 त्रिषु स्थितो य पटलेषु दोषो
 नक्ताभ्युत्पद्यति प्रसह्य ॥
 दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टि
 पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ॥

नक्ताभ्यस्य श्लेष्मविदग्धदृष्टावन्तर्भूतत्वान्न पृथग्गणना ।

धूमदर्शनस्य लक्षणम् ।

शोकज्वरायासशिरोऽभितापै
 रभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टि ।
 धूमास्तु य पश्यति सर्व्वभावान्
 स धूमदर्शीति नर प्रदिष्ट ॥

शिरोऽभितापै शिरसि घर्मादीना सन्तापै । एतस्य
 पित्तदोषो बोद्धव्य ।

ऋस्रजातस्य लक्षणम् ।

यो वासरे पश्यति कष्टतोऽथ
रूप महच्चापि निरीक्षतेऽल्पम् ।
गात्रौ पुनर्यं प्रकृतानि पश्येत्
स ऋस्रजात्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥

नकुलान्यस्य लक्षणम् ।

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टि-
र्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
चित्राणि रूपाणि दिवा तु पश्येत्
स वै विकारो नकुलान्यस्य ॥

गम्भीरिकाया लक्षणम् ।

दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा
सङ्कुच्यतेऽभ्यन्तरतः प्रयाति ।
रुजावगाढा च तमक्षिरोग
गम्भीरिकेति प्रवदन्ति धीराः ॥

विरूपा विकृता । श्वसनोपसृष्टा वातोपहता । रुजावगाढा
गम्भीरवेदनान्विता ।

वाह्यौ पुनर्द्वाविह सम्प्रदिष्टौ
निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।
निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापाज्-
ज्ञेयस्त्वभिथन्दनिदर्शनैः स ॥

वाह्यौ सुश्रुतोक्तद्वादशसंख्येभ्योऽधिकौ । तत्र निमित्तमाह
शिरोऽभिताप शिर अभितप्यते येन विषकुसुमगन्धवहपवन-

स्पर्शन शिरोऽभिताप तस्मात् अभिष्यन्दनिदर्शनै रक्ताभिष्यन्द
लिङ्गैरिति गदावर सन्निपाताभिष्यन्दलिङ्गैरिति कार्तिक ।

सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणा
सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।
हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य
स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसञ्च ॥
तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति
वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टि ॥

अनुपलभ्यमानसुरादिदर्शनरूपनिमित्तमपि अनिमित्तमिति
मतम् । विस्पष्ट ज्योतिर्युक्त, वैदूर्यवर्णा श्यामा, विमला
निर्मला ।

कृष्णमण्डलस्य रोगा ।
यत् सत्रण शुक्रमथाव्रणञ्च
पाकात्ययश्चाप्यजका तथैव ।
चत्वार एते नयनामयास्तु
कृष्णप्रदेशे नियता भवन्ति ॥
सत्रणशुक्रस्य नक्षत्रम् ।
निमग्नरूपन्तु भवेद्धि कृष्णे
सूच्येव विद्ध प्रतिभाति यद् वै ।
स्त्राव स्रवेदुष्णमतीव चापि
तत सत्रण शुक्रमुदाहरन्ति ॥

निमग्नरूपमिति शुक्रविशेषणम् । सूच्येव विद्धमिति शुक्रस्य
वर्तुलत्व व्यथायुक्तत्वञ्च बोधयति । स्रवेदित्यनेनैव स्त्रावो
बोधित तथापि स्त्रावपद निरन्तरस्त्रावबोधनार्थम् ।

दृष्टे समीपे न भवेत्तु यच्च
न चावगाढ न च सस्रवेद्धि ।
अवेदन वा न च युग्मशुक्र
तत् सिद्धिमायाति कदाचिदेव ।

क्षत हि स्वभावत एव सश्रयोपघातकर अतो दृष्टे समीपेन
न साध्यम् । न च अवगाढ एकत्वगतम् । न च सस्रवेत्
नचात्यर्थं स्रवेत् । अवेदन मन्दवेदन रक्तस्य कफानुगमात्
वातानुगमादतिवेदनन्तु न सिध्यति । युग्मश्च क्षतशुक्र न
कदापि सिध्यति ।

अव्रणशुक्रस्य लक्षणम् ।

सित यदा भात्यसितप्रदेशे
स्यन्दात्मक नातिरुग्मशुक्रम् ।
विहायसीवाभ्रदलानुकारि
तदव्रण साध्यतम वदन्ति ॥
गम्भीरजात बहलश्च शुक्र
चिरोत्थितश्चापि वदन्ति कृच्छ्रम् ॥

गम्भीरजात द्वित्वगतम् । बहल स्थूलम् ।

विच्छिन्नमध्य पिशितावृत वा
चल शिरासक्तमदृष्टिकच्च ।
द्वित्वगत लोहितमन्ततश्च
चिरोत्थितश्चापि विवज्जनीयम् ॥

विच्छिन्नमध्य विदीर्णमासत्वात् सच्छिद्र निम्नमिति यावत्,
तद्विपरीतन्तु पिशितावृतमुन्नतमासरूपत्वेन ।

उष्णाशुपात पिडका च नेत्रे
यस्मिन् भवेन्मुद्गनिभञ्च शुक्रम ।
तदप्यसाध्य प्रवदन्ति केचि
दन्यच्च यत्र तित्तिरिपक्ततुल्यम् ॥

अक्षिपाकात्ययस्य लक्षणम् ।

सह्याद्यते श्वेतनिम्नेन सव्व-
दोषेण यस्यासितमण्डलन्तु ।
तमक्षिपाकात्ययमक्षिकोप
समुत्थित तीव्ररुज वदन्ति ॥

श्वेतनिम्नेन सव्वदोषेण श्वेतरूपतया परिणतेन दोषत्रयेण ।

अजकाजातस्य लक्षणम् ।

अजापुरीषप्रतिमो रुजावान्
सलोहितो लोहितपिच्छिलासम् ।
विगृह्य कृष्ण प्रचयोऽभ्युपैति
तच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत् ॥

अन्यच्च । कृष्णाक्षोर्यद् भवेच्छुष्कच्छगलीविट्समप्रभम् ।

सान्द्रपिच्छिलरक्ताशु त्रित्वगतमजाजकम् ॥

सलोहित ईषल्लोहित । प्रचय मेदप्रचय ।

शुक्लमण्डलस्य रोगाणां नामानि सख्या च ।

प्रस्तारिशुक्लक्षतजाग्रिमास-
स्नायुर्मसश्चा खलु पञ्च रोगा ।
स्याच्छुक्तिका चार्जुनपिष्टकौ च
जाल शिराणा पिडकाश्च या स्य ॥

रोगा वलासग्रथितेन सार्द्धं

मेकादशाक्षो खलु शुक्लभागे ॥

तत्र प्रस्तार्थ्यर्मणो लक्षणम् ।

प्रस्तार्थ्यर्म तनु स्तीर्णं श्यावरक्तनिभं सितं ॥

तनु सूक्ष्म, स्तीर्णं विस्तीर्णं, श्यावरक्तनिभमित्यत्र
विकल्पो बोद्धव्यः ।

शुक्लार्मणो लक्षणम् ।

सखेतं नृदु शुक्लार्मं शुक्ले तद् वर्धते चिरात् ॥

रक्तार्मणो लक्षणम् ।

पद्माभं नृदुरक्तार्मं यन्मासं चीयते सितं ॥

पद्माभं अरुणपद्मपत्रनिभं, नृदु कोमलम् ।

अधिमासार्मणो लक्षणम् ।

पृथु नृद्वधिमासाम् वहलञ्च यत्कृन्निभम् ॥

पृथु विस्तीर्णं, वहलं पुष्टं, यत्कृन्निभं इषत्कृष्णलोहितम् ।

स्नायुर्मणो लक्षणम् ।

स्थिरं प्रसारि मासाब्धौ शुष्कं स्नायुर्मणं पञ्चमम् ॥

स्थिरं कठिनं, शुष्कं स्नावरहितम् । प्रस्तारौति पाठान्तरे
प्रस्तार्थ्यर्मं शुष्कं कठिनं मासाब्धौ सत् स्नायुर्मणसन्नकं भवति ।

शुक्तिकाया लक्षणम् ।

श्यावा स्युः पिशितनिभाश्च विन्दवो ये

शुक्त्याभा सितनियता स शुक्तिसन्न ॥

श्यावा इत्यादि वर्णत्रये विकल्पो बोद्धव्यः । स शुक्ति-
सन्नो रोगः ।

अर्जुनस्य लक्षणम् ।

एको यः शशरुधरोपमस्तु विन्दुः
शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥

पिष्टकस्य लक्षणम् ।

श्लेष्मामारुतकोपेन शुक्ले मासः समुन्नतम् ।
पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥
अन्यच्च । उत्सन्नं सलिलनिभेऽथ पिष्टशुक्लो
विन्दुर्यः सम्भवति पिष्टकं सुवृत्तम् ॥
ईषच्छावतया स्खच्छत्वेन च मलाक्तदर्पणतुल्यम् ।

शिराजालस्य लक्षणम् ।

जालाभः कठिनशिरोऽरुणः शिराणां
सन्तानो भवति शिरादि जालसञ्च ॥
शिरादिजालसञ्चः शिरापूर्णजालसञ्चः शिराजालसञ्चः
इत्यर्थः ।

शिरापिण्डकाया लक्षणम् ।

शुक्लस्थाः सितपिण्डकाः शिरामृताः याः
स्ता विद्यादसितसमोपजाः शिराजाः ॥
वलासग्रथितस्य लक्षणम् ।

कास्याभोऽमृदुरथ वारिविन्दुकल्पो
विज्ञेयो नयनसिते वलाससञ्चः ॥

कास्याभः श्वेत इत्यर्थः । अमृदुः कठिनः । वारिविन्दुकल्पः
एतेन मनागुन्नतत्वं बोध्यते । वलाससञ्चः वलासग्रथितसञ्चः
क्वचिदेकदेशेनापि समुदायावगमात्, यथा भौमो भौमसेन
इति, अतएव सुश्रुते नामसग्रहे वलासग्रथितपदं निर्दिष्टम् ।

सन्धिरोगाणा नामानि सख्या च ।

पूयालस सोपनाह स्नावाश्चत्वार एव च ।

पर्वण्योक्तकालजीजन्तुग्रन्थि सन्धौ नवामया ॥

तत्र पूयालसस्य लक्षणम् ।

पक्व शोथ सन्धिज सस्रवेद् य

सान्द्र पूय पूतिपूयालस स ॥

अन्यच्च । शोथक्लेदसमाविष्ट तोदभेदसमाकुलम् ।

पूयालसन्त त विद्यात् सन्धौ कानीनके नृणाम् ॥

उपनाहस्य लक्षणम् ।

ग्रन्थिर्नाल्यो दृष्टिसन्धावपाकी

कण्डूप्रायो नीरुजस्त्वूपनाह ॥

अन्यच्च । वायु श्लेष्माणमादाय दृष्टिसन्धौ व्यवस्थित ।

अरुण कठिन ग्रन्थि जनयत्यल्पवेदनम् ॥

श्लेष्मोपनाह त विद्यात् स्नावान् वक्ष्याम्यत परम् ॥

नाल्यो महान् अपाकी ईषत्पाकी नीरुज ईषद्देन ।

दृष्टिसन्धाविति कृष्णदृष्टिमण्डलयो सन्धावित्यर्थ ।

स्नावाणा सम्प्राप्ति ।

गत्वा सन्धीनश्रुमार्गेण दोषा

कुर्युं स्नावान् लक्षणै स्त्रैरुपेतान् ।

तान् वै स्नावान् नेत्रनाडीति चैके

तस्या लिङ्ग कीर्तयिष्ये चतुर्धा ॥

सन्धीनिति बहुवचनेन नेत्रान्तर्गता सर्व्वेव सन्धयो गृह्यन्ते ।

एके वदन्तीति शेष । वातिकस्नावी न भवति केवलेन

वातेन तदसम्भवात् । चतुर्धा पित्तश्लेष्मजत्रिदोषजरक्तजमेदात् ।

पित्तस्रावस्य लक्षणम् ।

पीताभास नीलमुष्ण जलाभ
पित्तस्राव सस्रवेत् सन्धिमध्यात् ॥

श्लेष्मस्रावस्य लक्षणम् ।

श्वेत सान्द्र पिच्छिल य स्रवेत्
श्लेष्मस्रावोऽसौ विकार प्रदिष्ट ॥

सन्निपातस्रावस्य लक्षणम् ।

शोथ सन्धौ सस्रवेद् यस्तु पक्व
पूय स्राव सर्व्वज सम्यत स्यात् ॥
अन्यच्च । पाक सन्धौ सस्रवेद् यश्च पूय
पूयस्रावी नैकरूप प्रदिष्ट ॥

रक्तस्रावस्य लक्षणम् ।

रक्तस्राव शोणितोत्थ सरक्त
कोष्ण नात्य सस्रवेन्नातिसान्द्रम् ॥
पर्व्वणीकाया अलज्याश्च लक्षणम् ।

ताम्ना तन्धौ दाहशूलोपपन्ना
रक्ताज् ज्ञेया पर्व्वणी वृत्तशोफा ।
जाता सन्धौ शुक्लकणोऽनजो स्यात्
तस्मिन्नेव व्याहृता पूर्व्वलिङ्गै ॥

तस्मिन्नेव शुक्लकणायोरिव सन्धौ । भेदार्थमाह पूर्व्वलिङ्गै
प्रमेहाधिकारलिखितै ।

क्रिमिग्रन्थैर्लक्षणम् ।

क्रिमिग्रन्थिर्वर्त्मन पक्षणश्च
कण्ड कुर्यु क्रिमय सन्धिजाता ।

नानारूपा वर्त्म शुक्लान्तसन्धौ

चरन्त्यन्तर्लोचन दूषयन्त ॥

वर्त्म रोगाणा सम्प्राप्ति ।

पृथग् दोषा समस्ताश्च यदा वर्त्म व्यपाश्रया ।

शिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्म न्यधिकमूर्च्छिता ॥

विवर्द्धे मास रक्तञ्च तदा वर्त्म व्यपाश्रयान् ।

विकारान् जनयन्त्याशु नामतस्तान् निबोधत ॥

तेषा नामानि सख्या च ।

उत्सङ्गिन्यथ कुम्भिका पोथक्यो वर्त्म शर्करा ।

तथार्शोवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवाञ्जननामिका ॥

वहल वर्त्म यच्चापि तथान्यो वर्त्म वन्धक ।

क्लिष्टवर्त्म तथा वर्त्म कर्दम श्याववर्त्म च ॥

प्रक्लिन्नवर्त्म चाक्लिन्नवर्त्म वातहतञ्च यत् ।

वत्मार्वद निमेषश्च शोणितार्शस्तथैव च ॥

लगणो विसवर्त्मापि कुञ्चन नाम तत्परम ।

एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसश्रया ॥

तेषूत्सङ्गपिडकाया लक्षणम् ।

अभ्यन्तरमुखी ताम्ना वाह्यतो वर्त्मसश्रया ।

सोत्सङ्गोत्सङ्गपिडका सर्व्वजा स्थूलकण्डुरा ॥

अभ्यन्तरमुखो वर्त्मनोऽभ्यन्तरे मुखे यस्या सा । वर्त्मनो

वाह्यतस्ताम्ना । सोत्सङ्गा अन्त पूया । उत्सङ्गपिडका उत्सङ्गे

क्रोडे वह्न्य पिडका यस्या सा । स्थूलकण्डुरा स्थूला चासौ

कण्डुरा चेति कम्पमारय । एषा अधरवर्त्मजा बोद्धव्या वर्त्मगोत्-

सङ्गेऽधरे जन्तोरिति विदेहवचनात् ।

कुम्भिकाया लक्षणम् ।

वर्त्मान्ते पिडका धाता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च ।

कुम्भिकाबीजसदृशा कुम्भिका सन्निपातजा ॥

दाडिमाकारफलो लताविशेष कुम्भिकाशब्दवाच्य
तद्वीजमपि दाडिमफलबीजाकारम् ।

पोथकोना लक्षणम् ।

स्त्राविण्ण कण्डुरा गुर्व्यी रक्तसर्पपसन्निभा ।

रुजावत्यश्च पिडका पोथक्य इति कीर्त्तिता ॥

वर्त्मशर्कराया लक्षणम् ।

पिडकाभि सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसवृता ।

पिडका या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा ॥

घनाभिर्निविडाभिर्दृढाभिर्वा ।

अशीवर्त्मनो लक्षणम् ।

एव्वाखीजप्रतिमा पिडका मन्दवेदना ।

सूक्ष्णा खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शीवर्त्म कीर्त्तयते ॥

खरास्तूक्ष्णाग्रा ।

शुष्कार्शसो लक्षणम् ।

दोर्घाङ्गुर खर स्तब्धो दारुणोऽभ्यन्तरोद्भव ।

व्याधिरेषोऽभिविख्यात शुष्कार्शो नाम नामत ॥

खर कर्कश, स्तब्ध स्रावरहित, दारुण कठिन ।

अञ्जननामिकाया लक्षणम् ।

दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसम्भवा ।

मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साञ्जननामिका ॥

वहलवर्त्मनो लक्षणम् ।

वर्त्नीपचोयते यस्य पिङ्काभि समन्तत ।

सवर्णाभि स्थिराभिश्च विद्याद् वहलवर्त्म तत् ॥

वर्त्मबन्धकस्य लक्षणम् ।

कण्डूमताल्पतोदेन वर्त्मशोफेन मानव ।

न सम छादयेदक्षि यत्रासौ वर्त्मबन्धक ॥

यत्र यस्मिन् रोगे । न सम छादयेदक्षि चक्षु सम प्रकृत
सम्यगिति यावत् छादयित् न शक्नुयात् ।

क्लिष्टवर्त्मनो लक्षणम् ।

मृद्वल्पवेदन ताम्र यद्वर्त्म सममेव च ।

अकस्माच्च स्रवेद्रक्त क्लिष्टवर्त्मेति तद् विदु ॥

अत्र वर्त्मशब्देन वर्त्मद्वय ज्ञेयम् । अतएव सममेव
युगपदेव इति ।

वर्त्मकर्हमस्य लक्षणम् ।

क्लिष्ट पुन पित्तयुत शोणित विदहेद् यदा ।

तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्हमम् ॥

क्लिष्ट कर्तृ क्लिष्टवर्त्मेव यदा पित्तलाभ्यासादधिकपित्त
मत् शोणित विदहेत् तथा तत् क्लिन्नत्वमापन्न वर्त्मकर्हमसञ्ज्ञा
लभते । अथवा यदा शोणित कर्तृ शोणित पित्तयुत सत् क्लिष्ट
क्लिष्टवर्त्मकर्म विदहेत् तदा तत् क्लिष्टवर्त्म वर्त्मकर्हमसञ्ज्ञा
लभते ।

श्याववर्त्मनो लक्षणम् ।

यद्वर्त्म वाह्यतोऽन्तश्च श्याव शून सवेदनम् ।

सकण्डूक परिक्षेदि श्याववर्त्मेति तन्मतम् ॥

(द, ४१)

प्रक्लिन्नवर्त्मनो लक्षणम् ।

अरुज वाह्यत शून वर्त्म यस्य नरस्य हि ।
प्रक्लिन्नवर्त्म तद् विद्यात् क्लिन्नमत्यर्थमन्तत ॥
अरुज ईषद्वयम । अन्तत क्लिन्न अन्ते क्लेदवत् ।

अक्लिन्नवर्त्मनो लक्षणम् ।

यस्य धौतान्यधौतानि सम्बध्यन्ते पुन पुन ।
वर्त्मन्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत् ॥
वातहतवर्त्मनो लक्षणम् ।

विमुक्तसन्धि निश्चेष्ट वर्त्म यस्य निमील्यते ।
एतद् वातहत विद्यात सरुज यदि वारुजम् ॥
वर्त्मवृद्धस्य लक्षणम् ।

वर्त्मन्तरस्य विषम ग्रन्थिभूतमवेनदम् ।
आचक्षीतावृद्धमिति सरक्तमविलम्बि च ॥
विषम अवर्तुलम् । ग्रन्थिभूत कठिनम् । अवेदन मीष
हेदनम् । सरक्त ईषक्षोहितम् । अविलम्बि असस्तम् ।

निमेषस्य लक्षणम् ।

निमेषिणो शिरा वायु प्रविष्टो वर्त्मसश्रया ।
सञ्चालयति वर्त्मानि निमेष स गदो मत ॥
शोणितार्शसो लक्षणम् ।

वर्त्मस्थो यो विवर्द्धेत लोहितो सृदुरङ्कुर ।
तद्रक्तज शोणितार्शश्चिह्नश्चापि विवर्द्धते ॥

लगणस्य लक्षणम् ।

अपाकी कठिन स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुज ।
सक्कण्डू पिच्छिल कोलप्रमाणो लगण स्मृत ॥

विसवर्त्मनो लक्षणम् ।

शूनं यद् वर्त्म बहुभि सूक्ष्मैश्चिद्रै समन्वितम् ।

विसमन्तर्जलमिव विसवर्त्मेति तन्मतम् ॥

अन्यच्च । त्रयो दोषा वह्नि शोथ कुप्युश्चिद्राणि वर्त्मनो ।

प्रस्रवन्त्यन्तरुदकं विसवद् विसवर्त्मं तत् ॥

विसं मृणालम् । विसवत् बहुसूक्ष्मश्चिद्रयुक्तत्वादस्य
विसवर्त्मसञ्ज्ञा ।

कुञ्चनस्य लक्षणम् ।

वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति मला यदा ।

तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद् विदुः ॥

पक्ष्मरोगयोर्नामनी ।

पक्ष्मकोपं पक्ष्मशातो रोगौ द्वौ पक्ष्मसञ्चयौ ॥

पक्ष्मकोपस्य लक्षणम् ।

पक्ष्माशयगता दोषास्तीक्ष्णाग्राणि खराणि च ।

निर्वर्तयन्ति पक्ष्माणि तैर्जुष्टञ्चाक्षि दूयते ॥

उत्पाटितै पुन शान्ति पक्ष्मभिश्चोपजायते ।

वातातपानलक्ष्मैर्षी पक्ष्मकोपं स उच्यते ॥

अन्यच्च । प्रचालितानि वातेन पक्ष्माण्यक्षि विशन्ति हि ।

ष्टथन्त्यक्षि सुहुस्तानि सरम्भं जनयन्ति च ॥

असिते सितभागे च मूलकोषात् पतन्त्यपि ।

पक्ष्मकोपं स विज्ञेयो व्याधि परमदारुण ॥

पक्ष्मशातस्य लक्षणम् ।

वर्त्मं पक्ष्माशयगतं पित्तं रोमाणि शातयेत् ।

कण्डू दाहश्च कुरुते पक्ष्मशातं तमादिशेत् ॥

समस्त नेत्ररोगाणां नामानि सख्या च ।

स्यन्दाश्चतुष्का इह सम्प्रदिष्टा-

श्चत्वार एवेह तथाधिमन्या ।

पाक सशोथ स च शोथहीनो

हताधिमन्योऽनिलपर्ययश्च ॥

शुष्काक्षिपाकस्त्रिह कौर्त्तितश्च

तथान्यतोवात उदौरितश्च ।

दृष्टिस्तथान्नाभ्युषिता शिराणा

मुत्पातहर्षौ च समस्तनेत्रे ॥

एव समस्तनेत्रे स्युरामया दश सप्त च ।

तेषामिह पृथग् वच्चे यथावलक्षणानि च ॥

वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विध ।

प्रायेण जायते घोर सर्व्वनेत्रामयाकर ॥

घोरो दुःसहवेदन । सर्व्वनेत्रामयाकर सर्व्वेषां नेत्र
रोगाणामविमन्यादौनामाकर सर्व्वनेत्ररोगजनक इत्यर्थः ।

तेषु वातिकस्याभिष्यन्दस्य लक्षणम् ।

निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्ष

सघर्षपाक्यशिरोऽभितापा ।

विशुष्कभाव शिशिराश्रुता च

वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥

स्तम्भन जडिमा । सघर्ष करकरिका । पाक्य^१
रुक्षता । शिरोऽभिताप शिरसो व्यथा । विशुष्कभाव दूषिका-
राहित्यम् ।

पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा

धूमायन वाष्पसमुच्छ्रयश्च ।

उष्णान्श्रुता पीतकनेत्रता च

पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ।

शिशिराभिनन्दा शीतलेच्छा । धूमायन नेत्राद् धूमोद्गम
इव । वाष्पसमुच्छ्रय अश्रुबाहुल्यम् ।

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

उष्णाभिनन्दा गुरुतान्निशोफ

कण्डूपदेहावतिशीतता च ।

स्त्रावो मुहु पिच्छिल एव चापि

कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥

रक्तजस्य लक्षणम् ।

तान्त्राश्रुता लोहितनेत्रता च

राज्य समन्तादतिलोहिताश्च ।

पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि

रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥

अनुक्तसग्रहार्थमाह पित्तलिङ्गानि पित्ताभिष्यन्दलिङ्गानि ।
पैत्तस्य लिङ्गानीति पाठान्तरमधिकसन्तोषजनकम् ।^१

अधिमन्याना निदानम् ।

बृहैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम् ।

तावन्तस्यधिमन्या खुर्नयने तीव्रवेदना ॥

अधिमन्यस्य लक्षणम् ।

उत्पाद्यते इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।
शिरसोऽर्धं च तं विद्यादधिमन्यं स्खलक्षणैः ।
स्खलक्षणैः यथोक्तवातादिकृताभिष्यन्दलक्षणैः ।

वातिकस्याधिमन्यस्य लक्षणम् ।

नेत्रमुत्पाद्यत इव मथ्यतेऽरणिवच्च यत ।
सघर्षतोदनिर्भेदसयुतं स्तब्धमाविलम् ॥
कुञ्चनास्फोटनाधानवेपथुव्यथनैर्युतम् ।
शिरसोऽर्धं च येन स्यादधिमन्यं स मारुतात् ॥

पैत्तिकस्य लक्षणम् ।

यकृत्पिण्डोपमं चक्षुर्ज्वलदङ्गारकीर्णवत् ।
अधिमन्ये भवेत् पैत्ते शिरसो दहनं तथा ॥

श्लैष्मिकस्य लक्षणम् ।

शल्यगौरवपैच्छित्त्वदूषिकाशोथसयुतम् ।
स्त्रावकण्डूयुतं नेत्रं नासाधानं शिरोरुजा ॥
आविला पाशुपूर्णेव दृष्टिः कफसमुद्भवे ।
अधिमन्ये नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमण्डलम् ॥

रक्तजस्य लक्षणम् ।

मन्ये रक्तभवे नेत्रमुत्पाटनसमानरुक् ।
रागेण वन्धुकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षमम् ॥
लोहितान्तं सनिस्तोदं पश्यत्यग्निनिभां दिशः ।
ज्वलन्निश्च शिरोऽङ्गारैराकीर्णमिव जायते ॥

हृन्वाद् दृष्टिः सप्तरात्रात् कफोत्थोऽ-
धीमन्योऽसृक् सम्भवः पञ्चरात्रात् ।

षड्रात्राद्वा मासतोत्यो निहन्त्या
न्मिथ्याचारात् पैत्तिक सद्य एव ॥

सद्य शब्दोऽत्र त्रिरात्रवाची ।

सशोथस्य पाकस्य लक्षणम् ।

कण्डूपदेहाश्रुयुत पक्वोदुम्बरसन्निभ ।

दाहसवर्षताम्रत्वशोथनिस्तोदगौरवै ॥

जुष्टो मुहुः स्रवेद वाष्पमुष्ण पिच्छिलमेव च ।

सरन्भी पच्यते योऽसौ नेत्रपाक सशोथक ॥

(सरन्भी बलवतस्त्रायुक्रिय)

अशोथस्य पाकस्य लक्षणम् ।

शोथहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथके ॥

हृताधिमन्यस्य लक्षणम् ।

उपेक्षणादक्षि यदाधिमन्यो

वाताधिक शोषयति प्रसङ्ग ।

रुजाभिरुग्नाभिरसाध्य एष

हृताधिमन्य खलु नाम रोग ॥

अन्यच्च । अन्त शिराणा श्वसन स्थितो दृष्टि प्रतिक्षिपन् ।

हृताधिमन्य जनयेत् तमसाध्य विदुर्बुधा ॥

अन्यच्च । अथवा शोषयेदक्षि क्षीणतेजो बलादयम् ।

तत् पद्ममिव सशुष्कमवसौदति लोचनम् ॥

हृताधिमन्य त विद्यादसाध्य वातकोपत ॥

वातपर्ययस्य लक्षणम् ।

वार वारञ्च पर्येति भ्रुवौ नेत्रे च मारुत ।

रुजाभि सह तीव्राभि स ज्ञेयो वातपर्यय ॥

पर्येति पर्यायेण याति कदाचिद् भ्रुवौ कदाचिन्नेत्रे ।

शुष्काक्षिपाकस्य लक्षणम् ।

यत् कूणित दारुण रुक्षवर्त्म

सन्दह्यते चाविलदर्शनं यत् ।

सुदारुणं यत् प्रतिबोधने च

शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि ॥

कूणितं निमीलितम् । दारुणरुक्षवर्त्म दारुणं विक्षतं रुक्षञ्च
वर्त्म यस्य तत् इदमक्ष्णोर्विशेषणम् । सन्दह्यते सदाहं भवति ।
आविलदर्शनं आविलस्य दर्शनं येन तत् । यत्प्रतिबोधने उन्मेषणे
सुदारुणं सुकाठिनम् ।

अन्यतोवातस्य लक्षणम् ।

यस्यावटू कर्णशिरोहनुस्थो

मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा

कुर्याद्भुजोऽति भ्रुवि लोचने च

तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥

अवटूर्घाटा । अन्यतो वा पृष्ठादिदेशज्जागतः । अन्यतोवात
यो ह्यन्यत्र स्थितोऽन्यत्र रुजं करोति तादृशम् ।

अम्लाध्युषितस्य लक्षणम् ।

स्त्राव लोहितपर्यन्तं सर्व्वमक्षि प्रपच्यते ।

सदाहशोथं सास्त्रावमम्लाध्युषितमम्लतः ॥

अम्लतः अम्लभोजनात् । तथाच सुश्रुतः । अम्लेन
भुक्तेनेत्यादि ।

शिरोत्पातस्य लक्षणम् ।

अवेदना वापि सवेदना वा

यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्नाः ।

मुहुर्विरज्यन्ति च या समन्ताद्

व्याधि शिरोत्पात इति प्रदिष्ट ॥

अक्षिराज्य अक्षिशिरा । विरज्यन्ति विवृतवर्णा भवन्ति ।

शिराहर्षस्य लक्षणम् ।

मोहात् शिरोत्पात उपेक्षितस्तु

जायेत रोगस्तु शिराप्रहर्ष ।

ताम्राच्छमस्र स्रवति प्रगाढ

तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुञ्च ॥

नेत्रस्य सामताया लक्षणम् ।

उदीर्णवेदन नेत्र रागशोफसमन्वितम् ।

घर्ष निस्तोद शूलाश्रुयुक्त मामान्वित विदु ॥

नस्य निरामताया लक्षणम् ।

मन्दवेदनता कण्डू सरम्भाश्रुप्रशान्तता ।

प्रसन्नवर्णता चाक्ष्णो निरामेक्षणलक्षणम् ॥

सरम्भ शोथ ।

नेत्ररोगाणां चिकित्सा ।

अष्टसप्ततिराख्याता येऽत्र नेत्रभवा गदा ।

चिकित्सितमिदं तेषां समासाद् व्यासत शृणु ॥

क्रेद्यास्तोषु दशैकञ्च नव लेख्या प्रकीर्तिता ।

मेघ्या पञ्चविकारा स्युर्व्याध्या पञ्चदशैव तु ॥

षोडशं शस्त्रकृत्याश्च याप्या सप्त भवन्ति हि ।

रोगा वर्ज्ययितव्याश्च दश पञ्च च जानता ॥

असाध्यौ वा भवेतान्तु याप्यौ वागन्तुसन्निती ॥

अशीऽन्वित भवति वर्मं तु यत्तथार्थं ।

शुष्क तदार्बुदमथो पिडका शिराजा ।
 जाल शिराजमपि पञ्चविध तथार्भ
 च्छेद्या भवन्ति सह पर्वणिकामयेन ॥
 उत्सङ्गिनी वहलकर्दमवर्त्मनी च
 श्यावश्च यच्च पठित त्विह वर्द्धवर्त्म ।
 क्लिष्टश्च पोथकियुत खलु यच्च वर्त्म
 कुम्भीकिनौ च सह शर्करया च लेख्या ॥
 श्लेष्मोपनाहलगणौ च विसृज्य भेद्या
 ग्रन्थिश्च य क्लमिकतोऽञ्जननामिका च ।
 आदौ शिरा निगदिता च ययो प्रयोगे
 पाकौ च यौ नयनयो पवनोऽन्यतश्च ।
 पूयालसानिलविपर्यय मन्यसन्ना
 स्यन्दास्तु यान्त्युपशम हि शिराव्यधेन ॥
 शुष्काक्षिपाककफपित्त विदग्धदृष्टि-
 प्वस्त्राख्यशुक्रसहितार्जुन पिष्टकेषु ।
 अक्लिन्नवर्त्म हुतभुग्धजदर्शि शुक्ति
 प्रक्लिन्नवर्त्मसु तथैव वलाससन्ने
 आगन्तुरोगयुग कुञ्चन पद्मशति
 शस्त न शस्त्रपतन प्रवदन्ति धीरा ॥
 सम्पश्यत षडपि येऽभिहितास्तु काचा-
 स्ते पद्मकोपसहितास्तु भवन्ति याप्या ॥
 चत्वार एव पवनप्रभवास्त्वसाध्या
 द्वौ पित्तजौ कफनिमित्तज एक एव ।
 अर्द्धाष्टका रुधिरजाश्च गदाक्षिदोषा-

स्तावन्त एव गदितावपि बाह्यजौ द्वौ ॥

अन्यच्च । हताधिमन्यो निमिषो दृष्टिर्गभौरिका च या ।

यच्च वातहत वर्त्म न ते सिध्यन्ति वातजा ॥

पित्तज सलिलस्राव परिस्त्रायी च नीलक ॥

असाध्यौ कीर्त्तितावेतौ व्याधौ पित्तनिमित्तजौ ॥

रक्तस्रावोऽजकाजात शोणितार्शोऽवलम्बितम् ।

शुक्रच्चास्रसमुद्भूता असाध्या व्याधयो मता ॥

पूयास्रावो नाकुलान्ध्यमज्जिपाकात्ययोऽनजौ ।

असाध्या व्याधयश्चापि सनिमित्तानिमित्तकौ ॥

छिद्यरोगाणा प्रतिषेध ।

स्निग्ध भुक्तवतो ह्यन्नमुपविष्टस्य यद्वत ।

सरोषयेत् तु नयन भिषक् चूर्णैस्तु लावणै ॥

तत सरोषित तूर्ण सुस्विन्न परिघट्टितम् ।

अर्म यत्र वलीजात तत्रैतल्लगयेद् भिषक् ॥

अपाङ्ग प्रेक्षमाणस्य वडिशेन समाहित ।

मुचुण्डग्रागृह्य मेधावी सूचीसूत्रेण वा पुन ॥

न चोत्थापयता क्षिप्र कार्यमभ्युन्नतन्तु तत् ।

शस्त्रपातभयाच्चास्य वर्त्मनी ग्राहयेद् दृढम् ॥

तत प्रशिथिलीभूत त्रिभिरेव विलम्बितम् ।

उल्लिखन् मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन परिशीधयेत् ॥

विमुक्त सर्व्वतश्चापि कृष्णाच्छुक्ताच्च मण्डलात् ॥

नीत्वा कनीनकोपान्त छिन्द्यान्नातिकनीनकम् ॥

चतुर्भागस्थित मासेनाक्षि व्यापत्तिमर्हति ।

कनीनकवधादस्र नाडी चाप्युपजायते ॥

ह्रीनच्छेदात् पुनर्वृद्धि शोभ्रमेवाधिगच्छति ।
 अम्न यज्जालवद् व्यापि तदप्युन्मार्ज्यं लम्बितम् ॥
 क्षिण्यादुवक्रेण शस्त्रेण वर्त्म शृक्लान्तमाश्रितम् ।
 प्रतिसारणमक्षोस्तु तत कार्यमनन्तरम् ॥
 यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च ।
 स्वेदयित्वा तत पश्चाद् वध्नीयात् कुशलो भिषक् ॥
 देशर्तुवलकालञ्च स्नेह दत्त्वा यथाहितम् ।
 व्रणवत् सविधान्तु तस्य कुर्यादत परम् ॥
 ब्रह्मानुक्ता करस्वेद दत्त्वा शोभनमाचरेत् ।
 करञ्जबीजामलकमधुकौ साधितं पय ॥
 हितमाश्रितेन शूले द्विरङ्गं चोद्रेसयुतम् ।
 मधुकोत्पलकिञ्चल्क दूर्वाकल्कैश्च मूङ्गनि ॥
 प्रलेपं सष्टत शीतं चौरपिष्टं प्रशस्यते ।
 लेष्ट्याञ्जनैरपहरेदर्मशेषं भवेद् यदि ॥
 अर्म्भं चात्प दग्निभिर्न नील रक्तमथापि वा ।
 धूसरं तनुं यच्चापि शृङ्गवत् तदुपाचरेत् ॥
 चर्माम्बु वहलं यत्तु स्नायुमासघनाहतम् ।
 हृद्यमेव तदर्म्भं स्यात् कृष्णमण्डलगच्च यत् ॥
 विशुद्धवर्णमस्तिष्ठ क्रियास्त्रिगतकृमम् ।
 क्षिप्तेऽर्म्भणि भवेत् सम्यग् यथास्त्रमनुपद्रवम् ॥
 शिराजाले शिरा यास्तु कठिनास्ताश्च बुद्धिमान् ।
 उल्लिखेन्मण्डलाग्रेण वडिशिनावलम्बिता ॥
 शिरासु पिडका जाता या न सिध्यन्ति भेषजैः ।
 अर्म्भवन्मण्डलाग्रेण तासां हृदनमिष्यते ॥

रोगयोश्चैतयो कार्यमन्मोक्त प्रतिसारणम् ।
 विविक्षापि यथादोष लेखनद्रव्यसम्भृत ॥
 मन्धो सस्त्रेद्य शस्त्रेण पर्वणीका विचक्षण ।
 उत्तरे च त्रिभागे च वडिशेनावलम्बिताम् ॥
 क्षिन्द्यात् ततोऽर्धमग्रे स्यादशुनाडो ह्यतोऽन्यथा ।
 प्रतिसारणमत्रापि सैन्धवकौद्रमिष्यते ॥
 लेखनीयानि चूर्णानि व्याधिशोषस्य भेषजम् ॥
 अर्शस्तथा यच्च नान्ना शुष्काशीऽर्ध्वदमेव च ।
 मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन मूले च्छिन्द्याद भिषग्वर ॥
 तत सैन्धवकासीसकृणाभि प्रतिसारयेत् ।
 शस्त्रकर्मणुपरते माम खान्ना सुयन्त्रित ॥

लेख्यरोगाणा चिकित्सा ।

नव येऽभिहिता लेख्या सामान्यास्तेष्वय विधि ।
 स्निग्धवान्तविरिक्तस्य निवातातपसद्गानि ॥
 सुखोदकप्रतप्तेन वाससा सुसमाहित ।
 स्वेदयेद् वर्त्म निर्भज्य वामाङ्गुष्ठाङ्गलिस्थितम् ।
 अङ्गुल्यङ्गुष्ठाभ्यान्तु निर्भग्न वर्त्म यत्नत ।
 श्लोतान्तरोक्त नैव चलति स्रसतेऽपि वा ॥
 तत प्रमृज्य श्लोतेन वर्त्म शस्त्रपदाङ्कितम् ।
 लिखेच्छस्त्रेण यत्नेन ततो रक्ते स्थिते पुन ॥
 स्निग्ध मनोज्ञाकासीसव्योषाञ्जनकसैन्धवै ।
 समाक्षिकै श्लक्ष्णपिट्टै प्रतिसार्थीष्णवारिणा ॥
 प्रक्षाल्य हविषा सिक्त व्रणवत् समुपाचरेत् ।
 स्वेदावपौडप्रमृतीस्यहादूर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥

(द, ४२)

भेद्यरोगाणां प्रतिषेधः ।

स्नेदयित्वा विसृज्य छिद्राण्यस्य निराश्रयम् ।
 पक्व भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेनावचूर्णयेत् ॥
 रोचनाक्षारतुल्यानि पिप्पल्यं क्षौद्रयोगतः ।
 प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लगणं दृश्यते ॥
 म्विन्ना भिन्ना विनिष्पीड्य भिषगञ्जननामिकाम् ।
 शिलैलानतसिन्धूत्यै सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥
 रसाञ्जनमधुभ्यां वा भिन्ना वा शस्त्रकर्म्मविद् ।
 प्रतिसार्याञ्जनेर्युञ्ज्यादुष्णोर्दीपशिखोद्भवैः ॥
 सम्यक् स्विन्ने क्रिमिशय्यौ भिन्ने स्यात् प्रतिसारणम् ॥
 त्रिफलातुल्यकासीससैन्धवैस्तु यथाविधि ॥
 भित्तोपनाहं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः ।
 लेखयेद् मण्डलाग्रेण समन्तात्पञ्चयेदपि ॥
 सस्त्रेण विधिना सम्यक् स्नेदयित्वा यथासुखम् ।
 आपाकाद् विधिनोक्तेन पञ्चभेद्यानुपाचरेत् ॥
 सर्व्वेष्वेतेषु विहितं विधानं स्नेहपूर्व्वकम् ।
 सम्यक् पक्वेषु कुर्व्वीत व्रणादिविहिता क्रियाम् ॥
 अनुक्तेषु च रोगेषु शस्त्रकर्म्मं विचक्षणः ।
 विद्रधिब्रणनाडीवत् क्रियां कुर्यात् समाहितः ॥

लिङ्गनाशस्य चिकित्सा ।

विध्येत् सुजातं निष्प्रेक्ष्य लिङ्गनाशं कफोद्भवम् ।
 श्रावर्त्तक्यादिभिः षड्भिविवर्जितमुपद्रवैः ॥
 सोऽसञ्ज्ञातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः ॥
 शलाकयावक्तुष्टोऽपि पुनरुर्द्ध्वं प्रपद्यते ॥

करोति वेदना तीव्रा दृष्टिञ्च स्थगयेत् पुन ।
 तत्रावर्त्तचला दृष्टिरावर्त्तक्यरूपाऽसिता ।
 शर्करार्कपयोलेशनिचितेव घनाति च ॥
 राजीमती दृङ्गिचिता शालिशूकाभराजिभि ।
 विषमच्छिन्नदग्धाभा सरूक् छिन्नाशुका स्मृता ॥
 दृष्टि कास्यसमच्छाया चन्द्रकी चन्द्रकाकृति ।
 छत्राभा नैकवर्णा च च्छत्रकी नाम नीलिका ॥
 अथ साधारणे काले शुद्धसंभोजितात्मन ।
 देशे प्रकाशे पूर्वार्धे भिषग् जानूच्चपीठम् ॥
 यन्त्रितस्योपविष्टस्य स्त्रिन्नात्रस्य मुखानिलै ।
 अङ्गुष्ठमुदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्टोत्प्लुत मलम् ॥
 खनास प्रेक्षमाणस्य निष्कम्प मूर्ध्नि धारिते ।
 क्षणादर्द्धाङ्गुल मुक्ता तदर्द्धार्द्धमपाङ्गत ॥
 तर्ज्जोमध्यमाङ्गुष्ठै शलाका निश्चला धृताम् ।
 दैवच्छिद्र नयेत् पार्श्वार्द्धमामन्ययन्निव ॥
 सव्य दक्षिणहस्तेन नेत्र सव्येन चेतरेत् ।
 विध्येत् सुविद्धे शब्दे ह्यादरूक् चाम्बुलवस्तुति ॥
 सान्त्वयन्नातुर चानु नेत्र स्तन्येन सेचयेत् ।
 शलाकायास्ततोऽग्रेण निर्लिखेन्नेत्रमण्डलम् ॥
 अवाधमान शनकैर्नासा प्रतिनुदस्तत ।
 भिषक् सम्यगपहरेद् दृष्टिमण्डलग कफम् ॥
 अथ दृष्टेषु रोगेषु शलाकामाहरेच्छनै ।
 धृताप्लुत पिचु दत्त्वा वङ्गाक्षि शाययेत्तत ॥
 विद्वानन्येन पार्श्वेन तमुत्ताना द्वयोर्व्यधे ।

निवाते शयनेऽभ्यक्तशिर पाद हिते रतम् ॥
 क्षवथु कासमुद्गार श्ठीवन पानमन्त्रस ।
 अधोमुखस्थित स्नान दन्तधावन चर्वणम् ॥
 सप्ताह नाचरेत स्नेह पीत वच्चात्र यन्त्रणा ।
 शक्तितो लङ्घयेत् सेको रुजि कोष्णेन सर्पिष्ठा ॥
 त्रहातत्रहाच्च धावेत कषायैरनिलापहै ।
 वायोर्भयात् त्रहादूङ्ख स्वेदयेदक्षि सर्व्वथा ॥
 दशाहमेव सयस्य हित दृष्टिप्रसादनम् ॥
 पश्चात् कर्म च सेवेत लघुन्नञ्चापि मात्रया ।
 यन्त्रणामनुरुध्यते दृष्टेरास्थैर्यलाभत ।
 रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥
 अभिष्यन्दादीना चिकित्सा ।
 लङ्घनालेपन स्वेद शिराव्यधविरेचनै ।
 उपाचरेदभिष्यन्दानञ्जनाश्चोतनादिभि ॥
 श्रीवासातिविषालोधैश्चूर्णितैरल्पसैर्न्यवै ।
 अव्यक्तेऽक्षिगदे कार्य्यं प्रोतस्थैर्गुण्डन वह्नि ॥
 अक्षिकुक्षिभवा रोगा प्रतिश्याय व्रणज्वरा ।
 पञ्चैते पञ्चरात्रेण प्रशम यान्त लङ्घनात् ॥
 स्वेद प्रलेपस्तिक्तान्न सेको दिनचतुष्टयम् ।
 लङ्घन चाक्षिरोयाणामामाना पाचनानि षट् ॥
 अञ्जन पूरण क्वाथपानमामे न शस्यते ॥
 दाक्वीं रसाञ्जन वापि स्तन्ययुक्त प्रपूरणम् ।
 निहन्ति शीघ्र दाहाश्रुवेदना स्यन्दसम्भवा ॥
 आमलक्या रसो हन्ति नेत्रकोप प्रपूरित ।

सत्तौद्रसैन्धवो वापि शिशुमूलत्वचो रस ॥
 सैन्धवदारुहरिद्रा गैरिकपथ्यारसाञ्जनै पिष्टै ।
 दत्तो वह्नि प्रलेपो भवत्यशेषाजिरोगहर ॥
 कार्थ्या हरोतकी तद्वद् घृतभृष्टा विडालक ।
 शालाक्येऽक्ष्णोर्वहिलेपो विडालक उदाहृत ॥
 सम्पक्केऽज्जिगदे धीरैरञ्जनादिकमिथ्यते ॥
 गैरिक सैन्धव कृष्णा तगरञ्च यथोत्तरम् ।
 पिष्ट द्विरशतोऽङ्गिश्च गुडिकाञ्जनमिथ्यते ॥
 द्राक्षामधुकमञ्जिष्ठाजोवनीयै शृत पय ।
 प्रातराश्वपोतन शस्त शोथशूलाक्षिरोगिणाम् ॥
 स्निग्धैरुणैश्च वातोत्थ मृदुशीतैश्च पित्तज ।
 तीक्ष्णैरुणैश्चविशदै प्रशाम्यति कफात्मक ॥
 विल्वपत्ररस साम्ब निष्टुष्ट ताम्रभाजने ।
 सिन्धुत्य कटुतैलाक्त कुर्यान्नेत्रस्रवादिषु ॥
 तरुस्थविद्धामलकरस सर्वाक्षिरोगनुत् ।
 पुराण सर्वथा सर्पिं सर्व्वनेत्रामयापह ॥
 अयमेव विधि सर्वा मन्थादिष्वपि शस्यते ।
 अशान्ते स्रवथा मन्थे भ्रुवोरुपरि सन्दहेत् ॥
 जलौकापातन शस्त नेत्रपाके विरेचनम् ।
 शिरावेध प्रकुर्व्वीत सेकलेपास्तथा हितान् ॥
 सूर्य्योपरागानलविद्युताञ्च
 विलोकनेनोपहृतेक्षणस्य ।
 सन्तर्पण स्निग्धहिमादि कार्य्य
 साय निषेव्यास्त्रिफलाप्रयोगा ॥

अभिष्वन्दमधिमन्य रक्तोत्थमथवार्जुनम् ।
 शिरोत्पात शिराहर्षमन्याश्चासभवान् गदान् ॥
 स्निग्धखाल्येन कौम्भेन शिरावेधै शम नयेत् ॥
 अम्लाध्युषित शान्त्यर्थं कुर्याज्जेपान् सुशीतलान् ॥
 मपि क्षौद्राञ्जनञ्च ख्याच्छिरोत्पातस्य भेषजम् ।
 तद्वत् सैन्धवकासीस स्तन्यपिष्टञ्च पूजितम् ॥
 निराकरोति नक्तान्ध्य सगोमयरसा कणा ॥
 वटक्षीरेण सयुक्तं श्लक्ष्णं कर्पूरज रज ।
 जिप्रमञ्जनतो हन्ति शुक्रञ्चाति घनोन्नतम् ॥
 अजका पार्श्वतो विद्धा सूच्या विस्राव्य चोदकम् ।
 व्रण गोमयचूर्णेन पूरयेत् सर्पिषा सह ॥
 शशकाद्य घृत तद्वदजकाजात नाशनम् ॥
 कल्कं क्वाथोऽथवा चूर्णं त्रिफलाया निषेधितम् ।
 मधुना सर्पिषा वापि समस्तृतिमिरापहम् ॥
 जाता रोगा विनश्यन्ति न भवन्ति कदाचन ।
 त्रिफलाया कषायेण प्रातर्नयनधावनात् ॥
 रसाञ्जन समाक्षिकं सर्व्वनेत्रामयापहम् ॥

नेत्रवर्त्ती ।

तुल्यकं तेलकमितं टङ्गनं सर्ज्जिकं तथा ।
 द्रावयित्वा मुषामध्ये तत्र माषमितं घनम् ॥
 मिश्रयित्वा कृता नेत्रवर्त्ती नेत्ररूजापहा ।
 भाषिता श्रीमहेशेन सद्यः शान्तिप्रदा शुभा ॥
 प्रबालं मुक्ता वैदुर्यशङ्खस्फटिकचन्दनम् ।
 सुवर्णं रजतं क्षौद्रमञ्जनं शुक्तिकापहम् ॥

वैदेही श्वेतमरिच सैन्धव नागर समम् ।
मातुलुङ्गरसै पिष्टमञ्जन पिष्टकापहम् ॥

माक्षिकादिवटी ।

माचिक तोलकमित तदर्द्ध गन्धक रसम् ।
तथाभ्रश्च समादाय मुक्तास्त्रणै च पादिकौ ।
काकमाचीपत्ररसैस्त्रिधा सभाव्य यत्नत ।
रक्तिद्वयमिता कार्या माक्षिकादिवटी शुभा ॥
वेष्टिता पद्मपत्रेण धान्यराशौ निधापिता ।
यथायोग्यानुपानेन सेविता सहरेनृणाम् ॥
नेत्ररोगाश्च निखिलान् नानोपद्रवसयुतान् ॥
वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम चन्दनाद्या सुखावती ।
चन्द्रप्रभा व्रूषणाद्या दृष्टिदा च कुमारिका ॥
माक्षिकादि वटी चैव नेत्रवर्त्ती तथा शुभा ।
त्रिफलाद्य घृत तैल घृतञ्च नृपवत्सभम् ॥
शृङ्गराजाभिध तैल तैलञ्चाजितनामकम् ।
मधुकाद्य तथा लौह लौह नयनचन्द्रकम् ॥
भेषजान्येवमादीनि योज्यानि नयनामये ॥
समुद्र इव गम्भीर नैव शक्य चिकित्सितम् ।
वक्तुं निरवशेषेण श्लोकानामयुतैरपि ॥
सहस्रैरपि च प्रोक्तमर्थमल्पमतिर्नर ।
तर्कग्रन्थार्थरहितो नैव गृह्णात्यपण्डिते ॥
तदिदं बहुगूढार्थं चिकित्सावोजमीरितम् ।
कुशलेनाभिपन्न तद् बहुधाभिप्रोहति ॥

पथ्यापथ्यानि ।

शालिर्मुक्तो यवो दुग्ध पटोल चाप्युडुम्बरम् ।
 द्राक्षादाडिखर्जूरामलकान्यविदाहि च ॥
 पुष्टिदानि सुपाच्यानि हितानि नयनामये ।
 विपरीतानि जानीयाद् वर्जनीयानि यत्नत ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 नेत्ररोगाधिकारस्त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

चतुः सप्ततितमोऽध्यायः ।

— ० —

कर्णरोगाधिकारः ।

कर्णरोगाणां नामानि सख्या च ।

कर्णशूल कर्णनादो वाधिर्यं च्छेड एव च ।
 कर्णस्त्राव कर्णकण्डू कर्णगूथस्तथैव च ॥
 प्रतिनाहो जन्तुकर्णो विद्रधिर्विविधस्तथा ।
 कर्णपाक पूतिकर्णस्तथैवाश्वतुर्विधम् ॥
 तथावृद्ध सप्तविध शोफश्चापि चतुर्विधः ।
 एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरौरिता ॥

कर्णशूलस्य सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च ।

समीरणं श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन्
 समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।

करोति दोषैश्च यथास्वमावृत

स कर्णशूल कथितो दुराचर ॥

*अन्यथा चरन् प्रतिलोम चरन् । दोषै पित्तकफरक्तै ।
रक्तस्यापि रुजादिकर्तृत्वेन दोषसाभ्याद् दोषत्वमेव । यथास्व
यथात्मोयनिदानं कुपितै । अथवा यथास्वमिति शूलविशेषणम् ।
दुराचर दुरुपचर ।

कर्णशूलस्यारिष्टलक्षणम् ।

मूर्च्छा दाहो ज्वर कास क्लमोऽथ वमथुस्तथा ।

उपद्रवा कर्णशूले भवन्त्येते मरिष्यत ॥

कर्णनादस्य लक्षणम् ।

कर्णस्रोत स्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वरान् ।

भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते ॥

वाधिर्यस्य लक्षणम् ।

यदा शब्दवद् वायु स्रोत आवृत्य तिष्ठति ।

शुद्ध श्लेष्मान्वितो वापि वाधिर्यं तेन जायते ॥

कर्णक्षेडस्य लक्षणम् ।

वायु पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषसमः स्वनम् ।

करोति कर्णयोः क्षेडः कर्णक्षेडः स उच्यते ॥

क्षेडशब्दार्थं व्यनक्ति । वेणुघोषसमस्वनमिति । यत उक्तं
क्षेडेन वेणुघोषवदिति । ननु कर्णनादः कर्णक्षेडयोः को भेदः ?
यत्नोच्यते कर्णनादः केवलेन वातेन जन्यते तत्र नानाशब्दाश्च
शृणोति । कर्णक्षेडस्तु पित्तादियुक्तेन वातेन जन्यते तत्र
नियमेन वेणुघोषमिव शृणोतीति भेदः ।

कर्णस्रावस्य लक्षणम् ।

शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो

जले प्रपाकादथवापि विद्रुधे ।

स्रवेद्धि पूय श्रवणोऽनिलाद्द्वित

स कर्णमस्राव इति प्रकीर्तित ॥

पूयमित्युपलक्षणं जलं रमञ्च स्रावयेत् । श्रवणशब्दं
पुनिङ्गोऽप्यस्ति ।

कर्णकण्डू लक्षणम् ।

मारुत कफसयुक्तं कर्णे कण्डूं करोति हि ॥

कर्णगूथस्य लक्षणम् ।

पित्तोष्णशोषितं स्नेहा कुरुते कर्णगूथकम् ॥

कर्णे गूथं यस्मात् स कर्णगूथो व्याधि ।

कर्णप्रतानाहस्य लक्षणम् ।

स कर्णगूथो द्रवता यदा गतो

विलापितो घ्राणमुखं प्रपद्यते ।

तदा स कर्णप्रतिनाहसञ्चितो

भवेद् विकारः शिरसोऽर्धभेदकः ॥

घ्राणञ्च मुखञ्च घ्राणमुखं एकत्वं हन्ते । शिरसोऽर्धभेदकः
अर्धवर्धभेदकाख्यशिरोरोगकः ।

क्रिमिकर्णस्य लक्षणम् ।

यदा तु मूर्च्छान्त्यथवापि जन्तव

सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मच्छिका ।

तद्दृग्जनत्वाच्छ्रवणो निरुजते

भिषग्भिराद्यैः क्रिमिकर्णको गदः ॥

तद् व्यञ्जत्वात् क्रिमिलक्षणत्वात् । श्रवणं कृमिकर्णको
गदो निरुच्यते इति आश्रयाश्रितयोरभेदोपचाराच्छ्रवणं क्रिमि-
कर्णको गदो भण्यते ।

पतङ्गादिषु प्रविष्टेषु लक्षणम् ।

पतङ्गा शतपदाश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि ।

अरतिं व्याकुलत्वञ्च भृशं कुर्वन्ति वेदनाम् ॥

कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फरफरायते ।

कोटे चरति रुक् तोत्रा निबन्धे मन्दवेदना ॥

द्विविधस्य कर्णविद्रव्यलक्षणम् ।

क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधि

भवेत् तथा दोषकृतोऽपरं पुनः ।

सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत्

प्रतोदधूमायनदाहचोषवान् ॥

क्षतप्रभवोऽभिघातप्रभवश्च तयोर्द्वयोरप्यागन्तुजत्वादौक्यम् ।

एव वातादिजस्यापि दोषजत्वादेकत्वम् । अस्रशब्देनात्र आस्रावो
बोध्यः ।

कर्णपाकस्य लक्षणम् ।

कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविल्लेदकृद् भवेत् ॥

कोथं पूतिभावः । विल्लेदः आर्द्रता ।

पूतिकर्णस्य लक्षणम् ।

कर्णविद्रधिपाकाद् वा कर्णे वा वारिपूरणात् ।

पूयं स्रवति यः पूतिः स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ॥

कर्णस्त्रावाद् भेदार्थमाह पूतीति नियमेन पूतिः यथा

स्यादेव स्रवति ।

कर्णगतानां श्रोथार्ध्वुदार्शसा लक्षणानि ।

कर्णश्रोथार्ध्वुदार्शसि जानीयादुक्तलक्षणै ॥

कर्णश्रोथाश्चत्वारो वातपित्तकफरक्तजा । एवमर्शोऽपि
चतुर्विधम् । अन्येषां श्रोथानामर्शसाञ्चात्रासम्भव आधार
प्रभावात् । अर्ध्वुद सप्तविध वातपित्तकफरक्तमासमेदशिराजम् ।

एते कर्णरोगा अष्टाविंशति सुश्रुतोक्ता वर्णिता । इदानीं
चरकोक्तकर्णरोगचतुष्टय वातपित्तकफसन्निपातकृतमाह ।

वातजस्य कर्णरोगस्य लक्षणम् ।

नादोऽतिरुक् कर्णमलस्य शोष

स्त्रावन्तनुश्चाश्रवणञ्च वातात् ॥

पित्तजस्य लक्षणम् ।

श्रोथ सरागो दरुणविदाह

सपोत पूतिस्रवणञ्च पित्तात् ॥

कफजस्य लक्षणम् ।

वैश्रुत्यकण्डूस्थिरश्रोथ शुक्ल-

स्निग्धस्रुति स्रवणञ्च कफाच्च ॥

वैश्रुत्यमन्यथा श्रवणम् ।

त्रिदोषजस्य लक्षणम् ।

सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात्

स्त्रावञ्च तत्राधिकदोषवर्ण ॥

कर्णपाल्या कर्णावयवत्वात् तद्विकारानत्रैवाह ।

तत्र परिपोटकस्य निदान लक्षणञ्च ।

सौकुमार्याच्चिरोत्कृष्टे सहसातिप्रवर्द्धिते ।

कर्णश्रोथो भवेत् पाल्या सरुज परिपोटवान् ॥

कृष्णारुणाभि सस्तब्ध स रातात् परिपोटक ॥

परिपोटवान् मनाक् त्वगवदरणवान् ।

उत्पातस्य लक्षणम् ।

गुर्वाभरणसयोगात् ताडनाद् घर्षणादपि ।

शोथ पात्वा भवेच्छ्वावो दाहपाकरुजान्वित ॥

रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पात स गद स्मृत ॥

उन्मन्यकस्य लक्षणम् ।

कर्ण बलाद् वर्धयत पात्वा वायु प्रकुप्यति ।

कफ सगृह्य कुरुते शोथ स्तब्धमवेदनम् ॥

उन्मन्यक सकण्डूको विकार कफवातज ॥

वर्धयतो जनस्य । अवेदनमीषहेदनम् ।

दु खवर्द्धनस्य लक्षणम् ।

सर्वर्द्धमाने दुर्विद्धे कण्डूदाहरुजान्वित ।

शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दु खवर्द्धन ॥

सर्वर्द्धमाने दुर्विद्धे कर्ण इति शेष ।

परिलेहिनी लक्षणम् ।

कफासृक् क्रिमय क्रुद्धा सर्षपाभा विसर्पिण ।

कुर्वन्ति पिडका पात्वा कण्डूदाहसमन्विताम् ॥

कफासृक् क्रिमिसम्भूत स विसर्पन्नितस्तत ।

लिङ्घात् सशष्कुली पाली परिलेही च स स्मृत ॥

स पिडकात्मक परिलेहिसन्नको गद । लिङ्घात्
निर्मासीकुर्यात् । विसर्पान्वित इति पाठे विसर्पेण अन्वित इति ।

(द, ४३)

कर्णरोगाणां चिकित्सा ।

कर्णशूले कर्णनादे वाधिर्यं च्छेद एव च ।
 चतुर्व्वपि च रोगेषु सामान्य भेषज स्मृतम् ॥
 शृङ्गवेरञ्च माध्वीक सैन्धव तैलमेव च ।
 कटुणा कर्णयोर्धार्य्यमेतत् स्याद् वेदनापहम् ॥
 लशुनार्द्रकशिग्रूणां वारुण्या मूलकस्य च ।
 कदल्याश्च रस श्रेष्ठ कटुणा कर्णपूरणे ॥
 वारुणी वरुण ।

अर्कश्च पत्र परिणामपीत
 माज्येन लिप्त शिख्रियोगतप्तम् ।
 आपोद्य तस्याम्बु सुखोष्णमेव
 कर्णे निषिक्त हरतेऽतिशूलम् ॥

तोत्रशूलातुरे कर्णे सशब्दे क्लोदवाहिनि ।
 छागमूत्र प्रशसन्ति कोष्ण सैन्धवसयुतम् ॥
 हिङ्गुसैन्धवशृङ्गीभि स्तैल सर्षपमश्वत्थम् ।
 विपक्व हरतेऽवश्य कर्णशूल प्रपूरणात् ॥
 शोभाञ्जनस्य निर्य्यासस्तिलतैलेन सयुत ।
 सुखोष्ण पूरणात् कर्णे कर्णशूल निवारयेत् ॥
 हिङ्गुतुम्बुरुशृङ्गीभि माध्य तैलन्तु सर्षपम् ।
 कर्णशूले प्रयानन्तु पूरणं हितमुच्यते ॥
 कर्णशूले कर्णनादे वाधिर्यं च्छेद एव च ।
 पूरणं कटुतैलेन हितं वातघ्नमौषधम् ॥
 कर्णस्त्रावे पूतिकर्णे तथैव क्रिमिकर्णके ।
 सामान्यं कर्म कुर्व्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥

स्वर्जिकाचूर्णसयुक्त वीजपूरञ्च सन्निपेत् ।
 कर्णस्रावरुजादाहास्तेन नश्यन्त्यसशयम् ॥
 आम्रजम्बू प्रवालानि मधुकस्य वटस्य च ।
 एभिस्तु साधित तैल पूतिकर्णगद हरेत् ॥
 जातीपत्ररसे तैल विपक्व पूतिकर्णजित् ॥
 * छट्ट रसाञ्जन नार्य्यां क्षीरेण क्षौद्रसयुतम् ।
 प्रशस्यते चिरोत्थे तत् सस्त्रावे पूतिकर्णके ॥
 शम्बूकस्य तु मासेन कटुतैल विपाचयेत् ।
 तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥
 क्रिमिकर्णविनाशाय क्रिमिघ्नी कारयेत् क्रियाम् ।
 वार्त्ताकुधूमश्च हित सर्षपस्त्रेह एव च ॥
 पूरण हरितालेन गव्यमूत्रयुतेन च ।
 धूपने कर्णदौर्गन्धे गुग्गुलु श्रेष्ठ उच्यते ।
 चिकित्सा कर्णशोथानां तथा कर्णार्शसामपि ।
 कर्णाव्वुदानां कुर्वीति शोथार्शोऽव्वुदवट् भिषक् ॥
 कर्णपालीविकाराणां चिकित्सा ।
 पालीसशोषणे कुर्व्याट् वातकर्णरुजाक्रियाम् ।
 स्नेदयेद् यत्नतस्तान् स्निग्धां सर्वर्षयेत् तिलैः ॥
 शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डवीजकैः ।
 तैल विपक्व सक्षीर पाली सर्वर्षयेत् सुखम् ॥
 जीवनोयस्य कल्केन तैल दुग्धेन पाचयेत् ।
 चिकित्सेत् तेन तैलेन हतास्र परिपोटकम् ॥
 ज्योतलेपैर्जलीकोभिर्कृत्वा समुपाचरेत् ॥
 हलिनी सुरसाभ्याञ्च गोधाकङ्कवशान्वितम् ।

तैल विपक्वमभ्यङ्गादुन्मन्य नाशयेद् ध्रुवम् ॥
 दु खवर्जनक सिक्ता जम्ब्वाम्रविल्वपत्रजै ।
 काथैस्तैलेन सुस्निग्ध तच्चूर्णंश्चावधूनयेत् ॥
 बहुशो गोमयैस्तप्तै स्वेदित परिलेहिनम् ।
 घनसारै समालिम्पेदजामूत्रेण कल्कितै ॥
 अपामार्गच्चारतैल तैलञ्च लशुनाद्यकम् ।
 विल्वतैल सर्जिकाद्य दशमूलाभिध तथा ॥
 कुष्ठाय चारतैलञ्च जम्ब्वायञ्च निशादिकम् ।
 भेषजान्येवमादीनि घ्नन्ति कर्णमयान् बह्वन् ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 कर्णरोगाधिकारश्चतु सप्ततितमोऽध्याय ।

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ।

— ० —

शिरोरोगाधिकारः ।

तत्र शिरोरोगस्य निदान सख्या च ।
 शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभि ।
 सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा ॥
 सूर्यावर्त्तान्तवातशङ्खकार्द्धावभेदका ।
 एकादशवित्रा एते कथ्यन्ते च सलक्षणा ॥

शिरोरोगशब्दन शिरोगता शूलरूपा रुग्भिधोयते ।
क्षयेण रसादिक्षयेण ।

सर्व्व एव शिरोरोगा सन्निपातसमुत्थिता ।
वैशिष्ट्याद् दोषलिङ्गाना कौर्त्तिता ऋषिभि पृथक् ॥

वातिकस्य शिरोरोगस्य लक्षणम् ।

यस्यानिमित्त शिरसो रुजश्च
भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् ।
वन्धोपतापै प्रशमो भवेच्च
शिरोऽभिताप ससमीरणेन ॥

भवेदिति शेष । अनिमित्त अतर्कितविप्रकष्ट निमित्तम् ।
निशि चातिमात्र रात्रौ शैत्येन वायोराधिकात् । उपताप
स्वेदनम् । शिरोऽभिताप शिर पीडा ।

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम् ।

यस्योष्णमङ्गारचित यथैव
भवेच्छिरो दह्यति चाक्षि नासम् ।
पोतेन रात्रौ च भवेत् प्रशान्ति
शिरोऽभिताप स तु पित्तकोपात् ॥
दह्यतीति पदमार्षम् ।

श्लेष्मिकस्य लक्षणम् ।

शिरो भवेद् यस्य कफोपदिग्ध
गुरु प्रतिष्टब्धमतो हिमश्च ।
शूनाङ्गि नासा वदनञ्च यस्य
शिरोऽभिताप स कफप्रकोपात् ॥

सान्निपातिकस्य लक्षणम् ।

शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते
सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ।

रक्तजस्य लक्षणम् ।

रक्तार्शकं पित्तसमानलिङ्गं
स्पर्शसहत्वं शिरसो भवेच्च ॥
पैत्तिकाद् भेदमाह स्पर्शसहत्वमिति ।

क्षयजस्य लक्षणम् ।

वसा वलासक्षतसम्भवानां
शिरोगतानामिति सक्षयेण ।
क्षयप्रवृत्तं शिरसोऽभितापं
कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम् ॥
सस्त्रेदनच्छर्द्दनघर्म्मनस्यै
रसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमिति ॥
अङ्गं भ्रमति तुद्येत शिरो विभ्रान्तनेत्रता ।
मूर्च्छां गात्रावसादश्च शिरोरोगी क्षयात्मके ॥

क्रिमिजस्य लक्षणम् ।

निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं
समक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्त ।
घ्राणाच्च गच्छेद्गुधिरं सपूयं
शिरोऽभितापं क्रिमिभिः सघोर ॥

समक्ष्यमाणं क्रिमिभिरिति शेषः । स्फुरतीव मनाक् च
तीव्रः । घ्राणाच्चेति चकारेण क्रिमिनिर्गमोऽपि बोध्यते ।

सूर्यावर्त्ताख्यस्य लक्षणम् ।

सूर्योदय वा प्रप्ति मन्दमन्द-
मच्चिभ्रुव रुक् समुपैति गाढम् ।
विवर्द्धते चाश्रुमता सहैव
सूर्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च ॥
शीतेन शान्ति लभते कदाचि-
दुष्णेन जन्तु सुखमाप्नुयाच्च ।
त भास्करावर्त्तमुदाहरन्ति
सर्व्वात्मक कष्टतम विकारम् ॥

सूर्योदये प्रातर्मन्द यथा स्यात् तथा रुजा अच्चिभ्रुव
समुपैति, अश्रुमता सूर्येण सह गाढ यथा भवति तथा वर्द्धते च
शीतेन कदाचित् शान्ति लभते कदाचिदुष्णेन वा । शीते उष्णे
च इति सप्तम्यन्ते पदे स्वीकृते शीते कर्मणि उष्णे कर्मणि वा
कृते शान्ति न प्राप्नुयादित्यर्थ । भास्करावर्त्त सूर्यावर्त्त ।

अनन्तवातस्य लक्षणम् ।

दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्या
सपीड्य घाटासु रुजा सुतीव्राम्
कुर्वन्ति योऽस्ति भुवि शङ्खदेशे
स्थित करोत्याशु विशेषतस्तु ॥
गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्प
हनुग्रह लोचनजाश्च रोगान् ।
अनन्तवात तमुदाहरन्ति
दोषत्रयोऽथ शिरसो विकारम् ॥

अनन्तेषु बहुषु अङ्गेषु वात एव अनन्तवात । प्रथमतः
त्रयो दोषा मन्या ग्रीवाशिराद्वय सपीड्य घाटासु ग्रीवापश्चाद-
भागेषु सुतीव्रा रुजा कुर्वन्ति । अनन्तर शीघ्र चक्षुरादिषु
व्याधे स्थितिर्भवतीत्यर्थः । अयञ्च अन्वयः । यो व्याधिं अक्षि-
भ्रुवि शङ्खदेशे विशेषतः गण्डस्य पार्श्वे आशु घाटायामुत्पत्त्य-
नन्तरमेव स्थितिं करोति तथा कम्पादिकञ्च करोति त-
अनन्तवात वदन्ति भिषजः ।

शङ्खकस्य लक्षणम् ।

रक्तपित्तानिला दुष्टा शङ्खदेशे विमूर्च्छिता ।
तीव्ररुग्दाहराग हि शीघ्रं कुर्वन्ति दारुणम् ॥
स शिरो विषवद्गो निरुध्याशु गलं तथा ।
त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ॥
व्रणं जीवति भैषज्यं प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥
रक्तपित्तानिला अत्र कफोऽपि योज्यः कृतानुयात्र-
कफपित्तरक्तैरिति सुश्रुतवचनात् । विमूर्च्छिता प्रवृद्धा ।
त्रिरात्रात् त्रिरात्रमध्ये मारयतीति यावत् ।

अर्द्धावभेदक लक्षणम् ।

रुक्ताशनाद्यध्यशनावश्याप्राग्वातमैथुनैः ।
वेगसम्भारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥
केवलं सकफो वार्धं गृहीत्वा शिरसो बली ।
मन्याभूशङ्खकर्णाक्षि ललाटार्धेषु वेदनाम् ॥
शङ्खाशनिनिभा कुथ्यात् तीव्रा सोऽर्द्धावभेदकः ।
नयनं वायवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥

सुश्रुते तु । यस्योत्तमाङ्गार्द्धमतीव जन्तो

सन्धेदतोदभ्रमश्लक्षुष्टम् ।

पक्षाद् दशाह्वाद्यवाप्यकस्मात्

तस्यार्द्धभेद त्रितयाद् व्यवस्येत् ॥

अवश्य अवश्याय । आयाम अतिचलनभारोद्वहनादि ।

व्यायाम मल्लश्चम् । शस्त्राशनिनिभा शस्त्राघातेनेव वज्रपातेनेव वेदनाम् । शस्त्रारणिनिभामिति पाठे अरणिना अग्न्युत्पापक-
काष्ठयन्त्रेण मन्यनवत् पोडा अथवा लक्षणया अग्नियोगेनेव पोडा बोध्या ।

तन्त्रविशेषोक्तस्य मनोविघातजस्य शिरोरोगस्य

निदानं सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च ।

ईर्ष्या कोपशोकाभ्यां शास्त्रादेरतिचिन्तया ।

वायु प्रकुपित कुर्व्यात् पोडा शिरसि दारुणम् ॥

मस्तिष्क शोणित नीत्वा कृत्वा तस्यापि वैकृतम् ।

शङ्खयोश्च भ्रुवोरक्ष्णो स्तथा शीर्षतलादिषु ॥

जनयेद् वेदना घोरा भ्रमरोगश्च दारुणम् ।

इन्द्रियाणां हरेच्छक्ति स्मृतिभ्यश्च करोति च ॥

मनोविघातजाख्येन शिरोरोगेण पोडित ।

न शक्नोति पुमाश्चिन्ता हृदि धारयितुं क्षणम् ॥

शिरोरोगस्य चिकित्सा ।

वातिके शिरसो रोगे स्नेहस्वेदान् सलावणान् ।

पानान्नमुपनाह्वाश्च कुर्व्याद्वातामयापहान् ॥

कुष्ठमेरुण्डमूलञ्च लेपात् काष्ठीकयोजितम् ।

शिरोऽर्त्तिं नाशयत्याशु चर्णं वा मुत्तुकुन्दजम् ॥

शिरोवस्ति ।

आशिरो व्यायत चर्मं कृत्वाष्टाङ्गुलमुच्छ्रितम् ।
 तेनावेष्ट्य शिरोऽस्तात माषकल्मेन लेपयेत् ॥
 नैश्चल्येनोपविष्टस्य तैलैरुष्णै प्रपूरयेत् ।
 धारयेदारुज शान्तेर्याम यामार्द्धमेव वा ॥
 शिरोवस्तिर्जयत्येष शिरोरोग मरुद्भवम् ।
 हनुमन्याच्चिकर्णार्त्तिर्मर्दित मस्तकम्पनम् ॥
 पैत्ते घृत पय सेका शीतलेपा सलावणा ।
 जीवनीयानि सर्पीषि पानान्नञ्चापि पित्तनुत् ॥
 कफजं लङ्घनं स्वेदो रुक्षोष्णै पाचनात्मकै ।
 तीक्ष्णवपीडधूमाश्च तीक्ष्णाश्च कवलग्रहा ॥
 सारिवादिलेप ।

सारिवोत्पल कुष्ठानि मधुक चाश्लपेषितम् ।
 सर्पिस्तैलयुतो लेप सूर्यावर्त्तार्द्धभेदयो ॥
 सारिवादिभिः समभागैः काञ्चिकपिष्टैर्घृततैलेन सहितै
 लेप प्रयोक्तव्यः ।

सूर्यावर्त्तभव वीज तद्रसेन सुपेषितम् ।
 वेदनानाशनो लेप सूर्यावर्त्तार्द्धभेदयो ॥
 सूर्यावर्त्तं विज्ञातव्यं नस्यकर्मणादि भेषजम् ।
 पाययेत् सगुडं सर्पिर्घृतपूपाश्च भोजयेत् ॥
 सूर्यावर्त्तं शिरावेधो लावणं क्षीरसर्पिषा ।
 हितं क्षारघृताभ्यासस्ताभ्याश्चैव विरेचनम् ॥
 क्षतमालपङ्क्तवरसे खरमञ्जरीकल्कसिद्धं नवनीतम् ।
 नैस्येन जयति नियतं सूर्यावर्त्तं सुदुर्वारम् ॥

कृतमाल धनवहेडा इति हिन्दीभाषा । खरमञ्जरी
अपामार्गवीजम् ।

दशमूलौकषायन्तु सर्पि मैन्धव सयुतम् ।
नस्यमर्द्धावभेदघ्न सूर्यावर्त्त शिरोऽर्त्तिजित् ॥
शिरीष मूलकवीजैरवपीडञ्च योजयेत् ।
अवपीडो हितो वा स्याद्वचापिप्पलिभि कृत ॥
जाङ्गलानि च मासानि कारयेदुपनाहकम् ।
तेनास्य शाम्यते व्याधि सूर्यावर्त्त सुदारुण ॥
भृङ्गराजरसञ्छागक्षीरान्तरोऽर्कतापित ।
सूर्यावर्त्त निहन्त्याशु नस्येनैव प्रयोगराट् ॥
एष एव विधि कृतस्त कार्थ्यञ्चार्द्धावभेदके ॥
पिबेत् सर्शकर क्षीर नीर वा नारिकेलजम् ।
सुशोत वापि पानीय सर्पिर्वा नस्ततस्तयो ॥
तिलात कल्क सनलद सक्षौद्र लवणान्वितम् ।
तेनास्य लेपयेत् शीर्ष मर्द्धभेद व्यपोहति ॥
सविडङ्ग तिल कृष्ण सम कृत्वा प्रपेषयेत् ।
नस्यकर्मणि दातव्य मर्द्धभेद विनाशयेत् ॥
दग्धचूर्णो मृत्तिका चूर्ण मरिच चूर्णयो
समाश मिलित कृत्वा नस्य हन्ति शिरोरुजाम् ॥
अनन्तवाते कर्त्तव्य सूर्यावर्त्तहितो विधि ।
शिरावेधञ्च कर्त्तव्योऽनन्तवात प्रशान्तये ॥
आहारश्च विधातव्यो वातपित्त विनाशन ॥
सूर्यावर्त्ते हित यच्च शङ्खके स्वेदवर्जितम् ।
क्षीरसर्पि प्रशसन्ति नस्त पानञ्च शङ्खके ॥

भूतावरो कृशातलान् मधुकं नीलमुत्पलम् ।
 दूर्वा पुनर्नवाच्चापि लेप साध्ववतारयेत् ॥
 शीत तोयावसेकाश्च क्षीरसेकाश्च शीतलान् ॥
 कल्कैश्च क्षीरवृक्षाणां शङ्खकस्य प्रलेपनम् ॥
 क्रीड्य कादम्ब हसना शराव्या कच्छपस्य च ।
 रसैः सवृहणस्याथ तस्य शङ्खक सन्धिजा ॥
 जङ्घास्त्रिस्र शिरा प्राज्ञो भिद्यादेव न ताडयेत् ॥
 गिरिकर्णोफलरस मूलञ्च नस्य माचरेत् ।
 मूल वा वन्धयेत् कर्णे शीघ्रं हन्ति शिरोव्यथाम् ॥
 गुञ्जाकरञ्जवीजञ्च तयो कल्को जले कृत ।
 मरिचैर्भृङ्गराजैश्च शीघ्रं हन्ति शिरोव्यथाम् ॥
 नागरकल्क विमिश्र क्षीरं नस्येन योजितं पु साम् ।
 नानादोषोद्भूता शिरोरुजा हन्ति तीव्रतराम् ॥
 शतधीतष्टताभ्यङ्गं सर्व्वशीर्षविकारनुत् ।
 तथा चन्दनकर्पूरलेपनञ्च हितं मतम् ॥
 क्षिप्त्वा दारुसिता दुग्धे कोलमाना पलाष्टकैः ।
 पल्लैकत्र विधानज्ञो घनता तत् समाचरेत् ॥
 भक्षणादस्य नित्यं हि शिरोरोगो विनश्यति ।
 सेवनं फनिफेनस्य हरितालस्य चाथवा ।
 मध्वान् शोर्षगटान् हन्ति ज्ञानाग्निं कर्म्मसघनम् ॥
 यष्टीमधुकमाषं स्याच्चतुर्थांशं विषं भवेत् ।
 तयोश्चूर्णं सुसूक्ष्मं स्यात् तच्चूर्णं सर्षपोन्मितम् ॥
 नासिकाभ्यन्तरे न्यस्तं सर्व्वां शोर्षव्यथा हरिेत् ।
 दृष्टप्रयोगो योगोऽयमनुभाविभिरादृत ॥

मनोविघातजे कार्यो निखिलो बृहणो विधि ।

हितो मास्ररसश्चात्र पयश्च परम हितम् ॥

शिरोरोगहरो रस ।

रस गन्धकमभ्रश्च लौह कर्षमित पृथक् ।

स्वर्ण शणमितश्चैव दाव्वाख्यश्च विष तथा ॥

भृङ्गराजाश्रमा सम्यङ् मर्दयित्वा विचक्षण ।

रक्तिकार्द्धमिता कुर्याद् वटीश्चण्डाशुशोषिता ॥

शिरोरोगहरो नाम रमोऽय हरनिर्मित ।

हरित् सर्वान् शिरोरोगान् विरामे यदि सेवित ॥

षड्विन्धाख्यश्च यत्तैर्न दशमूलादिक तथा ।

मयूराद्य तथा मर्पिर्हसाद्यादिकमेव च ॥

शिर शूलादिवज्राख्यो रसश्चैवविधानि च ।

भेषजानि शिरोरुक्त्वा सर्वास्त्रैव हितानि हि ॥

रस श्वासकुठारो यस्तस्य नस्य विशेषत ।

शिर शूल हरत्येव मशयोऽत्र न विद्यते ॥

मिहरोदय वटी ।

लौहमभ्र स्वर्णञ्ज विद्रुम राजपट्टकम् ।

सर्वं सम प्रदातव्य सिन्दूरश्च द्विभागिकम् ॥

परण्डमूलजेनैव रमेन परिभावयेत् ।

क्वाथैस्तथा जटामास्या वटी रक्तिहयात्मिका ॥

पथ्यापयोऽनुपानेन वटीय मिहरोदया ।

अर्द्धावभेदकं हन्ति पीता बातमनन्तकम् ॥

सूर्यावर्त्त तथा शङ्खश्चैकजश्च द्विदोषजम् ।

त्रिदोषज शिरोरोग साध्यासाध्यं न सशय ॥

(द, ४४)

शिरोरोगे पथ्यापथ्य निर्णय ।

शालि यव मासरस वार्त्ताकुञ्च पटोलकम् ।
 द्राक्षादाडिमखर्जूरफलानि च पयस्तथा ॥
 निशापान नदीस्नान गन्धद्रव्यनिषेवणम् ।
 शिरोरोगेषु सर्वेषु हितमुक्त यथायथम् ॥
 द्रव्याणि चातितीक्ष्णानि दुर्जराणि च यानि वा ।
 तान्यनिष्टप्रदान्यत्र तीक्ष्णाश्च निखिला क्रिया ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 शिरोरोगाधिकार पञ्चसप्ततितमोऽध्याय ।

षट्सप्ततितमोऽध्याय ।

शीर्षांशुरोगाधिकार ।

तस्य निदान सम्प्राप्तिश्च ।

मद्यातिपानादतिशैत्ययोगाद्
 विरुद्धभोज्यादनिलप्रदोषात् ।
 दुष्टाश्वपानादभिघाततश्च
 तथान्त्रमध्ये क्रिमिसम्भवाच्च ॥
 शिरोगतस्नेहवृत्तौ क्रमेण
 सञ्चोयते तोयमतिप्रभूतम् ।

श्रीर्षाम्बुनामा गद एष पूर्वे

प्रकीर्तितं लक्षणं भिषग्भिः ॥

प्रायश्च शैशवे व्याधिर्विविधाहितसेवनात् ।

तथा दन्तोद्गतेरेष बाहुल्येनाभिजायते ॥

तस्य पूर्वरूपम् ।

जिह्वा लिप्तातिनिद्रत्व दौर्बल्यश्वासपूतिता ।

गाढविट्ता च तस्मिन् भविष्यति भविष्यति ॥

तस्य लक्षणम् ।

शिरसो वेदना घोरा श्रुतेर्दृष्टे च तीक्ष्णता ।

मूत्राल्पत्व कृष्णविट्त्व धमनी वेगवाहिनी ॥

त्वग्रुक्षीणा तथा छर्द्दिर्विषमा च कनीनिका ।

कोपित्व मुखवैवर्यं निद्राया दन्तघर्षणम् ॥

कण्डूरोष्ठस्य नासाया आक्षेपो रक्तनेत्रता ।

पक्षाघात प्रलापश्च श्रीर्षाम्बुगदलक्षणम् ॥

तस्य चिकित्सा ।

भेषज रेचन यच्च यन्मूत्रस्य प्रवर्त्तनम् ।

रक्तदोषहर यच्च तच्छ्रीर्षाम्बुगदे शुभम् ॥

मुण्डयित्वा शिरस्तच्च च्छादयेदुष्णवाससा ।

पाययेन्नारिकेलस्य स्नेहञ्चापि निरन्तरम् ॥

सेवयेद्रसचूर्णञ्च स्तोकमात्रं विचक्षणम् ॥

पीतमूली त्रिवृच्छामि पथ्यामामलकी शटीम् ।

अनन्ता मधुक मुस्ता धन्याक कटुरोहिणीम् ।

हरिद्रे हे त्रिजातश्च काथयित्वा यथाविधि ।

यवक्षारेण सहितं पाययेदस्य शान्तये ॥

सलिलशीषणं चूर्णम् ।

रसचूर्णं यवज्जीतम् ।
 भार्गमिला तथा लघ्वोमभयामिन्द्रवारुणम् ॥
 समासेन प्रगृह्याथ प्रयुञ्ज्यात् पयसा सह ॥
 शीषाम्बूतन्निराकुर्याच्चूर्णं सलिलशीषणम् ॥

कुङ्कुमाद्य दृतम् ।

कुङ्कुम शारिवा द्राक्षा जीवन्तीमभया विडम् ।
 पत्र पटोलमूलञ्च सर्पिषा पाचयेद्विषक् ॥
 अस्य मात्रा प्रयुञ्जीत वीच्य व्याधेर्बलाबलम् ।
 सर्वान् शीर्षगदान् हन्यात् कुङ्कुमाद्याभिध दृतम् ॥

रसतैलम् ।

धुसूर धातकी मूर्ध्ना मधूक मधुक विडम् ।
 नागर नोलिनी कृष्णा कटफल कटुक जलम् ॥
 शाणमानेन नि क्षिप्य कटुतैलशरावके ।
 सञ्चते मृगमये भाण्डे निशा सप्त च यापयेत् ॥
 तत कल्कान् विनिर्हृत्य कज्जलीमर्द्धकार्षिकीम् ।
 तत्र समिश्य शिरसि मुण्डिते तत् प्रयोजयेत् ॥
 रसतैलमिदं हन्यात् शोर्षाम्बाश्च न सशय ।
 व्याधिताना हितार्थाय हरेणैतत् समीरितम् ॥

वक्त्रिभास्करी रस ।

सुवर्णमध्व वैक्रान्त रजत शाणमाणकम् ।
 लौह रस गन्धकश्च माक्षिक कर्षसंमितम् ॥
 ऋक्षचित्रकतीर्थेन तथा ब्राह्मरा रसेन च ।

त्रि सप्तकत्व सन्भाव्य कुर्याद्वस्वमिता वटौ ॥
 रसोऽय सर्वथा हन्ति मस्तिष्कोदकमाशु च ।
 अन्याश्च शिरसो रोगान् वङ्गिस्तृणगणानिव ॥
 वङ्गिवद्भासते यस्माद्दीर्घ्यैव रसोत्तम ।
 ख्यात पृथ्वीतले तस्मादाख्यया वङ्गिभास्कर ॥
 मस्तिष्कोदक शीर्षाम्बु ।
 नैव शान्ति गते व्याधौ मस्तिष्कात् सलिल हरेत् ।
 त्रिकुर्चकेन लघुना यत्नत कुशलो भिषक् ॥
 लघु पुष्टिकर सर्व पानमन्न रसञ्च यत् ।
 मस्तिष्काम्बुनि तत्पथ्य विपरीत हिताय न ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 शिर्षाम्बुरोगाधिकार षट्सप्ततितमोऽध्याय ।

सप्तसप्ततितमोऽध्याय ।

— ० —

मस्तिष्कवेपनाधिकार ।

मस्तिष्कवेपनस्य निदान लक्षणञ्च ।
 शिरस्यभिहतौ तैस्तैर्मूर्च्छाङ्गत्वासवान्तय ।
 जडत्व स्यन्दनङ्गासौ दीर्घत्व चलचित्तता ॥
 वेपथु कर्णनादश्च मलिनत्व मुखस्य च ।
 पृथुत्व तारकायाश्च धमनी बलवर्जिता ॥

शीतलत्व शरीरस्य वैकृत्य वचनस्य च ।
तथा पक्षवध स्याच्च गदोऽसौ शीर्षवेपन ॥

अथास्य चिकित्सा ।

मन स्थैर्यकर कर्म कार्यं मस्तिष्कवेपने ।
शिरस्युष्णेऽतिशीतेन तोयेन सेचनं हितम् ॥
मस्तिष्कवेपनध्वंसि दन्तीस्त्रेहेन रेचनम् ॥
सजला बललाभाय मृतसञ्जीवनी सुधा ।
प्रयोक्तव्या यथामात्रं बल्यमन्यच्च भेषजम् ॥
वङ्गुष्मणा हरिच्छैत्यमङ्गानां कुशलो भिषक् ॥
त्रिवृता खर्णपत्रौच्च मुस्तक मधुक बलाम् ।
हरिद्रे हे नागरश्च त्रिफला कटुरोहिणीम् ॥
क्वाथयित्वा प्रयोक्तव्यं शीर्षवेपनशान्तये ॥
वलाक्वाथेन मिन्दूरं शीर्षवेपथुनाशनम् ॥
वातव्याधिहरं सर्वं भेषजं तस्य शान्तिकृत् ॥

अत्र पथ्यादिव्यवस्था ।

पयोमासरसाद्यश्च स्नायूनां बलवर्धनम् ।
अन्नपानादिकं यच्च सुजरं स्वादु सारकम् ॥
शीर्षवेपथुरोगिभ्यो हितं तन्निखिलं मतम् ।
विपरीतं विजानीयात् कदाचन न शर्मदम् ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
मस्तिष्कवेपनरोगाधिकारः सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ।

मस्तिष्कचयापचयाधिकार ।

देहस्रभावादु दिष्ट्या च वर्धते मस्तुलुङ्गक ।
करोटिरपि बालाना यूनाच्चापि कदाचन ॥
मस्तिष्कस्य करोटेऽथ यदि वृद्धिर्हयोर्भवेत् ।
न चिह्नं दृश्यते किञ्चित् प्रायश ममवर्द्धनात् ॥
मस्तिष्कस्यैव चेदवृद्धिर्न करोटेऽस्तथा भवेत् ।
तदा निपीडनात् तस्य जायन्ते विविधा रुज ॥
शिरसोऽतिरुजा तीव्रा दीर्घाश्च भ्रममूर्च्छने ।
पक्षाघातस्तथाक्षेप स्ततो मरणमेव च ॥
क्लासमायाति मस्तिष्क देहदोषाददृष्टत ।
एकपाश्वे क्लृप्ते तच्चेन्न शीघ्रं जीवनक्षय ॥
समन्ताद्भ्रसनात् तस्य प्राणान्तस्वरया भवेत् ॥
मस्तिष्कवृद्धेऽधिकित्सा ।

मस्तुलुङ्गस्य सवृद्धिर्जायते मरणाय हि ।
नौषध तत्र चेत् सेव्यं तथापि च रसायनम् ॥
पेयमत्र पञ्चगव्यं घृतं मधुयुतं तथा ॥

मस्तिष्कक्लासस्य चिकित्सा ।

मस्तिष्कस्य यदि क्लासो मरणायैव जायते ।
तथाप्यत्र सदा सेव्यं भेषजं परिवृहणम् ॥

चन्दनादिकाश्च ।

चन्दनद्वितयं मूर्ध्ना श्यामादन्धं निशाद्वयम् ।
लाक्षा वाशी गैरिकश्च जीवन्ती मधुकं वरौ ॥

वाजिगन्धा वचा कृष्णा काकोली जीवकर्षभौ ।
 काथ एषा पिबेत् प्रातर्मस्तिष्कद्वासशान्तये ॥
 अत्र वातामयोक्तानि तैलानि च घृतानि च ।
 अपस्मारगदोक्तानि तथा सेव्यानि सर्व्वदा ॥
 मस्तिष्कस्य चये क्वासे देहस्य पोषणं लघु ।
 पानमन्नं सुखाय स्याद्दीपरोत न शर्मणे ॥

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 मस्तिष्कचयापचयाधिकारः ।

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ।

— ० —

अशुघाताधिकारः ।

अशुघातस्य निदानं लक्षणञ्च ।

चण्डाशोरशुना शीर्ष्णिं तप्ते चण्डेन जायते ।
 अशुघाताभिर्बो व्याधिः प्राणिनां प्राणक्षेडनः ॥
 दृष्णातिथोरा त्वयुक्ता भ्रमो नेत्रस्य रक्तस्रः ।
 मूत्रवेगश्च मूर्च्छायां हृत्तासो विषमा धरा ॥
 श्वासकच्छ्रं स्पर्शहानिराक्षेपश्चात् स भवेत् ।
 प्रायः कारकवृत्तानां भटनतः जायते च सः ।

स अशुघातः, सर्व्वमिहोक्तिं वक्तुमशक्यम् ।

अस्थारिष्ट लक्षणम् ।

नैलिया कस्तुराण्य धमन्या ज्वलुप्रता ।

विक्षेपणञ्च गात्राणा मरणायाशुघातिन ।

अशुघातिन अशुघातरोगिण ।

अशुघातस्य चिकित्सा ।

अङ्गावरणवासासि दूरे नि क्षिप्य यत्नत ।

प्रच्छाये प्रवहन्नाते गन्धाब्धे मनस प्रिये ॥

विविक्ते व्यक्तनभसि विहङ्गगणनादिते ।

प्राययेत् सुखशय्यायामशुघातिनमञ्जसा ॥

शीताम्बुसेक कुर्याच्च चन्दनाम्बु च पाययेत् ॥

नाधिक पाययेदम्बु सहसा कुशलो भिषक् ।

आच्छादयेत्सर्व्वमङ्ग शीततोयार्द्रवाससा ॥

सहस्रधारया स्नानमशुघातगदापहम् ।

दन्युद्भवेन तैलेन रेचन हितमुच्यते ॥

अत्युष्णेनाम्भसा सिक्त वस्त्रमूर्णामय पृथु ।

ततो निहृत्त्य तोयञ्च श्रीवासपृषतावृतम् ॥

उष्णमेव च घाटाया निधायान्येन वाससा ।

शुष्केण वापि कदलीदलैर्नातिदृढ तत ॥

वद्वातिदाह यावच्च सरचेदतियत्नत ।

अनेन विधिना मूर्च्छा नश्यत्येव हि सत्वरम् ॥

अङ्गानामुष्णो नाशे धमन्याश्च व्यतिक्रमे ।

खेदो विधेयो योज्या च मृतसञ्जीवनी सुधा ।

रत्नेश्वरो रस ।

वज्र वैक्रान्तमभ्रञ्च सिन्दूरमपि मात्तिकम् ।

मौक्तिक हेम रौप्यञ्च सममिच्छुजवारिणा ॥

शतावरीरसेनापि विदार्या स्वरसेन च ।
 विभाव्य पटिक्तां दुर्व्याधित्वाप्रजितां भिषक् ॥
 त्रिफलाजलयोगेन रसो रत्नेश्वरो हरेत् ।
 मस्तिष्कस्त्रायुजान् व्याशेनशुघात विशेषत ॥
 अशुघाते प्रकर्तव्यो विधिर्मुर्च्छानिसूदन ॥
 महाशिशिरपानकम् ।

शर्करा द्विपलोन्मना चन्दनञ्चाङ्गकार्षिकम् ।
 जम्बीरजश्च पलिको रसो वर्ध्याश्च तत्सम ॥
 शाणञ्च मधुरीतैल प्रस्थाङ्गप्रमितेऽन्धसि ।
 मिश्रयित्वा समालोढ्य स्तोक स्तोक मुहुर्मुहुः ॥
 अशुघातगदाक्रान्त पाययेत् सुखद हितञ्च ।
 महाशिशिरनामेद पानक हरिणोदितम् ॥
 अशुघाते निवृत्तेऽपि मिथ्याहारविहारिण ।
 अपस्मारादय प्रायो जायन्ते बहवो गदा ॥
 तन्मुक्तोऽतो हित नित्य सेवेतावललाभत ।
 मन प्रीतिप्रद कर्म विदधोत निरन्तरम् ॥
 अत्र पथ्यापथ्यव्यवस्था ।

अन्नपानादिक स्निग्ध बलपुष्टिप्रद सरम् ।
 हित स्यादशुघातिभ्यो विपरीत न शर्म्भणे ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 अशुघाताधिकारोऽष्टसप्ततितमोऽध्याय ।

स्वालित्याधिकारः ।

—६३—

स्वालितस्य निदानम् ।

स्नायूना बलनाशाच्च वातस्यातिप्रकोपणात् ।
कर्मणश्चातिमातत्यात् स्वालित्य खलु जायते ॥
स्त्रीभ्य पुंसामय व्याधि यौवनात् परतस्तथा ।
बाहुल्येनाभिजायते सङ्गिरेव निरूपितम् ॥

तस्य लक्षणम् ।

शान्तिर्भारश्च हस्तस्य जायते तदनन्तरम् ।
अङ्गुल्या खलनाङ्गानिर्भवेदारब्धकर्मण ॥
लेखनेऽक्षरदोष स्याद् वाद्ये तालव्यतिक्रमः ।
प्रयत्नादपि दोग्धा गा दोग्धु सम्यङ् न चार्हति ॥
स्वालित्य सुचिर यस्य विद्यते व्यवसायिनः ।
दृढ वारयित द्रव्यं न स शक्नोति मुष्टिना ॥

स्वालित्यस्य चिकित्सा ।

स्वकर्मणो निवृत्तिर्हि स्वालित्ये खलु भेषजम् ।
कटुतिक्तकषायै किं किं पथ्यस्य च सेवया ॥
तिमिङ्गिलगिलस्नेह सप्ताह परियोजितः ।
स्वालित्य क्षपयेद् ब्रह्मन् स्नेह शौकर एव वा ॥
ब्रह्मन्निति इन्द्रक्षतसम्बोधनम् ।

आदित्यपक्व तैलम् ।

वना रास्नाश्वगन्धा च जीवकर्षभकौ वरा ।
जयन्ती मधुयष्टिश्च त्रिवृत्तवर्णपञ्चकम् ॥

एलाह्वय मुरामासी देवपुष्प सरोरुहम् ।
 केशर नलिका कुष्ठ मुशली चन्दनह्वयम् ॥
 प्रत्येक कार्ष्णिक तैले क्षिप्या प्रस्थप्रमाणके ।
 माषान् षट् स्थापयेद्गुह्या तत्पात्र सूर्यतेजसि ॥
 ततः कल्कान् समुद्धृत्य तैलमेतत् प्रयोजयेत् ।
 अनेन प्रशमयान्ति ख्वालित्यप्रमुखा गदा ॥

ख्वालित्यारिरसः ।

रौप्यमभ्र तुल्यकञ्च मर्दयेत् कन्यकाभ्रसा ।
 मुद्गमात्रा वटी कृत्वा पाययेत् सह सर्पिषा ॥
 ख्वालित्यारी रमो नाम ख्वालित्य स्नायुज गदम् ।
 वातश्लेष्मोद्गवाश्चापि गदाजाशु निवारयेत् ॥
 मेषजान्यत्र योज्यानि वातव्याधिहराणि च ॥
 पथ्यमत्र विजानीयाद् द्रव्य पुष्टिबलप्रदम् ॥

इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 ख्वालित्याधिकारः ।

ऊनाशौतितमोऽध्यायः ।

— ० —

अथ स्त्रीरोगेषु ।

प्रदररोगाधिकारः ।

प्रदरस्य विप्रकृष्ट निदानम् ।

विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्

गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च ।

यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च

भाराभिघाताच्छ्रयताद् दिवा च ॥

त श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातै-

स्वतु प्रकार प्रदर वदन्ति ॥

अत्र वातपित्तयोरादौ श्लेष्मणोऽभिधानं श्लेष्मिकेऽतिप्रवृत्ति-
बोधनार्थम् ।

प्रदरस्य सामान्य लक्षणम् ।

असृग्दर भवेत् सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् ॥

(असृग्दर असृक् रक्त दार्ष्यते च्चाव्यतेऽनेनेत्यसृग्दर-
अचप्रत्ययान्तम् । सवेदनं सशूलम्) ।

श्लेष्मिक प्रदरस्य लक्षणम् ।

आम सपिच्छाप्रतिम सपाण्डु

पुलाकतीयप्रतिम कफात् ॥

आम अपक्वरसयुक्तम् । सपिच्छाप्रतिमं शाल्मल्यादि-
निर्ध्यासतुल्यं पिच्छिलमित्यर्थः । सपाण्डुं सहस्रब्दोऽत्रेषदर्थः

(द, ४५)

तेनेषत्याण्डु । पुलाकतोयप्रतिम कफात् पुलाकस्तुच्छान्य
तद्भावनतोयतुल्यमित्यर्थ । रुधिर सवेदित्यर्थ ।

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम् ।

सपीतनीलासितरक्तमुष्ण

पित्तार्त्तियुक्त भृशवेगि पित्तात् ॥

सपीतनीलासितरक्त पीतादिवर्णयुक्तम् । पित्तार्त्तियुक्त
दाहयुक्तम् । भृशवेगि वारवा प्रवृत्तियुक्तम् ।

वातिकस्य लक्षणम् ।

रुक्षारुण केनिलमल्पमल्प

वातात् सतोद पिशितोदकाभम् ॥

पिशितोदकाभ मासधावनतोयाभम् ।

सान्निपातिकस्य लक्षणम् ।

सज्जोद्वसर्पिर्हरितालवर्ण

मज्जप्रकाश कुणप त्रिदोषम् ।

तच्चाप्यसाध्य प्रवदन्ति तज्ज्ञा

न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम् ॥

तस्यातिप्रवृत्तावुपद्रवानाह ।

तस्यातिवृत्तौ दीर्घव्य भ्रमो मूर्च्छा मदस्तथा ।

दाह प्रलाप पाण्डुत्व तन्द्रा रोगाश्च वातजा ॥

असाध्यप्रदरव्याधिमतौमाह ।

शश्वत् स्रवन्तोमासाव दृष्टादाहज्वरान्विताम् ।

दुर्बला क्षीणरक्ताश्च तामसाध्या विनिर्दिशेत् ॥

चिकित्सानिवृत्त्यर्थं शुद्धार्तवत्त्वं लक्षणमाह ।

मासान्निषिच्छदाहार्तिं पञ्चरात्रानुबन्धि च ।

नैवाति बहुलानल्पमार्तव शुद्धमादिशेत् ॥

निषिच्छदाहार्तिं अपिच्छिलमदाहशूलम् । एतेन
विकृतवातादिलक्षणरहितमित्यर्थः । पञ्चरात्रानुबन्धि प्रभूत-
प्रवृत्त्या त्रिरात्रानुबन्धि ततो मध्यमप्रवृत्त्या पञ्चरात्रानुबन्धि
ततः परं कस्याश्चिच्चेत् स्रवति तदा स्वल्पप्रवृत्त्या षोडश दिनानि
बाधवत् तदपि शुद्धमेव ।

शशास्त्रकप्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमम् ।

तदार्तवं प्रशंसन्ति यच्चाप्सु च विरज्यते ॥

प्रदरस्य चिकित्सा ।

दध्ना सौवर्चलाजाजोमधुक नीलमुत्पलम् ।

पिवेत् क्षौद्रयुतं नारी वातासृग्दरपौडिता ॥

सौवर्चलजोरकयष्टिमधुनीलकमलपुष्पाख्येषा प्रत्येक
माषद्वयं सर्वमेकीकृत्य दध्ना कर्षचतुष्टयेन पिष्ट्वा तत्र माषाष्टकं
मधुं क्षिप्त्वा पिवेत् ।

पिबेद्वैण्येयकं रक्तं शर्करामधुसयुतम् ॥

कुशमूलं समुद्धृत्य पेययेत् तण्डुलाम्बुना ।

एतत् पीत्वा त्र्यहान्नारौ प्रदरात् परिमुच्यते ॥

उडुम्बरफलस्याम्बुं मरिचेन समन्वितम् ।

पीतं श्लेष्मभव हन्ति प्रदरं नात्र संशयः ॥

दार्व्यादिक्वाथः ।

दार्वीरसाञ्जनवृषाब्दकिरातविल्व

भस्मातकैरवकृतो मधुना कषायः ।

पीतो जयत्यतिबल प्रदर सशूल
 पीतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥
 अशोकवल्कलकाथशृत दुग्ध सुशीतलम् ।
 यथाबल पिवेत् प्रातस्तोत्राष्टग्दरनाशनम् ॥
 अलावुफलचूर्णस्य शर्करासहितस्य च ।
 मधुना मोदकं कृत्वा खादेत् प्रदरशान्तये ॥
 अपामार्गस्य सपिष्ट मूल मरिचसयुतम् ।
 तोयेन पीतं शमयेदतिरक्तसृति ध्रुवम् ॥
 अजातपुष्पस्यापामार्गस्य मूलं ग्राह्यम् । अभावाज्जात-
 पुष्पस्यापि । बहुशो दृष्टफलोऽयं प्रयोगः ।

खड्गवर्त्ति ।

अयष्टङ्गन धुस्तूर साराणां भाग एकशः ।
 रसालवोजचूर्णस्य भागाश्चत्वार एव च ॥
 घृतं सह समञ्च वर्त्ती रक्तिषडात्मिका ।
 स्थूलमूला च सूक्ष्माग्रा सद्योजाता सुकीमला ॥
 योनौ प्रवेशिता तूर्णं रक्तसावादिकं जयेत् ॥
 भूम्यामलकचूर्णं पीतं तण्डुलवारिणा ।
 दिनत्रयान्तरेणैव स्त्रीरोगं नाशयेद्हरम् ॥
 योनिदाहपहं प्रोक्तं सितयामलकोरसम् ॥
 रक्तपित्तविधानेन प्रदराश्चाधुपाचरेत् ।
 रक्तातिसारवद्वाथ रक्ताशीवत् तथैव च ।
 अष्टग्दरे विशेषेण कुठजाष्टकं द्रव्यते ॥

न्यग्रोधाद्य घृतञ्चैव स्तितकल्याणक घृतम् ।
 तथाशोकघृत चूर्ण चन्दनाद्यञ्च लोहकम् ॥
 प्रदरारि तथ पुष्पामुगचूर्ण शिलाजतु-
 वटिकेत्यवमादीनि शस्तानि प्रदरामये ॥
 क्षतघ्न पोषण यच्च तदन्नमिह शर्म्मेण ।
 विपरीत विजानीयाद् वर्जनीय विशेषत ॥

योनिव्यापदधिकारः ।

— ० —

योनिरोगाणा निदानानि सख्या च ।
 विशतिर्व्यापदो योनौ निर्दिष्टा रोगसग्रहे ।
 मिथ्याचारिण ता स्त्रीणा प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ।
 जायन्ते बीजदोषाच्च देवाच्च शृणु ता पृथक् ॥
 उदावृत्ताया लक्षणम् ।
 सा फेनिलमुदावृत्ता रज कृच्छ्रेण मुञ्चति ॥
 सा योनि' ।

वन्ध्याया विष्णुतायाश्च लक्षणम् ।
 वन्ध्या निरार्त्तवा ज्ञेया, विष्णुता नित्यवेदना ॥
 परिष्णुताया लक्षणम् ।
 परिष्णुताया भवति ग्राम्यधर्मे रजा भृशम् ॥
 वातलाया लक्षणम् ।

वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता ॥
 चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदना ॥

अनिलवेदनास्तोदादय । वातस्त्रायान्तु अतिवातवेदना
बोद्धव्या ।

लोहितक्षयाया लक्षणम् ।

सदाह क्षरते रक्त यस्या सा लोहितक्षया ॥

प्रस्रसिन्या लक्षणम् ।

प्रस्र सिनी स्र सते च क्षोभिता दुष्प्रजायिनी ॥

क्षोभिता विमर्हिता । स्र सते स्वस्थानाच्चरते । दुष्प्र-
जायिनी दुष्टप्रजननशीला ।

वामिन्या लक्षणम् ।

सवातमुन्निरेद्वीज वामिनी रजसयुतम् ॥

पुच्छघ्ना लक्षणम् ।

स्थित स्थित हन्ति गर्भं पुच्छघ्नी रक्तसस्रवात् ॥

पुच्छशब्दोऽत्र अपत्योपलक्षक ।

पित्तलाया लक्षणम् ।

अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ॥

चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥

अत्यानन्दाया लक्षणम् ।

अत्यानन्दा न सन्तोष ग्राम्यधर्मेण विन्दति ॥

कर्णिन्या लक्षणम् ।

कर्णिन्या कणिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्या प्रजायते ॥

अचरणाया लक्षणम् ।

मैथुनेऽचरणा पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते ॥

अतिरिच्यते रजो मुञ्चतीत्यर्थः ।

अतिचरणाया लक्षणम् ।

बहुशश्चातिचरणा तयोर्वीर्यं न तिष्ठति ॥

बहुशो वारवारमतिरिच्यते । तयो रचरणातिचणयो ।

श्लेष्मलाया लक्षणम् ।

श्लेष्मला पिच्छिला योनि कण्डूयुक्तातिशीतला ॥

चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥

अण्डग्रा लक्षणम् ।

अनार्त्तवाऽस्तनी अण्डो वरस्पर्शा च मैथुने ॥

अस्तनी ईषत्स्तनौ यस्या सा ।

अण्डन्या लक्षणम् ।

महामेद्रगृहीताया बालाया अण्डनी भवेत् ॥

महामेद्र पुरुषस्तेन गृहीताया बालाया सूक्ष्मयोनि-

च्छिद्राया अण्डनी अण्डवल्लमाना योनिर्भवति ।

महायोनि सूचीवक्त्रयोर्लक्षणम् ।

विवृताति महायोनि सूचीवक्त्रातिमृता ॥

त्रिदोषिण्या लक्षणम् ।

सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा ॥

चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥

पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजा ॥

पञ्च अण्डोप्रभृतयः ।

योनिरोगाणां चिकित्सा ।

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।

वस्त्रभ्यङ्गपरौषेकप्रलेपाः पित्तुधारणम् ।

वचोपकुञ्चिकाज्जीकृष्णावृषकसैन्धवम् ।

अजमोदा यवक्षार चित्रक सितया सह ॥

पिष्टा प्रसन्नयालोष्ठा खादेत् तद् दृतभर्जितम् ।

योनिव्यापत्तिहृद्रोगगुल्माशीविनिवृत्तये ॥
 गुडूचीत्रिफलादन्तीकषायै सेचनं हितम् ॥
 नतवार्त्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ।
 तैलात् प्रसावितात् कार्यं पिचुर्योनीं रजापह ॥
 पित्तलानान्तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रिया ।
 शीता पित्तहरा कार्या स्नेहनार्थं घृतानि च ॥
 योन्या वत्सासदुष्टाया सर्वं रुक्षोष्णसौषधम् ॥
 पिप्पल्या मरिचैर्मर्षैः शताह्वं कुष्ठसैन्धवैः ।
 वर्त्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या योनौ श्लेष्मविशोधिनी ॥

प्रदेशिन्या तुल्या दैर्घ्येण परिणाहेन च ।

हिस्त्राकल्कान्तु वातार्त्तां कोष्णमभ्यञ्ज्य वारयेत् ।
 पञ्चवल्कस्य पित्तार्त्तां श्यामादीनां कफोत्तरा ॥
 मूषिकमाससयुक्ता तैलमातपभावितम् ।
 अभ्यङ्गाद्भन्ति योन्यर्शं स्वेदस्तन्माससैन्धवैः ॥
 प्रसमिनी घृताभ्यक्ता क्षीरस्निग्धा प्रवेशयेत् ।
 पिधाय विसवारेण ततो बन्धं समाचरेत् ।
 शुण्ठामरिचकृष्णाभिर्धान्यकाज्जाजिदाडिमः ।
 पिप्पलीमूलमयुक्तेर्वैमवारं स्मृतो बुधः ।
 योन्यान्तु पूयसाविण्या शोषनद्रव्यनिर्मितैः ।
 सगोमूत्रैः समन्वणैः पिण्डैः संपूरणं हितम् ॥

शोधनद्रव्याणि निम्बपत्रादीनि ।

वामिन्या पूर्तयोन्याञ्च कर्तव्यं स्वेदनक्रमः ॥
 नल्लर्कोज्जङ्घिनीजम्बूधवत्वक्पञ्चपल्लवैः ।
 कषायैः साधितं स्नेहं पिचुः स्याद्विघृतापहः ॥

कर्णिन्या वर्तिका कुष्ठपिप्पल्यकीरसेन्धवै ।
 वस्तमूत्रे कृता धार्या सर्वञ्च कफनुद्धितम् ॥
 तुवरीदलसिद्धेन सिद्धेन शतपुष्पया ।
 तैलेन लेपात् सभिन्ना योनिराशु प्रशाम्यति ॥
 पेटिकामूललेपेन योनिभिन्ना प्रशाम्यति ॥
 सुष्वोमूललेपेन प्रविष्टा तु वह्निर्भवेत् ।
 योनिर्मृषावसाध्यङ्गान्नि सृता प्रविशेदपि ॥
 लोभ्रतुम्बोफलानेपो योनिदाह्य करोति च ।
 वेतसमूलनि क्वाथक्षालनञ्च तथैव च ॥
 वचा नीलोत्पल कुष्ठ मरिचानि तथैव च ।
 अश्वगन्धा हरिद्रा च गाढीकरणमुत्तमम् ॥
 यच्चपल्लवयष्ट्याहमालतोकुसुमैर्घृतम् ।
 रविपक्वमन्यथा वा योनिगन्धनिवारणम् ॥
 आर्तवादर्शने नारी मत्स्यान् सेवेत नित्यश ।
 काञ्चिकञ्च तिलान् माषानुदश्चिञ्च तथा दधि ॥
 इक्ष्वाकुवीजदन्तीचपला गुडमदनकिरावयवशूकै ।
 सल्लुक्क्षीरैर्वर्तियीनिगता कुसुमसजननी ॥
 किराव सुरावीजम् ।
 सकाञ्चिक जवापुष्प भृष्ट ज्योतिष्मतोदलम् ।
 दूर्वापिष्टञ्च सम्प्राश्य पुष्पिणी रमणी भवेत् ॥
 दूर्वापिष्ट तण्डुलयोगात् ।
 अश्वगन्धाकषायण सिद्धं दुग्ध घृतान्वितम् ।
 ऋगुच्चाताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ॥
 शुभोद्धृत लक्ष्मणाया मूल दुग्धेन कन्यया ।

पिष्ट पीत्वा ऋतुस्नाता गर्भं धत्ते न सशय ॥
 वटाङ्गुरश्च मधुक केशर नीलमुत्पलम् ।
 वलाञ्च पयसा पीत्वा नारी गर्भं दधानि हि ॥
 समष्टिपादमानया सितया सेयम् ।

हेम्नो रौप्यस्य वा चूर्णं गव्येनाज्येन सयुतम् ।
 ससेव्य मामास्त्रोन् नारो गभं धत्ते न सशय ॥
 कुमारिका वटी ।

कन्यासार केशर भोगिफेन
 सर्वं तुल्य वङ्ग देवप्रिये च ।
 क्षिप्या खल्ले मर्दयेत् जौवनेन
 मात्वा रक्तौ द्वेऽनुपान जलञ्च ॥
 योनिव्यापद् बाधको वेदनाञ्च
 शूल तूर्णं हन्ति गभाशयोत्थम् ।
 मक्कल्लोत्थ शूलमेषा कुमारी
 रोगानन्द्यान् तूलराशि यथाग्नि ॥
 जयादिवटी ।

मूल रक्तोत्पलभव विजयासारमेव च ।
 अपामार्गस्य मूलञ्च कन्यासार सम समम् ॥
 मर्दयित्वा वटी कुर्यात् रक्तिद्वयमिता शुभा ।
 सेवनादाशु नश्यन्त वेदना कटिसम्भवा ॥
 जरायुशूल बाधाञ्च तथा कष्टरजासि च ।
 जयादिवटिका नाम महादेवेन भाषिता ॥

रज प्रवर्त्तिनी वटो ।

टङ्गन हिङ्गु कासौस कन्यासार समाशकम् ।

कुमारौखरसेनैव चणकप्रमिता वटी ॥

रजोरोध कष्टरजो वेदनाश्च तदुद्भवा ।

रजप्रवर्त्तिनी नाम वटी तूर्ण विनाशयेत् ॥

भाषिता नीलकण्ठेन वङ्गि काष्ठचय तथा ॥

कुण्डलिनी वर्त्ति ।

छिन्नासारश्चतुर्भाग हिमसारैक भागिक ।

तथैक भागोऽहिफेनसारस्य घृतमर्दित ॥

षड्रक्ति प्रमिता वर्त्तियोनिमध्ये प्रयोजिता ।

रक्तसाव तथा योनिव्यापद प्रदरादिकम् ॥

जयेत् कुण्डलिनो वर्त्ति तूर्ण सूर्यो तथा तम ॥

शिखर्यादिवर्त्ति ।

अपामार्गमूलचूर्ण फनिफेनस्य सारक ।

खदिर चूर्णगोधूम सर्व्व रक्तिमित भवेत् ॥

घृतेन सह सर्लिप्य शुभा कृत्वा च वर्त्तिकाम् ।

योनौ प्रवेशत शीघ्र रक्तसावादिक जयेत् ॥

कणकमार ।

वन्धधुस्त्रपत्राणा वस्त्रनिष्पोडित रसम् ।

जलस्वेदनयन्त्रेण सूर्य्यसन्तपनेन वा ॥

गाढोक्तुर्यात तथा यावन्मुद्रा तत्राङ्किता भवेत् ।

ततोऽवतार्य्य मधुना सुरया वाथ योजयेत् ॥

मृतसञ्ज्ञोवनो नास्त्रा रक्तयेदति यत्नत ।

रक्तिपादन्तिताम्नात्रा डोया रक्तिद्वयाम्बिका ॥

हरेत् कणकसारोऽय धन्वन्तरि विनिर्भित ।
 रोगान् जरायुजान् योनिव्यापद शूलमेव च ॥
 मक्कल सञ्चक कच्छ मामवात सुदारुणम् ।
 श्वास हृद्दोग मखिल तूलराशिभिवानल ॥
 वह्नि सलेपनादेव वेदना सत्वर जयत् ।
 मेरी लेपन मात्रेण घर्माक्रान्तस्य देहिन ।
 सत्वर नाशयेद् घर्मा घोर सूर्यो यथा तम्* ।
 वन्ध्य अपुष्पफलम् ।

सम्बिदासार ।

सम्बिदामञ्जरोपत्रस्वरम वस्त्रशोधितम् ।
 जलस्वेदन यन्त्रेण गाढमेव प्रकल्पयेत् ॥
 यावन्मुद्राङ्गण तत्र भवेद्वा गोलक तथा ।
 रक्तिपाद मिताटर्क्ष रक्तिमात्र प्रदापयेत् ॥
 द्वित्रिवार मेवनेन स्त्रीणा शूल जरायुजम् ।
 योनिशूल द्रुत हन्यात् सम्बिदासार नामक ॥
 प्रोक्तो गन्धनाथेन फलवर्त्ति प्रयोगगत ।
 मात्रया रक्तिमितया योनिव्यापत् प्रणश्यति ॥
 आमवातश्च दु माध्यस्तमकश्वास एव च ।
 तथा चायामक शीघ्र सिंहाक्रान्तो यथा करो ॥
 सम्बिदामञ्जरो पत्र स्वरसाभावतोऽथवा ।
 शुष्क मञ्जरो पत्राणा क्वाथो देयो यथाविधि ॥
 नीं गर्भप्रदभेषजकथनावसरे गर्भाजनकभेषजमाह ।
 रमाञ्जन हैमवती वय स्था
 चूणीकृत शोतजलेन पीतम् ।

रजोविनाश नियत करोति

शङ्का का गर्भसमागमस्य ॥

पाठापत्रसुतुस्नाता पीत्वा गर्भं न वारयेत् ॥
पुष्पिणी पयसा पीत्वा पिप्पली टङ्गण विडम् ।
न गर्भं वारयेज्जातु भिषग्भिरिति निश्चितम् ॥
मारनालं जयापत्र पुष्पिणी या त्रग्रह पिबेत् ।
तत्रोप्त विफल बीज बीजमुप्त यथोषरे ॥

योनिकन्दस्य निदान लक्षणञ्च ।

दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात् ।
क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्या कुपिता यथा ॥
पूयशोणितसङ्काश लकुचाकृतिसन्निभम् ।
जनयन्ति यदा धोनौ नाम्ना कन्द स योनिजः ॥
लकुचाकृतिसन्निभ लकुचाकार लकुचो बहुफलम् ।

वातजादि भेदेन तस्य रूपम् ।

रुक्ष विवर्णं स्फुटित वातिक त विनिर्दिशेत् ।
दाहरागज्वरयुत विद्यात पित्तात्मकन्तु तम् ॥
नौलपुष्पप्रतीकाश कण्डूमन्त कफात्मकम् ।
सर्वलिङ्गसमायुक्त सन्निपातात्मक वदेत् ॥

योनिकन्दस्य चिकित्सा ।

गैरिकास्रास्थिजन्तुप्लरजन्यञ्जन कटुफला ।
पूरयेद् योनिमेषा चूर्णे चोद्वसमन्वितैः ॥
त्रिफलाया कषायेण सक्षौद्रेण च सेवयेत् ।
प्रमदा ये'निकन्देन व्याश्रिता परिसुच्यते ॥
आखोर्मास सपदि बहुश खण्डखण्डीकृत तत्

(द,) ४६

तैले पाच्य भवति नियत यावदेतन्न सम्यक् ।

या तैलाक्त वसनमनिश योनिभागे दधाना

हन्ति ब्रौडाकरभगफल नात्र सन्देहबुद्धि ॥

तन्त्रविशेषोक्तस्य वाधकस्य लक्षणम् ।

रक्तमाद्री तथा षष्ठ्यङ्कुरौ जलकुमारक ।

वाधका इति चत्वार प्रजाजननवाधका ॥

तत्र रक्तमाद्या लक्षणम् ।

व्यथा कव्यां तथा नाभिरध पार्श्वे स्तनेऽपि च ।

रक्तमाद्रीप्रदोषेण जायते फलहीनता ॥

मासमेक इय वापि ऋतुयोगो भवेद् यदि ।

रक्तमाद्रीप्रदोषेण फलहीना तदा भवेत् ॥

षष्ठ्या लक्षणम् ।

नेत्रे हस्ते भवज्ज्वाला योर्ना चैव विशेषत ।

लालासयुक्तरक्तञ्च षष्ठीवाधकयोगत ॥

मासैकेन भवेद् यत्र ऋतुस्नानद्वय तथा ।

मलिना रक्तयोनि स्यात् षष्ठीवाधकयोगत ॥

अङ्कुरस्य लक्षणम् ।

उद्वेगो गुरुता देहे रक्तसावो भवेद् बहु ।

नाभिरधो भवेच्छूल चाङ्कुर स तु वाधक ॥

ऋतुहीना चतुर्मास त्रिमास वा भवेद् यदि ।

कशाङ्गी करपादे च ज्वाला चाङ्कुरयोगत ॥

जलकुमारस्य लक्षणम् ।

सशूला च सगर्भा च शुष्कदेहात्परत्तिका ।

जलकुमारदोषेण जायते फलहीनता ॥

या कृशाङ्गी भवेत् स्थूला बहुकालस्तुस्तथा ।

गुरुस्त्री सल्लरक्ता जलकुमारदूषणात् ॥

गर्भे जातेऽपि तस्य पतनं स्यात् ।

वाधकस्य चिकित्सा ।

रसाञ्जनं विडं वङ्गं शीतेन पयसा सह ।

पौत्वा वाधकरोगेण सद्यो नारौ प्रमुच्यते ॥

मरिचेन प्रजावत्या मूलं पीताम्बसा सह ।

पौत्वा वाधकनिम्बुक्ता नारौ गर्भं दधाति हि ॥

प्रजावती ओलटकखल इति यस्या प्रसिद्धिः ।

अन्तर्भवान्तं व्यापत्सु योनिं सर्व्वेऽपि वाधकाः ।

अतस्तासां विधानेन भिषगितानुपाचरेत् ॥

समस्तं योनिरोगाणां चिकित्सा ।

योनिरोगवती नारौ कुर्यान्नातिरतौ मतिम् ।

भूयसी विकृतिर्योनेर्यतः सा जनयेद्भ्रुवम् ॥

सा अतिरतिः ।

जीरकद्वितयं कृष्णं श्यामानन्ता निशाह्वयम् ।

बासारैर्न्यवपथ्याश्च यवक्षारोऽयमानिकाः ॥

एषा चूर्णं घृते किञ्चिद् भृङ्गा खण्डेन मोदकम् ।

कृत्वा खादेद् यथावक्त्रं योनिरोगाद्विमुच्यते ॥

त्रिफलाद्यं घृतम् ।

त्रिफलां त्रिवृतां शुण्ठीं गुडूचीं सप्तनर्नबाम् ।

विदारिकां हरिद्रे वं रास्त्रां मेदां शतावरीम् ॥

कल्कीकृत्य घृतप्रस्रं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ।

तत्सिद्धं पाययेन्नारी योनिरोगप्रशान्तये ॥

कुमारकल्पद्रुमक फलकल्याणक घृतम् ।
 तथा सोमघृत शस्त योनिरोग प्रशान्तये ॥
 अत्र पथ्यापथ्य व्यवस्था ।
 बृंहण पोषण वक्त्रेर्दोषनञ्चानुलोमनम् ।
 अन्न पान योनिरोगे सेवेतान्यद्विवर्जयेत् ॥

योनिक्कण्डूधिकारः ।

— ० —

तस्य निदानम् ।

योनौ वलासे सकृद्धे जरायुविक्रतेस्तथा ।
 वस्तिहारेऽर्बुदे जाते दुर्नासगदतोऽपि च ॥
 योने शिराणा प्रसृतेर्वातवत्याश्च योषित ।
 रज प्रवृत्तिसमये पुरुषेणातिसङ्गमात् ॥
 गर्भप्रागुद्भवे चापि योनिक्कण्डू प्रजायते ।
 वार्द्धक्य एव नारीणां सा बाहुष्येन सम्भवेत् ॥

तस्या लक्षणम् ।

योनौ कण्डूश्च तोदश्च रौक्ष्य शुष्कत्वमेव च ।
 योनिक्कण्डूगदस्यैतल्लक्षणं भिषजो विदुः ॥
 उष्णानुपशयो व्याधि शीतोपशय एव हि ॥

तस्याश्चिकित्सा ।

योनिक्कण्डूगदे देयमादौ स्निग्धविरेचनम् ।
 भेषज रक्तदोषघ्न बलदायि रसायनम् ॥

अनन्ता सारिवा लोभ्र विवृतामिभपिप्पलीम् ।
क्वाथयित्वा पिबेत् तोय योनिकण्डूप्रशान्तये ॥

शिवकरी वटी ।

लौहचामृतसाराख्य फणिकेन घन विडम् ।
वक्त्रितोयेन समर्धं माषमात्र वटी चरेत् ॥
वटी शुभकरी ह्येषा योनिकण्डूप्रशान्तिकृत् ॥

टङ्गनादिचूर्णम् ।

टङ्गन पञ्चलवण तुगाक्षीरी शिलाजतु ।
नागर मुस्तक वक्त्रि पद्मक नीलमुत्पलम् ॥
जीवन्ती मधुक द्राक्षा गुडूची चन्दनद्वयम् ।
चूर्णयित्वाश्वसा नारी पिबेत् कण्डूप्रशान्तये ॥
योतिकण्डूगदे योनौ शीततोयाभिषेचनम् ।
स्नेहस्वेदश्च कर्तव्यो वस्त्रिश्चोत्तरसन्निवित ॥
योनिव्यापद्गदोक्तानि मेघजानीह योजयेत् ॥

अत्र पथ्यापथ्यानि ।

यद् यद् वक्त्रिकर पाच्य तथा वातानुलोमनम् ।
अन्न पानञ्चात्र योज्य विपरीत सुखाय न ॥

योऽन्याक्षेपाधिकारः ।

— ० —

योऽन्याक्षेपस्य निदान लक्षणञ्च ।

मारुते विगुणे योनौ स्पर्शस्यातिप्रवृद्धता ।
विक्षेपणं मुखस्यास्यास्तत्स्पर्शं तीव्रवेदना ॥
योऽन्याक्षेपवती नारी न सहेत रतिक्रियाम् ।
यदि गच्छेद्दलाङ्गर्ता ता सातिव्यथिता भवेत् ॥
नोपसर्पति भर्तारं सदा साध्वसविह्वला ।
पत्या तिरस्कृता दुःखान्मृत्युमात्मन इच्छति ।
उद्वेगो वक्त्रिहानिश्च निद्राल्पत्वं तथा क्रमात् ॥
वस्त्रिदाहो व्यथा पृष्ठेऽर्शस्तश्चक्रमणेऽपि च ॥
दौर्बल्यं वर्णहानिश्च तथोत्साहस्य सक्षयः ।
योऽन्याक्षेपगदस्यैता प्रोक्ता आकृतयो बुधैः ॥

योऽन्याक्षेपस्य चिकित्सा ।

नागदेन गदं साध्यं शस्त्रेणायं प्रसाध्यते ।
शस्त्रं प्रयोजयेदत्र भिषक् शस्त्रविशारदः ॥
पाययित्वा सुरा तीव्रा गदिनीं सव्यशायिनीम् ।
उत्तानामथवा कृत्वा योनौ शस्त्रं प्रवेश्य च ॥
क्लीमन्तं त्वरयाच्छिद्यं मुखं योनेर्विदार्य च ।
तूलेनाबध्यं वध्नीयात्तद्वुहस्तश्चिकित्सकः ॥

क्लीमन्तं योन्यङ्गभेदम् ।

अवरोधे तु मूत्रस्थं वर्तयेत् तच्छलाकया ।
वेदना वारयेद्द्वैद्यं फणिफेनप्रयोगतः ॥

पुनर्घस्तद्वयान्ते ता पाययित्वा सुरा भिषक् ।
तूल नि सार्य्य योनिस्थं सुखं योने प्रसार्य्य च
तदध कर्त्तनं कुर्यादङ्गुलार्द्धप्रमाणत ।
इत्येव कम्पणा व्याधिर्योन्याक्षेपं प्रशाम्यति ॥

अत्र पथ्यापथ्यानि ।

अत्र पथ्यं घृतं दुग्धं गोवृषं चणकादयः ।
यूषम्छागादिसम्भृतं उग्रवीर्य्यं हितं न हि ॥

योन्यङ्गुरवृद्धाधिकारः ।

योन्यङ्गुरवृद्धेर्निदानम् ।

दुष्टवातेन रक्तस्य दोषाच्च करकर्मणा ।
योन्यङ्गुरस्य सवृत्तिर्जायते परमोत्कटा ॥

तस्याश्विक्रिया ।

रोगिणी चेतनाहीना कृत्वाच्छिन्द्यात् भगाङ्गुरम् ।
वध्नीयादपि वन्धन्या पथ्येनैनाच्च वर्त्तयेत् ॥

जरायुरोगाधिकारः ।

— • —

- जरायुरोगस्य निदानम् ।

नैरन्तर्येण गर्भं ह्य सञ्जवात् सावतोऽस्य च ।

शैत्यादार्द्राभिवासाच्च पापोपदशतस्तथा ॥

अतिव्यवायत पापमेहिना सह सङ्गमात् ।

जरायुरोगो जायेत लक्ष्णस्य निशामय ॥

तस्य लक्षणम् ।

ज्वरोऽग्निमान्द्यमास्यस्य नीलत्व त्रिकतोदनम् ।

व्यथा निम्नोदरे वस्तावुष्णत्व गोरव तथा ॥

मुहुर्मूत्रप्रवृत्तिश्च योनित क्लेदसंस्तुति ।

मलस्यातिप्रवृत्तिश्च ततस्तद्रोध एव च ॥

दुर्नामानि च दीर्घ्वल्य शिरोरुग् वमथुस्तथा ।

जरायुरोगे जायन्ते आकारा एवमादय ॥

आकारा लक्षणानि ।

जरायुरोगस्य चिकित्सा ।

जरायुरोगे प्रथम देय स्निग्धविरेचनम् ।

हितोऽद्वोत्तरवस्तिश्च सुखोष्णोनाम्भसा तथा ॥

अधोदेहस्य सनिले चोष्णे समज्जन हितम् ॥

अतसीवीजकल्केन तप्तेन सह सर्पिषा ।

पुटलेपो हित प्रोक्त उदराधो मनौषिभि ॥

नारिकेलजतैलेन रससिन्दूरसेवनम् ।

जरायुरोग शमयेत् तथा पथ्यानुवर्त्तनम् ॥

शारिवादि चूर्णम् ।

शारिवाहयमञ्जिष्ठाचिह्नदु द्राक्षा वरी बला ।
शतपुष्पा कणाहन्व टाक दाहनिशा निशा ॥
क्षारत्रय चतुज्जात तथा लवण पञ्चकम् ।
फलत्रय सुस्तकञ्च मधुक विश्वभेषजम् ॥
चूर्णयित्वा पिबेन्नारी प्रात प्रात प्रसन्नया ।
जरायुरोग प्रशम यात्यनेन न सशय ॥

प्रमदानन्दो रस ।

अयो रौप्य तथा हेम रस गन्ध शिलाजतु ।
वज्रद्रवेण सम्मर्द्य रक्तिमाना वटीश्चरेत् ।
नाम्नासौ प्रमदानन्दो रसो ह्याशु विनाशयेत् ।
त्रिफलातोययोगिन सर्वाञ्जरायुजान् गदान् ॥
जरायुरोगिणी नारी न च सेवेत पूरुषम् ।
न खादेदुग्रवीर्याणि नापि कुर्व्यादतिश्रमम् ॥

अण्डाधारगदाधिकारः ।

— ० —

अण्डाधारगदस्य निदानम् ।

रमणातिशयाच्छैत्यादभिघाताद्विषादपि ।
अण्डाधारगद कच्छो जायते चाहिताशनात् ॥

अण्डाधारगदस्य लक्षणम् ।

उदरोद्व्यथा कृच्छ्रा मूत्रस्याल्पत्वरक्तते ।

ज्वरारोचकहृत्तासा अतिबलसन्धय ॥

धमनी वेगिनी क्षुद्रा जिह्वा रक्तोज्ज्वला तथा ।

अण्डाधारगदस्यैना प्रोक्ता आकृतयो बुधै ॥

तस्य चिकित्सा ।

बलप्रवर्द्धक यद्यत् पवनस्यानुलोमनम् ।

अण्डाधारगदे तत्तत् प्रयोक्तव्य भिषग्वरै ॥

पटोलाटिकाथ ।

पटोल मधुक द्राक्षा धन्याक विश्वभेषजम् ।

पीतमूली वला रास्ना मूर्वाभिन्द्रयव विडम् ॥

कणाद्वन्ध निशाद्वन्धमिन्द्रपुष्प त्रिजातकम् ।

क्वाथयित्वा पिबेत्तोयमण्डाधारगदे सदा ॥

विषञ्च मधुना ज्ञेयमण्डाधारगदे हितम् ॥

योषिद्वल्लभो रस ।

सिन्दूर मन्त्र रौप्यञ्च वैक्रान्त हेम टङ्गनम् ।

वराभसा भावयित्वा वल्लमात्रा वटीश्चरेत् ॥

योषिद्वल्लभनामाय रसोऽण्डाधारसम्भवान् ।

निहन्ति निखिलान् रोगान् हृष्यन्ती हरिणानिव ॥

चन्दनाद्य चूर्णम् ।

चन्दनद्वितय मूर्वा नीलिन्येलाद्वय मुरा ।

कणाद्वय त्रिहृद्वाक्षा मासी मधुक मुस्तकम् ।

एतत् सर्वं चूर्णयित्वा डिम्बाधारगदाघङ्गम् ।

उष्णेन पयसा नारी पिबेन्नित्यं सुखार्थिनी ॥

अत्र प्रथ्यापथ्यानि ।

पथ्यमत्र हविर्दुग्धं शालिं प्रत्नो यवस्तिष्ठ ।

छागमासरसश्चैव द्रव्यमुग्रं न शर्मेणे ॥

गर्भस्त्राव-गर्भपाताधिकारः ।

—६३—

गर्भस्य स्त्रावपातयोर्निदानम् ।

ग्राम्यं शर्माध्वगमनयानायासप्रपौडनै ।

ज्वरोपवासोत्पतनप्रहाराजीर्णं प्रावनै ॥

वमनाच्च विरेकाच्च कुत्थनाद् गर्भपातनात् ।

तौक्ष्णवीर्योष्णकटुकतिक्तरूक्षनिषेवणात् ॥

वेगाभिघाताद्विषमादासनाच्छयनाद्भयात् ।

गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥

गर्भे पतति गर्भस्य स्त्रावपातयो पूर्व्वरूपम् । पतति

स्त्रावेण पातेन वा पतिष्यति ।

गर्भस्त्रावपातयोरवधि ।

आचतुर्थात् ततो मासात् प्रसवेद् गर्भविद्रव ।

तत स्थितशरीरस्य पात पञ्चमषष्ठयो ॥

आचतुर्थात् मासात् चतुर्थमासपर्य्यन्तं गर्भस्य विद्रवः

शोणितरूपो गर्भं स्रवति । शोणितमिति भोजवचनात् ।

ततश्चतुर्थमासात्परं स्थितशरीरस्य कठिणशरीरस्य पात ।

गर्भपातस्य दृष्टान्तः ।

गर्भोऽभिघातविषमाशनपोडनाद्ये

पक्व द्रुमादिव फल पतति क्षणेन ॥

यथा वृन्तलग्न पक्व फलमभिघातेनाकाल एव पतति तथा

गर्भोऽप्यभिघातादिना अकाले पतति ।

गर्भस्रावस्य चिकित्सा ।

गुर्विंश्या गर्भतो रक्त स्रवेद् यदि मुहुर्मुहुः ।

तन्निरोधाय सा दुग्धमुत्पलादिशृत पिबेत् ॥

उत्पलादिगणौ यथा—

उत्पल नोलमारक्त कङ्गार कुमुद तथा ।

श्वेताम्भोजञ्च मधुकमुत्पलादिरय गण ॥

सशीलितो हरत्येव दाहं तृणा हृदामयम् ।

रक्तपित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथाच्छर्दिमरोचकम् ॥

गर्भपातस्योपद्रवाः ।

प्रस्रसमाने गर्भे स्याद् दाहं शूलञ्च पार्श्वयोः ।

पृष्ठरुक् प्रदरानाहौ मूत्रसङ्गश्च जायते ॥

प्रस्रसमाने पतति ।

गर्भस्य स्थानान्तरगमने उपद्रवाः ।

स्थानात् स्थानान्तरं यस्मिन् प्रयात्यपि च जायते ।

आमपक्वाशयादौ तु क्षोभः पूर्वोऽप्युपद्रवाः ।

तस्य चिकित्सा ।

स्निग्धशोतक्रियास्तेषु दाहादिषु समाचरेत् ॥

कुशकाशोरुवूकाणां मूलेर्गोक्षुरकस्य च ।

शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्यां शूलहृत् परम् ॥

श्वदध्रामधुकक्षुद्राम्लानै सिद्ध पय पिबेत् ।
 शर्करामधुसयुक्त गर्भणिवेदनापहम् ॥
 समङ्गा धातकीपुष्प गैरिकञ्च रसाञ्जनम् ।
 सर्व्वरस तथाजाजी मधुकञ्च विचूर्णयेत् ॥
 तच्चूर्णं मधुना लिङ्घ्याद् गर्भपातप्रशान्तये ॥

समङ्गा लज्जालु ।

कशेरुत्पलशृङ्गाटकक्क वा पयसा पिबेत् ।
 कक्क वचारसोनाभ्या हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् ॥
 आनाहे तु पिबेद् दुग्ध गुर्व्विणी सुखिनी भवेत् ॥
 कुशादिपञ्चमूलाना कक्केन विपचेत् पय ।
 तत् पयो गुर्व्विणी पीत्वा मूत्रसङ्गाहिमुच्यते ॥

अत पर मासानुमासिकमुच्यते ।

प्रथमे मासि गर्भे तु यदा भवति वेदना ।
 चन्दन शतपुष्पा च शर्करा मदयन्तिका ॥
 एतानि समभागानि पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।
 पाययेत् पयसालोढ्य गभिणी मातृया भिषक् ॥
 तथा तिलान् पद्मकञ्च शालूक शालितण्डुलान् ।
 क्षीरेण पिष्ट्वा क्षीरेण सिताक्षौद्रान्वितेन च ॥
 आलोढ्य पाययेन्नारी तत सम्पद्यते शुभम् ।
 तस्मिन् सुजीर्णे दातव्य भोजन क्षीरसयुतम् ॥
 द्वितीये मासि गर्भे तु यदा भवति वेदना ।
 तदोत्पलस्य कक्कन्तु सशृङ्गाटकशेरुकम् ॥
 तण्डुलोदकपिष्टन्तु पाययेत् तण्डुलाम्बुना ।
 निवार्य्य गर्भशूलञ्च स्थिर गर्भं करोति च ॥

(द, ४७)

तृतीये क्षीरकाकोली काकोल्यामलकोफलम् ।
 पिष्टमुष्णोदकेनैतत् पाययेद्गर्भिणी भिषक् ॥
 शाल्यन्न पयसा जीर्णे भोजयेदनुगर्भिणीम् ।
 तथा पद्मोत्पल कुष्ठ शालूकञ्च समाशिकम् ॥
 सितोदकेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोढ्य पाययेत् ।
 तेन शूल निवर्तेत न गर्भो व्यथते ध्रुवम् ॥
 चतुर्थे तु विधानञ्च पाययेद्विदमौषधम् ।
 पिष्टोत्पलञ्च शालूक कण्टकारित्रिकण्टकम् ॥
 यथाग्निमात्रया काले गर्भिणी पयसा सह ।
 तथा गोक्षुरक सिद्धो वालक नीलमुत्पलम् ॥
 पिष्ट्वा क्षीरेण पातव्य गर्भशूलनिवारणम् ॥
 पञ्चमे मासि गर्भे तु यदा भवति वेदना ।
 तत्र नीलोत्पल वीरा पिष्ट्वा क्षीरेण पाचनम् ॥
 घृतक्षौद्रान्वित पीत्वा गर्भस्य च रुजा हरिन् ।
 तथा नीलोत्पल नारी काकोलीसमभागिकम् ॥
 शीततोयेन पिष्ट्वा च क्षीरेणालोढ्य पाययेत् ।
 अनेन विधिना गर्भ स्थिर स्याद् रुक् प्रशाम्यति ॥
 षष्ठे मासि यदा गर्भे वेदना जायते तदा ।
 मातुलुङ्गस्य वीजानि प्रियङ्गु चन्दनोत्पलम् ॥
 क्षीरेणालोढ्य पातव्य गर्भशूलनिवारणम् ।
 तथा पियालवीजानि सृङ्गीका लाजशक्तव ॥
 एतत् सुशोतल काले पीत्वा च सुखमश्नुते ॥
 पिष्ट्वा क्षीरेण शूलार्ता गर्भिणी या सुखार्थिनी ॥
 कपित्थ क्रमुकामूल सलाज शर्करायुतम् ।

शीततोयेन सपिष्ट क्षीरेणालोढ्य पाययेत् ॥
पीत्वा हन्यवला शीघ्रं शूलं गर्भसमुद्भवम् ॥
अष्टमे तु यदा मासे गर्भे भवति वेदना ।
तदा पिष्ट्वा तु धन्याकं पाययेत्तण्डुलाखुना ॥
शूलं निवर्तते तेन गर्भं मधार्थ्यते स्त्रिया ॥

एव पलाशस्य दलं सुपिष्टं
सपीय तोयेन सुशीतलेन ।
अत्यन्तघोराष्टममासगर्भ-

व्यथातुरा यान्ति सुखं तरुण्य ॥

गर्भिण्या नवमे मासे यदा भवति वेदना ।
एरण्डमूलं काकोलीं पिष्ट्वा शीतोदकेन च ॥
पीत्वा शूलाद्विमुच्येत तदा नारी न मशयः ।
नथा पलाशवोजञ्च सकाकोलीकुरुण्टकम् ॥
भक्तेन वारिणा पिष्ट्वा गर्भशूलं व्यपीडयति ॥
अथवा दशमे मासि वेदना जायते यदा ।
तदा नीलोत्पलं यष्टिमधुकं सुद्वसयुतम् ॥
मसितं चाश्वसा पीत्वा क्षीरेणालोढ्य पाययेत् ।
दोषञ्च नाशयेदेष शूलं गर्भसमुद्भवम् ॥
तथा चैकादशे मासि गर्भे भवति वेदना ।
मधुकं पद्मकञ्चैव मृणालं नीलमुत्पलम् ।
शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोढ्य पाययेत् ।
तेनैव वेदनातीव नाशमायाति सत्वरम् ॥
क्षीरिकासुत्पलं कुष्ठं समङ्गामूलकं सिता ।
पिवेदेकादशे मासि गर्भिणी शूलशान्तये ॥

सिता विदारी काकोली तथा क्षीरविदारिका ।

गर्भिणी द्वादशे मासि पिवेच्छूलघ्नमौषधम् ॥

कुशकाशोरुवूकाणा मूलैर्गोक्षुरकस्य च ।

शृत दुग्ध सितायुक्त गर्भिण्या शूलनुत परम् ॥

कशेरुशृङ्गाटकजीवनीय-

पद्मोत्पलैरण्ड शतावरोभि ।

सिद्ध पय शर्करया विमिश्र

सस्थापयेद्गर्भमुदीर्णवेगम् ॥

मधुना च्छागदुग्धेन कुलालकरकर्दम ।

अवश्य स्थापयेद्गर्भं चलित पानयोगत ॥

गर्भे शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम् ।

सितामधुककाश्मर्यैर्हितमुत्थापने पय ॥

चन्दन शारिवा लोभ्र मृद्वीकाशर्करान्वितम् ।

क्वाथ कृत्वा प्रदातव्य गर्भिण्या ज्वरनाशनम् ॥

एरण्डमूलममृता मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनम् ।

दारु पद्मयुत क्वाथो गर्भिण्या ज्वरनाशन ॥

आम्रजम्बूत्वच क्वाथ लेहयेन्नाजशक्तुभि ।

अनेन लौढमात्रेण गर्भिणी ग्रहणी जयेत् ॥

सम्प्राप्ते चाष्टमे मासि मैथुन परिवर्जयेत् ।

यदि गच्छति दुर्मेधा काममोहादचेतन ॥

विपद्यते तदा गर्भे गर्भिणी च विनश्यति ।

मूकोऽन्धो वधिरौ वापि जायते कुञ्ज एव वा ॥

गर्भचिन्तामणिरसो रसो गर्भविलासक ।

मेषजान्येवमादीनि गर्भदोषापहाणि हि ॥

मूढगर्भाधिकारः ।

मूढगर्भस्य निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणम् ।

मूढं करोति पवनं खलु मूढगर्भं
शूलञ्च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम् ।
भुग्नोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भं
संख्यामतौल्यं बहुधा समुपैति योनिम् ॥

पवनं स्नेहेतुभिर्दुष्टस्ततो मूढो रुद्धगतिं मूढगर्भं रुद्धगतिं
गर्भं योन्यादिषु शूलं मूत्रसङ्गञ्च करोति । ततस्तेनानिलेन
विगुणेन रुद्धगतिना स गर्भो भुग्नं कुटिलीकृतं चतुर्भिः
प्रकारैर्यातीत्यर्थं । अष्टभिरपरं । तत्संख्यानिरासार्थमाह संख्या
मतौल्यं उक्त्वा संख्यामतिक्रम्य बहुभिः प्रकारैर्योनिं समुपैति ।

तत्र प्रथमतस्तुर प्रकारानाह ।

सङ्कीलकं प्रतिखुरं परिघोऽथ वीजं
तेषूर्वाहुचरणैः शिरसा च योनौ ।
सङ्गौ च यो भवति कीलकवत् स कीलो
दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरं स हि कायसङ्गौ ॥
गच्छेद्भुजद्वयशिरा स च वीजकाख्यो
योनौ स्थितः स परिघः परिघेण तुल्यः ॥

सशब्दोऽत्र च्छन्दोऽनुरोधात् कप्रत्ययोऽपि स्वार्थे तेन कील
इति नाम । तस्य लक्षणमाह ऊर्ध्वबाहुचरणैरिति उल्लिखितै-
र्बाहुचरणशिरोभिः योनौ स सङ्गो भवति स कीलः कीलकाख्यो
मूढगर्भः । दृश्यैर्वह्निर्गतैः खुरैः खुरसाधर्म्यात् खुरशब्देनात्र हस्तौ

पादौ च गृह्येते । तेन हस्तद्वयपादद्वयैर्वह्निर्गतै प्रतिखुर ।
 स हि कायसङ्गी हस्तपादेतरकायेन सक्तो भवति । यो गर्भं
 भुजद्वयशिरा भुजद्वयमध्ये शिरो यस्य एतादृक् गच्छेति सरेत्
 तच्छेषेण शरीरेण सक्तो भवति स वीजकाख्य । परिघवद्
 योनावित्यादि । भोजोऽप्येता गती पठति तथाहि । ऊङ्गबाहु
 शिरपादैरुद्ग्राद् योनिमुखन्तु य । प्रतिकूलोपमस्थित्या स
 कौलकेति सञ्चित । अधस्तात् पार्श्वतो वापि तथैवाकुञ्चितोऽपि
 वा । यो नि सृत्य मुखं योनेर्ज्ञेयं प्रतिखुरस्तु स । योनिद्वारात्तु
 निर्गच्छेद् यश्चैक सशिरोभुज । तमाहुर्वीजक नाम मूढगर्भं
 चिकित्सका ॥ योनिमावृत्य यस्तिष्ठेत् परिघो गोपुरं यथा ।
 तथान्तर्गर्भमायान्तं विद्यात् परिघसन्नकर्मति ॥

अष्टौ प्रकारानाह ।

द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्
 कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तनकुलकाय ।
 एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन
 तिर्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्य ।
 पार्श्वोपवृत्तगतिरेति तथैव कश्चि-
 दित्यष्टधा भवति गर्भगतिः प्रसूतौ ॥

अयमर्थः । कश्चित् शिरसा योनिद्वारं निरुध्य सक्तो भवति १ ।
 कश्चित् जठरेण तन्निरुध्य सक्तो भवति २ । कश्चित् कुलेन
 कायेन कुलेन पृष्ठेन वा सक्तो भवति ३ । कश्चिदेकेन भुजेन
 निरुद्धतेन सक्तो भवति ४ । कश्चिद्भुजद्वयेन तिर्यग्भूत्वा सक्तो
 भवति ५ । अन्यो ग्रीवाभङ्गादधोभूतेन मुखेन सक्तो भवति ६ ।

कश्चित् पार्श्वेन अपवृत्ता निरुद्धा गतिर्यस्य एवविधो योनि
द्वारमिति ८ इत्यष्टधा गतय ।

असाध्यमूढगर्भिणीलक्षणम् ।

अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा ।

नीलोद्गतशिरा हन्ति सा गर्भं स च ता तथा ॥

अपविद्धशिरा अवनतशिरा शिरोऽपि धारयित न
शक्नोति यावत् । निरपत्रपा लज्जाशून्या । नीलोद्गतशिरा कुक्षौ
नीला उद्गता शिरा यस्या सा ।

मृतस्य गर्भस्य लक्षणमाह ।

गर्भास्यन्दनमावीना प्रणाश श्यावपाण्डुता ।

भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शून्यतान्तमृतं ते शिशौ ॥

गर्भास्यन्दनं गमस्वाचलत्वं आवीना प्रणाश प्रसववेदना-
नामभावः । अथवा आवीशब्देन प्रसवलिङ्गानि मूत्रकफ-
प्रसेकादीनि कथ्यन्ते तेषां नाशः । शून्यता अन्तर्मृतस्य
शिशोरुच्छून्यता ।

गर्भस्य मरणे हेतुमाह ।

मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः ।

गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः ॥

मानस उपतापो बन्धुधनक्षयादिना दुःखम् । आगन्तु-
रुपतापं प्रहारादिना । व्यापद्यते म्रियते ।

अपरमसाध्यगर्भिणीलक्षणमाह ।

योनिस्वरणं सङ्गं कुक्षौ मक्कल्ल एव च ।

हृन्त्युः स्त्रियं मूढगर्भा यथाक्तास्त्राप्युपद्रवाः ॥

योनिस्वरण व्याधिविशेष । सङ्ग कुक्षौ गर्भस्य लग्नता
अप्रवृत्तिरिति यावत् । कुक्षौ मक्कल रक्तमारुतज शूलविशेष ।
यद्यपि प्रसूताया मक्कलशूलमुक्त तथापि सुश्रुते प्रजातायाश्चेति
चकारिणाप्रसूताया अपि मक्कलशूल भवति इति बोद्धव्यम् ।
उपद्रवा आक्षेपकासश्वासादय ।

योनिस्वरणस्य निदानादिकम् ।

वातलान्यन्नपानानि ग्राम्यधम्म प्रजागरम् ।
अत्यर्थं सेवमानाया गर्भिण्या योनिमार्गम् ॥
मातरिष्वा प्रकुपितो योनिद्वारस्य सवृत्तिम् ।
कुर्वते रुद्धमार्गत्वात् पुनरन्तर्गतोऽनिल ॥
निरुणद्धराशयद्वार पीडयन् गर्भसंस्थितम् ।
निरुद्धवदनोच्छ्वासो गर्भश्चाशु विपद्यते ॥
रुजा सरुध्य हृदय नाशयत्यथ गर्भिण्योम् ।
योनिस्वरण नाम व्याग्निमेव प्रचक्ष्यते ॥

मूढगर्भस्य चिकित्सा ।

याभि सङ्कटकालेऽपि बह्व्रो नार्थं प्रसाविता ।
सम्यग् लब्ध यशस्तास्तु नार्थं कुर्युरिमा क्रियाम् ॥
गर्भे जीवति मूढे तु गर्भं यत्नेन निर्हरेत् ।
हस्तेण सर्पिषाक्तेन योनेरन्तर्गतेन सा ॥
मृते तु गर्भे गर्भिण्या योनौ शस्त्रं प्रवेशयेत् ।
शस्त्रशस्त्रार्थविदुषी लघुहस्ता भयोज्झिता ॥
सचेतनन्तु शस्त्रेण न कथञ्चन दारयेत् ।
स दीर्यमाणो जननीमात्मानञ्चापि मारयेत् ॥
नोपेक्षेत मृत गर्भं सुहृत्तमपि पण्डित ।

तदाशु जननी हन्ति प्रभूतान्न यथा पशुम् ॥

प्रभूतान्नमतिमात्रमन्नम् ।

यद् यदङ्ग हि गर्भस्य योनी सक्तन्तु तद्विषक् ।

सम्यग् विनिर्हरेच्छित्वा रक्षेत्रागी प्रयत्नत ॥

शङ्कुना निर्हरेद् गर्भमथवा यौगमशङ्कुना ॥

एव निर्हृतशल्याना सिद्धेदुष्णेन वारिणा ।

ततोऽभ्यक्तशरीराया योनी स्नेह विधारयेत् ॥

एव मृद्वी भवेद् योनिस्तच्छूलञ्चोपशाम्यति ॥

तुम्बीपत्र तथा लोभ्र समभाग सुपेषयेत् ।

तेन लेपो भगे कार्य्यं शीघ्रं स्याद् योनिरक्षणम् ॥

प्रसूता वनिता वृद्धकुक्षिज्जासाय सपिवेत् ।

प्रातर्मथितसमिञ्च त्रिसप्ताहात् कणाजटाम् ॥

या सूते षोडशे वर्षे तत्र या घृतगर्भिका ।

मृत्युस्तस्या सपुत्रायास्तत्पितुश्चापि सम्मत ॥

सर्व्वौषध्यम्बुना स्नान सर्वा देवी क्रियामपि ।

प्रयत्नेन प्रकुर्व्वीत तद्दोषस्य प्रशान्तये ॥

मक्कलस्य निदान सम्प्राप्तिर्लक्षणञ्च ।

वनिताया प्रसूताया वातो रुक्षेण वर्द्धित ।

तीक्ष्णोष्णशोषित रक्त रुद्धा ग्रन्थि करोति हि ॥

नाभ्यध पार्श्वयोर्वस्तौ वस्तिमूर्ध्वनि वापि वा ।

ततश्च नाभौ वस्तौ च भवेच्छूल तथोदरे ॥

भवेत् पक्वाशयाध्मान मूत्रसङ्गश्च जायते ।

एतद्विषग्भिरुदित मक्कलामयलक्षणम् ॥

मक्कलशूल प्रसूताया अप्रसूतायाश्चापि भवति

मक्कल्लस्य चिकित्सा ।

सञ्चूर्णितं यवचारं पिबेत् कोष्णेण वारिणा ।
 सर्पिषा वा पिबेन्नारी मक्कल्लस्य निवृत्तये ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।
 नागरं चित्रकं च व्यं रेणुकैलाजमोदिकाम् ॥
 सर्षपो ह्निह्नु भार्गवी च पाठेन्द्रयवजोरका ।
 महानिम्बश्च मूर्ध्वा च विषा तित्तं विडङ्गकम् ॥
 पिप्पल्यादिर्गणो ह्येष कफमारुतनाशन ।
 काथमेषां पिबेन्नारी लवणेन समन्वितम् ॥
 गुल्मशूलज्वरहरं दीपनञ्चामपाचनम् ।
 मक्कल्लशूलगुल्मघ्नं कफानिलहरं परम् ॥
 प्रसूता युक्तमाहारं विहारञ्च समाचरेत् ।
 व्यायामं मैथुनं क्रोधं शीतसेवाञ्च वर्जयेत् ॥
 मिथ्याचारात् सूतिकायां यो व्यर्थं विर्यज्जायते ।
 सक्लेशसाध्योऽसाध्यो वा भवेत् तत् पथ्यमाचरेत् ॥

सूतिकारोगस्य निदानम् ।

मिथ्योपचारात् सक्लेशाद्विषमाजीर्णभोजनात् ।
 सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणाश्च ते ॥
 मिथ्योपचारात् अनुचितचरणात् प्रवातादि सेवनात् ।
 सक्लेश्यन्ते उत्क्लेश्यन्ते दोषा अनेनेति सक्लेशो दोषजनक-
 भावम् । दारुणा कष्टसाध्या ।

अङ्गमर्द्यो ज्वरं कम्पं पिपासां गुरुगात्रतां ।
 शोथं शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥
 ज्वरातिसारशीथाश्च शूलानाहबलक्षया ।

तन्द्राक्चिप्रसेकाद्या वातश्लेष्मसमुद्भवा ॥

कृच्छ्रसाध्या हि ये रोगा क्षीणमासबलाश्रिता ।

ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगान्ते चाप्युपद्रवा ॥

सूतिकाभवत्वेन सूतिकानाम्ना ते रोगा आश्रया
श्रितयोरभेदोपचारात् । ते चाप्युपद्रवा इति त एव ज्वरादय
उक्ताना रोगाणामन्यतम प्रधानौक्त्योपद्रवाश्च भवन्तीत्यर्थः ।

सूतिकारोगस्य चिकित्सा ।

सूतिकारोगशान्दर्थं कुर्याद् वातहरी क्रियाम् ।

दशमूलकत काथ कोष्ण दद्याद् घृतान्वितम् ॥

सूतिकादशमूलम् ।

शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहत्तौदय गोक्षुरम् ।

दासी प्रसारणी विश्व गुडूची मुस्तक तथा ॥

निहन्ति सूतिकारोग ज्वर दाहसमन्वितम् ॥

सहाचरकत काथ पिप्पलीचूर्णसयुत ।

दोषनो ज्वरदोषामसूतिकारोगनाशन ॥

भद्रोत्कटाद्य लेहश्च घृत भद्रोत्कटादिकम् ।

सौभाग्यशुण्ठीनामान मोदक जौरकादिकम् ॥

सूतिकारि रसश्चापि बुद्ध्वा युञ्ज्यात तदामये ॥

प्रसूता सार्द्धमासान्ते दृष्टे वा पुनरार्त्तवे ।

सूतिकानामहीना स्यादिति धन्वन्तरिर्मतम् ॥

उपद्रवविहीना च बलवह्निमन्यता ।

ऊर्ध्वं चतुर्थी मासिभ्य परिहार विवर्जयेत् ॥

स्तनरोगाधिकारः ।

— ० —

स्तनरोगस्य सम्प्राप्ति ।

सर्जरी वाप्यदुग्धौ वा दोष प्राप्तस्तनौ स्त्रिया ।

रक्त मासञ्च सन्दूथ स्तनरोगाय कल्पते ॥

पञ्चानामपि तेषां हि रक्तज विद्रधि विना ।

लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रग्लिच्छणै ॥

पञ्चाना वातपित्तकफसन्निपातागन्तुजानाम् । आगन्तुस्तन
रोगोऽभिघातेन शल्येन च बोद्धव्य । रक्तजस्यासम्भव स्वभावात् ।

गुरुभिर्विवधैरन्नेदुष्टैर्दोषैः प्रदूषितम् ।

क्षीर धात्र्या कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ।

कषाय सलिलप्लावि स्तन्य मारुतदूषितम् ॥

कटुश्चलवण पीतराजौमत् पित्तसयुतम् ॥

कफदुष्ट घन तोथे निमज्जति च पिच्छिलम् ।

द्विलिङ्ग हन्धज विद्यात् सर्व्वलिङ्ग त्रिदोषजम् ॥

अदुष्टञ्चाङ्गुनिक्षिप्तमेकोभवति पाण्डुरम् ।

मधुरञ्चाविवर्णञ्च प्रसन्न तत् प्रशस्यते ॥

स्तनरोगस्य चिकित्सा ।

शोथ स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग् विदध्याद्

यद्विद्रधावभिमत बहुधा विधानम् ।

आमे विदाहिनि तथैव च तस्य पाके

तस्या स्तनौ सततमेव हि निर्दुहीत ॥

पित्तघ्नानि तु शीतानि द्रव्याण्यत्र प्रयोजयेत् ।
जलौकोभिर्हरिद्रक्तं न स्नानाउपनाहयेत् ॥
उपनाहयेत् स्वेदयेत् ।
लेपो विशालामूलेन हन्ति पौडा स्तनोत्थिताम् ।
निशाकनककल्काभ्यां लेपः प्रोक्तः स्नानार्तिहा ॥
निरीक्ष्य विकृतं स्तन्यं दाघमालोच्य वै भिषक् ।
तद्दोषशमनं पानमन्नमोषधमाचरेत् ॥
बृंहणीयं विधिं कुर्याद् दृष्ट्वाऽदुग्धौ स्तनौ स्त्रिया ॥
द्रव्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
प्रदरादिस्त्रीरोगाधिकारः ऊनाशीतितमोऽध्यायः ।

अशीतितमोऽध्यायः ।

— ० —

बालरोगाधिकारः ।

बालरोगाणां निदानम् ।

धातुरास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा ।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥
मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयस्तथा ।
दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः ॥
वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन् वातगदातुरः ।
क्षामस्त्रं कृशाङ्गं व्याद्वद्भविष्यन्नमाकृतं ॥
(८, ४८)

स्त्रियो भिन्नमलो बाल कामलापित्तरोगवान् ।
 दृष्णालुक्कणसर्वाङ्ग पित्तदुष्ट पयः पिबन् ॥
 श्लेष्मदुष्ट पिबन् क्षीर लालालु श्लेष्मरोगवान् ।
 निद्रार्हितो जड शूलो वक्त्राक्षच्छर्दन शिशुः ॥
 ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महता ये पुरेरिताः ।
 बालानामपि ते तद्वद् बोध्यव्याभिषगुत्तमैः ॥
 बालानामिव ये रोगा भवन्ति महता न च ।
 तालुकण्टकमुख्यास्तानवधारय यत्नतः ॥

तत्रादौ तालुकण्टकलक्षणमाह ।

तालुमासे कफः क्रद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।
 तेन तालुप्रदेशश्च निम्नता मूर्द्धि जायते ॥
 तालुपातात् स्तनद्वेषः कच्छात्पानं शक्नुवन् ॥
 दण्डश्चिकण्ठास्यरुजा श्रोत्रादुर्ध्वरता वसि ॥

महापद्ममाह ।

विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनो वदन्तीति ।
 पद्मवर्णा महापद्मरोगो दोषत्रयोद्भवः ॥
 शङ्काभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ॥
 पद्मवर्णो लोहितपद्मवर्णः । न च शोर्षजो विसर्पः शङ्काभ्यां
 हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् । एव वस्तिजो गुदं याति
 गुदतो हृदयं हृदयाच्छिरो यातीति बोध्यम् ।

कुक्कूणकमाह ।

कुक्कूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामक्षिवर्त्मनि ।
 जायते सर्जं नेत्रं कण्डूरश्च सर्वेषु हि ॥

शिशु कुर्यात्तलाटात्तिकूटनासाववर्षणम् ।
शक्तो नार्कप्रभा द्रष्टु न वर्त्तन्मोलनक्षम ॥

पारिगर्भिकमाह ।

मातु कुमारो गर्भिण्या स्तन्य प्रायः पिबन्नपि ।
कासाग्निसादवमथुतन्द्राकाश्यारुचिभ्रमैः ॥
युज्यते कोष्ठवृद्धा च तमाहुः पारिगर्भिकम् ।
रोग परिभवास्थश्च युञ्ज्यात् तत्राग्निदीपनम् ॥
पिबन्नपीति अपिशब्दादपिबन्नपि ।

क्षुद्ररोगे च कथिते त्वजगत्प्रहिपूतने ॥
वातेनाध्मापिता नाभिः स्रुजा तुण्डिरुच्यते ।
बालस्य गुदपाकाख्यो व्याधिः पित्तेन जायते ॥

अथ दन्तोद्भेदकान् रोगानाह ।

दन्तोद्भेदः शिशोः सर्वरोगाणां कारणं स्मृतम् ।
विशेषाञ्ज्वरविड्भेदकामाक्षेपशिरोरुजाम् ॥
पोथकौस्थन्दवान्तोना विसर्पश्च च जायते ।
कारणमित्यन्वयः । पोथकौ वर्त्मरोगविशेषः ।
बालग्रहा अनाचारात् पीडयान्ति शिशुं यतः ।
तस्मात् तदुपसर्गेभ्यो रक्षेद्बालं प्रयत्नतः ॥
कुलेषु येषु नेज्यन्ते देवाः पितर एव च ।
ब्राह्मणा साधवो वापि गुरवोऽतिथयस्तथा ॥
निवृत्तश्रीचाचारिषु तथा कुलितवृत्तिषु ।
निवृत्तभिच्चाबलिषु भग्नकास्यगृहे च ॥
ते वै बालाश्रयतास्तान् हि ग्रहा हिंसन्त्यशङ्किताः ॥

सामान्यग्रहजुष्टाना रोगानाह ।

क्षणादुद्विजते बाल क्षणात् त्रस्यति रोदिति ।
 नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव च ॥
 ऊर्ध्वं निरोक्षते दन्तान् खादेत् कूजति जृम्भते ।
 भुवौ क्षिपति दन्तौष्ठ फेन वमति चासक्तत् ॥
 क्षामोऽति निशि जागर्त्ति शूनाक्षो भिन्नविट्स्वर ।
 मासशोणितगन्धी च न चाश्नाति यथा पुरा ॥
 दुर्बलो मलिनाङ्गश्च नष्टसत्त्वश्च जायते ।
 सामान्यग्रहजुष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥

विशिष्टग्रहजुष्टाना लक्षणानि ।

तत्र स्कन्दग्रहजुष्टस्य लक्षणम् ।
 सस्ताङ्गं क्षतजगन्धिकं स्तनद्विड्
 वक्रास्यो हतचरणैकपद्मनेत्र ।
 उद्दिग्धः ससलिलचक्षुरत्यरोदी
 स्कन्दार्त्तो भवति च गाढमुष्टिवन्ध ॥

स्कन्दापस्मारजुष्टस्य लक्षणम् ।

नि सञ्ज्ञो भवति पुनर्लभेत सञ्ज्ञा
 संस्तब्धं करचरणैश्च नृत्यतीव ।
 विण्मूत्रे सृजति चिरिणं जृम्भमाणं
 फेनं वा सृजति तत्सखाभिजुष्ट ॥

तत्सखाभिजुष्टं स्कन्दापस्मारयुक्तम् ।

शकुनिजुष्टस्य लक्षणम् ।

सस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धि
 सास्त्रावव्रणपरिपौडितः समन्तात् ।

स्फोटैश्च प्रचिततनु सदाहपाकै
र्विज्ञेयो भवति शिशु क्षत शकुन्धा ॥

रेवतोऽनुष्टुप् लक्षणम् ।

रक्तास्थो हरितमलोऽतिपाण्डुदेह
श्यावो वा मुखकरपाकवेदनार्त्त ।
गृह्णाति व्यथिततनुश्च कर्णनास
रेवत्या भृशमभिपोडित कुमार ॥

पूतनाऽनुष्टुप् लक्षणम् ।

अतोसारो ज्वरस्तृष्णा तिर्यक्प्रेक्षणरोदनम् ।
नष्टनिद्रस्तथोद्विग्नो ग्रस्त पूतनया शिशु ॥

अन्धपूतनाऽनुष्टुप् लक्षणम् ।

कृद्भिं कासो ज्वरस्तृष्णा वसागन्धोऽतिरोदनम् ।
स्तन्यद्वेषोऽतिसारश्च चान्धपूतनया भवेत् ॥

शीतपूतनाऽनुष्टुप् लक्षणम् ।

पाण्डुप्लवङ्गिचकित सुवेपमान
सखीनो भवति व्यथान्द्रक्जयुक्त ।
सस्ताङ्गो भृशमतिशीर्थिते च शीतात्
त ब्रूयाद्विषगथ शीतपूतनार्त्तम् ॥

मुखमुण्डिकाऽनुष्टुप् लक्षणम् ।

प्रसन्नवर्णवदन शिराभिरभिस्रुत ।
मूत्रगन्धो च बद्धाग्नी मुखमुण्डितिकाग्रही ॥

नैगमेयऽनुष्टुप् लक्षणम् ।

य फेन वमति विनम्यते च मध्ये
सोद्वेगो विहसति चोद्धवोद्धमाय ॥

कूजेच्च प्रयतमथो वसास्रगन्धी

नि सङ्गो भवति स नैगमेयजुष्ट ॥

अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु रुजा यत्रास्य जायते ।

सुडुमुडु स्पृशति त स्पृश्यमाने च रोदिति ॥

निमीलिताक्षो मूर्ध्नि स्थे रोगे नो धारयेच्छिरः ।

वस्तिस्थे मूत्रसङ्गार्त्तं क्षुधा दृढपि गच्छति ॥

विष्णूमूत्रसङ्गवकल्याच्छर्द्याभ्यानान्द्रकूजनैः ।

कोष्ठे व्याधीन् विजानीयात् सर्व्वत्रस्थाश्च रोदनैः ॥

शिशोस्त्रीव्रामतीव्रश्च रोदनाद्भक्षयेद्भुजम् ॥

बालरोगानां चिकित्सा ।

त्रिविधं कथितं बालं क्षीरान्नोभयवर्त्तकं ।

स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसम्भवः ॥

क्षीरपस्वीषधं धान्ना क्षीरान्नादस्य चोभयोः ।

अन्नेन वा शिशौ देयं भेषजं भिषजा सदा ॥

मात्रया लङ्घयेद्वात्री शिशोर्नेष्टं विशेषणम् ।

सर्व्वं निवार्य्यते बाले स्तन्यन्तु न निवार्य्यते ॥

मात्रया लङ्घयेत् लघुं भोजयेत् ।

यो बालोऽचिरजातः स्तन्यं न गृह्णाति तस्य सङ्घसैव ।

धात्रीमधुघृतपथ्याकल्केनाघर्षयेज्जिह्वाम् ॥

स्तन्याभावे पयःश्लागं गन्धं वा तज्जुषं पिबेत् ॥

शृत्पिण्डेनाग्नितप्तेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा ।

स्वेदयेदुत्थिता नाभिः शीथस्तेनोपशाम्यति ॥

नाभिपाके निशालोन्नप्रियङ्गुमधुकं शृतम् ।

तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिर्वाप्यवचूणनम् ॥

भेषज पूर्वमुद्दिष्ट नराणा यज्वरादिषु ।
 कार्यं तदेव बालाना मात्रा तत्र कनीयसी ॥
 त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ते ।
 अतस्तदेव भेषज्य मात्रा तत्र कनीयसी ॥
 विरेकवस्तिवमनानृत्ये कुर्याच्च नात्ययात् ॥
 अत्ययात् विनाशकरकष्टादृते विना विरेकवस्तिवमनानि
 न कुर्यात् ।

भद्रमुस्ताभयानिम्बपटोलमधुकै कृतः ।
 काथ काण शिशोरिष नि शेषाज्वरनाशनः ॥
 चातुर्भद्रिका ।

घनकृष्णारुणाशुङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण सयुतम् ।
 शिशोर्ज्वरातिसारघ्न कास श्वास वार्म हरेत् ॥
 विस्वञ्च पुष्पाणि च धातकोना
 जल सलोघ्न गजपिप्पली च ।
 क्वाथावलेहौ मधुना विमिश्रौ
 बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥

समङ्गाधातकोलोघ्नसारिवाभि शृत जलम् ।
 दुर्धरेऽपि शिशोर्देयमतीसारि समाचिकम् ॥

समङ्गा लज्जालुभूलम् ।
 विडङ्गान्यजमोदा च पिप्पलीतण्डुलानि च ।
 एषामालोक्ष्य चूर्णानि सुखतप्तेन वारिणा ॥
 आमि प्रवृत्तेऽतिसारि कुमार पाययेद्भिषक् ॥
 मोचारस समङ्गा च धातकी पञ्चकेशरम् ।
 पिष्टैरेतैर्यवागू स्याद्रक्तातीसारनाशिनो ॥

नागरातिविषामुस्ता बालकेन्द्रयवै शृतम् ।
 कुमार पाययेन्नात सर्वातीसारनाशनम् ॥
 लाजा सयष्टीमधुका शर्करा चौद्रेमेव च ।
 तण्डुलोदकयोगेन क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥
 रजनौ सरलो दारु वृहती गजपिप्पली ।
 मृश्रिपर्णी शताह्वा च लोढा माक्षिकसर्पिषा ॥
 दीपन ग्रहणी हन्ति मारुतार्ति सकामलाम् ।
 ज्वरातीसारपाण्डुन्न बालानां सव्वरोगनुत् ॥
 पौष्करातिविषा वासा कणा शृङ्गीरस लिङ्गेत् ।
 मधुना मुच्यते बाल कासै पञ्चभिरुत्थितै ॥
 द्राक्षावासाभयाकृष्णाचूण चौद्रेण सपिषा ।
 लोढा श्वास निहन्त्याशु कासश्च तमक तथा ॥
 चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजयेत् ।
 हिक्का प्रशमयेत् क्षिप्रं कर्द्दिच्चापि चिरोत्थिताम् ॥
 आन्नास्थिलाजसिन्धूय सजौद्र कृद्दिनुद्भवेत् ॥
 पीत पीत वमेद् यस्तु स्तन्य तन्मधुसर्पिषा ।
 द्विवार्त्ताकोफलरस पञ्चकोलश्च लेहयेत् ॥
 पृतेन सिन्धुविश्वैलाह्विद्भुभागोरजो लिङ्गन् ।
 आनाह वातिक शूल हन्यात् तोयेन वा शिशुः ॥
 विष्वम्बूलकषायेण लाजा चैव सशर्कराम् ।
 आलोढ्य पाययेद्बाल कर्द्दीतीसारनाशनम् ॥
 गृहधूमनिशाकुष्ठराजिकेन्द्रयवै शिशोः ।
 लेपस्तम्बेण हन्याशु सिन्धुपामाविचर्चिकाः ॥
 सारिवा तिल लोभाणा कषायो मधुकस्थ च ।

सस्त्राविणि मुखे शस्तो धावनार्थं शिशो सदा ॥
 अश्वत्थत्वग्दलचौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ॥
 पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतचौद्रपरिप्लुतम् ।
 बालो रोदिति यस्तस्मै लीढ दद्यात् सुखावहम् ।
 हरीतकी वचाकुष्ठ कल्क माज्जिकसयुतम् ।
 पीत्वा कुमार स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥
 फलत्रिक लोभ्रपुननवे च
 समृद्धवेर वृहतीद्वयञ्च ।
 आलेपन श्लेष्महर सुखोष्ण
 कुकूणके कार्यमुदाहरन्ति ॥
 दन्तपालीन्तु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।
 धातकीपुष्पपिप्पल्योर्धात्रीफलरसेन वा ॥
 दन्तोद्भवेषु रोगेषु न बालमतियन्त्रयेत् ।
 स्वयमेवोपशाम्यन्ति जातदन्तस्य ते गदा ॥
 विभीतकफल कुष्ठ हरिताल मन शिला ।
 एभिस्तैल विपक्तव्य बालानां पूतिकर्णके ॥
 सुवर्णं गैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह ।
 नौट्वा सुखमवाप्नोति क्षिप्रं ह्रिकार्दितं शिशु ॥
 पारिगभिकरोगे तु पूज्यते वज्रिदीपनम् ॥
 कणोषणसिताचौद्र सूक्ष्मेलासैन्यवै कृत ।
 मूत्रयहे प्रयोक्तव्यं शिशूनां लेह उत्तम ॥
 दुष्टमन्त्रादिभिर्मातुं स्तन्यं सपिबत शिशो ।
 यदा प्रकुपितं पित्तं गुदं समभिधावति ॥
 तदा सप्रायते तत्र जलौकोदरमन्निभ ।

व्रण सदाहो व्यक्तोष्मा तदास्य स्याज्ज्वर पर ॥
 हरित पीतक वापि वर्चस्तेन भवेदुध्रुवम् ।
 व्रण पश्चार्जो नाम व्याधि परमदारुण* ॥
 चन्दन शारिवे द्वे च शङ्खिनोति समायुतै । ;
 पश्चार्जो प्रलेपोऽयमवलेहश्च शस्यते ॥
 दाडिमस्य च बीजानि जीरक नागकेशरम् ।
 चूर्णित शर्कराक्षौद्रलीढ तृष्णानिवारणम् ॥
 वोक्ष्य व्याधिञ्च दोषञ्च वङ्गेष्वपि बलाबलम् ।
 भेषजानि प्रयुञ्जीत बालेषु भिषगुत्तम ॥

बालयक्तदरिलौह ।

सहस्रपुटितच्चाभ्र लौहश्चैव तथा रस ।
 जम्बीरबीजातिविषे मूल ग्रीहारिसम्भवम् ॥
 रक्तचन्दन मश्लन्न प्रत्येकञ्च समासक ।
 गुडूची खरसेनैव धान्यद्वयमिता वटी ॥
 बालानां यक्तत घोर ज्वर ग्रीहानमेव च ।
 शोथ विबन्ध पाण्डुञ्च कास मुखगद तथा ॥
 उदर नाशयेदाशु भास्करस्तिमिर यथा ।
 बालयक्तदरिर्नाम लौह श्रीशिवभाषित* ॥
 अश्वगन्धाघृत बालचाङ्गेर्याख्य घृत तथा ।
 घृत कुमारकल्याण मष्टमङ्गलनामकम् ॥
 तैल लाक्षादिक नाम रसो बालगदान्तक ।
 एवमादीन्धीषधानि बालरोगहराणि हि ॥
 बलिशान्तीष्टकर्मणि कार्याणि ग्रहशान्तये ॥
 कुमारतन्त्रकथिता क्रिया सर्वाश्च कारयेत् ॥

शत्रु मित्र न जानाति शुभ वाप्यशुभञ्च य ।
त शिशु यत्नतो रक्षेद्द्वौघ्य धर्म सनातनम् ॥
इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
बालरोगाधिकारोऽशीतितमोऽध्याय ।

एकाशीतितमोऽध्याय ।

— ० —

अथ क्षुद्ररोगाधिकार ।

अजगल्लिकाया लक्षणम् ।

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा ।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका ॥

यवप्रख्याया लक्षणम् ।

यवाकारा मुकठिना ग्रथिता माससृष्टता ।
पीडका कफवाताभ्या यवप्रख्येति सोच्यते ॥

अन्त्रालज्या लक्षणम् ।

घनामषक्रां पिडका मुन्नता परिमण्डलाम् ।
अन्त्रालज्जी मल्यपूया तां विद्यात् कफवातजाम्
विदुताया लक्षणम् ।

विदुतायां महादाहा पक्षोडुस्वरसन्निभाम् ।
परिमण्डलां पित्तकृतां विदुतां नाम ता विदुः ॥

कच्छपिकाया लक्षणम् ।

ग्रथिता पञ्च वा षड् वा दारुणा कच्छपोपमा ।
कफानिलाभ्या पिडका ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥

वल्मीकस्य लक्षणम् ।

ग्रीवासकक्षाकरपाददेशे
सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषे ।
ग्रन्थि स वल्मीकवदक्रियाया
जात क्रमेणैव गत प्रवृद्धिम् ॥
मुखैरनेकै सुति तोदवद्भि
र्विसर्पवत् सर्पति चोन्नताग्रै ।
वल्मीकमाहुर्भिषजा विकार
निष्प्रत्यनौक चिरज विशेषात् ॥

कक्षा बाहुभूलम् ।

इन्द्रविद्याया लक्षणम् ।

पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडकाभि समाचिताम् ।
इन्द्रविद्या तु ता विद्याद्वातपित्तोत्थिता भिषक् ॥

गर्दभिकाया लक्षणम् ।

मण्डल वृत्तमुत्सन्न सरक्त पीडकाचितम् ।
रुजाकरी गर्दभिका ता विद्याद्वातपित्तजाम् ॥

पाषाणगर्दभस्य लक्षणम् ।

वातश्लेष्मसमुद्भूत श्लयथर्दनुसन्धिज ।
स्थिती मन्दरुज स्निग्धो ज्ञेय पाषाणगर्दभः ॥

पनसिकाया लक्षणम् ।

कर्णस्याभ्यन्तरे जाता पिडकामुग्रवेदनाम् ।
स्थिरा पनसिका तान्तु विद्यादन्त प्रपाकिणोम् ॥

जालगर्दभस्य लक्षणम् ।

विसर्पवत् सर्पति य शोथस्तनुरपाकवान् ।
दाहज्वरकर पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्दभ ॥

इरिवेल्लिकाया लक्षणम् ।

पिडका मुत्तमाङ्गस्था वृत्तामुग्रज्ज्वराम् ।
सर्वात्मिका सर्वलिङ्गा जानीयादिरिवेल्लिकाम् ॥

कक्षाया लक्षणम् ।

बाहुपार्श्वसकक्षेषु कृष्णस्फोटा सवेदनाम् ।
पित्तप्रकोपसम्भूता कक्षामित्यभिनिर्दिशेत् ॥

गन्धनाम्नो लक्षणम् ।

एकामेतादृशो दृष्ट्वा पिडका स्फोटसन्निभाम् ।
त्वग्भता पित्तकोपेन गन्धनामा प्रचक्षते ॥

अग्निरोहिण्या लक्षणम् ।

कक्षभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मासदारणा ।
अन्तर्हृद् ज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभा ॥
सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम् ।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्या सर्वदोषजाम् ॥

चिप्यस्य लक्षणम् ।

नखमासमधिष्ठाय वायु पित्तञ्च देहिनाम् ।
कुर्वते दाहपाकौ च त व्याधिं चिप्यमादिशेत् ॥

(८, ४५)

कुनखस्य लक्षणम् ।

तदेवाख्यतरैर्दीपैः पुरुषः कुनखं वदेत् ॥

अनुशय्या लक्षणम् ।

गम्भीरामल्पसरम्भाः सवर्णासुपरि स्थिताम् ।

पादस्थानूशयो तान्त्वं विद्यादन्तः प्रपाकिणौम् ॥

विदारिकाया लक्षणम् ।

विदारिकान्दवहृत्ता कक्षावङ्गणमन्त्रिषु ।

विदारिकेति ता विद्यात् सर्वजा सर्वलक्षणां ॥

शर्करावुदस्य लक्षणम् ।

प्राप्य मासशिरास्त्रायुः श्लेष्मा मेदस्तथानिल ।

ग्रन्थिः करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् ॥

स्रवत्यास्रावमनिलस्तत्र वृद्धिः पुनर्गतः ।

मासः सशोथः ग्रथिता शर्करा जनयेत्ततः ॥

दुर्गन्धिः क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिरा ।

स्रवन्ति रक्तसहसा ता विद्याच्छर्करावुदम् ॥

पाददार्थ्या लक्षणम् ।

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थं रुक्षयोः ।

पादयोः कुरुते दारी पाददारी तमादिशेत् ॥

कदरस्य लक्षणम् ।

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।

ग्रन्थिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदर इति तत् ॥

शर्करात्र वालुका । उत्सन्न उन्नतः ।

अलसस्य लक्षणम् ।

क्षिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहजान्वितौ ।
दुष्टं च ईमं सस्पर्शदनसं तं विभावयेत् ॥

द्वन्द्वलुप्तस्य लक्षणम् ।

रोमब्रूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥
रुग्धि रोमब्रूपानुगं तन्नोऽन्येषामसम्भवः ।
नदिन्दुलुप्तं खातिरुज्यते च विभाव्यते ॥

दारुणकस्य लक्षणम् ।

दारुणा कण्डूरा रुक्षा केशभूमिं प्रपाव्यते ।
कफमारुतकोपे च विद्याद्दारुणकान्तु तम् ॥

धरुषिकाया लक्षणम् ।

धरुषि बहुवक्त्राणि बहुलोदीनि मूर्ध्नि तु ।
कफासृक् क्षिमिकोपे च नृणां विद्याद्धारुषिकाम् ॥

पलितस्य लक्षणम् ।

क्रोधशोकश्चमक्ततः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
पित्तञ्च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥

सुखदूषिकाया लक्षणम् ।

शास्त्रलिकण्टकप्रख्या कफमारुतरक्तजा ।
युवानपिडका यूना दिक्षेया सुखदूषिका ॥
युवानपिडका पृषोदरादित्वात् साधुः ।

पद्मिनीकण्टकस्य लक्षणम् ।

कण्टकैराचितं वृत्तं मण्डलं पाण्डु कण्डुरम् ।
पद्मिनीकण्टकप्रस्थैस्तदाख्यं रुफवातजम् ॥

जतुमणेलक्षणम् ।

सममुत्सन्नमरुज मण्डल कफरक्तजम् ।

सहज लक्ष्म चैकेषा लक्ष्यो जतुमणिस्तु स ॥

माषकस्य लक्षणम् ।

अवेदन स्थिरञ्चैव यस्मिन् गात्रे प्रदृश्यते ।

माषवत् क्षणमुत्सन्नमलिनाम्माषकस्तु तम् ॥

तिलकालकस्य लक्षणम् ।

क्षणाणि तिलमात्रानि नौरुजानि समानि च ।

वातपित्तकफोद्रेकात् तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥

न्यच्छस्य लक्षणम् ।

महद्वा यदि वा चाल्य श्याव वा यदि वासितम् ।

नौरुज मण्डल गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥

व्यङ्गस्य लक्षणम् ।

क्रोधायासप्रकुपितो वायु पित्तेन संयुत ।

रुखमासाद्य सहसा मण्डल विसृजत्यत ॥

नौरुज तनुक श्याव मुखव्यङ्ग तमादिशेत् ॥

नौलिकाया लक्षणम् ।

क्षणमेव गुण गात्रे सुखे वा नौलिका विदुः ॥

परिवर्त्तिकाया लक्षणम् ।

मर्दनात् पीडनाद्वाति तथैवाप्यभिघातत ।

मैद्वचर्मं यदा वायु भेजते सर्व्वतश्चरन् ।

तदा वातोपहृष्टत्वात् तच्चर्मं परिवर्त्तते ।

मणेरधस्तात् कोषश्च शनिरूपेण लम्बते ॥

परिवर्त्तिकेति ता विद्यात् सरुजा वातसम्भवाम् ।

सकण्डू कठिना वापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥

अवपाटिकाया लक्षणम् ।

अस्पीय स्वा यदा क्षर्षाद्वस्त्राच्छेत् स्त्रिय नर ।

हस्ताभिघातादथवा चर्मण्युद्धर्त्तिते बलात् ॥

यस्त्रावपाक्यते चर्मं ता विद्यादवपाटिकाम् ॥

निरुद्धप्रकाशस्य लक्षणम् ।

वातोपसृष्टे मेद्रे वै चर्मं सन्नयते मणिम् ।

मणिश्चर्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥

निरुद्धप्रकाशे तस्मिन् मन्दधार सवेदनम् ।

मूत्र प्रवर्त्तते जन्तो मणिर्विन्नयते न च ॥

निरुद्धप्रकाश विद्यात् सरुज वातसम्भवम् ॥

निरुद्धप्रकाश इत्यत्र निरुद्धप्रकाश पदमार्घम् ।

सन्निरुद्धगुदस्य लक्षणम् ।

वेगसम्भारणाद्वायु विद्धितो गुदसन्नित ।

निरुणद्धि महास्रोत सूक्ष्मद्वार करोति च ॥

मार्मस्य सौक्ष्मात् कृच्छ्रेण पुरौषं तस्य गच्छति ।

सन्निरुद्धगुद व्याधिमेत विद्यात् सुदारुणम् ॥

अहिपूतनस्य लक्षणम् ।

शक्कमूत्रसमायुक्तेऽधीतेऽपाने शिशोर्भवेत ।

स्त्रिवे वा स्नाप्यमाने वा कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥

कण्डूयनात्तत क्षिप्र स्फोटस्त्रावश्च जायते ।

एकीभूत व्रणं घोर त विद्यादहिपूतनम् ॥

वृषणकच्छा लक्षणम् ।

स्नानोत्सादनहीनस्य मयो वृषणस्थित ।
यदा प्रक्षिद्यते स्वेदात् कण्डू जनयते तदा ॥
कण्डूयनात्तत क्षिप्र स्फोट ग्रावश्च जायते ।
प्राहुर्वृषणकच्छुन्ता श्लेष्मरक्त प्रकोपजाम् ॥

गुदभ्रशस्य लक्षणम् ।

प्रवाहणातिसाराभ्या निर्गच्छति गुदो वह्नि ।
रुक्षदुर्बलदेहस्य गुदभ्रश तमादिशत् ॥

शूकरदंष्ट्रस्य लक्षणम् ।

सदाहो रक्तपर्यन्त खक्पाकी तीव्रवेदन ।
कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रक ॥

क्षुद्ररोगाणां चिकित्सा ।

तत्राजगल्लिकामामा जल्लोकाभिरुपाचरेत् ।
शुक्ति सौराष्ट्रिका क्षार कल्कैश्चालेपयेन्मुहु ॥
नवीन कण्टकार्याश्च कण्टकैर्वेधमात्रत ।
किमाश्चर्यं विपश्चाशु प्रशाम्यन्त्यजगल्लिका ॥
वृषमूल विशालाभ्या लेपो हन्त्यजगल्लिकाम् ॥
कठिना क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम् ॥
श्लेष्मविद्रधि कल्पेन जयेदनुशयी भिषक् ।
विष्वतामिन्द्रविज्ञाञ्च गर्हमी जालगर्हभम् ॥
इरिवेल्लिका गन्धमाला जयेत् पित्तविसर्पवत् ।
मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा शमयेद् व्रणम् ॥
रक्तावसेकैर्बहुभि स्वेदनैरपतर्पणै ।
जयेद् विदारिका लेपै शिशु देवद्वमोद्भवै ।

पनसिका कच्छापकामनेन विधिना भिषक् ।
 साधयेत् कठिनानन्यान् शोथान् दोषसमुद्भवान् ॥
 अन्त्रालजो कच्छपिका तथा पाषाणगर्हभम् ।
 सुरदारु शिलाकुष्ठै स्नेदयित्वा प्रलेपयेत् ॥
 कफमारुत शायन्नो लेप पाषाणगर्हभे ॥
 शस्त्रेणोद्धृत्य वल्मीक क्षाराग्निभ्या प्रसाधयेत् ।
 मन शिलाल भस्मात् सूक्ष्मैलागुरुचन्दनै ॥
 जातीपल्लव कल्कैश्च निम्बतैल विपाचयेत् ।
 वल्मीक नाशयेत्तद्धि बहुच्छिद्र बहुद्रवम् ॥
 सशोथ व्रणगन्धञ्च प्रवृद्ध मर्मसु स्थितम् ।
 हस्तपादस्थितञ्चापि वल्मीक परिवर्जयेत् ॥
 पाददारीषु तु शिरा वेधयेत्तलशोधिनीम् ।
 स्नेहस्नेदोपपन्नौ तु पादौ चालेपयेन्मुहु ॥
 मधूच्छिष्ट वसा मज्ज घृतक्षारैर्विमिश्रयेत् ॥
 गुड लवण घृत चैत्तिन्तिडी युक्तमेतद्
 द्विगुणमिह विदध्यन्मूत्रमेकत्र कृत्वा ।
 दिन कतिचिदयेद किञ्चिदाशोथ लेपात्
 स्फुटित पदतल स्यात् पद्मपत्राभमाशु ॥
 सर्जाख्य सिन्धूद्रवयोश्चूर्णं मधुघृतप्लुतम् ।
 निर्मथ्य कटुतैलात्त हि पादप्रमार्जनम् ॥
 उपोदिका सर्पप निम्ब मोच-
 कर्कासकेर्वास्काभम्भ तोये ।
 तैल विपक्व लवण सकल्क
 तत् पाददारी विनिहन्ति शीघ्रम् ॥

अलसेऽश्लैश्चिर सिद्धौ चरणौ परिलेपयेत् ।
 पटोलारिष्ट कासोस त्रिफलाभि मुहुर्मुहुः ॥
 करञ्जबीज रजनी कासोस मधुक मधु ।
 रोचना हरितालञ्च लेपोऽयमलसे हित ॥
 लाक्षाभयारसालेप कार्य रक्तस्य मोक्षणम् ।
 वृहत्तौरस सिद्धेन तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान् ॥
 शिला रोचन कासोस चूर्णैर्वा प्रतिसारयेत् ॥
 दहेत् कदरमुद्गत्य तैलेन दहनेन वा ॥
 चिप्यमुष्णाम्बुना स्निग्ध मुत्कृत्याभ्यज्य त व्रणम् ॥
 दत्त्वा सर्जरस चूर्णं बुद्ध्या व्रणवदाचरेत् ॥
 खरसेन हरिद्राया पात्रे कृष्णायसेऽभयाम् ।
 वृष्ट्वा तज्जेन कल्केन लिम्पेच्चिप्य मुहुर्मुहुः ॥
 नखकोटीप्रविष्टेन टङ्गनेन प्रशाम्यति ।
 कुनखश्चेत् तदा भ्रात शैलोऽपि भ्रवते जले ॥
 काश्मर्या सप्तभि पत्रै कोमले परिवेष्टितः ।
 प्रङ्गुलीवेष्टक पुंसो ध्रुवमाशु व्यपोहति ॥
 नेम्बोदकेन वमन पद्मिनीकण्टके हितम् ।
 नेम्बोदककृत सर्पिं सच्चौद्र पानमिष्यते ॥
 अनाल कृत चार पद्मिनी हन्ति लेपनात् ।
 नखारग्वध कल्कैर्वा मुहुर्मुहुर्दत्तन हितम् ॥

पटोलमूलाभ्या साज्याभ्या लेपन हितम् ।
 लगईभ रोगे तु सद्यो हन्ति च वेदनाम् ॥
 हिपूतनके धात्र्या पूर्व स्तन्य विशोधयेत् ।
 त्रफला खदिर काथै व्रणाना धावन सदा ॥

करञ्च त्रिफला तिलैः सर्पिः सिद्धं त्रिशोर्हितम् ।
 रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥
 गुदभ्रशे गुदं स्नेहैरभ्यज्याशु प्रवेशयेत् ।
 प्रविष्टं स्नेदयेच्चापि वृद्धं गोस्फुष्यया भृशम् ॥
 गोस्फुणावद्धनविशेषः । मलनिर्गमार्थं सच्छिद्रेण चर्मणा
 कौपीनवन्धः कार्यः ।

कोमलं नलिनीपत्रं यत् खादेच्छर्करान्वितम् ।
 अचिरेण शमं याति गुदभ्रशो रुजान्वितः ॥
 वृक्षान्नानलं चाङ्गेरीं विश्वं पाठां यवाग्रजम् ।
 क्षारेण शीलयेत् पायुभ्रशात्तौऽनलदीपनम् ॥
 गुदञ्च गव्यवसया म्रक्षयेदविशङ्कितः ।
 दुष्प्रवेशो गुदभ्रशो विशत्याशु न सशयः ॥
 मूषिकाणां वसाभिर्वा गुदे सम्यक् प्रलेपनम् ।
 खिन्नमूषिकमाशेन चाथवा स्नेदयेद् गुदम् ॥
 गोतैलाभ्यक्तं शीघ्रं प्रविशेन्निर्गतो गुदः ॥
 चाङ्गेरीष्टतमः ।

चाङ्गेरीं कोलं दध्यस्त्रं नागरं क्षारसयुतम् ।
 ष्टतं सुतक्कथितं पेयं गुदभ्रशरुजापहम् ॥
 शुण्ठीक्षारावन्नं कल्कौ शिष्टन्तु द्रवमिष्यते ॥
 मूषिकाद्यं तैलम् ।

क्षौरे महत्पञ्चमूलं मूषिकामन्त्रवर्जिताम् ।
 पक्त्वा तस्मिन् पचेत्तैलं वातघ्नीषधं सयुतम् ॥
 गुदभ्रशमिदं तैलं पानाभ्यङ्गात् प्रसाधयेत् ॥
 चर्मकोलं जतुमणिं मशकास्तिलकालकान् ।

उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् चाराग्निभ्यामशेषत ॥
 रुवुनालात्तु चूर्णेन घर्षी मशक नाशन ।
 निन्मीकभस्मघर्षाद्वा मश शान्तिं ब्रजेद्द्रुतम् ॥
 युवानपिडका न्यच्छ नौलिका व्यङ्ग शर्करा ।
 शिरावेधै प्रलेपैश्च जयेदभ्यञ्जनैस्तथा ॥
 लोभ्र धान्य वचा लेपस्तारुण्यपिडकापह ॥
 तद्वद् गोरोचना युक्त मरिच मुखलेपनम् ॥
 वमनञ्च निहन्त्याशु पिडका यौवनोद्भवास् ॥
 व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग् वा मञ्जिष्ठा वा समान्तिना ।
 लेप सनवनौता वा श्वेताश्वखुरजा मसौ ॥
 रक्तचन्दन मञ्जिष्ठा कुष्ठ लोभ्र प्रियङ्गव ।
 वटाङ्गुरा मसूराश्च व्यङ्गम्ना मुखकान्तिदा ॥
 वटाङ्गुरा वटस्थ अभिनवपत्रमुकुश ॥
 व्यङ्गानां लेपन शस्त रुबिरेण शशख च ।

दृष्टफलमेतत् ।

केवलान् पयसा पिष्ट्वा तोष्णान् शाल्यलिकण्टकान् ।
 अलिप्त त्रुहमेतेन भवेत् पद्मोपमं सुखम् ।
 मसूरे सर्पिषा भृष्टैर्लिप्तमाख्य पयोऽन्वितैः ।
 सप्तरात्राद् भवेत् सत्यं पुण्डरीकदलप्रभम् ॥
 मातुलुङ्गजटा सर्पिं शिला गोशक्ततो रस ।
 सुखकान्तिकरो लेपः पिडकातिनकालजित् ॥
 नवनौत गुडं क्षौद्रं कोलमज्जं प्रलेपनम् ।
 व्यङ्गजिद् वरुणत्वग् वा च्छागक्षौरं प्रपेषिता ॥
 जातौफलं कल्कलेपो नीलो व्यङ्गादिनाशन ।

सायञ्च कटुतैलेनाभ्यङ्गो वक्त प्रसाधन ॥
 कालीयकोत्पलामयदधिसर वदरास्थि मध्यफलिनौभि ।
 लिप्त भवति हि वदन शशिप्रभ सप्तरात्रेण ॥
 तुषरहित मन्दण यवचूणे सम यष्टौमधुक लोघ्रलेपेन ।
 भवति मुख परिनिर्जितचामोकरचारुसौभाग्यम् ॥
 रत्नोन्न शर्व्वरीद्वय मञ्जिष्ठा गैरिकाज्य वस्तपय ।
 सिद्धेन लिप्तमाननमुद्यद्भिधु विम्बवद् विभाति ॥
 परिणत दधिशरपुखै कुवलयदल कुष्ठ चन्दनोशोरै ।
 मुखकमल कान्तिकारौ लेप भृकुटि तिलकालकान्
 जयति ।

अर्कचौर हरिद्राभ्या मर्दयित्वा विलेपनात् ।
 मुखकार्ण्यं शम याति चिरकालोद्भव ध्रुवम् ॥
 हरिद्राद्वय यष्ट्याह्व कालीयक कुचन्दनै ।
 प्रपीण्डरीक मञ्जिष्ठा पद्म पद्मक कुङ्कुमै ॥
 कपित्थ तिन्दुक मूल वटपत्रै पयोऽन्वितै ।
 लेपयेत् कल्कितै रेभि स्तैलञ्चाभ्यञ्जन पचेत् ॥
 पिप्पलव नीलिका व्यङ्गास्तिलकान् मुखदूषिकाम् ।
 नित्यसेवो जयेत् क्षिप्र मुख कुर्यान्मनोरमम् ॥

सारिवादि क्वाथ अर्कश्च ।

शारिवाह्वययष्ट्याह्व त्रिवृदेलायमानिका ।
 तालमूली वरी द्राक्षा विदारौ कटुरोहिणी ॥
 फलत्रयञ्च जीवन्ती क्वाथ एषा रसायन ।
 रक्तदोषहर सर्व्वक्षुद्रामयनिसूदन, ॥

सारिवाद्यर्क ।

मयूराख्येण यन्त्रेण यद्येषा साव्यते रस ।
स पीयूषनिभो ज्ञेय सर्व्वव्याधिहर शुभः ॥

कनकतैलम् ।

मधुकस्य कषायेण तैलस्य कुडव पचेत् ।
कल्कैः प्रियङ्गु मञ्जिष्ठा चन्दनोत्पलकेशरैः ॥
कनक नाम तत्तैल मुखकान्तिकर परम् ।
आभीर नीलिका व्यङ्ग शोधन परमर्जितम् ॥

मञ्जिष्ठाद्य तैलम् ।

मञ्जिष्ठा मधुक लाक्षा मातुलुङ्ग सयष्टिकम् ।
कर्षप्रमाणैरेतस्तु तैलस्य कुडव तथा ॥
आज पयस्तद्विगुण शनैः सृङ्गिना पचेत् ।
नीलिका पिडका व्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥
मुख प्रपन्नोपचित वलीपलित वर्जितम् ।
सप्तरात्र प्रयोगेण भवेत् कनकसन्निभम् ॥

कुङ्कुमाद्य तैलम् ।

कुङ्कुम चन्दन लाक्षा मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ।
कालीयक मुशीरञ्च पद्मक नीलमुत्पलम् ॥
न्यग्रोधपादा मूलस्य मूल पद्मस्य केशरम् ।
द्विपञ्चमूल सहितैः कषायैः पलिकैः पृथक् ॥
जलाढक विपक्तव्य पादशेषमथोद्धरेत् ।
मञ्जिष्ठा मधुक लाक्षा पतङ्ग मधुयष्टिके ॥
कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुडव पचेत् ।

अजाक्षीर द्विगुणित शनैर्मृदग्निना पचेत् ॥
 सम्यक् पक्व पर ह्येतन्मुखवर्णं प्रसादनम् ।
 नीलिका पिडका व्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥
 सप्तरात्र प्रयोगेण भवेत् काञ्चनसन्निभम् ।
 कङ्कुमाद्यमिदं तैलमश्विभ्या निर्मितं पुरा ॥
 कषायार्थं पठितमपि कुङ्कुमं सिद्धतैले प्रक्षिपन्ति

कुङ्कुमाद्य तैलम् ।

कुङ्कुमं किशुकं लाक्षा मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनम् ।
 कालीयकं पद्मकञ्च मातुलुङ्गस्य केशरम् ॥
 कुसुमं मधुयष्टिं च फलिनीं मदयन्तिका ।
 निशि द्वे रोचना पद्मसुत्पलञ्च मनःशिला ॥
 काकोल्यादिं समायुक्तौ रेतैरक्षसमैर्भिषक् ।
 लाक्षा रसं पयोभ्याञ्च तैलं प्रस्थं विपाचयेत् ॥
 कुङ्कुमाद्यमिदं तैलं मभ्यङ्गात् काञ्चनोपमम् ।
 करोति वदनस्य पुष्टिं लावण्यं कान्तिदम् ॥
 सौभाग्यलक्ष्मो जननं वशीकरणं मुत्तमम् ॥

वर्णकष्टम् ।

मधुकं चन्दनं कङ्कुमं सर्षपं पद्मकं तथा ।
 कालीयकं हरिद्रा च लोध्रमेभिश्च कल्किते ॥
 विपचेद्भिष्टुतं वैद्यं स्तूपकं वस्त्रगालितम् ।
 पादांश्च कुङ्कुमं सिकथं क्षिप्वा मन्दानले पचेत् ॥
 तत् सिद्धं शिशिरे नीरे प्रक्षिप्याकर्षयेत्ततः ।
 तदेतद्वर्णकं नाम हृतं वक्त्रं प्रसादनम् ॥

(द, ५०)

अनेनाभ्यासलिस हि वलीभूतमपि क्रमात् ।
 निष्कलङ्गेन्दुविम्बाभ ख्याद्विलासवतोमुखम् ॥
 कुङ्कुम सिक्थयोर्मिलित्वा पादांश । सिक्थकक्ष
 द्रघीकरणार्थं स्वल्प पाक दत्त्वा शीतल जले कियत्क्षण
 स्थापयित्वा शीतल सत् अनुगुप्त निधापयेत् ।

अरु विक्राया रुधिरेश्वसित्ते
 शिराव्यधेनाथ जलौकसा वा ।
 निम्बागुसित्ते शिरसि प्रलेपो
 देयोऽश्ववर्चौरससैन्यवाभ्याम् ॥

पुराणमथ पिण्याक पुरौष कुङ्कुटस्य वा ।
 मूलपिष्ट प्रलेपोऽय शीघ्र हन्यादरु विकाम् ॥
 अरु शीघ्र भृष्टकुष्ठचूर्ण तैलेन सयुतम् ॥
 खोलके कुष्ठ भृष्टा कटुतैलेन तद्वत्स लेप ।

द्विहरिद्राद्य तैलम् ।

हरिद्राद्वय भूनिम्ब त्रिफलारिष्ट चन्दने ।
 एतत्तैलमरु षोणा सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ॥
 दारुणे तु शिरा विध्येत् स्निग्धस्निग्धा ललाटजाम् ।
 अवपोडशिरोवस्तीनभ्यङ्गाश्चावचारयेत् ॥
 कोद्रवाणां लणचारपानोय परिधावने ॥
 कार्थो दारुणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसयुत ।
 पियालबीज मधुक कुष्ठमाषै ससैन्यवै ॥
 काञ्जिकस्थास्त्रिसप्ताह भाषा दारुणकापहा ॥
 सह नीलीत्पलकेशर यष्टिमधु तिल सममामलकम् ।
 चिरजातमपि शीर्षे दारुण रोग शम नयति ॥

त्रिफलाद्य तैलम् ।

त्रिफलायोरजो यष्टि मार्कवोत्पल शारिवै ।

ससैन्धवै पचेतैलमभ्यङ्गाद्वृद्धिका जयेत् ॥

वर्जितैलम् ।

चित्रक दन्तीमूलञ्च कोषातकि समन्वितम् ।

कल्क पिष्ट्वा पचेतैल केशदद्दु विनाशनम् ॥

गुष्मातैलम् ।

गुष्माफलै पचेतैल भृङ्गराजरसेन तु ।

कण्डूदारुणजित् कुष्ठ कपाल व्याधिनाशनम् ॥

स्वल्पभृङ्गराजतैलम् ।

भृङ्गरज त्रिफलोत्पल शारि

लोहपुरीष समन्वितकारि ।

तैल मिद पच दारुणहारि

कुञ्चित केश घन स्थिर कारि ॥

महाभृङ्गराज तैलम् ।

आनूपदेशसम्भूत गृहीत्वा मार्कव शुभम् ।

सुधीत जर्जरीकृत्य स्वरस तस्य चाहरेत् ॥

चतुर्गुणेन तेनैव तैल प्रस्थ विपाचयेत् ।

क्षीरपिष्टैरिमैर्द्रव्यै सयोज्य मतिमान् भिषक् ॥

मञ्जिष्ठा पद्मक लोभ्र चन्दन गैरिक वला ।

रजन्ध्री केशरञ्जैव प्रियङ्गुर्मधुयष्टिका ॥

प्रपौण्डरोक गोपी च पलिकान्धव दापयेत् ।

सम्यक् पक्व ततो ज्ञात्वा शुभे भाण्डे निःशपयेत् ।

केशपाते शिरोदुष्टे मन्यास्तम्भे गलग्रहे ।

शिर कर्णाक्षि रोगेषु नस्येऽभ्यङ्गे च योजयेत् ॥
कुञ्चिताग्रानतिस्निग्धान् कचान् कुर्यात् बह्वस्तथा ।
खालित्यमिन्द्रलुप्तञ्च तैलमेतद् व्यपोहति ॥

प्रपौण्डरीकाद्य तैलम् ।

प्रपौण्डरीक मधुक पिप्पली चन्दनोत्पलै ।
कार्षिकैस्तैल कुडव स्तैर्हिरामलकी रस ॥
साध्य स प्रतिमर्ष स्यात् सर्वशीर्ष गदापह ॥

मालत्याद्य तैलम् ।

मालतो करवीराग्नि नक्तमाल विपाचितम् ।
तैलमभ्यञ्जने शस्त मिन्द्रलुप्तापह परम् ॥
इद हि त्वरित हन्ति दारुण दारुण नृणाम् ॥
ध्रात्र्याम्रमज्जलेपात् स्यात् स्थिरोरुस्निग्धकेशता ।
इन्द्रलुप्ते शिरा विद्धा शिला कासीस तुत्यकै ।
लेपयेत् परित कर्णै स्तैलञ्चाभ्यञ्जने हितम् ॥
कुटन्नट शिखो जाती करञ्च करवीरजै ॥
अवगाढ पदञ्चैव प्रच्छयित्वा पुन पुन ।
गुञ्जाफलैश्चिर लिम्पेत् केशभूमि समन्तत ॥
हस्तिदन्त मसी कृत्वा मुखञ्चैव रसाञ्जनम् ।
लोमान्यनेन जायन्ते नृणा पाणितलेष्वपि ॥
हस्तिदन्त मसी कृत्वा तैलेन सह योजयेत् ।
हस्तेष्वपि प्रजायन्ते केशा नास्त्यत्र मशय ॥
भङ्गातक इहृतीफल गुञ्जामूल फलेभ्य एकेन ।
मधु सहितेन विलिप्त सूरपतिलस शस्य याति ॥

गुञ्जा फल रस पिष्ट गुञ्जामूल मिन्द्रलुप्तस्य ।
 कनकफल निष्टुष्टस्य सतोय दातव्य प्रच्छित्तस्य सदा ।
 घृष्टस्य कर्कशे पत्रैरिन्द्रलुप्तस्य गुण्डनम् ।
 चूर्णितैर्मरिचै कार्यमिन्द्रलुप्तविनाशनम् ॥
 ह्यागचीर रसाक्षन पुटदग्ध गजदन्त मसीलिप्ता ।
 जायन्ते सप्त दिनात् खल्व्यामपि कुञ्चिताश्चिकुरा ॥
 मधुकर्दीवर मूर्वा तिलाज्य गोचीर भृङ्ग लेपेन ।
 अचिराद् भवन्ति केशा घनदृढमूलायतानृजव ॥

सुब्बाय तैलम् ।

सुहृपय पयोऽर्कस्य मार्कवो लाङ्गली विसम् ।
 मूत्रमाज सगोमूत्र रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥
 सिद्धार्थ तीक्ष्णतैलञ्च गर्भं दत्त्वा विचक्षण ।
 वङ्गिना मृदुना पक्व तैल खालित्य नाशनम् ॥
 कूर्मपृष्ठ समानापि रुज्या या रोमतस्करौ ।
 दिग्धा सानेन जायेत ऋक्ष शरीर लोमशा ॥
 वटावरोहकेशिन्यो चूर्णेनादित्य पाचितम् ।
 गुडूचीस्त्ररसे तैलमभ्यङ्गात् केशरोहणम् ॥

चन्दनाय तैलम् ।

चन्दन मधुक मूर्वा त्रिफला नीलमुत्पलम् ।
 कान्ता वटावरोहश्च गुडूची विसर्गश्च च ॥
 लौहचूर्णं तथा केशी शारिरे द्वे तथैव च ।
 मार्कवस्त्ररसेनैव तैलं मृद्वग्निना पचेत् ॥
 शिरस्युपचितं केशा जायन्ते घन कुञ्चिता ।

स्निग्धाश्च दृढमूलाश्च तथा भ्रमरसन्निभा ॥
 नखेनाकाल पलित निहन्वात्तैल मुत्तमम् ॥
 यष्टीमध्वाय तैलम् ।
 तैल सयष्टिमधुकै क्षीरे धात्री फले शृतम् ।
 नखे दत्त जनयति केशान् श्लशूणि चाप्यथ ॥
 केशरञ्जक ।

त्रिफला नीलिनीपत्र लौह भृङ्गरज समम् ।
 अविमूत्रेण सयुक्त कृष्णीकरण मुत्तमम् ॥
 त्रिफलाचूर्णं सयुक्त लौहचूर्णं विनिक्षिपेत् ।
 ईषत् पक्के नारिकेली भृङ्गराज रसान्विते ॥
 मासमेकन्तु निक्षिप्य सम्यग्गर्तात् समुद्धरेत् ।
 तत शिरो मुण्डयित्वा लेप दत्त्वा भिषग्वर ॥
 सवेष्ट्य कदली पत्रे मीचयेत् सप्तमे दिने ।
 क्षालयेत् त्रिफला क्वाथे क्षीरमासरसाग्निन ॥
 कपाल रञ्जनञ्चेतत् कृष्णीकरणमुत्तमम् ॥
 उत्पल पयसा सार्द्धं मास भूमौ निधापयेत् ।
 केशानां कृष्णीकरण स्नेहनञ्च विधीयते ॥
 भृङ्गपुष्प जवापुष्प मेघदुग्धं प्रपेषितम् ।
 तेनैवालोडित लौहपात्रस्थ भूम्यधु कृतम् ॥
 सप्ताहादुद्धृत पश्चाद् भृङ्गराज रसेन तु ।
 आलोडयेत् तत्र शिरो वेष्टयित्वा वसेन्निशाम् ॥
 प्रातस्तु क्षालणं कार्यमेव स्यान्मूर्ध्नि रञ्जनम् ।
 एव सिन्दूरं बालाम्ब शङ्ख भृङ्गरसै क्रिया ॥
 नरदग्ध शङ्खचूर्णं काञ्चिक रससयुतं हि सौसकं वृद्धा ॥

लेपात्कचानर्कदलावहान् शुभ्रान् करोतिनीलतरान् ॥

लोह मल कल्के सजवाकुसुमैर्नर सदा स्नायी ।

पलितानीह न पश्यति गङ्गास्नायीव नरकाणि ॥

निम्बस्य वीजानि हि भावितानि

मृङ्गस्य तोयेन तथाशनख ।

तैलन्तु तेषा विनिहन्ति नस्यात्

दुग्धाम्बुभोक्तु पलित समूलम् ॥

निम्बस्य तैल प्रकृतिस्थमेव

नस्तो निषिक्त विधिना यथावत् ।

मासेन गोक्षीर भुजो नरख

यवाग्रभूत पलित निहन्ति ॥

क्षीरात् समार्कवरसात् द्विप्रस्थे मधुकात् पले ।

तैलस्य कुडव पक्व तन्नस्य पलितापहम् ॥

महानीलतैलम् ।

आदानो वक्त्रा मूलानि कृष्णशैरीयकस्य च ।

सुरसस्य च पत्राणि फल कृष्णशणस्य च ॥

मार्कव काकमाची च मधुकं देवदारु च ।

पृथक् दशपलाशानि पिप्पल्य स्त्रिफलाञ्जनम् ॥

प्रपौण्डरीक मञ्जिष्ठा लोभ्र कृष्णागुरुत्पलम् ।

आम्नास्थि कर्दम कृष्णो मृणाली रक्तचन्दनम् ॥

नीली भस्मातकास्थीनि कासीस मदयन्तिका ।

सोमराज्यशन शस्त्र कृष्णो पिण्डीत चित्रकौ ॥

पुष्पाश्वर्जुन काश्मर्यो राम्रजम्बू फलानि च ।

पृथक् पञ्चपलैर्भागैः सुपिष्टैराढक पचेत् ॥
 विभीतकस्य तैलस्य धात्रीरस चतुर्गुणम् ।
 कुर्ब्यादादित्य पाक वा यावत् शुष्को भवेद्द्रस ॥
 लौहपात्रे तत पूत सशुद्धं सुपयोजयेत् ।
 पाने नस्तक्रियायाञ्च शिरोऽभ्यङ्गे तथैव च ॥
 एतच्चक्षुष्य मायुष्य शिरसः सर्वरोगनुत् ।
 महानीलमिति ख्यात पलितघ्नमनुत्तमम् ॥

भृङ्गराजघृतम् ।

भृङ्गराज रसे पक्व शिखिपित्तेन कल्कितम् ।
 घृत नखेन पलितं हन्यात् सप्ताह योगतः ॥
 काष्ठिक पिष्टं शैलुफल मज्जनि सच्छिद्रं लौहगे ।
 यदर्कं पातात् पतति तैल तन्नस्य स्रक्षणात् ॥
 केशा नीलालिसकाशाः सद्यः स्निग्धा भवन्ति च ।
 नयन श्रवणं ग्रीवा दन्तरोगाश्च हन्यदः ॥
 कासीस रोचना तुल्य हरिताल रसाञ्जनैः ।
 अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं वृषः कच्छहिपूतयोः ॥
 पटोलपत्रं त्रिफला रसाञ्जनं विपाचितम् ।
 पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूतनाम् ॥^१
 रजनीमार्कवमूलं पिष्टं शीतेन वारिणा तुल्यम् ।
 हन्ति विसर्पं लेपाद् वराहदशनाद्भयं घोरम् ॥
 नाडीचर्बीजकल्कं पीतो गव्येन सर्पिषा प्रातः ।
 शमयति शूकरदंष्ट्रं सदाहपाकज्वरं घोरम् ॥
 विसर्पौघं प्रक्षौकाय कार्थ्यं शूकरदंष्ट्रके ॥

मधुत्यादि ।

मधूय त्रिभाग वसाया द्विभाग
तथा नारिकेलोद्भव तैलमेकम् ।
अरालस्य भाग द्रुत वङ्गितापै-
स्ततो वस्त्रखण्डे विलग्न विदध्यात् ॥
क्षत सर्व्वरूप नखोत्पञ्च चिप्पा-
ङ्गुली वेश्मकौ च मधुत्यादि हन्ति ॥

क्षारघृतम् ।

मुष्कक कुटज गुञ्जा चित्रक कदली वृषम् ।
अर्कसुह्रावपामार्गमश्वमार विभौतकम् ॥
पलाश पारिभद्रञ्च नक्तमालञ्च सन्दहेत् ।
तत प्रस्थ समादाय क्षारस्य षड्गुणाश्रसा ॥
त्रि सप्तकत्वो विस्त्राव्य पचेत् सर्पिस्तदम्बुना ।
कल्क क्षारत्रय दत्त्वा नातितीव्रेण वङ्गिना ॥
क्षारसर्पिरिदं हन्यान् मशक तिलकालकम् ।
पद्मिनीकण्टक चिप्पमलस दद्रु सिध्मनी ॥

अमृताङ्गुरवटी ।

अमृत पारद गन्ध लौहमन्त्र शिलाजतु ।
गुञ्जास्राव्वा वटी कुर्यान्मर्द्दयित्वाऽमृताश्रसा ॥
एषामृताङ्गुरवटी पीता धातुश्रसा सह ।
क्षुद्ररोगानशेषास्तु गद्गान् पिप्पलासक्रोपजान् ॥
ज्वर जीर्णं प्रमेहञ्च कृश्यामखिन्नय तथा ।
नाशयेज्ज्वरयेत् पुष्टिं कांक्षि मेधा श्रभा सतिम् ॥

चन्द्रप्रभारस ।

चन्द्रप्रभा तुगाक्षीरी सैन्धवश्च शिलाजतु ।
 कौशिकश्चाक्षमानन्तु हेमार रौप्यमभ्रकम् ॥
 माक्षिक श्यामात्रश्च मधुना परिमर्दयेत् ।
 ततो द्विवत्स्वमानेन वटिका परिकल्पयेत् ॥
 अनुपान विशेषेण योजितोऽय मंहारस ।
 सर्वान् क्षुद्रगदान् हन्ति प्रमेहानपि दुस्तरान् ॥
 वातव्याधीनशेषाश्च पित्तजान् कफसम्भवान् ।
 चिरप्रनष्टमग्निश्च दीपयेज्जनयेद् बलम् ॥

कुङ्कुमादि घृतम् ।

कुङ्कुमेन निशाभ्याश्च कणया वङ्गिवारिणा ।
 घृत पक्व निराकुर्व्यान्नीलिका सुखदूषिकाम् ॥
 सिन्धुदीर्घस्वग्गदान् सर्वान् व्याधीन् कफसमुद्भवान् ।
 शिरोऽर्त्ति नाशयेच्चाशु लावण्य जनयेत् परम् ।
 जगतामुपकाराय दसाभ्या विहितस्त्रिदम् ।
 पानेऽभ्यङ्गे तथा नस्ये युक्त्या योज्य विचक्षणै ॥

सप्तच्छदादितैलम् ।

सप्तच्छदस्य वासाया पिचुमर्दस्य चाश्रसा ।
 तैलप्रस्थ पचेत् कन्दौर्घ्यात्तर्वी फलत्रिकै ॥
 व्योषेन्द्रयव मच्छिष्टा खदिर क्षार सैन्धवै ।
 पद्मिनीकण्टक चिप्य कदर व्यङ्ग नीलिकै ।
 जालगर्दभकश्चैतत् त्वग् गदाश्च विनाशयेत् ॥

सहाचरघृतम् ।

सहाचर तुलाकाथे काथे च दशमूलजे ।
 शिरीषस्य कषाये च घृतप्रस्थ विपाचयेत् ॥
 कस्कान् दत्त्वा पञ्चकोल क्रिमिघ्न पटुपञ्चकम् ॥
 चारत्रय वृषिकालीं सिन्दूरमपि गैरिकम् ॥
 हन्यादेतद् घृत न्यच्छ नीलिका तिलकालकम् ।
 भङ्गुलीवेष्टक पाददारौच्य सुखद्रुषिकाम् ॥
 क्षुद्ररोगेषु पथ्यापथ्यनिर्णय ।

वातानुलोमन यच्च शक्कलमूत्र प्रवर्त्तनम् ।
 शोधन शोणितस्यापि विदोषन्नानि यानि च ॥
 द्रव्याणि क्षुद्ररोगेषु हितान्येवविधानि च ।
 विपरीतानि सर्व्वानि वर्ज्जनीयानि यत्नत ॥
 इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 एकाशीतितमोऽध्याय ।

द्व्यशीतितमोऽध्यायः ।

— ० —

विषाधिकार ।

तत्र विषस्य द्वैविध्यमाह ।

स्थावर जङ्गमश्चैव द्विविध विषमुच्यते ।
 मूलाद्यात्मकमाद्य स्यात् पर सर्पादि सम्भवम् ॥

स्थावरविषस्य दशाश्रया ।

मूल पत्र फल पुष्प त्वक् क्षीर सारमेव च ।
निर्थासो धातव कन्द स्थावरस्याश्रया दश ॥

मूलविषस्य कार्यम् ।

उद्द्वेष्टन मूलविषैर्भीह प्रलपन तथा ॥

पत्रविषस्य कार्यम् ।

जृम्भण वेपन श्वासो नृणा पत्रविषैर्भवेत् ॥

फलविषस्य कार्यम् ।

मुष्कशोथ, फलविषैर्दाहो द्वेषश्च भोजने ॥

पुष्पविषस्य कार्यम् ।

भवेत् पुष्पविषैर्ऋर्हि राक्षान मूर्च्छन् तथा ॥

त्वक्सारनिर्थासविषाणा कार्य्याणि ।

त्वक्सारनिर्थासविषैरुपभुक्तैर्भवन्ति हि ।

आख्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसम्भवा ॥

क्षीरविषस्य कार्यम् ।

फेनागम क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता ।

धातुविषस्य कार्यम् ।

हृत्पीडन धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि ।

प्रायेण कालघातीनि विषान्येतानि निर्दिशेत् ॥

एतानि मूलानि नवविधविषाणि ।

कन्दविषस्य कार्यम् ।

कन्दजान्यग्रवीर्याणि धान्यक्तानि त्रयोदश ।

सर्वाण्येतानि कुशलैर्ज्ञेयानि दशभिर्गुणैः ॥

स्थावर जङ्गम वापि कृत्रिमञ्चापि यद्विषम् ।
सद्यो निहन्ति तत् सर्वं गुणैश्च दशभिर्युतम् ॥

विषस्य दश गुणा ।

रुचिसुष्ण तथा तीक्ष्ण सूक्ष्ममाशु व्यवायि च ।
विकाशि विशदञ्चैव लघुपाकि च ते दश ॥

तैर्गुणैर्विषस्य कार्य्यमाह ।

तद्वैच्यात् कोपयेद्वायुमौष्ण्यग्रात्पित्तं सशोणितम् ।
तैक्ष्ण्यग्राभ्यति मोहयति मर्मवन्धाञ्छिनत्ति च ॥
शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविशेद्विकरोति च ।
आशुत्वादाशु तत् प्रोक्तं व्यवायाद्यकृतिं हरेत् ॥
विकाशित्वात् क्षपयति दोषान् धातून् मलानपि ।
अतिरिच्यते वैशद्येद् दुश्चिकित्स्यञ्च लाघवात् ॥
दुर्ज्वरञ्चाविपाकित्वात् तस्मात् क्षेशयते चिरम् ॥

स्थावरविषाणां सामान्यं कार्य्यम् ।

स्थावरञ्च ज्वरं हिक्का दन्तहर्षं गलग्रहम् ।
फेनच्छर्द्दीरुचिश्चासान् सूर्क्षाञ्च कुरुते विषम् ॥

जङ्गमविषाणां कार्य्यम्

निद्रा तन्द्रा क्लम दाहमपाक लोमहर्षणम् ।
शोथञ्चैवातिसारञ्च जङ्गमं कुरुते विषम् ॥

विषलिप्तशस्त्रहतस्य लक्षणम् ।

सद्य क्षत पच्यते यस्य जन्तो
सवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभौक्ष्यम्
कृष्णौभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति
क्षतात्मास शीर्यते चापि यद्य ॥

(द, ५१)

दृष्ट्वा मूर्च्छां ज्वरदाहौ च यस्य
दिग्धाहतं तं पुरुषं व्यवस्येत् ।
लिङ्गान्येतान्येव कुर्यादमितै
र्दन्तं श्लेढो वा व्रणे यस्य चापि ॥

विषपीतस्य लक्षणम् ।

सपीतं गृहधूमामं पुरीषं योऽतिसार्थ्यते ।
फेनमुद्गमते चापि विषपीतं तमादिशेत् ॥

विषदातुर्लक्षणम् ।

इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः ।
जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥
न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्भोऽहमेति च ।
अपार्थं बहु सङ्कोर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥
अङ्गुली स्फोटयेदुर्व्वीं विलिखेत प्रहसेदपि ।
वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चैकैकमीक्षते ॥
विवर्णवक्त्रो ध्यामश्च नखे किञ्चिच्छिन्नन्ति च ।
आलमितासक्तह्रीनं करेण च शिरोरुहान् ॥
निर्यियासुरपद्धारैर्वोक्षते च पुनः पुनः ।
वर्त्तते विपरीतञ्च विषदाता विचेतनः ॥
ध्यामो दग्धसमानवर्णः । आलमेतं स्पृशेत् । विपरात्
यथा स्यादेव वर्त्तते ।

अथ सर्पः ।

वातपित्तकफात्मानो भोगि मण्डलि राजिला' ॥
यथाक्रमं समाख्याता द्युन्तरा द्वन्द्वरूपिणः ॥

फणिनो भोगिनो ज्ञेया सख्यातास्तेऽत्र विंशति ।
 मण्डलैर्विविधैस्त्रिंशद् पृथग्वो मन्दगामिन ॥
 षट् ते मण्डलिनो ज्ञेया ज्वलनार्कविषा स्मृता ।
 स्निग्धा विविधवर्णाभिस्त्रिर्यगूर्ध्वं राजिभि ॥
 विचित्रा इव ये भान्ति राजिलास्ते हि तेऽपि षट् ॥

एते यथाक्रम वातपित्तकफात्मान । द्युन्तरा द्वे अन्तरे
 दौ येषां ते द्युन्तरा, तथा भोगिनः कृष्णसर्पत् मण्डलिन्या
 नेनस्या जाता मण्डलिनो गोनसात् भोगिना फणिन्या
 णसर्प्या जाता एवमन्येऽपि जातिसङ्करा उच्यन्ते ।

दशलक्षणमाह ।

दशो भोगिक्कत कृष्ण सर्व्ववातविकारकृत् ।
 पीतो मण्डलिनः शोथो मृदु पित्तविकारवान् ॥
 राजिलोथो भवेद्दृशः स्थिरशोथश्च पिच्छिल ।
 पाण्डुः स्निग्धोऽतिसान्द्रासृक् सर्व्वश्लेष्मविकारकृत् ॥
 देशविशेषे कालविशेषे च दृष्टस्यासाध्यत्वमाह ।

अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।

याम्ये च पित्रेऽत्र परिवर्ज्जनीया

ऋक्षे नरा मर्म्मसु ये च दृष्टा ॥

याम्ये भरण्या, पित्रेऽत्र मन्त्रायाम् ।

दर्ब्बिकराणां विषमाशु हन्ति

मेघानिलोष्णे द्विगुणीभवन्ति ॥

सर्व्वानि विषाणि द्विगुणीभवन्ति इत्यर्थः ।

दर्ब्बीकरलक्षणमाह ।

रथाङ्गलाङ्गलच्छन्नस्त्रिकाङ्गुशधारिण ।

क्षेत्र्या दर्ब्बीकरा सर्पा फणिन शीघ्रगामिन ॥

अजीर्णपित्तातपपीडितेषु

बालेषु वृद्धेषु वृभुक्षितेषु ।

क्षीणे क्षते मेहिनि कुष्ठजुष्टे

रुक्षेऽबले गर्भवतीसु चापि ॥

शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति

राज्यो लताभिश्च न सम्भवन्ति ।

श्रीताभिरङ्गिश्च न रोमहर्षो

विषाभिभूत परिवर्ज्येत्तम् ॥

जिह्वा मुख यस्य च केशपातो

नासावसादश्च सकण्ठभङ्ग ।

क्षणश्च रक्त श्वयथुश्च दशे

हन्वो स्थिरत्वश्च विवर्जनीयम् ॥

केशपात आकर्षणात् । नासावसाद नासाया नतत्वम् ।

कण्ठभङ्ग ग्रीवाधारणाशक्ति । हन्वो स्थिरत्व हनुद्वयस्तम्भ ।

वर्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद्

रक्त स्रवेदूङ्गमधश्च यस्य ।

दङ्गानिपाताश्चतुरश्च पश्येद्

यथापि वेद्य परिवर्जनीयम् ॥

वत्तिघनेति नानारूपा वत्ति । यस्य च नासामुखलिङ्ग-
गुदादिभ्यो रक्त स्रवेत् । वद्य पश्येदित्यन्वय । स परिवर्जनीय
इत्यर्थः ।

उन्नतमत्यर्थमुपद्रुत वा
हीनस्वर वाप्यथवा विवर्णम् ।
सारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च
ज्ञात्वा नर कर्म न तत्र कुर्यात् ॥

दूषीविषलक्षणमाह ।
जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हृतं वा
दावाग्निवातातपशोषितं वा ।
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥

जीर्णमतिपुराणम् । विषघ्नौषधिभिर्हृतं निर्विषीकृतम् ।
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं स्वभावादेव दशानां गुणानां मध्ये
एकद्वित्रयादिगुणहीनम् ।

दूषीविषस्य कार्य्यमाह ।
वीर्याल्पभावान्न निपातयेत् तत्
कफान्वितं वर्षगणानुबन्धि ।
तेनार्हितो भिन्नपुरीषवर्णो
वैगन्ध्यवैरस्ययुतः पिपासौ ॥
मूर्च्छा भ्रम गग्नदवाग्वमिञ्च
विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद् वा ॥

न निपातयेत् न मारयति कफान्वितं कफेन मन्दो
कृतौष्णादिगुणं वर्षगणानुबन्धि कफेनाग्नेर्मन्यादित्वाद्
पाकाच्चिरस्थायितया दूषीविषजदद्गुरोगवता भिन्नपुरीषवर्णं
भिन्नपुरीषो द्रुतमलो भिन्नवर्णो विवर्णं विचेष्टमानो विरुद्धं
चेष्टा कुर्वन् मूर्च्छादीन् व्याधीन् लभते ।

आमाशयस्थे कफवातरोगी
 पक्काशयस्थेऽनिल्पापित्तरोगी ।
 भवेत् समुद्धस्तशिरोऽङ्ग रुट्को
 विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्ग ॥

समुद्धस्तशिरोऽङ्ग रुट्क समुद्धस्ता शिरोरुहा केशा अङ्ग
 रुहाणि लीमानि च यद्य स । एतदपि लिङ्ग पक्काशयस्थे
 दूषोविषे बोध्यव्यम् ।

स्थित रसादिष्वथ तद् यथोक्तान्
 करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।
 यथोक्तान् सुश्रुते व्याधिसमुद्देशीयोक्तान् ।
 दूषोविषस्य प्रकोपसमयमाह ।
 कोपन्तु शीतानिलदुर्दिनेषु
 यात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम् ॥
 कुपितस्य दूषोविषस्य पूर्वरूपमाह ।
 निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च
 विशेषहर्षावथवाङ्मर्द ॥

तस्य रूपमाह ।

तत करोत्यन्नमदाविपाका
 वरोचकं मण्डलकोठजम् ।
 मांसक्षयं पाणिपदे प्रशोथ
 मूर्च्छा तथा च्छर्दिमथातिसारम् ॥
 दूषोविष श्वासदृषाज्वराश्च
 कुर्यात् प्रवृद्धिं जठरस्य चापि ॥

अन्ने भुक्ते पृगफलेनेव मद ।

दूषीविषभेदेन विकारभेदमाह ।

उन्मादमन्यज्जनयेत तथान्य

दानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम् ।

गन्धद्वयमन्यज्जनयेच्च कुष्ठ

तास्तान् विकाराश्च बहुप्रकारान् ॥

अन्यददूषीविष तास्तान् विकारान् विसर्पविस्फोटकादीन् ।

दूषीविषस्य निरुक्तिमाह ।

दूषित देशकालान्नदिवासप्रैरभोक्ष्यते ।

यस्मात् सन्दूषयेद्वातूस्तस्माददूषीविष स्मृतम् ॥

देश अनूपादि । कालो दुदिनादि । अन्न कुलत्थ-
तिलमसूरादि । धातुदूषकत्वाददूषीविषम् ।

दूषीविषस्य साध्यत्वादिकमाह ।

साध्यमात्मवत सद्यो याप्य सवत्सरोत्थित ।

दूषीविषमसाध्य स्यात् क्षीणस्याहितसेविन ॥

कृत्रिम विष द्विविध एक सविष दूषीविषसञ्च अपरम-
विष तदेव गरसञ्चम् । तथाच काश्यपसंहितायाम्

सयोगजञ्च द्विविध द्वितीय विषमुच्यते ।

दूषीविषन्तु सविषमविष गर उच्यते ॥

तत्र दूषीविषमभिधाय गर दर्शयितुमाह ।

सौभाग्यार्थं स्त्रिय स्वेदरजोनानाङ्गजान् मलान् ।

शत्रुप्रयुक्ताश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् ॥

स्त्रिय सौभाग्यार्थं शत्रुप्रयुक्त्या वा सविषाविषजन्तूना

स्वेदादिजातान् मलान् अन्नेन प्रयच्छन्ति ।

गरकार्यमाह ।

तै स्यात् पाण्डु कश्चोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते ।

मर्मप्रधमनाध्मान हस्तयो शोथसम्भव ॥

जठर ग्रहणीदोषो यक्ष्मा गुल्म क्षयो ज्वर ।

एवविधस्य चान्यस्य व्याधेरुल्लङ्घानि दर्शयेत् ॥

तै स्वेदरज प्रभृतिभि । गरश्चास्योपजायते इति अन्ना-
पाकात् जठरावस्थितस्वेदादिरेव गर । अतएव तस्योदरामय
किंवा वक्ष्यमाणमर्म प्रधमनादिलक्षणो व्याधिगर । मर्मप्रधमन्
मर्मव्यथा । क्षयो धातुक्षय ।

लूतानामुत्पत्ति निरुक्त सख्याच्चाह ।

यस्माल्लूनं दृष्ट्वा प्राप्ता मुने प्रस्वेदविन्दव ।

तेभ्यो जातास्तथा लूता इत्याख्यातास्तु षोडश ॥

अत्र सुश्रुत ।

विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमम् ।

वशिष्ठ कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल ॥

कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदविन्दव ।

अपतन् दर्शनादेव ह्यधस्तात् तीव्रवर्चस ॥

लूने दृष्टे महर्षेस्तु धेन्वर्थे सम्भतेऽपि च ।

ततो जातास्त्रिमा घोरा नानारूपा महाविषा ॥

तासामष्टौ कष्टसाध्या वर्ज्याश्चाष्टौ च कीर्तिता ॥

तत्र चित्रमण्डलप्रभृतयोऽष्टौ कष्टसाध्या सौवर्णिक-
प्रभृतयोऽष्टावसाध्या ।

लूताना दशलक्षणम् ।

ताभिर्दृष्टे दशकोथ प्रवृत्ति क्षतजस्य च ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदा स्युश्च त्रिदोषजा ॥
पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ।
शोथा महान्तो मृदवो रक्ता श्यावाश्चलास्तथा ॥
सामान्य सर्वलूतानामेदद् दशस्य लक्षणम् ॥

दशकोथ दशमध्ये पूतिभाव ।

दशमध्ये तु यतक्षण श्याव वा जालकावृतम् ।
दग्धाकृति भृश पाकक्लेदशोथज्वरान्वितम् ॥
दूषीविषाभिर्लूताभिस्तद्दृष्टमिति निर्दिशेत् ॥

सौवर्णिकादिदष्टलक्षणमाह ।

शोष खेतासिता रक्ता पीता च पिडका ज्वर ।
प्राणान्तिको भवेद् दाह श्वामच्छिक्काशिरोग्रहा ॥

आखुविषलक्षणमाह ।

आदशाच्छोणित पाण्डुमण्डलानि ज्वरोऽरुचि ।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषाद्भिर्दृष्टे ॥

प्राणहरमूषिकविषकार्यमाह ।

मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वरा ।
शिरोगुरुत्व लालासृक्छर्द्दिश्वासार्थमूषकात् ॥

अङ्गशोथोऽत्र मूषकाकारो बोद्धव्य ।

कृकलासदष्टस्य लक्षणम् ।

शोथस्य कार्श्यमथवा नानावर्णत्वमेव च ।
मोहोऽथ वर्चसो भेदो दष्टस्य कृकलासकौ ॥

वृश्चिकविषस्य लक्षणम् ।

दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्तीवोर्ध्वमाशु च ।

वृश्चिकस्य विषं याति पश्चाद् शोषतिष्ठते ॥

असाध्यवृश्चिकदष्टस्य लक्षणम् ।

दष्टोऽसाध्यस्तु हृदघ्राणरसनोपहतो नर ।

मासैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनात्तीं जहात्यसून् ॥

असाध्यैर्वृश्चिकैस्तोषामेवानुवृत्ते । हृदादिषु उपहत

हृदादिकार्थरहितो भवति । अत्यर्थं वेदनार्त्तं इत्यन्वयः ।

कणभदष्टस्य लक्षणम् ।

विसर्पं श्वयथुं शूलं ज्वरं हृदि रथापि वा ।

लक्षणं कणभैर्दष्टे दशस्यैवावशौर्यते ॥

उच्चिटिङ्गदष्टस्य लक्षणम् ।

कृष्णलोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशान्तिमान् ।

दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥

कृष्णलोमा अधिकतरकृष्णरोमा उच्चिटिङ्गं कीटविशेषः ।

सविषमण्डूकदष्टस्य लक्षणम् ।

एकदंष्ट्राहृतं शूनं सरुजं पीतकं सत्पट् ।

सनिद्रं हृदिमान् दष्टो मण्डूकैः सविषैर्भवेत् ॥

एकदंष्ट्राहृतं स्वभावादेकयैव दष्ट्या दष्टो भवति ।

मत्स्यविषस्य कार्य्यमाह ।

मत्स्यास्तु सविषां कुर्युर्दाहं शोथं रुजं तथा ॥

जलीकोविषकार्य्यमाह ।

कण्डूशोथज्वरमूर्च्छां सविषास्तु जलीकसः ॥

गृहगोधिकाविषकार्यमाह ।

विदाह खयथु तोद प्रखेद गृहगोधिका ॥

कुर्युरिति शेष ।

शतपदोविषकार्यमाह ।

दशे खेद रुज दाह कुर्याच्छतपदीविषम् ॥

मशकविषकार्यमाह ।

कण्डूमान् मशकैरोषच्छेथ स्यान्मन्दवेदन ॥

असाध्यमशकलक्षणमाह ।

असाध्यकौटसदृशमसाध्य मशकक्षतम् ॥

असाध्यकौटसदृशम् असाध्यै कौटैर्लूतादिभि क्त यत्
क्षत तत्सदृशवेदनम् ।

मक्षिकादशलक्षणमाह ।

मद्य सप्ताविणौ श्यावा दाहमूर्च्छान्ज्वरान्विता ।

पिडका मक्षिकादशे तासान्तु स्थगिकासुहृत् ॥

तासा सुश्रुतोक्ताना षष्ठा मक्षिकाणा मध्ये स्थगिका
नाम्नी मक्षिका असुहृत् प्राणनाशिनौ शौघ्र जिवित हरतीत्यर्थ ।

व्याघ्रादिविषाणा कार्यमाह ।

चतुष्पाङ्गिर्द्विपाङ्गिर्वा नखैर्दन्तैश्च यत् क्षतम् ।

शूयते पच्यते तत्तु स्रवति ज्वरयत्यपि ॥

चतुष्पाङ्गिर्व्याघ्रादिभि । द्विपाङ्गि वनमनुष्यादिभि ।

शूयते शूनं भवति ।

विषोज्झितस्य लक्षणम् ।

प्रसन्नदोष प्रकृतिस्थधातु

मन्नाभिकाम समभूचविट्कम् ।

प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्ट

वैद्योऽवगच्छेदविष मनुष्यम् ॥

प्रसन्नदोष प्रकृतिस्थदोष शेष सुगमम् ।

स्थावरविषस्य चिकित्सा ।

स्थावरेण विषेणार्तं नर यत्नेन वामयेत् ।

वमनेन सम नास्ति यतस्तस्य चिकित्सितम् ॥

विषमत्यर्थमुष्णञ्च तीक्ष्णञ्च कथितं यत ।

अतः सर्वविषेषूक्तं परिषेकस्तु शीतल ॥

अग्निप्राग् तैक्ष्णप्राद्विशेषेण विषं पित्तं प्रकीपयेत् ।

वमितं सेचयेत् तस्माच्छीतलेन जलेन च ॥

पाययेन्मधुसर्पिर्भर्गं विषघ्नं भेषजं द्रुतम् ।

भोक्तुमस्तु रसं दद्यात् सितया च समन्वितम् ॥

यस्य यस्य च दोषस्य पश्येत्क्षिप्तानि भूरिश ।

तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥

मूलत्वक्पत्रपुष्पाणि बीजञ्चेति शिरीषत ।

गवा मूत्रेण सम्पिष्टं लेपाद्विषहृत् परम् ॥

दूषोविषार्तं सुस्निग्धमूर्ध्वञ्चाधश्च शोधनम् ।

पाययेदगदं सुख्यमिदं दूषोविषापहम् ॥

पिप्पलीध्यामकं मासो लोभ्रमेला सुवर्चिका ।

मरिचं वालकञ्चैला तथा कनकगैरिकम् ॥

जौद्रयुक्तं कषायोऽयं दूषोविषमपोहति ॥

ध्यामकं रोहिषं तदभावे उशीरं देयम् । कनकगैरिका

मत्स्यन्तमारक्तं गैरिकं सोनागैरि इति लोके ।

जङ्गमविषस्य चिकित्सा ।

तत्रादौ सर्पविषप्रतीकार ।

सर्वैरेवादित सर्पे शाखादष्टस्य देहिन ।

दशस्योपरि वध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले ॥

न गच्छति विष देहमरिष्टाभिर्निवारितम् ॥

दहेद् दशमथोत्कृत्य यत्र बन्धो न जायते ।

देवब्रह्मर्षिभि पोक्ता मन्त्रा सत्यतपोमया ।

भवन्ति नान्यथा क्षिप्र विष हन्यु सुदुस्तरम् ॥

मन्त्रास्त्रविधिना प्रोक्ता हीना वा स्वरवर्णत ।

यस्मान्न सिद्धिमायान्ति तस्माद् योज्योऽगदक्रम ॥

समन्तादगदैर्देश प्रच्छयित्वा प्रलेपयेत् ।

चन्दनोशीरयुक्तेन वारिणा परिषेचयेत् ॥

पाययेदगदास्तास्तान् क्षीरक्षौद्र घृतादिभि ।

तदभावे हिता वा स्यात् कृष्णा वल्मीकमृत्तिका ॥

कोविदारशिरीषार्ककटभिर्वापि भक्षयेत् ।

न पिवेत् तैलकीलत्थमद्यसौवीरकाणि च ॥

द्रवमन्यत्तु यत्किञ्चित् पीत्वा पीत्वा तदुद्धमेत ।

प्रायो हि वमनेनैव सुख निर्झ्रियते विषम् ॥

शिरीषपुष्पस्वरसे भावित मरिच सितम् ।

सप्ताह सपेदष्टाना नस्यपानाञ्जने हितम् ॥

कुलिकमूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति ।

गृहधूमो हरिद्रे हे समूल तण्डुलीयकम् ।

अपि वासुकिना दष्ट पिबेद्दधिघृतप्लुतम् ॥

द्विपल नतकुष्ठाभ्या घृतक्षौद्रचतु पलम् ।

(द, ५२)

अपि तत्तददृष्टानां पानमेतत् सुखप्रदम् ॥
 वन्यकर्कोटजं मूलं छागमूत्रेण भावितम् ।
 नम्यं काष्ठीकसम्पिष्टं दोषोपहतचेतसं
 जयपालभवा मज्जा भावयेन्निम्बुकद्रवैः ।
 एकविंशतिवेलन्तु ततो वर्त्ति प्रकल्पयेत् ॥
 मनुष्यलालया वृष्ट्या ततो नेत्रे तथाप्लवयेत् ।
 सर्पदष्टविषं जित्वा सञ्जीवयति मानवम् ॥
 विषस्य वमनं पाने त्वग्योगे सेचनादिकम् ।
 कोष्ठदाहरुजाध्मानं मूत्रसङ्गरुगन्वितम् ।
 विरेचयेच्छक्कवायुसङ्गपित्तातुरं नरम् ॥
 श्रुनाचिकूटं निद्रार्त्तं विवर्णाविललोचनम् ।
 विवर्णञ्चापि पश्यन्तमञ्जनैः समुपाचरेत् ॥
 शिरोरुग्गौरवालस्यहनुस्तम्भगलग्रहे ।
 शिरो विरेचयेत् क्षिप्रं मन्यास्तम्भे च दारुणे ॥
 नष्टमक्षं विवृत्ताक्षं भग्नग्रोवं विरेचने ।
 चूर्णे प्रथमनैस्तौक्ष्णैर्विषार्त्तं समुपाचरेत् ॥
 ताडयेच्च शिरा क्षिप्रं तस्य शाखाललाटजाः ।
 तास्वप्नुं सिध्यमानासु मूर्ध्नि शस्त्रेण शस्त्रवित् ।
 कुर्यात् काकपदाकारं व्रणमेव स्रपन्ति ताः ॥
 वादप्रेक्षागदैर्निष्ठा दुन्दुभोस्तस्य पार्श्वयोः ।
 रात्रौ सत् पुनश्चैनमूर्ध्नि च्चापश्च शोधयेत् ॥
 निःश्रेयं निर्हरेच्चापि विषं परमदुर्जयम् ।
 अल्पमप्यवशिष्टं हि भूयो वेगाय कल्पते ॥
 कुर्याद्वा सादवैवण्ये ज्वरकासशिरोरुजः ।

गोथशोषप्रतिश्राय तिमिरारुचिपीनमान् ॥
 तेषु चापि यथादोष प्रतिकम्प प्रयोजयेत् ।
 विषार्त्तापद्रवाश्चापि यथाम्ब समुपाचरेत् ॥
 एव क्रियाक्रमैर्मन्त्रैरोषवीभिश्च यत्नत ।
 विषे हृतगुणे देहाद् यदा दोष प्रकुप्यति ॥
 तदा पवनमुद्धत ज्वेहाद्यै समुपाचरेत् ।
 तैलमत्स्यकुण्डल्यः पञ्चवर्जैर्मरुतनाशनै ॥
 पित्तज्वरहरै पित्त कषाये स्नेहवस्त्रिभि ।
 जम्बसारथ त्र्येन मन्त्रीद्रेण गणेन तु ॥
 त्रैलोक्यैरगदैश्चापि तित्तिरुज्जैश्च भोजनै ॥

अथागदा ।

महागद ।

त्रिवृद्धिशल्ये मधुक हरिद्रे
 रक्ता नरेन्द्रो लवणस्य वग ।
 कटुत्रिक चैव विचूर्णितानि
 मृद्धे निदध्यान्मधुमयुतानि ॥
 ऋषोऽगदो हन्ति विष प्रयुक्त
 पानाञ्जनाभ्यञ्जननखयोगै ।
 अवार्यवीर्यो विषवेगहन्ता
 महागदो नाम महाप्रभाव ॥

अजितागद ।

विडङ्गपाठात्रिफलाजमोटा-
 हिङ्गूनि वक्र त्रिकटूनि चैव ।

सर्वंश्च वर्गं लवणस्य सूक्ष्म
 सचित्रक क्षौद्रयुतो निधेय ॥
 शृङ्गे गवा शृङ्गमयेन चैव
 प्रच्छादित पक्षमुपेक्षितश्च ।
 एषोऽगद स्थावरजङ्गमाना
 जेत विषाणामजितो हि नाम्ना ॥

तार्क्ष्यागद ।

प्रपोण्डरीक सुरदारं सुस्ता-
 कालानुसार्या कटुरोहिणी च ।
 स्थोण्यकध्यामकपद्मकानि
 पुन्नागतालीशसुवर्चिकाश्च ॥
 कुटन्नटैलासितसिन्धुवारा
 शैलेयकुष्ठे तगर प्रियङ्गु ।
 रोध्न जल काञ्चनगैरिकञ्च
 समागध चन्दनसैन्धवञ्च ॥
 सूक्ष्माणि चूर्णानि समानि कृत्वा
 शृङ्गे निदध्यान्मधुसयुतानि ।
 एषोऽगदस्तार्क्ष्य इति प्रदिष्टो
 विष निहन्यादपि तत्तत्कथ ॥

दशाङ्गागद ।

वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धव गजपिप्पली ।
 पाठाप्रतिविषाव्योष काश्यपेन विनिर्मितम् ॥
 दशाङ्गमगद पौत्वा सर्व्वकौटविष जयेत् ॥

कीटविषहरयोग ।

समूलपुष्पाङ्गुरवल्कवीजात्
क्वाथ शिरीषात् त्रिकटुप्रगाढ ।
सलावणं क्षौद्रयुतोऽथ पीतो
विशेषतः कीटविषं निहन्ति ॥

मूषिकविषहरयोग ।

अगरधूममस्त्रिष्ठारजनीलवणोत्तमै ।
लेपो जयत्यास्तुविषं शोणितस्रवणं तथा ॥

वृश्चिकविषहरयोग ।

उष्णं गव्यघृतञ्चापि मैन्धवेन समन्वितम् ।
वृश्चिकस्य विषं हन्ति लेपनात् पर्वतात्मजे ॥
स्रुहीक्षीरप्रलेपेन विषं वृश्चिकजं जयेत् ॥

कुङ्कुरविषचिकित्सा ।

शिरीषस्य तु बीजं वै स्रुहीक्षीरेण घर्षितम् ।
तल्लेपेन महादेवि नश्येत् कुङ्कुरजं विषम् ॥

मूषिकविषचिकित्सा ।

कुष्ठं त्रिकटुकं दाक्कीं मधुकं लवणद्वयम् ।
मालतीनागपुष्पञ्च सर्वाणि मधुराणि च ॥
कपित्थरसपिष्टोऽयं शर्कराक्षौद्रसयुतः ।
विषं हन्त्यगदं सर्वं मूषिकाणां विशेषतः ॥

शृगालादिविषकार्थं तत्प्रतीकारश्च ।

शृगालाश्चतरक्षुक्षव्याघ्रादीनां यदानिलः ।
श्लेष्मप्रदुष्टो मुष्णाति सञ्ज्ञा सञ्ज्ञावहाश्रितः ॥

तटा ग्रसस्ताङ्गूलहनुस्कन्धोऽतिलालवान् ।
 अल्पवैविरोऽन्धश्च सोऽन्योन्यमभिधावति ।
 तेनोन्मत्तेन दष्टस्य दष्टिणा सविषेण तु ।
 सुसता जायते दशे कृष्णाञ्चातिस्रवत्यसृक् ॥
 दिग्भविद्वस्य लिप्तेन प्रायश्चोपलक्षित ।
 येन चापि भवेद्दष्टस्तस्य चेष्टारतो नर ॥
 बहुश प्रतिकुर्वाण क्रियाहीनो विनश्यति ।
 दष्टिणा येन दष्टश्च तद्रूप यदि प्रश्यति ॥
 अम्बु वा यदि वादर्शे रिष्ट तस्य विनिर्दिशेत् ।
 तस्यत्यकस्माद् योऽभीक्ष्ण्य च्युत्वा दृष्ट्वापि वा जलम् ॥
 जलत्रामन्तु विद्यात् त रिष्ट तदपि कीर्तितम् ।
 अदष्टो वा जलत्रासी न कश्चन सिध्यति ।
 प्रसुप्तोऽथोलितो वापि स्वस्वस्वस्तो न सिध्यति ॥
 विस्त्राव्य दश तैर्दष्टे सर्पिषा परिदाह्यतम् ।
 प्रदिह्यादगदै सर्पिं पुराण वापि पाययेत् ॥
 अर्कचीरयुतञ्चास्य दद्याच्छीर्षविरचनम् ।
 श्वेता पुनर्नवाञ्चास्य दद्याद्भुत्तूरकायुतम् ॥
 कुपीलुविजयासर्पिं सेवनाद्देवकर्मणा ।
 उन्मत्तजम्बुकादीना विषमाशु विनश्यति ॥
 पल्लव तिलतैलञ्च रूपिकाया पयो गुड ।
 निहन्ति विषमालर्कं मेघहृन्दमिवानिल ॥
 रूपिकाया श्वेतार्कस्य पयः शुभ्रवर्णरसः । गुडः
 पुरातनः ।

यदा यस्य च दोषस्य प्रकोप परिलक्ष्यते ।

तदा त प्रतिकुर्वीत पाययेदगदास्तथा ॥

विषस्य समबलचिकित्सा ।

तदन्यत् तत्समबल द्रव्य तद्धि विनाशयेत् ।

नतु हीनबल द्रव्य वारयेद्वलवन्तरम ॥

आहु स्म मुनय सर्वे भिषजश्च पुरातना ।

प्रतियोगिनमालक्ष्य प्रतियोगी निवर्त्तते ॥

प्रतियोग्यत्र समबलविरोधी ।

हरिणा हन्यते हस्ती हरिणेन कदापि न ।

जम्बुका परिभूयन्ते श्वभिरुग्रैस्त्वजैर्नहि ॥

विषमेकविध हन्याद्विषमन्यत् तथागुणम् ।

अतो भिषग्भिरुद्दिष्ट विषस्य विषमौषधम् ॥

सन्निपातञ्चरे घोरे विष वर्षाणि जायते ।

तद्विषस्य विनाशाय कृष्णसर्पविष क्षमम् ॥

स्वयमुत्पद्यते देहे विष व्याधिप्रभावत ।

तत्क्षक्षणस्य जनक विष तद्विनिवारयेत् ॥

यान्येक जनयेद्द्रव्य लक्षणानि ततोऽपरम् ।

कुरुते यदि तान्येव द्वय समबल मतम् ॥

एक देहसमुत्पन्नमन्यद्वाह्य विष यदि ।

सम प्रकुरुते लिङ्ग तद्वय समशक्तिकम् ॥

अतोऽतत्सेविनो व्यावर्त्य कश्चिदभिजायते ।

तद्व्याधेर्जनयित्वासी तदन्येन हि वार्यते ॥

यद् द्रव्य नि सरिदेहात् तच्छीलेनेतरेण हि

प्रवृत्ति तस्य रुध्येत विधिरेष सनातन ॥

विपरीत तदाकर्षिं सम तद्विनिवारकम् ।
 नियमोऽव्यभिचार्येष जगत्या परिदृश्यते ॥
 युक्त्यानयैव वपुषि यदभाव प्रजायते ।
 तदभावस्य जनक तदभाव निवारयेत् ॥
 क्वचित् समगुणा कार्य्या विपरीतात्मिका क्वचित् ।
 चिकित्सा द्विविधा चापि कालभेदे प्रशस्यते ॥
 बहुना येन यत्कार्य्यं साध्यते तस्य चाणुश ।
 साध्यते विपरीत हि सर्वत्रैष विनिश्चय ॥
 दुर्निवार कोष्ठरोध फणिकेनो निवारयेत् ।
 जयपालभव बीज मलभेदे महौषधम् ॥
 शैत्ययोगेन सन्तापो विनिर्याति शरीरत ।
 उष्णवस्त्रादियोगेन तद्गति प्रतिरुध्यते ॥
 ज्वरेण देहे सन्तप्ते तैलतोयनिषेवणम् ।
 न प्रोक्त मुनिभि पूर्वं स्नेहस्तत्र सुखावह ॥
 इति दार्शनिकी युक्तिश्चिकित्साया प्रदर्शिता ।
 एतामाश्रित्य मतिमान् विचरेदिह कर्मसु ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने विषाधिकारो ह्यप्रशीतितमोऽध्याय ।

ब्रह्मश्रीतितमोऽध्यायः ।

— ० —

अपसुसुर्वधिकारः ।

श्वासरोधो मतो हेतुर्मरणे मज्जनादिना ।
अतः श्वासे समानीते प्राणी प्राणिति यत्नतः ॥
उष्णं कायोऽस्ति वै यावदङ्गानि शिथिलानि च ।
तावच्चिकित्सा कर्त्तव्या प्रायो दण्डान्ततो नृति ॥

जलमज्जनचिकित्सा ।

जलमग्नं समुत्थाप्य व्यवलम्बोर्ध्ववर्त्तं च ।
मुखान्नि सारयेत्तोयं कफं लालाञ्च निर्हरेत् ॥
जनता वारयेत् तत्र यथा वायुर्न दूष्यति ॥

लुप्तश्वासस्य पुनरानयनविधिः ।

शायितस्यास्य पार्श्वे तु तीव्रनस्य नसि क्षिपेत् ।
अङ्गुल्या सस्पृशेत् कण्ठं श्लक्ष्णेन दारुणायवा ॥
अनेन विधिना वेगे क्षवस्य वमनस्य वा ।
जाते श्वासः समायाति विपन्नश्चापि जीवति ॥
मुखं वक्षश्च सष्टुष्यं तत्र शीताम्बुसेचनम् ।
कुर्याच्छ्वासस्तथायाति विपन्नश्चापि जीवति ॥
एव श्वासो नचेदायाङ्घ्रिष्वक् कुर्यात् क्रियामिमाम् ।
श्वासक्रिया प्रवृत्त्यर्थं जितहस्तः कृतक्रियः ॥
कृत्वावाक्शायिनं वैद्यस्तथोपधानवक्षसम् ।
पार्श्वे ततः शाययित्वा तदयुग्मं परिपीडयेत् ॥
षड्धा वा सप्तधा कुर्यात् पलमध्ये क्रियामिमाम् ।

ऽवच्छासो न चायाति नाथवा मृत्युनिश्चय ॥
 कृत्वोपधानपृष्ठ वा तमुत्तान प्रशाययेत् ।
 ततश्चाकर्षयेज्जिह्वा कर्षेद्वाटु स्वय तथा ॥
 शैर्ण्यं रूमोप आसीन कुर्याद्वस्तावुरोगती ।
 प्लव सप्तकृत्वो वा पले कुर्यात् क्रियामिमाम् ।
 ऽवच्छासो न चायाति नाथवा मृत्युनिश्चय ॥
 ण्वासो नायाति यद्येव बाहु सक्थी च यत्नत ।
 विमर्द्य निस्तृतश्चोर्ध्व रुक्षस्वेदश्च कारयेत् ॥
 निखिलै कस्मभिश्चैव श्वासो वृत्ते च जीवति ।
 विपन्ने प्राययेदेत सुरा सलिलसयुताम् ।
 निद्रावेगे स्वापयेच्च पथ्येनातश्च वर्त्तयेत् ॥

उद्धनचिकित्सा ।

अनेनैव विधानेन चिकित्स्येत कुशलो भिषक् ।
 उद्धनविमुक्तश्च ण्वासस्थानयनादिना ॥
 रज्जु कण्ठस्य सक्थिद्य सर्पिषोष्णेन मर्दयेत् ।
 मस्यग्वातप्रवाहार्थं तालवृन्तं प्रचालयेत् ॥
 चैतन्ये पुनरायाति द्रव्यं पथ्यं प्रदापयेत् ।
 यावत् सम्यग् बलं न ह्याच्छ्रमादिभ्यश्च वारयेत् ॥
 नदादत्युल्काद्यापि वज्राग्निपरितापत ।
 नष्टसन्न चिकित्सेच्च पूर्वरोत्यनुसारत ॥
 वज्राग्निपरितप्तस्य हितातिशीतला क्रिया ।
 वृक्षादिपतितश्चापि चिकित्सेदेवमेव हि ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 अपसुमुख्यधिकारस्यशतितमोऽध्याय ।

चतुरशीतितमोऽध्यायः ।

— ० —

वीर्यस्तम्भाधिकारः ।

शूरण तुलसीमूल ताम्बूलैः सह भक्षयेत् ।
न मुञ्चति नरो वीर्यमेकैकेन न सशयः ॥
चटकाण्डन्तु सगृह्य नवनीतेन पेषयेत् ।
तेन लेपयत पादो शुक्रस्तम्भ प्रजायते ।
यावन्न सृशते भूमिं तावद्दीर्यं न मुञ्चति ॥
नीलोत्पल सितपङ्कजकेशर मधुशर्करावलिप्लेन ।
सुरते सुचिरं रमते दृढलिङ्गो नाभिविवरेण ॥
सिद्ध कुसुमैल भूमिलताचूर्णं मिश्रितं कुरुते ।
चरणाभ्यङ्गेन रते वीर्यस्तम्भाद् दृढं लिङ्गम् ॥
ग्रहिणेनप्रयोगेण वीर्यस्तम्भो भवेदुधुवम् ॥
गोरेकोन्नतशृङ्गत्वग्भव चूर्णेन धूपितं वस्त्रम् ।
परिधाय भजत ललना नैकान्तो भवति हर्षात् ॥
योगजवराङ्गवन्ध मथितेन चालितं हन्ति ॥
उन्मुखगोशृङ्गोद्धवलेपो योगजध्वजभङ्गहरः ॥

शक्रवल्लभो रसः ।

रसं गन्धकं लौहाभ्ररौप्यहेमार्णमाक्षिकम् ।
शाण्माणेन सगृह्य तुगाक्षीरीञ्च कार्ष्णिकम् ॥
पलप्रमाणं विजयावीजञ्चैकत्र मर्दयेत् ।
विजयावारिणा पञ्चान्माषमाना वटीं चरेत् ॥
एकैका भक्षणीयैषा पेयञ्चानुपयः पलम् ।

श्रीशक्रवल्गभो नाम रसो वाजीकर पर ॥
 वीर्यस्तम्भकरोऽत्यथ प्रमदामदनाशन ।
 गतो ह्यप्सरसा शक्रो वाङ्मभ्य यत्प्रसादत ॥
 अर्ज्जुकादिवटी नागवल्गप्राद्य चूर्णमेव च ।
 कामिनीद्रावणरस रसश्च शक्रवल्गभ ।
 भेषजान्येवमादोनि वीर्यस्तम्भकराणि हि ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 वीर्यस्तम्भाधिकारश्चतुरशीतितमोऽध्याय ।

पञ्चाशोतितमोऽध्यायः ।

— —
 रसायनाधिकारः ।

रसायनस्य लक्षणम् ।

यज्जराव्याधिविध्वंसि वयस्तम्भकर तथा ।
 चक्षुष्य वृद्धेण वृथ्य भेषज तद्रसायनम् ॥
 अन्यच्च । यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषज तद्रसायनम् ।
 पूर्वं वयसि मध्ये वा शुद्धकाय समाचरेत् ॥
 नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः ।
 न भाति वाससि स्निग्धे रङ्गयोग इवाहितः ॥
 दीर्घमायुः स्मृति मेधामारोग्य तरुण वयः ।
 देहेन्द्रियबल कान्ति नरो विन्देद्रसायनात् ॥

नित्यग्राम्याहारविहारसेविना रसायनस्यावश्यकता ।

सर्वे शरीरदोषा भवन्ति ग्राम्यादाहारात् । अन्न लवण
कटुक क्षार शुष्कशाक माष तिल पल्ल पिष्टान्नभोजिना
विरुद्ध नव शूक शमोधान्य विरुद्धासात्म्य रुक्ष क्षाराभिष्यन्दि
भोजिना, क्लिन्न गुरु पूति पथ्य पित्तभोजिना, विषमाध्यशन
दिवास्वप्न स्त्री मद्यनित्याना, विषमातिमात्र व्यायाम सच्चो
भित्तशरीराणा, भय क्रोध शोक लोभ मोहायासबहुलानाम् ।
अतो निमित्तं हि शिथिलीभवन्ति मासानि विमुच्यन्ते सन्ध्यो
विदह्यते रक्त निष्यन्दते चानल्प मेदो न सन्वीयतेऽस्थिषु मज्जा
शूक न प्रवर्तते क्षयमुपैत्योज । स एवभूतो ग्लायति सीदति
निद्रा तन्द्रालस्य समन्वितो निरुत्साह खसिति असमर्थ
चेष्टाना शरीरमानमाना, नष्टस्मृतिबुद्धिच्छायो रोगाणा
मविष्टानभूतो न सर्वमायुरवाप्नोति । तस्मादेतान् दोषान्
अवेक्ष्यमाण सर्वान् यथोक्तानहितानपास्याहारविहारान्
रसायनानि च प्रयोक्तुमर्हति ।

आहारोऽत्र उपलक्षण विहारोऽपि । आयासो यत्र
शारीरिको मानसिकश्च ।

शीतोदक पय क्षौद्र घृतमेकैकशो द्विश ।

त्रिश समस्तमथवा प्राक् पीत स्थापयेद्वय ॥

माक्षिकेण तुगाक्षीरो पिप्यङ्गना लवणेन च ।

त्रिफला सितया वापि युक्ता सिद्ध रसायनम् ॥

मण्डूकपर्ण्या स्वरस प्रभाते

क्षीरेण यष्टिमधुकस्य चूर्णम् ।

(द. ५३)

रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्परा
 कल्क प्रयोज्य खलु शङ्खपुष्परा ॥
 मण्डूकपर्णी ब्राह्मी तदलाभे मञ्जिष्ठा ग्राह्या तस्यापि
 रसायनत्वात् ।

अश्वस प्रसृतानष्टौ रवावनुदिते पिबन् ।
 वातपित्तगदान् हत्वा जीवेद्द्वर्षशत नर ॥
 ये मासमेक स्वरस पिबन्ति
 दिने दिने शृङ्गारज समुत्थम् ।
 क्षीराशिनस्ते बलवर्णयुक्ता
 समा शत जोवितमाप्नुवन्ति ॥
 पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमास
 घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
 कशस्य पुष्टि वपुषो विवस्ते
 बालस्य शस्यस्य यथाम्बु वृष्टि ॥
 महानीलकण्ठ रस ।

पलैक नागभस्माथ भावयेत्तिमिपित्तत ।
 तन्नाग सुमृत स्पर्ण तोलैक वापि मिश्रयेत् ॥
 द्विपल भस्म सूतस्य त्रिपल मृतमभ्रकम् ।
 त्रिपल लोहभस्माथ सर्व्वमेकत्र कारयेत् ॥
 भावयेच्च पृथक् कन्या ब्रह्मो निर्गुण्डिका शम्भो ।
 मुण्डी शतावरी छिन्ना कोकिलाक्षस्य वोजकै ॥
 मूषली वृद्धदारोऽग्नि द्रवैरेभि र्भिषग्वर ।
 तत सचूर्णयेत् सर्व्व तुल्य मेकादशाभिधम् ॥
 वरा व्योषाब्द वज्रेप्रला जातीफल लवङ्गकम् ।

पूजयेत् वृषपुष्पाद्यैर्नीलकण्ठ महेश्वरम् ॥
 द्विगुञ्ज भक्षयेदस्य मृत्युञ्जय मतुस्मरन् ।
 जय मेकादशविध ग्रहणी रक्तपित्तकम् ।
 विविधान् वातजान् रोगान् चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
 हन्ति सर्वामयानेष कामिनीनां शतं व्रजेत् ॥
 एकविंशतिं रात्रिंश्च परिहाव्य त्यजेद्विह ।
 यथेष्टाहारचेष्टो हि कन्दर्पसदृशो नरः ॥
 मेधावी बलवान् प्राज्ञो वृद्धाशी भोमविक्रमः ।
 पुत्रार्थिनीं तथा नारीं दिव्यं पुत्रं प्रसूयते ॥
 जानात्येतस्य माहात्म्यं नीलकण्ठो न चापरः ।

ऋतुहरीतको ।

सिन्धूत्यशर्कराशुण्ठी कणामधुगुडैः क्रमात् ।
 वर्षादिष्वभया सेव्या रसायनगुणैषिणा ॥
 व्याधयो विनिवर्तन्ते धातुसाम्यञ्च जायते ।
 तार्क्ष्यमेव भवेद्वृष्टिस्त्रिफलाया निषेवणात् ॥

श्रीसिद्धमोदकश्चैव वसन्तकुसुमाकरः ।
 पूर्णचन्द्ररसो लक्ष्मीविलासाख्यो रसस्तथा ॥
 त्रैलोक्यचिन्तामणिकस्तथाष्टावक्रसन्नकः ।
 भेषजान्येवमादीनि रसायनवराणि हि ॥

सिद्धमकरध्वजः ।

पलमानं रसं सम्यग् बहुसंस्कारं संस्कृतम् ।
 तथा पलद्वयं गन्धं शुद्धं हेमं द्विकार्षिकम् ॥
 कैलासाचलसंभूतं सुदृढं च सुचिकणम् ।

शोणप्रस्तरजे खल्ले सर्वं सस्थाप्य मिश्रयेत् ॥
 मर्दयेद् यत्नतो वैद्यो यामानष्टौ निरन्तरम् ।
 रक्तकार्पासपुष्पस्य श्वेताङ्गोष्ठफलस्य च ॥
 कुमार्याञ्च रसैः सम्यग् भावयित्वा पृथक् पृथक् ।
 स्थापयित्वा काचकूपीमध्ये सर्वं प्रयत्नत ॥
 रक्ताङ्ग माल सरल खदिर श्रीफलोद्भुवाम् ।
 काष्ठेनान्यतमेनैव नीरसेन प्रतापयेत् ॥
 नृदुनानलयोगेन प्राग् यामद्वितय पचेत् ।
 पुनर्यामद्वय पाच्य मध्यतापेन वङ्गिना ॥
 अग्निना प्रखरेणैव ततो यामद्वय पचेत् ।
 भूयो मन्दाग्निना पाच्यमवशिष्टद्वियामकम् ॥
 स्नाङ्गशीतमथोद्धृत्य नवचूतदलोपमम् ।
 भङ्गुर लोद्धित पिष्टे दाडिम्बकुसुमोपमम् ॥
 ततोऽवतार्य गन्धेन द्विगुणेन विमर्दयेत् ।
 भावयेत् पूर्ववद् भूय पाचयेच्च प्रयत्नत ॥
 एव वारद्वय कुर्यात् सम्यगोषधसिद्धये ।
 सन्निपात ज्वर घोर मन्दाग्नित्व मरोचकम् ।
 आमशूल कटीशूल हृच्छूल पक्तिशूलकम् ॥
 कास श्वासञ्च यक्ष्माण शूल कुष्ठमशेषत ।
 गलोत्थानन्तवृद्धिञ्च तथातीसारमेव च ॥
 श्रीपद कफवातोत्थ चिरज कुलज तथा ।
 नाडीव्रण व्रण घोर गुदामय भगन्दरम् ॥
 वाय बहुविध हन्ति ध्वजभङ्ग विशेषत ।
 सेवनादस्य नश्यन्ति सर्वे रोगा न मशाय ॥

करोत्यग्निं बलं वोर्यं बलीपलितनाशनम् ।
 विविक्तं सेवितो ह्येष सुमुर्षुमपि जीवयेत् ॥
 स्नेच्छाचारविहारोऽपि न कदाचिद् विपद्यते ।
 मेधायुः कान्तिजननं कामोद्दीपनकृत् महान् ॥
 वृद्धोऽपि तरुणस्यर्द्धे स्त्रीषु चापि वृषायते ।
 सेवनादस्य सम्भ्राजो गच्छन्ति प्रमदाश्रयम् ॥
 त्रैलोक्यशुभदः श्रीमदेष एव महौषधम् ।
 मृत्युञ्जयो यथाभ्यासान्मृत्युं जयति देहिनाम् ॥
 तथाय साधकेन्द्रस्य जरामरणनाशनम् ।
 स्वयं त्रैलोक्यनाथेन त्रैलोक्यहितमिच्छता ॥
 समर्पितोऽयं सिद्धेभ्यः कर्षणार्द्रिणं वै यतः ।
 अतोऽयं भुवने ख्यातः श्रीसिद्धमकरध्वजः ॥
 भास्वान् यथा तमो हन्ति केशरी करिणः यथा ।
 तुलास्रवः यथा वज्रस्तथा रोगानसौ हरेत् ॥

त्रिफलादि वटी ।

त्रिफला पर्यट् कट्टी त्रायन्ती च समाशिकाम् ।
 सर्व्वे समं कुपौलुञ्च रक्तिद्वयमिता वटी ॥
 नाशयेच्छुक्रतारव्यं शोधयेच्छोणितं मृषम् ।
 हरेदिन्द्रियशैथिल्यं बलं वज्रञ्च वर्द्धयेत् ।

इत्यायुर्व्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 रसायनाधिकारे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ।

षड्शोतितमोऽध्यायः ।

— ० —

वाजीकरणाधिकारः ।

वाजीकरणस्य लक्षणम् ।

येन नारीषु सामर्थ्यं वाजिवल्लभते नरः ।

येन वाप्यधिकं वीर्यं वाजीकरणमेव तत् ॥

वाजः शुक्रं तदस्यास्तीति वाजी, अवाजी वाजीक्रियते
ऽनेनेति वाजीकरणम् । अथवा रतौ वाजीव क्रियतेऽनेनेति
वाजीकरणम् ।

एतदकरणे दोषाः ।

ग्लानिः कम्पोऽवसादस्तदनु च क्लशता क्षीणता चेन्द्रियाणाम् ।

शोषोच्छ्वासोपदशञ्चरगुदजगदा क्षीणता सर्व्वधातौ ।

जायन्ते दुर्निवारा पवनपरिभवा क्लीवता लिङ्गभङ्गो

वामावश्यातियोगाङ्गजत इह सदा वाजिकम्पद्युतस्य ॥

चिन्तया जरया शुक्रं व्याधिभिः कर्मकर्षणात् ।

क्षयः गच्छत्यनशनात् स्त्रीणाञ्चातिनिषेवणात् ॥

यत् किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं वृंहणं गुरुं ।

हर्षणं मनसश्चैव सर्व्वं तद्व्यमुच्यते ॥

अथ वृथाणि ।

मृतभृष्टमाषविदलं दुग्धसिद्धञ्च शर्कराविमिश्रम् ।

भुक्त्वा सदैव कुरुते तरुणीशतमैथुनं पुरुषः ॥

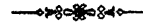
शतावरीशृतं क्षीरं प्रपिबेत् सितया युतम् ।

रममाणस्य विरति मृदुता याति नेन्द्रियम् ॥
 वृद्धशाल्मलितोयस्य शर्करासहितस्य च ।
 प्रयोगादेव सप्ताहज्जायते रेतसोऽम्बुधि ॥
 लघुशाल्मलिमूलेन तालमूली सुचूर्णिताम् ।
 सर्पिसा पयसा पीत्वा रतौ चटकवद्भवेत् ॥
 विदारोकन्दचूर्णञ्च घृतेन पयसा पिबेत् ।
 उडुम्बररसेनैव वृद्धोऽपि तरुणायते ॥
 मसधामलकीचूर्णं मामलाम्बुविभावितम् ।
 घृतेन मधुना लीढ्वा पिबेत् क्षीरपल नर ॥
 वाजौकरणयोगोऽयमुत्तम परिकीर्तित ॥
 पिप्पलीलवणोपेतौ वस्ताण्डौ क्षीरसर्पिषा ।
 साधितौ भक्षयेद यस्तु स गच्छेत् प्रमदाश्रतम् ॥

अत्यन्तमुष्ण कटु तिक्त कषायमन्त्र
 क्षारञ्च शाकमथवा लवणाधिकञ्च ।
 कामी सदैव रतिमान् वनिताभिलाषो
 नो भक्षयेदिति समस्त जनप्रसिद्धि ॥
 चूर्णञ्च नरसिंहाख्य गोधूमाद्यष्टत तथा ।
 अश्वगन्धाष्टत चैव गुडकुष्माण्डक तथा ॥
 शतावरीमोदकश्च श्रीकामेश्वरमोदक ।
 कामाग्निसन्दीपनक कामिनीमदभञ्जन ॥
 खण्डाम्रक मन्मथाभ्ररसश्च मकरध्वज ।
 स्वर्णसिन्दूरकरसो गुडिका सुरसुन्दरी ॥
 तथैव लक्ष्मणालौह तैल पल्लवसारकम् ।
 श्रीगोपालाभिध तैल मृतसञ्जीवनीसुधा ॥

भेषजान्येवमादोनि श्रेष्ठ वाजीकरणानि हि ।
 बहुभार्यै क्षीणशुक्रै सेव्यानि पुरुषै सदा ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने
 वाजीकरणाधिकार षडशीतितमोऽध्याय ।

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ।

शातातपीकृत मन्त्रपातकानि तद्भवरोगाश्च ।
 ब्रह्महत्या सुरापान स्तेय गुर्वङ्गनागम ।
 मन्त्रान्ति पातकान्याहुः ससर्गश्चापि तै सह ॥
 कुष्ठश्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा ।
 मूलकच्छ्मरी कासा अतीसारभगन्दरौ ॥
 दुष्टव्रण गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् ।
 इत्येवमादयो रोगा मन्त्रपातोद्भवा स्मृता ॥
 बाधन्ते व्याधिरूपेण सप्तजन्मसु वै नृणाम् ॥

उपपातकजरोगा ।

जलोदर यकृत प्लीह शूलरोग व्रणानि च ।
 श्वासाजीर्ण ज्वर चर्द्दि भ्रम मोह गलग्रहा ॥
 रक्तावृद्धविसर्पाद्या उपपातोद्भवा गदा ॥

पातकजरोगा ।

दण्डापतानकश्चित्रवपु कस्य विचर्चिका ।

बल्मीक पुण्डरीकाद्या रोगा पापसमुद्भवा ॥

अतिपातकजरोगा ।

अश्विनाद्या नृणा रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि ।

अन्ये च बहुधा रोगा जायन्ते रोगसङ्करा ॥

आद्या इतिपदेन सर्वाङ्गव्यापि कुष्ठ त्रेयम् । कुष्ठप्रति-
तकी अशीवाश्चेति प्रयोगात् ।

न पापेन विना दु ख व्याधयो दु खदा यत ।

अतो रोगा हि निखिला पापादेव भवन्ति हि ॥

विहितस्थाननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणा नर पतनमृच्छति ॥

न्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।

पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चागदि ॥

ये रोगा नैव साध्यन्ते भैषज्यैर्विविधैरपि ।

ते त्रेया प्राक्पातकजा प्रायश्चित्तनिवर्हणा ॥

प्रायश्चित्त विधायाथ कार्या भेषजकल्पना ।

एव भ्रुटिति रोगाणा शान्ति खान्नात्र सशय ॥

- इध्यायुर्वेदविज्ञाने निदानचिकित्सितस्थाने

सप्ताशीतितमोऽध्याय ।

परिशिष्टम् ।

द्वैकालिकज्वरे—लोकनाथवटी ।

जीवकषभकौ मेदे चम्पक नागर विषाम् ।
कासोसञ्च सम सव्व मर्व्वतुल्य रसाञ्जनम् ॥
यष्टीमधु कषायिण रसै खर्ज्जूरपत्रजै ।
महयित्वा वटी कार्या रक्तिहयमिता शुभा ॥
ज्वर द्वैकालिक हन्ति लोकनाथवटी ध्रुवम् ॥

शिरोरोगे—मिहिरोदय वटी ।

लौहमभ्र सुवर्णञ्च विद्रुम राजपट्टकम् ।
मर्व्व सम प्रदातव्य सिन्दूरञ्च द्विभागिकम् ।
णरण्डमूलजेनैव रसेन परिभावयेत् ।
क्वाथैस्तथा जटामाष्या वटी रक्तिहयात्मिका ॥
पथ्यापयोऽनुपानेन वटीय मिहिरोदया ।
अर्द्धावभेदक हन्ति पीता वातमनन्तकम् ॥
सूर्यावर्त्त तथा शङ्खचैकजञ्च द्विदोषजम् ।
त्रिदोषज शिरोरोग साध्यासाध्य न सशय ॥

वातरक्ते—वृहदातरक्तान्तकलौह ।

अयोभागद्वय देय प्रत्येकञ्चैकभागकम् ।
रस गन्धक मुक्ताभ्र खर्पराणाञ्च काञ्चनम् ॥
भागार्द्धञ्च तथा ताल मर्व्वमेकत्र मिश्रयेत् ।
कुपोलोर्भेकपर्ण्याञ्च द्रोणपुष्पा रसैस्त्रिधा ॥
भावयेद्भावविन्मात्रा त्रैया रक्तिहयात्मिका ।
पथ्यापयोऽनुपानञ्च कर्त्तव्य हितमिच्छता ॥

वृद्धहातान्तको लौह सेवितो नितरा हरेत् ।

सोपद्रव दारुणवातरक्त

गन्धोर मुत्तानमथोपदशम् ।

प्रमेहमत्युग्रमथातिक्लृष्ट

जात विकार विविध नराणाम् ।

कापालमौडुम्बरमृत्तजिह्व

सिन्धु तथा मण्डलपुण्डरीके ।

कुर्याद्विशुद्धिं खलु शोणितस्य

वर्णप्रकर्षञ्च बलाग्निवृद्धिम् ।

अम्लशूले—अम्लपित्तान्तकचूर्णम् ।

द्विजीरक यमान्दी च लवङ्ग विजया तथा ।

सर्व्वं सम समादाय सुभृष्टं च विचूर्णयेत् ॥

द्विचार पञ्चलवणं सम पूर्व्वैश्च योजयेत् ।

द्वित्रिमाषमित खादेन्नारिकेलफलाम्बुना ॥

अम्लपित्तान्तक चूर्णमम्लपित्तं सुदारुणम् ।

अग्निमान्द्यं तथाजीर्णं शूलरोगञ्च दारुणम् ॥

अन्नद्रवाख्यं शूलञ्च यच्छूलं परिणामजम् ।

सानुवन्धं हरेत् तूर्णं भास्करस्तिमिरं यथा ॥

सूक्ष्मैलारिष्टं ।

पञ्चविंशत्पलं ग्राह्यं सूक्ष्मैलायास्तथा त्रिवृत् ।

शुण्ठीषट्पलकं देयं त्रिफलायास्तथा दश ॥

चतुर्द्वीणे विपक्तव्यं द्वीणेऽर्धे चावतारयेत् ।

पूते मधु तुलामानं तुलाद्वा शर्करा तथा ॥

धातुपुष्पं दशपलं प्रदेयञ्चाप्यकुट्टितम् ॥

अजमोदा विडङ्गञ्च शतपुष्पा यमानिका ।
 क्षारौ द्वौ फनिफेनञ्च पलाङ्गिञ्च पृथक् पृथक् ॥
 लवङ्ग द्विपल देय मृद्गाण्डे सन्निधापयेत् ।
 मासेऽतोते समुत्तार्थं सेवेत परम हितम् ॥
 अम्लपित्तमजीर्णञ्च वक्त्रिमान्द्यमरोचकम् ।
 शूल शोथ ज्वर हन्ति भास्करस्तिमिर यथा ॥

श्रीगोविन्दपदारविन्दयुगल ध्यात्वाखिलेष्टप्रद
 नित्यानन्दभिषग्वरस्य भुवने ख्यातस्य पौत्रो धिया ।
 श्रीमद्राजकिशोरनामसुधिय पुत्रोऽम्बिकावासवान्
 सजग्राह विनोदनामकभिषग ग्रन्थ यथाज्ञानत ।
 भ्रमात् प्रमादाच्चाज्ञानादमाध्वत्र कृतं नु यत् ।
 दयावन्तो महात्मान सुधिय शोधयन्तु तत् ॥
 इत्यायुर्वेदविज्ञानग्रन्थ कृष्णप्रसादत ।
 समाप्तिमागतस्तस्मात् सफलं मम जीवनम् ॥
 वसुवक्त्रिगिरिचौणीमानेऽब्दे मासि माधवे ।
 माधवस्य प्रसादेन ग्रन्थोऽयं सुद्वित पुन ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।